

ACTA COLLEGII SUPRASLIENSIS

Przemysław Borowik

..

**JURYDYKI MIASTA GRODNA
W XV-XVIII WIEKU**

Supraśl 2005

**JURYDYKI MIASTA GRODNA
W XV-XVIII WIEKU
STANOWY PODZIAŁ NIERUCHOMOŚCI**

MOJEJ MAMIE CECYLII

ACTA COLLEGII SUPRASLIENSIS

Tom VII

Redakcja Akt

Radosław Dobrowolski, Urszula Muszyńska,
Wojciech Wądołowski, Wojciech Załęski,
Elżbieta Zemło, Mariusz Zemło

Współpraca

KATEDRA ANTROPOLOGII KULTURY UNIwersYTETU W BIAŁYMSTOKU

Prof. dr hab. Edward Szymański

Przemysław Borowik

**JURYDYKI MIASTA GRODNA
W XV-XVIII WIEKU
STANOWY PODZIAŁ NIERUCHOMOŚCI**

Collegium Suprasliense
Supraśl 2005

Recenzja
prof. dr hab. Adam Manikowski
prof. dr hab. Jan Tęgowski

Projekt okładki
Zespół *Collegium Suprasliense*

Korekta
Urszula Muszyńska

Skład
Elżbieta Praczuk

© Copyright by *Collegium Suprasliense*
Supraśl 2005

ISBN 83-916520-5-X

Zrealizowano przy pomocy finansowej
Książnicy Podlaskiej im. Łukasza Górnickiego
Urzędu Miejskiego w Supraślu

Wydawca
Stowarzyszenie *Collegium Suprasliense*
16-030 Supraśl, ul. Dolna 34

Druk i oprawa:
Podlaska Spółdzielnia Produkcyjno-Handlowo-Uslugowa
Białystok, ul. 27 Lipca 40/3, tel./fax 675-48-02
<http://www.podlaska.com.pl>

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Rozdział I. Jurydyki grodzieńskie – specyfika prawna i rozwojowa	23
Rozdział II. Szlacheccy właściciele nieruchomości w Grodnie w świetle pomiaru włócznej	43
Rozdział III. Jurydyki duchowne	109
Jurydyka Bernardynów	112
Jurydyka Bernardynek	120
Jurydyka Bonifratrów	126
Jurydyka Brygidek	133
Jurydyka Dominikanów	144
Jurydyka Franciszkanów	160
Jurydyka Jezuitów	171
Jurydyka Karmelitów Bosych	180
Posesje należące do zgromadzeń pozagrodzieńskich	195
Jurydyki duchowne a miasto	200
Rozdział IV. Jurydyka zamkowa w Grodnie	209
Powinności rzemieślnicze a jurydyka zamkowa	238
Rozdział V. Jurydyki starościńskie	247
Place Kahałne	247
Jurydyka Wołpińska	255

Rozdział VI. Wsie miejskie Grodna w XVI-XVIII wieku	257
Uposażenie miasta	258
Obręby i wsie miejskie Grodna	264
Zasiedlenie wsi miejskich	286
Status prawny mieszkańców wsi miejskich	290
Alienacja gruntów miejskich na rzecz szlachty	294
Alienacja gruntów miejskich na rzecz klasztorów grodzieńskich i duchowieństwa	302
Zakończenie	321
Źródła i literatura	331
Spis tabel	365
Spis ilustracji	367
Spis skrótów	371
Index nazw osobowych.....	375
Index geograficzno-rzeczowy	393

Wstęp*

Grodno w średniowieczu i czasach nowożytnych było znaczącym ośrodkiem miejskim. Pełniło ważne funkcje polityczne, gospodarcze i kulturalne. Było ulubionym miastem kilku spośród Wielkich Książąt Litewskich i Królów Polskich, miejscem obrad sejmów litewskich, a później (od 1673 r.) sejmów Rzeczypospolitej oraz siedzibą kilku centralnych instytucji litewskich. Miasto odgrywało więc ważną rolę i jako takie wzbudzało zawsze zainteresowanie historyków. Jednakże zapóźnienia badawcze, które dotyczą w zasadzie wszystkich miast litewskich, są ogromne. Nie tylko kwestie szczegółowe, ale również podstawowe, nie zostały dotąd dostatecznie zbadane i wyjaśnione. Jednym z kluczowych, niezbadanych dotąd problemów w dziejach Grodna jest kwestia jurydyk i struktury własności w mieście.

Jurydykami grodzieńskimi zajmowało się dotychczas kilku autorów, zazwyczaj po prostu konstatując fakt ich istnienia. Taki charakter nosi praca Stanisława Szymańskiego, który na podstawie planu miasta z 1753 r. stwierdził, że było ich w Grodnie wiele, może więcej niż w ówczesnej Warszawie¹. O jurydykach grodzieńskich wspomniała w swej pracy Teresa Zielińska. Autorka na podstawie planu z 1753 r. stwierdziła fakt, że stopień zmajoryzowania miasta przez własność szlachecką i duchowną był ogromny. Pojawienie się w mieście wielu magnackich i szlacheckich posesorów wiąże ona z przywróceniem mu rangi sejmowej w 1673 r. oraz

---

* Niniejsza praca jest nieco zmienioną wersją mojej rozprawy doktorskiej obronionej w 2003 r. na Wydziale Historyczno-Socjologicznym UwB. Promotorem był początkowo prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz (Toruń), a potem prof. dr hab. Józef Maroszek (Białystok). Celne uwagi zechcieli wyrazić recenzenci: prof. dr hab. Adam Manikowski (Warszawa) i prof. dr hab. Jan Tęgowski (Toruń, Białystok). Cennych rad i wskazówek udzielił również prof. dr hab. Krzysztof Pietkiewicz (Poznań). Pomocy technicznej, organizacyjnej i merytorycznej udzieliło też szereg innych osób. Wszystkim chciałbym serdecznie podziękować.

¹ S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się Grodna w okresie od XIV do XVIII wieku*. „Rocznik Białostocki” 1968-1969, t. IX, s. 237-263.

usadowieniem się tam kilku innych instytucji, wskazuje zatem na polityczne motywy nabywania posesji². Spośród innych autorów warto też wymienić Elenę Kvitnicką, która opublikowała plan miasta z 1780 r., z wyróżnieniem poszczególnych rodzajów własności³. Warto zauważyć, że podstawą źródłową wszystkich powyższych prac były materiały kartograficzne. Z innych opracowań warto wymienić tu pracę Jerzego Kowalczyka o pałacach i dworach grodzieńskich, która dotyczy problemu zagospodarowania jurydyk i posiadłości szlacheckich⁴.

Historiografia białoruska, o Grodnie wcale obfita⁵, niestety nie zajmowała się niemal wcale problemem. Warto jednak zauważyć, że samo zjawisko dostrzegano. Świadczy o tym fakt, że nawet popularny przewodnik po mieście wydany w 1989 r. zawiera hasło jurydyka⁶.

Jedyną pracę, która głębiej dotyczy problemu jurydyk grodzieńskich, opublikował Jerzy Gordziejew. Autor zajął się w niej miastem w XVIII w., jednakże nierzadko czynił też spostrzeżenia i uwagi dotyczące się czasów wcześniejszych⁷.

Głównym celem pracy było ustalenie stanowego podziału nieruchomości miejskich w epoce nowożytnej, w tym stopnia opanowania miasta przez jurydyki, oraz zbadanie, nieodłącznie związanego z tą kwestią, procesu kurczenia się własności miejskiej na rzecz szlachty i duchowieństwa. Ważne było tu określenie genezy jurydyk grodzieńskich, ich topografii oraz przemian, którym one podlegały. Konieczna była też odpowiedź na pytania: Które z terenów miejskich należących do niemieszkańskich

---

² T. Zielińska, *Szlachecy właściciele nieruchomości w miastach XVIII w.*, Warszawa-Łódź 1987, s. 7, 34, 50, 67, 80, 97-98, 107, 113-115, 124, 154-156, 161, 162; Recenzja: K. Ziolkowska, „Kwartalnik Historyczny”, 1990, t. 97, nr 1-2, s. 193-197.

³ Е. Д. Квитницкая, *Планировка Гродно в XVI-XVIII вв.*, „Архитектурное Наследство” 1964, t. 17, il. 24, s. 37.

⁴ J. Kowalczyk, *Pałace i dwory późnobarokowe w mieście sejmowym Grodnie*, [w:] *Szuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, pod red. J. Lilejko, Lublin 2000, s. 451-486.

⁵ Zob. Bibliografia. Niestety, są to przeważnie wydawnictwa encyklopedyczne, krajowawczawce o charakterze popularnym.

⁶ *Гродно. Энциклопедический справочник*, Минск 1989, s. 419-421. Także Я. Н. Мараш, *Гродно – феодальный белорусский город (XII-XVIII вв.)*, [w:] *Гродно (Исторический очерк)*, pod red. З. Ю. Копыцкого і Б. М. Фиха, изд. 2, Минск 1964, s. 22-24, poświęca sporo uwagi tej kwestii.

⁷ J. Gordziejew, *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*, Toruń 2002. Warto odnotować również inne drobniejsze przyczynki. Zob. Bibliografia: Gordziejew, Gordziejew, Hardziejew, Hardziejew, Gardziejew, Gardziejew, Gardziejew, Gordziejew, Gordziejew. Biogram autora zamieszcza: А. Пяткевіч, *Людзі культуры з Гродзенічыzny. Даведнік*, Гродна 2000, s. 60 (tu: Gardziejew).

właściciele możemy określać tym terminem? Czy i w jakim stopniu jurydyki grodzieńskie przypominały jurydyki znane z innych miast? Na czym polegały tu ewentualne odmienności i specyfika Grodna?

Niezbędna była również próba odpowiedzi na pytanie o proporcje różnorodnych rodzajów własności w mieście w momencie wyjściowym, jakim było nadanie prawa magdeburgskiego w 1496 r.⁸ Z uwagi na chronologię i charakter zachowanych źródeł z góry było wiadomo, że nie jest to możliwe. Celem było więc możliwie maksymalne zbliżenie się do tego momentu. Szukano też odpowiedzi na pytania: Kim byli właściciele posesji miejskich w owym najdawniejszym z możliwych do uchwycenia momencie chronologicznym? Skąd pochodzili? Jakie zmiany nastąpiły w tej mierze po 1673 r., kiedy to miasto stało się miejscem obrad co trzeciego sejmiku Rzeczypospolitej? Jakie czynniki wpływały na atrakcyjność posesji miejskich w Grodnie oraz tworzenie jurydyk?

W toku badań powstało wrażenie, że to nie własność szlachecka zdominowała miasto. Wydaje się, że to duchowieństwo zakonne, skupione w 12 funkcjonujących w czasach nowożytnych zgromadzeniach oraz jurydyki parafialne opanowały większość przestrzeni miejskiej. W niniejszej pracy próbowałem tezie tej zaprzeczyć bądź ją potwierdzić. Wymagało to przeprowadzenia szczegółowych badań nad genezą, topografią i przemianami jurydyk duchownych i odpowiedzi na wiele związanych z tym pytań. Część z nich dotyczyła tematu jedynie pośrednio. Jednakże rażące braki w badaniach nad miastem i panującą w literaturze gmatwanina wzajemnie sprzecznych informacji, które dotyczyły zupełnie podstawowych kwestii, wymusiły ich postawienie.

Jednym z celów pracy było też precyzyjne rozróżnienie terminologii określającej w czasach nowożytnych różne kategorie własności w mieście. W źródłach tyjących się Grodna napotykałyśmy wiele niezrozumiałych bądź pozornie nie do końca precyzyjnych określeń. Mowa jest w nich o placach i jurydykach: starościńskich, wojewódzkich, powiato-

---

⁸ Przywilej na prawo magdeburgskie ustanawiający równocześnie urząd wójta Grodna otrzymało 21 marca 1496 r. BLAN, F. 1-314; AVAK, t. VII, cz. II A, nr 1, s. 59-61; NAHB w Mińsku, F. 1755, op. 1, nr 81, k. 171-172v; *Памяць. Гісторыка – дакументальная хроніка горада Гродна*, Мінск 1999, s. 139-140. Według E. Rimšy, *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės miestų antyspaudai*, Vilnius 1999, s. 223, oryginalny łaciński przywilej znajduje się obecnie w Archiwum Petersburskiego Oddziału Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk, Kol. 14, Ap. 4, B 1. Ważną informację uzupełniającą podał K. Pietkiewicz, *Polityka W. Ks. Litewskiego Aleksandra wobec miast „Białostoczczyzna”* 2002, nr 1-2, s. 30, według którego mieszczanie zapłacili 4 maja 1496 r. 50 fl. za wybór wójta.

wych, ekonomicznych, skarbowych, kahalnych, zamkowych, wołpińskich. Część z tych kategorii własności nie posiadała analogii w innych ośrodkach miejskich. Pozostałe w badaniach nad jurydykami innych miast zostały z reguły potraktowane marginalnie (jurydyki starościńskie, zamkowe). Próbuję odpowiedzieć na pytania o genezę tej własności, jej zakres, topografię i przemiany w jej obrębie. Jak się wydaje, marginalizowanie roli tej własności, a także traktowanie jurydyk duchownych w sposób odmienny od jurydyk szlacheckich prowadzi do pochopnych wniosków, szczególnie co do udziału tej własności w zagospodarowaniu przestrzeni miejskiej.

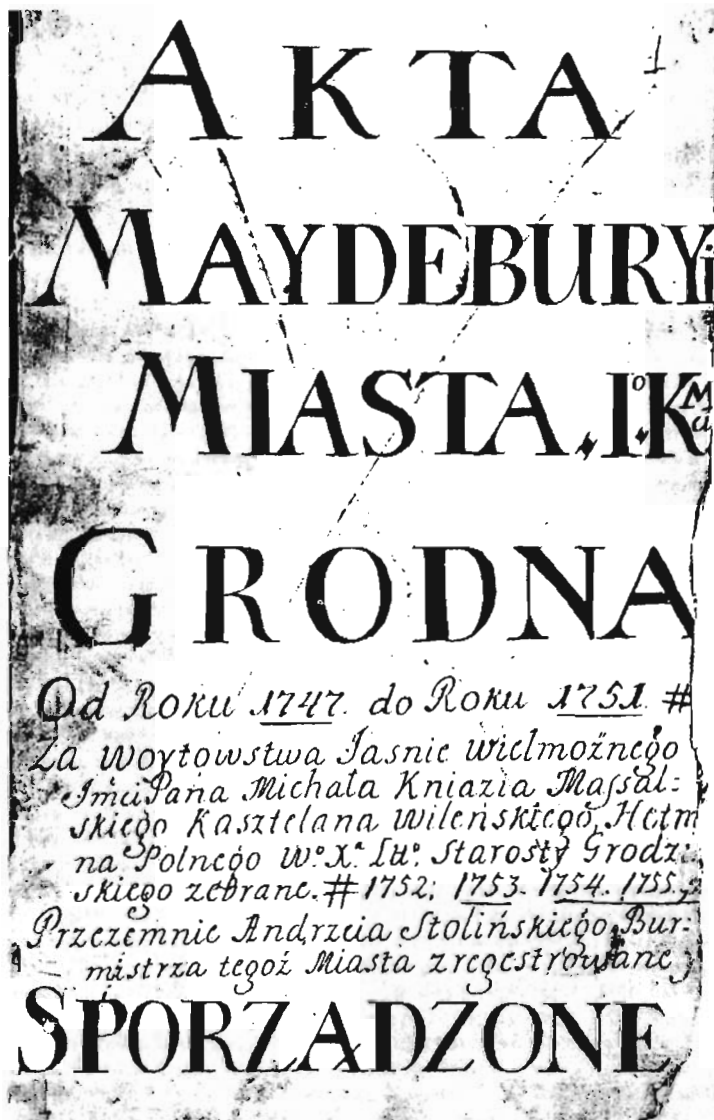
Grodno zostało w niniejszej pracy potraktowane jako aglomeracja miejska złożona z najrozmaitszych elementów: miasta, przedmieść, wsi i osad położonych w bliższych i dalszych jego okolicach, lecz powiązanych z nim bardzo silnie pod względem prawnym, społecznym, gospodarczym⁹. Takie postawienie problemu zmusiło do zadania szeregu pytań: Z jakich elementów składało się tak rozumiane miasto? Gdzie i na czym gruncie położone były zaliczane do niego osady? Jaki status posiadali ich mieszkańcy? W jakim stopniu własność inna niż mieszczańska obejmowała tereny podmiejskie? Jaka była geneza i przemiany w obrębie tej własności? Czy utworzono na nich jurydyki, czy też zagospodarowano je w inny sposób?

Zakres chronologiczny pracy wyznaczają daty: 1496 i 1795. Dolna cezura, tj. nadanie prawa magdeburskiego wydaje się oczywista. O terenach wyłączonych spod jurysdykcji miejskiej można mówić bowiem dopiero od tego momentu. Cezura górna to koniec funkcjonowania Rzeczypospolitej Obojga Narodów i podział grodzieńskiej aglomeracji miejskiej między Rosję i Prusy, przecinający wielowiekowe więzi prawne, społeczne i gospodarcze.

Problem jurydyk to kwestia bardzo obszerna, wieloaspektowa. Ambicją autora nie było szczegółowe opisywanie wszystkich jurydyk, ani też poruszanie wszelkich aspektów zagadnienia, np. roli jurydyk w życiu społecznym i gospodarczym miasta. Nie było to celem pracy. Wielokrotnie by ją to zresztą powiększyło, przekraczając rozsądną miarę. Praca niniejsza poświęcona jest raczej określeniu skali poruszanego zjawiska.

---

⁹ Trudności w określeniu, które tereny oprócz miasta w murach należy zaliczać do aglomeracji miejskiej, wynikające z samej definicji miasta (kryterium prawno-ustrojowe, urbanistyczne, gospodarcze) krótko i sensownie omówiła T. Zielińska, *Szlacheccy właściciele...*, s. 7-8. W Grodnie trudności te potęguje jeszcze fakt, że miasto nie było opasane murami, a jego granica nie została dotąd ustalona.

Ilustracja 1. Strona tytułowa księgi miejskiej z lat 1747-1756. NAHB w Mińsku. F.1761, op.1, nr 10, k.1.

Głównym źródłem, na którym się oparto, są księgi miejskie. Obecnie przechowywane są one w 2 zespołach w Narodowym Archiwum Historii Białorusi w Mińsku. Zespół nr 1761 zawiera 25 jednostek obejmujących materiały z lat 1638-1806. Zespół nr 1800 zawiera jedną księgę ławy grodzieńskiej z lat 1659-1676. Spuścizna aktowa jest bardzo niejednorodna. Z XVII w. zachowały się właściwie tylko 4 księgi. Pozostałe pochodzą z XVIII w., przy czym najwięcej, bo aż 9 z nich, pochodzi z jego końca (lata 1780-1799)¹⁰. Dotychczas z ksiąg miejskich w szerszym zakresie ko-

¹⁰ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1-25; F. 1800, op. 1, nr 1. Wcześniejszych ksiąg nie było w archiwum miejskim już w 1784 r. Sporządzono wtedy *Inwentarz praw, dokumentów, przyznań etc. w aktach magdeburgskich M. Sejmowego JKr Mości Grodna* z l. 1638-1768, czyli rejestr aktykacji, którego data początkowa dokładnie odpowiada chronologii zachowanych ksiąg (GPMHA, nr 8584). Pomijając drogę, jaką przeszedł zespół nr 1761, zanim trafił do mińskiego archiwum, należy stwierdzić, że włączono do niego również materiał przypadkowy. Taki charakter nosi księga nr 20, w której nie pada nawet jedno słowo o Grodnie. Są to różnego rodzaju wypisy z aktów sądów ziemskich i grodzkich oraz Trybunału. Taki charakter mają również księgi nr 21-22, te jednak dotyczą miasta. Zatem księgamii miejskimi nazwać możemy zaledwie 21 z 25 ksiąg zespołu nr 1761 oraz księgę przechowywaną w zespole 1800. Zachowane foliały zawierają głównie materiały sądu wójtowsko-ławniczego. Należy jednak stwierdzić, że w przypadku Grodna podział na sądy rady i ławy był w dużej części rozmyty. W przeważającej mierze wszelkie sprawy rozpatrywali wspólnie rajcy z 2 burmistrzami (litewskim i ruskim) na czele oraz ławnicy z landwójtem, rzadziej wójtem. Jedyna księga zawarta w zespole nr 1800 przeszła inną drogę niż pozostałe bądź też została tylko wyłączona w oddzielny zespół z powodu odmiennego niż pozostałe tytułu. Szerzej o archiwaliach miejskich oraz innych źródłach związanych z miastem: A. Betlej, *Nowe wiadomości na temat palacu Sanguszków w Grodnie*, „Przegląd Wschodni” 1999, t. VI, z. 1(21), s. 169-176; P. Borowik, *Księgi metrykalne parafii grodzieńskich z XVII-XVIII wieku i ich kopie*, „Białostoczczyzna” 2001, nr 1-2, s. 13-19; Tenże, *Źródła do budżetu miasta stołecznego Jego Królewskiej Mości Grodna w II połowie XVII i w XVIII wieku*, [w:] *Repatriacje i migracje ludności pogranicza w XX wieku. Stan badań oraz źródła do dziejów pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego. Materiały konferencyjne dedykowane dr Henrykowi Majeckiemu*, pod red. M. Kietlińskiego, W. Śleszyńskiego, Białystok 2004, s. 166-172; B. Brozd, *Archiwa żydowskie w Grodnie*, „Ateneum Wileńskie. Czasopismo naukowe, poświęcone badaniom przeszłości ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego” 1938, R. XIII, s. 242-249; J. Gordiejew, *Losy archiwaliów grodzieńskich z XVI-XVIII w.*, „Białostoczczyzna” 1998, nr 2, s. 72-86; Tenże, *Przyczynek do dziejów kancelarii miejskich grodzieńskich w XVI - XVIII w.*, „Białostoczczyzna” 2001, nr 1-2, s. 3-12; Tenże, *Źródła do dziejów Grodna w zbiorach krakowskich. Wstęp do badań*, [w:] *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne. Stan badań. Materiały z konferencji*, pod red. M. Kietlińskiego, Białystok 2003, s. 26-38; J. Jodkowski, *Cechy grodzieńskie w wiekach dawnych*, Grodno 1926; J. Łojek, „*Gazeta Grodzieńska*” 1776-1783, „Rocznik Historii i Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1966, t. 5, z. 2, s. 5-44; P. Reklaitis, *Die Stadtansichten Alt -Litauens in der Graphik des 16. Bis 19. Jahrhunderts*. Vilnius, Gardinas. Kaunas. Trakai. Lüneburg 1972, s. 33-

rzystali jedynie Zinowiej Kopysskij¹¹ i Jerzy Gordziejew¹². Pojedyncze dokumenty wykorzystywali Ewa Dubas-Urwanowicz¹³, Jakov Marasz¹⁴ i najbardziej chyba zasłużony badacz dziejów Grodna - Józef Jodkowski¹⁵. Nieliczne zostały opublikowane¹⁶.

43; E. Rimša, *Lietuvos...*, s. 222-240; H. Siemiańczuk, *Źródła do dziejów wyznań chrześcijańskich do końca XVIII wieku w zasobie Narodowego Archiwum Historii Białorusi w Grodnie*, „Białostoczczyzna” 2000, nr 3-4, s. 32-38; I. Трусов, *Некоторые источники, как зеркала социальных, культурных и национальных перемен в Гродно XVI-XVIII вв.*, [w:] *Наши Радавод*, кн. 7, Гродна 1996, s. 224-226.

¹¹ Z. Ю. Копыцкий, *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.*, Минск 1966.

¹² Zob. przypis 7.

¹³ E. Dubas-Urwanowicz, *Grodno do XVIII wieku. Miasto i ludność*, [w:] *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, pod red. A. Woltanowskiego i J. Urwanowicza, Białystok 1997, s. 7-26; Tejże, *Fundacje kościołów i klasztorów grodzieńskich do XVIII wieku*, [w:] *Fundacje i fundatorzy w średniowieczu i epoce nowożytnej*, pod red. E. Opalińskiego i T. Wiślicza, Warszawa 2000, s. 130-141.

¹⁴ Я. Н. Мараш, *Гродно – феодальный белорусский город (XII-XVIII вв.)*, [w:] *Гродно (Исторический очерк)*, pod red. З. Ю. Копыцкого i Б. М. Фиха, изд. 2, Минск 1964, s. 8-57; *Очерки истории экспансии католической церкви в Белоруссии XVIII века*, Минск 1974.

¹⁵ Bibliografia prac Józefa Jodkowskiego opublikowana została dwukrotnie jako dodatek do prac A. Śnieżki, *Wspomnienie o Józefie Jodkowskim*, „Rocznik Białostocki” 1970, t. X, s. 499-504 (139 pozycji, autor nieznany); Tenże, *Wydobył z ziemi gród, o którym nikt nie wiedział. Wspomnienie o Józefie Jodkowskim*, Białystok 2000, s. 54-61. Uzupełnił ją o 17 pozycji W. Szwed, *Józef Jodkowski: znany i nieznan*, „Magazyn Polski”, 1998, nr 2, s. 21-24. Obszerniejszą bibliografię dotyczącą Józefa Jodkowskiego i jego działalności zamieścił: B. J. Borowy, *Józef Jodkowski (1890-1950) - historyk, archeolog, twórca muzeum w Grodnie*, [w:] *Słownik biograficzny białostocko-lomżyńsko-suwałski*, z. 2, Białystok 2003, s. 53-57. Z publikacji, których nie wykorzystał, zob. Гасцеў, В. Швед, *Кронан. Леманіс Горада на Нёмане (1116-1990 гг.)*, Гродна 1993, s. 165-166; Тучэ, Ядкоўскі (Jodkowski) Юзаф, [w:] ЭГБ, т. 6, кн. II, Минск 2003, s. 288; J. Maroszek, *Józef Jodkowski - jego wizja i realizacja grodzieńskiego „Muzeum Narodowego Kresów Polskich”*, [w:] A. Śnieżko, *Wydobył z ziemi gród...*, s. 6-12; Tenże, *Muzeum w Grodnie*, „Spotkania z zabytkami”, R. XVIII, nr 1 (83), Warszawa 1994, s. 16-18; В. Швед, *Губерніскі Гродна. Аповяды з гісторыі горада*, кн. 3 (канец XVIII ст. - пачатак XX ст.), Гродна 2003, s. 97-114.

¹⁶ *Zbiór dyplomatów rządowych i aktów posługujących do rozjaśnienia dziejów Litwy i złączonych z nią krajów od 1387 do 1710 r.*, pod red. M. Krupowicza, Wilno 1858, cz. I, s. 140-143; АВАК, т. V, Вильна 1871, cz. B, nr 4, s. 280-282; т. XIII, Вильна 1886, nr 83, s. 256-8; J. Jodkowski, *O czarowniku Znaku na inkwizycji w Grodnie w 1691 r.*, Lwów 1932, s. 3-7 (częściowo streszczone); *Белоруссия в эпоху феодализма*, т. 1, *С древнейших времен до середины XVII века*, Минск 1959, nr 153-155, s. 356-362 (w tłum. na j. ros.); E. Dubas-Urwanowicz, *Pozegnanie z doczesnością Zygmunta Szulca, rajcy grodzieńskiego*,

Z innych akt przechowywanych w mińskim archiwum bardzo istotne okazały się materiały zgromadzone w zespole nr 1882 nazwanym błędnie Zespołem Ekonomii Grodzieńskiej. Z akt wytworzonych przez grodzieński sąd ziemski¹⁷ i grodzki¹⁸ korzystałem wyjątkowo, raczej szukając konkretnych dokumentów, niż prowadząc szczegółową kwerendę.

Duże znaczenie dla niniejszej pracy miały również inwentarze ekonomii grodzieńskiej. Zachowały się takowe z lat 1650¹⁹, 1680²⁰, 1708²¹, 1712²², 1789²³. Ich fragmenty były kilkakrotnie publikowane. Z inwentarza ekonomii grodzieńskiej z 1638 r. zachowały się w odpisach tylko krótkie urywki²⁴.

Dużą wartość przedstawiają dokumenty przechowywane w Wilnie. Zbiory Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego oraz innych instytucji zawierają wiele cennych materiałów dotyczących się miasta. Na uwagę zasługuje przede wszystkim zespół nr 1282 (zwany Kolekcją różnych dokumentów), który w znacznej mierze zawiera informacje dotyczące się Grodzieńszczyzny. Ważne materiały przechowuje się w zespole nr 110 obejmującym resztki spuścizny aktowej po jednym z instygatorów ekonomii grodzieńskiej.

„Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. XI, s. 343-346; Tamże. *Instrukcja Wydziału Grodzieńskiego na Sejm Wielki z 11 VIII 1791 r.*, wstęp i oprac. J. Urwanowicz, s. 319-327.

¹⁷ NAHB w Mińsku, F. 1755.

¹⁸ NAHB w Mińsku, F. 1711.

¹⁹ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 1-25 (kopia); F. 1761, op. 1, nr 23 (kopia z 1738 r. bez kart początkowych).

²⁰ Ossolineum, nr 5620/ II, s. 1-686 (oryginał); LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 1-19v (kopia); NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 4, k. 1-18 (kopia); NAHB w Grodnie, F. 259, op. 1, nr 34, k. 69-77v (kopia). Fragment opublikowano też w: PKGE, cz. II, dodatek 3, s. 179-200 (z kopii). Z kopii mińskiej fragment w tłumaczeniu na j. białoruski opublikował: Г. Брэгеп, [w:] *Памяць...*, s. 84-95. Rękopiśmienne kopie zawierają dopiski późniejsze.

²¹ LPAH w Wilnie, nr 11 290, k. 1-5v, 25v-26.

²² LPAH w Wilnie, nr 11 291, k. 1-13, 64v-65, 66v, 69, 138v. Fragment opublikował w tłumaczeniu na j. białoruski: Г. Брэгеп, [w:] *Памяць...*, Мінск 1999, s. 84-95.

²³ LPAH w Wilnie, nr 11 307, k. 364-371v. Jest to druga księga inwentarza. Pierwsza przechowywana jest w Mińsku. F. 1928, op. 1, nr 261.

²⁴ BU Wilno, F. 4, nr 19 111 (A-363), k. 42; LPAH w Wilnie, F. 1177, op. 1, nr 4520, k. 10. Inwentarze i rewizje ekonomii grodzieńskiej wymienione w spisie archiwum Komisji Skarbowej, AGAD, AK, III/1478 [bez paginacji] z 1570, 1682, 1692, 1700, 1763 r. nie zachowały się. Inwentarz z 1783 r., z którego korzystał przed wojną S. Kościalkowski, również dzisiaj nie istnieje. Zachowała się natomiast jedna księga inwentarza z 1786 r. Niestety, obejmuje ona jedynie 3 gubernie ekonomii: sokólską, dąbrowską i janowską. NAHB w Mińsku, F. 1928, op. 1, nr 72, k. 1-631.

*Działo: sic. na Sefsyi De-
putacyi Kontrybucyjney
Ru 1794. Aug. 13. D.*

DEPUTACYA KONTRYBUCYJNA

Przedsiębiorc Działo urzędzenia, gdyby każdy Obywatel Miasta Grodna w proporcya Majtku swego przyłożył się, na zaleszenie Summy w Tabeli *sub Litera A.* położony, Nieprzyjacielowi w dniu 5. Maja przez Miasto opłaconey, i w tymże czasie Bryczek i Koni zabranych. W tym celu przepisała Unwersałem swoim w dniu 18. Czerwca datowanym porządek, dawania przez Obywatelow do Deputacyi Rapportow. Podług takoweg. Urzędzenia od Obywatelow Miasta Grodna i Mieszkańców w szczególności odebrawszy Rapporty ludności obnicy płci, oraz Domow, Majtku ruchomego, i wszelkich Towarów, z szacunkiem, wartowści przez Właściciela okazanyim, tudzież zyskow w czasie Spilku Targowickiego i Grodzieńskiego za niemi Domow przychodzących. Po rozrządzeniu których, dostrzegła Deputacya, że wielu Obywatelow zmniejszona wartość majątkow, i niepodane zostały zyski za niemi Domow w czasie Spilku Targowickiego i Grodzieńskiego, i że, z jakowey nieregularności, byłby obciążony ten Obywatel, króten realnie swego majątku podał szacunek. Przeto Deputacya z uwagi lwoiocy, stosowną uczyniła poprawę. Gdy Miasto opłaciwszy się Nieprzyjacielowi, od ruinny ocalało, z takowego względu usłowny Obywatel, którego Fundusz na tymże Mieście opieła się, od opłaty wyłączoneym być nie może, Deputacya udecydowała. Położyła szacunek Zainkow Rzeczypospolitay za wszystkiej zabudowańami w Tabeli *sub Litera B.* Horodnicy w Tabeli *sub Litera C.* Ze wielu Obywatelow rezydujących w Grodnie, w równym niebezpieczeństwie z Obywatelami Miasta Grodna będąc, nie podalo Rapportow, łodziła Deputacya, że jey obwieśczenie w nierozległym Mieście wiadomości onych niedoшло, powtarzać one zalecała; Nie widząc zaś skutku swojemu urzędzeniu, i spodziewając się, że każdy Obywatel Obywatelską czułość mający, mógłby obwinieć Deputacyę za niemieśczenie siebie w liczbie Obywatelow, którzy do niesienia ciężaru przykładają się, z tey uwagi Deputacya nieprzepomniała wpisać Osob z proporcya od nich należey. Położyła Deputacya szacunek Bryczek i Koni w Tabeli *sub Litera D.* Ze wszystkich zrzędół wyciągnięty mające Summę, która w Tabeli *sub Litera E.* z takiey masy ogulney ku zaborifikowaniu Summy przez Nieprzyaciela wziętay, z Bryczkami i Koni w ogulo połączonej, w Tabeli *sub Litera F.* każdy Obywatel i Mieszkaniec Miasta Grodna, że jeden Procent od Majtku, a po zlotemu od Osoby zapłaci, Deputacya udecydowała. W takim porządku przyrzepując do rozkładu, na każdego w szczególności Obywatela, na Zainki, Klasztory i Horodnice, w oddzielnym spisanu ludności i majątkow Chrześcijańskich pod Numerami i Ulicami, a w oddzielnym Starozakonnych pod Numerami i Ulicami wiele każdy Obywatel ma płacić, przez następujący sposób opisuje, a *wyprzed* poczynając od swego Rynku z Ulicą Zainkową.

A

Co do

Ilustracja 2. Strona tytułowa druku zawierającego spis kontrybucyjny z 1794 r. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku. nr 35 329.

Do ustalenia własności duchownej istotnym źródłem okazały się wizytacje kościołów i klasztorów grodzieńskich²⁵. Na największą uwagę zasługuje tu wizytacja z 1820 r., najdokładniejsza z przeprowadzonych, zawierająca z reguły spisy wcześniejszych, często nieznanymi skądinąd dokumentów²⁶. W Wilnie i Grodnie udało się również odnaleźć szczątki archiwów: pokarmelickich²⁷, poddominikańskich²⁸, pobrygidzkich²⁹, pofranciszkańskich³⁰. Istotne informacje do tematu zawiera jedna z kronik bernardyńskich. Wpisano do niej dekret komisarski z 1721 r. dotyczący się sporu miasta z grodzieńskimi klasztorami³¹ oraz kompromis zawarty między miastem a bernardynami w 1760 r.³² Także spisy zawartości archiwum

²⁵ Korzystałem z wizytacji: parafii faryj z 1662 r. (LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3968, k. 1-31), 1783 r. (LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3985, k. 1-30), 1793 r. (NAHB w Grodnie, F. 259, op. 1, nr 34, k. 1-31v), klasztoru brygidek z 1789 r. (LPAH w Wilnie, F. 604, op. 88, nr 506, k. 1-9), 1804 r. (LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3609, k. 1-16), 1820 r. (zob. niżej), 1828 r. (LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 642, k. 87-90), klasztoru karmelitów z 1817 r. (BJ, nr 6331 IV, k. 27-31v.), 1820 r. (zob. niżej) i 1828 r. (LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 642, k. 81-83v), klasztoru dominikanów z 1820 r. (zob. niżej), 1828 r. (LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 642, k. 77-79v), 1830 r. (LPAH w Wilnie, F. 604, op. 1, nr 7500, k. 1-9v), klasztoru franciszkanów z 1820 r. (zob. niżej), domu bonifratrów z 1820 r. (zob. niżej), 1828 r. (LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 642, k. 84-5), 1830 r. (LPAH w Wilnie, F. 604, op. 5, nr 1894, k. 2-8v), klasztoru bazyliańców na Kokozy z 1795 r. (BU Wilno, F. 4-35 650, k. 1-9), 1800 r. (BU Wilno, F. 4-35 655, k. 1-2v), klasztoru bernardynek z 1805 r. (LPAH w Wilnie, F. 604, op. 1, nr 294, op. 1, k. 1-11), 1818 r. (BJ, nr 6325 IV, k. 6-8v), 1820 r. (zob. niżej), 1828 r. (LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 642, k. 91-93), kolegium jezuitów z 1773 r. (NAHB w Grodnie, F. 259, op. 2, nr 71, k. 1-44v); klasztoru bernardynów z 1818 r. (BJ, nr 6326 IV, k. 6-11), 1828 r. (LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 642, k. 74-76v). Jedną z wizytacji opublikowano: *[Wizytacja biskupa Kossakowskiego z 1805 r.]*, [w:] J. Kurczewski, *Biskupstwo Wileńskie*, Wilno 1912, s. 527; J. Kurczewski, *Stan kościołów parafialnych w diecezji wileńskiej po najściu nieprzyjacielskim 1655-1661 r.*, „Litwa i Ruś” 1912, R. I, t. II, z. 1, s. 60, streścić krótko wizytację fary z 1662 r.

²⁶ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 1-17 (kościół farny), k. 186-213 (dominikanie), k. 214-235v (karmelici), k. 236-257 (franciszkanie), k. 258-275 (bernardyńki), k. 276-284 (bonifratrzy), k. 285-372 (brygidki).

²⁷ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4647, k. 7-16; F. 1282, op. 1, nr 8204, k. 1-16v; F. 1177, op. 1, k. 1-13; BLAN, F. 273-3433, k. 1-3v; GPMHA w Grodnie, nr 02189.

²⁸ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3295, k. 1-33; nr 4623, k. 1-42; nr 4624, k. 1-16; nr 4627, k. 1-19; nr 4630, k. 1-29v; op. 5, nr 840, k. 2-7; BLAN, F. 273-1333, k. 1-1v;

²⁹ Zob. przypisy 25-6 oraz NAHB w Grodnie, F. 1783, op. 1, nr 1-245; BU Warszawa, nr 260 [niepaginowane].

³⁰ NAHB w Grodnie, F. 257, op. 1, nr 1-24; op. 2, nr 1; BU Warsz., nr 260 [niepaginowane].

³¹ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 36-45 (bazylianie), k. 45v-50 (dominikanie), k. 51-55 (jezuici), k. 56-57v (bernardyńki), k. 58-65v (karmelici).

³² B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 71-73 (rezygnacja bernardynów z Podgórze na rzecz miasta), k. 73-75 (rezygnacja miasta z części placów koło klasztoru bernardynów na ich

brygidek grodzieńskich z 1768³³ i 1925r.³⁴ z uwagi na to, że akta dotyczące się jurydyki tego klasztoru spłonęły³⁵, reszta zaś zawartości uległa rozproszeniu³⁶, okazały się niezwykle istotne.

Interesującym źródłem, nigdy w zasadzie szerzej nie wykorzystanym (podobnie jak większość wyżej wymienionych materiałów), okazał się być jeden z rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego³⁷.

Najistotniejsze wśród źródeł opublikowanych były: rejestr pomiarów włócznie³⁸, dekret komisarSKI z 1754 r.³⁹, akta grodzieńskiego sądu ziemskiego i grodzkiego⁴⁰, zbiór przywilejów miejskich⁴¹, spis kontrybucyjny z 1794 r.⁴²

Do źródeł podstawowych zaliczyć należy również archiwalne plany miasta. Najistotniejsze z nich przechowywane są obecnie w Moskwie oraz Dreźnie. Za najstarszy z zachowanych uważany jest niekiedy: *Plan des Retranchements fait devant Grodno par l'armee de sa Majeste K. Zariene 1655*⁴³. Moim zdaniem datacja zawarta w jego tytule wzbudza po-

---

rzecz). Drugi z tych dokumentów aktywowano w 1795 r. w sądzie ziemskim. NAHB w Mińsku, F. 1755, op. 1, nr 80, k. 167-169. Opublikował go w tłumaczeniu na j. białoruski Г. Боргер. [w:] *Памяць...*, Мінск 1999, s. 142-143. Niezwykle istotny jest też dekret komisarSKI z 1754 r. opublikowany w: PKGE, cz. II, s. 240-314.

³³ GPMHA w Grodnie, nr 02 588.

³⁴ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 5, nr 831, k. 1-126.

³⁵ Tamże, k. 19, ... w czasie pożaru w Grodnie 29 maja 1885 roku wszelkie szczegóły dotyczące się placów czynszowych spaliły się wraz z innymi papierami".

³⁶ M. Borkowska, *Miscellanea brygitańskie: Grodno*, „Nasza Przeszłość. Studia z dziejów kościoła i kultury katolickiej w Polsce” 1996, t. 85, s. 137-158.

³⁷ BU Warsz., DR, nr 260 [bez paginacji].

³⁸ PKGE, cz. II, s. 1-118.

³⁹ PKGE, cz. II, s. 240-314.

⁴⁰ AVAK, t. I, Вильна 1865; t. V, Вильна 1871; t. XIV, Вильна 1887; t. XVII, Вильна 1890; t. XXI, Вильна 1894.

⁴¹ AVAK, t. VII, Вильна 1874; AJZR, t. 2, C. Петербур 1865, nr 10, s. 13-14; nr 156, s. 185-187; RIB, t. XX, C. Петербур 1903; кн. 2, nr 445, kol. 1164-6; AZR, t. 1, C. Петербур 1846, s. 346-347, 374; t. 2, C. Петербур 1848, s. 29-30.

⁴² *Spis mieszkańców Grodna z 1794 r.*, oprac. J. Urwanowicz. [w:] *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, pod red. A. Woltanowskiego i J. Urwanowicza, Białystok 1997, s. 63-171. Oryginalny druk znajduje się w Bibliotece PAN w Kórniku, nr 35 329. Tamże znajduje się wiele innych druków pozwalających wyjaśnić okoliczności powstania spisu.

⁴³ Е. Д. Квитницкая, *Планировка...* il. 16, s. 28; *Lietuvos Architekturos Istorija. Nuo seniausiu laikų XVII a. vidurio*, t. I, pod red. J. Minkevičius, Vilnius 1987, s. 178. Publikacja z fotokopii (Instytut Budownictwa i Architektury LAN w Kownie) wykonanej z fotografii przechowywanej w Instytucie Urbanistyki i Architektury w Warszawie, sygn. 984/5.

ważne wątpliwości, które do czasu ostatecznego wyjaśnienia eliminują go jako materiał wiarygodny⁴⁴. Przeciwnie autentyczność planu z 1706 r. nie budzi większych wątpliwości. Przedstawiono na nim siatkę głównych ulic oraz ważniejsze budowle, w tym kościoły i zabudowania klasztorne. Z większą dokładnością oznaczono dzielnicę Podole oraz linię fortyfikacji. W legendzie wymieniono oznaczone na mapie jednostki wojskowe i ich dowódców. Analiza chronologii powstania oznaczonych na planie budowli świadczy, że powstał on w I połowie XVIII w.⁴⁵

Wśród planów miasta pochodzących z II poł. XVIII i I poł. XIX w. największą wartość mają plany przedstawiające podziały własnościowe i zabudowę. Do najważniejszych należy dokument z 1753 r. odnaleziony i opublikowany przez Stanisława Szymańskiego⁴⁶. Przedstawia on sieć uliczną z oznaczeniem podziałów własnościowych opisanych w dołączonej rękopiśmiennej legendzie sporządzonej przez Johana Georga Mösera.

984/5. Mikrofilm znajduje się w: AGAD, Mikrofilmy szwedzkie, rolka 1, nr 191-192. Oryginał przechowywany jest w Sztokholmie

⁴⁴ Na schematycznym planie opatrzonym niemiecką legendą zaznaczono umocnienia wokół miasta, siatkę głównych ulic oraz najważniejsze budynki. Wydaje się jednak, że niektóre z nich nie mogły istnieć w 1655 r. Podobne zdanie wyraził po dokładniejszej analizie wybitny znawca historii kartografii S. Alexandrowicz. Wcześniej uznał on plan za oryginał, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, wyd. 2, Poznań 1989, s. 229. Forma i lokalizacja niektórych budynków, jak się wydaje, wskazują, że wzorem dla sporządzającego ów plan mógł być plan z 1706 r., może w wersji opublikowanej po 1713 r. Natomiast wyraźne podobieństwo linii fortyfikacji oznaczonej na obu mapach nie pozwala na tak jednoznaczne stwierdzenia, bowiem w 1706 r. Moskale mogli wykorzystać stare umocnienia. Gdyby plan był autentyczny, zawierałby najstarsze znane nam wizerunki kościołów: franciszkańów, dominikanów, brygidek, bernardynek, jezuitów (!).

⁴⁵ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 1466 (oryginał?, tusz, akwarela 32x43 cm); nr 1465 (rekonstrukcja planu z 1706 r. wykonana przez barona Fridrichsa w 1819 r. z legendą w jęz. rosyjskim i francuskim). Е. Д. Квитницкая, *Планировка...*, il. 22, s. 33, opublikowała plan z 1706 r. – eksponowany w muzeum moskiewskim (ГИМ Москва). Wizerunek ten jest niemal identyczny z RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 1466. Jej zdaniem to wierna kopia pochodząca z któregoś z wydań *Книги Марсовой или воинских дел*, Петербург 1713.

⁴⁶ S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się...* il. 6, s. 240 (plan – odbitka mało czytelna), il. 4-5, s. 242-3 (fotografie fragmentów legendy), *Aneks 1-3*, s. 257-60 (legenda). Odrys planu z zaznaczeniem posesji szlacheckich zamieściła T. Zielińska, *Szlachectwo właściciele...*, wkladka. Dostosowaną czytelną odbitkę opublikował J. Kowalczyk, *Palace...*, il. 16, s. 485. Fragment części planu z rynkiem i terenami na wschód od niego opublikował J. Lileyko, *Przebudowa grodziańskich pałaców Batoriańskiego i Sapieżyńskiego na gmach Sejmowy w 1717-1718 roku*, [w:] *Między Padwą a Zamościem. Studia z historii sztuki i kultury nowożytnej ofiarowane Profesorowi Jerzemu Kowalczykowi*, Warszawa 1993, il. 11, s. 282. Wszystkie te reprodukcje wykonano z negatywu przechowywanego w IS PAN, neg. 51 093.

Na planie zaznaczono zasięg dwóch pożarów, które w tymże roku spustoszyły miasto oraz zachowaną zabudowę drewnianą i murowaną. Plan, niestety, obejmuje tylko prawobrzeżną część miasta, pomijając tereny peryferyjne: Przedmieście Zaniemeńskie, Kołożę, Horodnicę i okolicę tzw. Kurhanu⁴⁷. Wraz z materiałem uzupełniającym stanowi on podstawowe źródło do badań dziejów miasta.

Podziały własnościowe przedstawia również plan Józefa Markiewicza z 1780 r. znany nam ze sporządzonej trzy lata później kopii. Jest to jedyny zachowany plan przedstawiający podział miasta na działki (oznaczone numerami identyfikacyjnymi). Legenda zawiera spis posesorów placów z oznaczeniem, do jakiej jurydyki one należały, niekiedy też określeniem rodzaju zabudowy. Łącznie w legendzie opisano 697 oznaczeń. Część wykreślonych na planie parceli nie została jednak oznaczona numerem i opisana w legendzie. Również bardzo dokładnie odwzorowano sieć uliczną, odzwierciedlając m. in. rozwój przestrzenny miasta w czasach Antoniego Tyzenhauza. Ulice posiadają oznaczenie literowe związane w legendzie zgodnie z nazewnictwem zastosowanym w rejestrze pomiary włócznej. Pominięty został tylko teren Kołoży z jurydyką bazyliiańską. Pomimo faktu, że zaznaczono na nim jedynie najważniejsze budynki, plan jest też dobrym źródłem do badań zabudowy⁴⁸.

⁴⁷ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6. Korzystałem z kolorowej odbitki planu uzyskanej z archiwum dreźnieńskiego dzięki uprzejmości P. Jacka Nazarko, prezesa firmy „Mark-Bud” z Białegostoku. Kolorowy plan, w przeciwieństwie do odbitek uzyskiwanych z czarno-białego negatywu przechowywanego w IS PAN, pozwala po obróbce komputerowej wyróżnić pod warstwą pożaru murowane budynki i oznaczenia właścicieli działek. Autor planu najwyraźniej najpierw rysował budynki i oznaczenia posesji, później zaś zaczętniał je, oznaczając zasięg 2 pożarów z 1753 r.

⁴⁸ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872. Opublikował go: Ю. Еропов, *Градостроительство Белоруссии*, Москва 1954, s. 72. Za nim dość czytelną odbitkę z oznaczeniem lokalizacji świątyń, klasztorów i pałaców zamieścił J. Kowalczyk, *Pałace...*, il. 17, s. 486. Niemal nieczytelną odbitkę planu opublikował В. Кудряшев, *Гродно*, Москва 1960, il. 32, s. 69. Е. Д. Квитницкая, *Планировка...*, il. 24, s. 37, zamieściła odrys planu z oznaczeniem kategorii własności (niekiedy błędnym); il. 7, s. 20, odrys fragmentu przy ul. Zamkowej; il. 23, s. 35, odrys sieci ulicznej z oznaczeniem ważniejszych budynków. Komputerową rekonstrukcję lewobrzeżnej części miasta w 1780 r. opublikował P. Borowik, „Gryfita. Białostocki Magazyn Historyczny” 1999, nr 20/21, 4 s. okładki. O Józefie Markiewiczu zob. M. Moroz, *Działalność Józefa Markiewicza w ekonomii grodzieńskiej za rządów Antoniego Tyzenhauza*. „Białostoczczyzna” 1998, nr 1, s. 15-29; Tejze, *Józef Markiewicz – komornik województwa wileńskiego (2 połowa XVIII wieku)*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność*. Toruń 1996, s. 219-230.

Trzeci plan z oznaczeniem podziałów własnościowych powstał w 1824 r. Nie uwzględniono na nim działek ani nie opisano w legendzie konkretnych właścicieli a jedynie kategorie własności⁴⁹.

Ważnym źródłem jest również plan Grodna z 1795 r. Przedstawiono na nim bodajże wszystkie istniejące wówczas w mieście budynki. Niestety, w legendzie zidentyfikowano tylko 32 z nich. Brak jest także oznaczeń ilustrujących podziały własnościowe⁵⁰.

Pozostałe plany miasta z ok. 1750⁵¹, 1758⁵², 1793⁵³, 1797, 1798⁵⁴, 1810⁵⁵, 1812⁵⁶, 1823⁵⁷, 1831⁵⁸, 1937⁵⁹ r. wykorzystano w niniejszej pracy jako materiał uzupełniający. Wśród nich zwraca uwagę mapa autorstwa Adama Todta z 1797 r. schematycznie przedstawiająca ówczesną granicę miasta oddzielającą grunty miejskie od ziem jurydycznych, skarbowych i ziemskich⁶⁰. Dużą wartość ma również plan zamków królewskich oraz

⁴⁹ RPWHA w Moskwie, F. 1293, op. 1, nr 162.

⁵⁰ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 873. Czytelną odbitkę fragmentu tego planu obejmującą ok. 80% powierzchni miasta opublikował Ю. Чантурия, *Гарады і час*, [w:] *Страчанаы спадчына*, Мінск, 1998, il. 334, s. 316. Cały plan opublikował В. Кудряшев, *Гродно*, il. 33, s. 71 (t. b. niezyczelne). Odrys fragmentu z rynkiem zamieściła Е. Д. Квитницкая, *Планировка...*, il. 25, s. 38.

⁵¹ Chodzi tu o dwa plany miasta z poł. XVIII w. przechowywane w: SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 5 q.q.; nr 7. Opublikował je S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się...*, il. 2, s. 240; il. 8, s. 252. Pierwszy z nich zamieścił również J. Kowalczyk, *Pałace...*, il. 1, s. 273.

⁵² RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21871. Odrys fragmentu: Е. Д. Квитницкая, *Планировка...*, il. 10 s. 22.

⁵³ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 874.

⁵⁴ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 528, ч. 6, л. 4.

⁵⁵ AGAD, Zb. kart, XX-300-2; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się...*, il. 2, s. 240; il. 6, s. 244; Tenże, *Niezrealizowany projekt rosyjski ufortyfikowania Grodna przed wyprawą Napoleona na Moskwę*, [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XII, cz. I, 1966, s. 231-235.

⁵⁶ RPWHA w Moskwie, F. 349, op. 12, nr 1485.

⁵⁷ RPWHA w Moskwie, F. 349, op. 12, nr 1486. Fragment południowo-wschodni z cmentarzem opublikowali: J. Gordiejew, J. Rozmus, *Cmentarz farny w Grodnie 1792-1939*, Kraków 1999, il. 4, s. 127.

⁵⁸ RPWHA w Moskwie, F. 349, op. 12, nr 1487.

⁵⁹ *Plan miasta Grodna*. Grodno 1937, skala 1:10 000 (również reprint z 1989 r.).

⁶⁰ Opublikował go: T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794)*, t. II, Kraków 1897. wkładka między s. 248-249. Plan ma orientację południową. Oryginalny plan wydrukowano jeszcze w XVIII wieku. Informuje o tym: *Белоруссия в печати XIX – начала XX столетия. Библиография на иностранных языках*, ч. II, сост. М. Василевская, Минск 1983, nr 181, s. 31.

części dzielnicy żydowskiej z połowy XVIII w. Z uwagi na to, że w 1783 r. wywłaszczono właścicieli działek w tym kwartale miasta, przeznaczając je pod budowę stajni zamkowych, jest to jedyny zachowany dokument szczegółowo przedstawiający zabudowę tej części dzielnicy⁶¹.

Z innych materiałów kartograficznych najistotniejsza jest mapa ogólna ekonomii grodzieńskiej z 1781 r. autorstwa Józefa Markiewicza. Źródło to pozwoliło wyjaśnić wiele niezrozumiałych sformułowań w rejestrze pomiaru włócznej. Umożliwia też identyfikację wsi miejskich i ich graficzne przedstawienie⁶².

Dużą wartość dla podjętego tematu posiadają plany jurydyk grodzieńskich. Autorowi niniejszej pracy udało się odszukać ich kilka. Bardzo wartościowy jest plan Ryłowców – jurydyki należącej do ekonomii grodzieńskiej położonej w lewobrzeżnej części miasta. Powstał on ok. 1740 r. przy okazji sporu własnościowego. Schematycznie zaznaczono na nim również tereny przyległe, w tym obszary należące do jurydyki franciszkańskiej⁶³. Dużą wartość posiadają również dwa plany jurydyki bonifratrów z 1819 r. Schematycznie odnotowano na nich tereny należące wówczas do jurydyki oraz inne sporne, a także umiejscowienie budynków klasztornych⁶⁴. Istnieją również plany jurydyki bernardyńskiej z 1804⁶⁵ i 1816 r. W legendzie tego ostatniego, sporządzonej przez architekta Karola Bogumiła, opisano pochodzenie oznaczonych działek. Zachował się on w odrzynie sporządzonym przez Józefa Jodkowskiego⁶⁶.

Nie udało się odnaleźć oryginalnego planu jurydyki brygidek. Według jednego z dokumentów sporządził go w 1835 r. geometra Kazimierz Chrzanowski⁶⁷. Wiemy, że przedstawiono na nim podział jurydyki na place z powierzchnią oznaczoną w sążniach kwadratowych. Jak się wydaje,

---

⁶¹ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 5a. Plan opublikowali z neg. w IS PAN: S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się...*, il. 7, s. 245; B. Wierzbicka, *Zamkowe wzgórze nadniemeńskie w Grodnie*, [w:] *Miasto tyłem do rzeki. Materiały sesji naukowej*. Warszawa, 22-23 czerwca 1995, pod red. B. Wierzbickiej, Warszawa 1996, s. 290; J. Kowalczyk, *Pałace...*, il. 2, s. 274.

⁶² AGAD, Zb. kart, nr 67-1.

⁶³ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 194, k. 250v-251.

⁶⁴ LPAH w Wilnie, F. 604, op. 5, nr 1894, k. 1, 1v.

⁶⁵ BU Wilno, F. 23-71, k. 1-11. Jedenaście niemal identycznych planów przedstawiających zabudowania w obrębie muru klasztornego. Jeden z nich opublikowała: D. J. Kuty, *Etapy budowy pobernardyńskiego kościoła w Grodnie*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich...*, il. 10, s. 425.

⁶⁶ GPMH-A w Grodnie, nr 14 671. Plan publikuje: D. J. Kuty, *Etapy budowy...*, il. 11, s. 426.

⁶⁷ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 831, k. 19-20, 61.

może być on tożsamy z mapą z 1830 r., która posłużyła do sporządzenia planu sytuacyjnego nieruchomości pobrygidzkich w 1925 r. Ten ostatni udało się odszukać w zbiorach wileńskich⁶⁸. Niepowodzeniem zakończyły się poszukiwania wzmiankowanego przez źródła planu jurydyki bernardyńskiej z 1766 r.⁶⁹ oraz mapy jurydyk farnych powstałej w 1783 r.⁷⁰ Poszukiwania planów jurydyk szlacheckich również nie przyniosły rezultatu, chociaż plany poszczególnych pałaców i dworów zachowały się wcale licznie. Szczegółowy spis wykorzystanych w pracy materiałów kartograficznych umieszczono w bibliografii.

Ilustracja 3. Pieczęć miejska (radziecka) miasta Grodna używana w latach 1755-1791. Napis na otoku: SIGILLUM CONSULUM CIVITATIS GRODNENSIS. 1540. Średnica 42-3 mm., BU Warsz., nr 260 [bez paginacji].

⁶⁸ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 847, k. 7. Na planie znajduje się napis: „Zestawiony na podstawie planu sporządzonego w r. 1830 przez urzędowego ros. Geometrę. Zgodność stwierdza Kaz. Obuchowicz z plenipotencji Matki Przełożonej Klasztoru SS. Najśw. Rodziny z Nazaretu. Dn. 30. XII. 1925 r. Grodno”. Plan odzwierciedla sytuację w 1830 r., nie zawiera jednak podziału na działki.

⁶⁹ BOZ, nr 1798, k. 21.

⁷⁰ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3269, k. 37. „1783 – Mapa wymiaru Jurydyk Kościelnych Probostwa Grodzieńskiego w mieście Grodnie”.

Rozdział I

JURYDYKI GRODZIENSKIE – SPECYFIKA PRAWNA I ROZWOJOWA

Problem jurydyk w miastach doby nowożytnej, rozpatrywany na wielu przykładach i posiadający obfitą literaturę, wciąż budzi niejasności. Najpełniejszą jak dotąd próbę definicji jurydyki zaproponował Józef Mazurkiewicz¹. Pewne uzupełnienia dodali Witold Maisel² i Zofia Kulejewska-Topolska³. „Jurydyka [było to] osiedle o charakterze miejskim zorganizowane bądź w obrębie murów obronnych właściwego miasta, bądź poza nimi, na terenach będących własnością tegoż miasta lub innych podmiejskich, wyjętych spod jurysdykcji miejskiej, posiadające własne władze i sądy, podległe zwierzchnictwu właściciela gruntu lub króla, ale nie posiadające praw miasta”.

Tak rozumianą jurydykę odróżnia się od libertacji, gdyż cechowała ją podzielona własność gruntów⁴. Jednakże, jak słusznie zauważyła Teresa Zielińska (która wniosła do problemu cały szereg trafnych spostrzeżeń), niektóre libertacje nie dotyczyły pojedynczych posesji, lecz wielu działek, domów, gruntów, uwalniając je *ab ex officio et oneribus civitatensibus*⁵. Przykłady tego rodzaju libertacji można podać również z Grodna⁶. Od-

---

¹ J. Mazurkiewicz, *Jurydyki lubelskie*, Wrocław 1956, s. 59.

² W. Maisel, recenzja pracy J. Mazurkiewicza. [w:] CPH, t. X, z. 1, 1958, s. 205-210.

³ Z. Kulejewska-Topolska, *Struktura prawna aglomeracji osadniczej Poznania od XV do końca XVIII wieku*, Poznań 1969, s. 45.

⁴ J. Mazurkiewicz, *Jurydyki lubelskie*, s. 69; J. Isajewicz, *Uwagi w sprawie oceny prawnej istoty i społecznej treści miejskich jurydyk w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] CPH, t. XI, z. 1, s. 150; J. M. Szczerba, *Jurydyki i libertacje królewskich miast podlaskich do połowy XVII wieku*, „*Studia Podlaskie*” 1990, t. I, s. 15, 34.

⁵ T. Zielińska, *Szlacheccy właściciele nieruchomości w miastach XVIII w.*, Warszawa-Łódź 1987, s. 15.

⁶ VL, t. IV, Petersburg 1859, s. 18, f. 28-29, Libertacja na rzecz Dymitra Chaleckiego (1641 r.) opiewa na dwór i plac „z niektórymi domkami” nad Niemnem. Tamże, s. 440.

różnienie takiej libertacji od jurydyki nieposiadającej samorządu, gdzie zastępował go noszący różne tytuły namiestnik pana gruntowego, nasuwa wątpliwości⁷. Ponieważ libertacja z reguły odnosiła się nie do osoby, lecz do nieruchomości i przechodziła w przypadku jej sprzedaży na następnego właściciela, zdarzały się sytuacje, że działkę parcelowano na mniejsze i osadzano na nich jurydyczan. Każdy z wydzielonych w ten sposób placów uważano za libertowany⁸. Libertacje miejskich posesji duchowieństwa, choć konstytucje sejmowe noszą tu różne tytuły (tytuł libertacja jest tu rzadkością) i wywodzą się z dawnych przywilejów immunitetowych, w istocie bardzo przypominają szlacheckie, bowiem nie forma, lecz fakt wyłączenia działek i gruntów spod jurysdykcji miasta ma tu najistotniejsze znaczenie. Dokumenty te, podobnie mało precyzyjne jak libertacje szlacheckie, z reguły dotyczą wielu parceli miejskich⁹.

W Grodnie, obok mających największe znaczenie libertacji sejmowych, pełną moc prawną posiadały też libertacje dokonane przed unią lubelską na podstawie listu-przywileju królewskiego. W praktyce przez komisarzy rewidujących dochody z dóbr stołowych i miasta honorowane były również libertacje listami królewskimi uczynione już po unii. Faktyczne uwolnienie gruntów spod jurysdykcji miejskiej odbywało się również *via facti*, poprzez uporczywe i wieloletnie uchylanie się szlacheckiego lub duchownego właściciela od pełnienia z nich powinności miejskich.

Zasadniczo, wedle opinii współczesnych, jurydyka (w źródłach dotyczących się Grodna zdecydowanie częścię jurysdyka¹⁰) to pojęcie obszerne, obejmujące wszystkie tereny w mieście lub w jego pobliżu wyłączone z bezpośredniej gestii magistratu. Zakres tego wyłączenia bywał jednak bardzo różny. W Grodnie obejmował on, w większości udokumentowa-

---

f. 934. Libertacja na rzecz Andrzeja Kotowicza (1667 r.) mówi o dworze „ze wszystkimi placami”. VL, t. V, Petersburg 1859, s. 312, f. 639. Libertacja na rzecz Marcjana Ogińskiego (1678 r.) opiewa na 3 sąsiadujące ze sobą place. Tamże, s. 312 f. 639, Libertacja na rzecz Jana Ogińskiego (1678 r.) uwalnia „place z dworem” na ul. Mostowej. Tamże. Libertacja na rzecz Wilhelma Gotarda Butlera opiewa na „dwór z placami” na Kurhanie.

⁷ T. Zielińska, *Szlacheccy właściciele...*, s. 15.

⁸ Zob. jurydyka dominikanów.

⁹ Na przykład konstytucja pt. *Reassumptio konstitucyi fundacyi Panien Zakonnych S. Brygidy*, uwalnia od stanowisk podczas sejmów i zjazdów „publicznych place miejskie w libertacjach ...wyrażone”, VL, t. V, s. 309, f. 633-634.

¹⁰ В. Дружчыц, *Магістрат у беларускіх месцах з майдэбурскім правам ў XV-XVI стол.*, [w:] *Запіскі Аддзелу Гуманітарных Навук*, кн. 8 *Працы класы гісторыі*, т. III, под. ед. В. Дружчыца, Менск 1929, s. 241-198, używa terminu jurysdyka na określenie jurydykcji i jurydyki.

nych przypadków, tylko prawo właściciela szlacheckiego lub duchownego do kontroli obrotu nieruchomości, pobierania czynszu (placowego, ziemnego), niekiedy egzekwowania robocizn. Jurydycanie byli z reguły właścicielami domów i innych dóbr stojących. Czasem słyszymy jednak, jak w przypadku jurydyki farnej, o szerszym wyłączeniu spod władzy magdeburgii obejmującym nakaz stawania jurydycan tylko przed sądem właściciela, a więc, jak mniemać można, zakaz stawania przed magdeburgią¹¹. Podobny nakaz według rewizji ekonomii z 1680 r. obowiązywał jurydycan zamkowych zamieszkujących Ryłowce. Mieli oni sądzić się przed podstarościm zamkowym. Drugą instancją był sąd wiceekonomia grodzieńskiego¹².

W przywilejach Grodna wielokrotnie podkreślano jednolitość sądowno-administracyjną miasta¹³. Faktycznie jednak nigdy jej nie było. W Grodnie, podobnie jak w innych miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego, od samego początku istniały jurydyki duchowne, starościńskie i szlacheckie¹⁴. Bardzo szybko doszło też do sporów kompetencyjnych dotyczących się zasięgu jurysdykcji miejskiej między namiestnikiem a magistratem¹⁵. Stan faktyczny najlepiej odzwierciedlił przywilej Bony z 1540 r.: „wiele ich jest w mieście grodzieńskim, którzy trzymają domy miejskie, tak plebana, jako i szlachty, tak rzemieślnicy jako i inne ludzkie, a nie są posłuszni urzędowi miejskiemu i owszem się od niego wyjmują częścią do zamku częścią do panów swoich ...”. Chcąc to zmienić, królowa poddała wszystkich posiadaczy domów jurysdykcji miejskiej, wszakże z wyjątkiem domów libertowanych na rzecz szlachty¹⁶. Rok później powtórzono

¹¹ LPAH w Wilnie, F. 694. op. 1, nr 3985, k. 16 v. „Ciż jurydycanie [Żydzi] jako i katolicy mają się sądzić przed WJ ks. proboszczem lub mającym od niego dyspozycję”. Przykładem najszerzego z możliwych wyłączeń byłoby tu negowanie wolności osobistej jurydycan. Takim skrajnym przykładem mógłby tu być podany przez Kopysskiego fakt wywiezienia w 1639 r. z miasta przez pana feudalnego kotlarza grodzieńskiego Jana Łukaszewicza Janucewicza wbrew jego woli. 3. Ю. Копыцкий, *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.*, Минск 1966, s. 42. Nie mamy jednak pewności, czy rzecz dotyczy pozbawienia wolności przez właściciela jurydyki, czy też poszukiwania w mieście zbiegłego poddanego. НАНВ в Мінску, F. 1761, op. 1, nr 1, k. 293v-294v.

¹² Ossolineum, nr 5620/II, s. 20. „Forum nie gdzie indziej jedno przed sądem p. podstarościego zamku grodzień[skiego] ... w każdych sprawach swoich”.

¹³ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 43, k. 1-2.

¹⁴ A. Карпачёв, *Феодалные юриды в королевских городах Белоруссии XVII-XVIII веков*. „Советское Славяноведение”. 1968, nr 6, s. 149.

¹⁵ AVAK, t. VII, cz. II, nr 7, s. 68-69; nr 8, s. 70-71; nr 13, s. 78-80.

¹⁶ AVAK, t. VII, cz. II A, nr 10, s. 72-3.

nakaz poddania się jurysdykcji miejskiej. Sprecyzowano również zapis, że zwolnieniu od powinności miejskich podlegają jedynie libertowane role i domy szlacheckie, ale nie ich nieszlacheccy mieszkańcy. Mieszczanom zakazano sprzedaży szlachcie placów i gruntów uprawnych¹⁷. W innym wydanym w 1541 r. przywileju Zygmunt I zabronił poddanym szlacheckim, osiadłym w mieście i na przedmieściach, szynkowania bez zgody magistratu¹⁸. Zakazy te wielokrotnie powtarzano. Komisja z 1670 r. surowo zakazała mieszczanom sprzedaży kamienic, placów i wólk przedstawicielom innych stanów pod karą 3 tys. talarów twardych¹⁹. Powtórzyły to komisje królewskie z 1675 i 1680 r. Na magistrat nałożono też obowiązek pozywania przed asesorię uchylających się od płacenia kontrybucji i składek miejskich pod karą 100 kop groszy²⁰. Zakazy nie były jednak przestrzegane. Stwierdzają to wyraźnie inwentarze ekonomii z 1708 i 1712 r.²¹

Uchwała sejmiku grodzieńskiego z 1558 r., przekazując panom radzie – właścicielom miejskich nieruchomości – sądownictwo w sprawach o zabójstwo i zranienie, stworzyła podstawę prawną funkcjonowania jurydyk pańskich²².

Specyfika miasta Grodna otoczonego ze wszystkich stron przez grunty ekonomii grodzieńskiej uniemożliwiła powstanie jurydyk w odmianie klasycznej. Nie było tu możliwości tworzenia ich na terenach poza granicą miasta²³. Warunkowało to genezę, wielkość, rozwój i sytuację prawną jurydyk grodzieńskich. Ogromna większość z nich powstała poprzez gromadzenie placów miejskich i zamkowych. Niekiedy był to proces długotrwały, obejmujący dosłownie stulecia. Parcele skupowano, otrzymywano w darze, dziedziczono, zamieniano, czasem odsprzedawano. Tak powstały jurydyki: Potockich, Massalskich, Ogińskich, Radziwiłłów, Tyzenhauzów, Wolmerów. Pod koniec XVIII w. należała do nich blisko ¼ dymów w mieście²⁴. Tworzenie się formalnych jurydyk poprzez skupienie

¹⁷ AVAK, t. VII, cz. II A, nr 12, s. 77.

¹⁸ AVAK, t. VII, cz. II A, nr 11, s. 74.

¹⁹ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 1, k. 2.

²⁰ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 17v-18; PKGE, cz. II, s. 181. 197-8.

²¹ LPAH w Wilnie, Sa. nr 11 290, k. 1. „... na gruntach i placach miejskich dwory, pałace pańskie zabudowane, mieszczan nad kilku nie masz ...”; Sa. nr 11 291, k. 9. „Placów ... po kościoły legacjom i fundacjom część odeszło, lecz *majorem partem* różni ichm. pod pałace i dwory poskupowali, i jurysdyki na nich poczynili, jedne... konstytucjami sejmowymi libertowali, ... a inne bez żadnych libertacji ...”.

²² J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań 1988, s. 107.

²³ Zob. rozdz. VI.

²⁴ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5820, k. 1-1v.

dużej ilości działek, zdaniem Teresy Zielińskiej, było jak najbardziej możliwe.²⁵ Prowadziło to jednak do powstawania tworów skomplikowanych z historyczno-prawnego punktu widzenia. Dobrym przykładem jest tu jurydyka dominikańska, która składała się z placów o różnym statusie prawnym. Były wśród nich działki libertowane na rzecz konwentu, parcele podlegające jurysdykcji starostwa niegrodowego w Wołpie, działki libertowane na rzecz szlachty, place zamkowe i miejskie. W danym momencie chronologicznym wszystkie one tworzyły jurydykę wyalienowaną spod władzy magistratu na podstawie różnych dowodów prawnych lub bez nich na podstawie faktów dokonanych.

Rozwój jurydyk duchownych i szlacheckich w Grodnie bardzo rzadko odbywał się poprzez zagospodarowanie gruntów pustych, niezasiedlonych, nie było ich bowiem wiele w granicach miasta. Niemniej zagospodarowano Kurhan i przyległe wygony miejskie. Możliwości większego rozrostu posiadała jedynie jurysdykcja zamkowa. Ekonomia grodzieńska wykorzystywała je szerzej pod koniec XVIII w., zakładając na przyległych gruntach na północny-wschód od miasta jurydyki: Na ul. Skalimanowskiej, Koło pałacu Sanguszków, Nad rzeką Horodniczaną, wreszcie Horodnicę, czy też próbując zorganizować u ujścia Łosośny miasto Kunsztów.

Jeżeli przyjąć za warunek konieczny istnienia jurydyki posiadanie własnej organizacji samorządowej, Grodno prezentowało się tu nieco odmiennie. Nie odnajdziemy w Grodnie żadnych aktów erekcyjnych, oddzielnych: ksiąg, pieczęci, ratuszy, rozbudowanego samorządu. Zdaniem Józefa Mazurkiewicza oznaką sądowo-administracyjnej odrębności osiedla (jurydyki) było posiadanie własnego wójta²⁶. W szcztakowo zachowanych źródłach z Grodna takowych odnajdujemy na: jurydyce karmelitów (1695 r. – Wojciech wójt²⁷, ok. 1760 r. – Antoni Szyszkiewicz²⁸), jurydyce bazylianów kołoskich (1742 r. – Stefan Czaus²⁹, 1795 r. – Jan Adamowicz³⁰), jurydyce Massalskich (1795 r. – Jan Krzysztofowicz³¹), jurydykach Radziwiłłów (1784 r. – Andrzej Mazurkiewicz³²), jurydyce

²⁵ T. Zielińska, *Szlacheccy właściciele...*, s. 34.

²⁶ Zgadza się z nim w tej kwestii J. Isajewicz, *Uwagi w sprawie...*, s. 146.

²⁷ BU Wilno, F. 4-19 111 (A-363), k. 16v.

²⁸ BU Wilno, F. 4-36 961 (A-4085), k. 16.

²⁹ AVAK, t. VII, cz. III, nr 35, s. 533.

³⁰ BU Wilno, F. 4-35 650 (A-2290), k. 5v.

³¹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 16, k. 427.

³² AGAD, AR, dz. XVIII, nr 323, s. 390.

zamkowej (pocz. XVIII w. – Wasil Rudy³³, 1780 r. – Andrzej Hryckiewicz³⁴), jurydyce franciszkańskiej (1775 r. – Maciej Kazimierzowicz³⁵), jurydyce św. Trójcy (1662 r. – Mateusz Nahamowicz³⁶) oraz jurydyce farniej (1662 r. – Marchel Piotrowicz³⁷, 1783 r. – Józef Połudzien³⁸). Nieliczne wzmianki o wójtach jurydyk grodzieńskich wyraźnie kontrastują z faktem, że wójtów odnajdujemy niemal w każdym przypadku, gdy dysponujemy inwentarzem jurydyki lub źródłem o zbliżonym charakterze. Zapewne taka funkcja istniała również w niektórych innych jurydykach grodzieńskich. Część z nich mogła też być zarządzana w inny sposób. Jak się wydaje, jurydyką brygidek zarządzał zatrudniany przez konwent namiestnik, zaś jurydyką bernardynów – syndyk klasztoru. Z kolei przy jurydykach szlacheckich odnajdziemy przedstawicieli panów gruntowych w postaci urzędników (z tytułem dozorców, margrabiów, burgrabiów i namiestników), którzy zarządzali siedzibami pańskimi (pałacami, dworami) i innymi posiadłościami miejskimi (gruntami, jurydykami, placami).

Co do Grodna w pełni znajduje natomiast zastosowanie uwaga uczyniona przez jednego z recenzentów pracy Józefa Mazurkiewicza, że należy odróżnić podział miasta na odrębne jurysdykcje od podziału tychże jurysdykcji na jurydyki³⁹. Dla przykładu pod koniec XVIII w. jurysdykcja farna dzieliła się na 5 jurydyk (Wielką Żydowską, Małą Żydowską, Podzamkową, św. Trójcy, św. Ducha)⁴⁰, a jurysdykcja Radziwiłłów na 4 jurydyki (Stucką, Nadniemeńską, Kazimierzowską, Na ul. Do przewozu)⁴¹. Jurysdykcja Massalskich składała się z kolei z 7 jurydyk (Olekszyckiej, Radziwiłłowskiej, Pod bernardynami, Na ul. Zamkowej, Ogińszczyzny, Pod pałacem księcia Sanguszki, Za Niemnem)⁴². Na wiele jurydyk dzieliła się na terenie miasta jurysdykcja ekonomiczna (zamkowa)⁴³. We wszystkich tych przypadkach podział jurysdykcji na jurydyki odzwierciedlał zarówno ich terytorialną odrębność, jak i różne pochodze-

³³ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 291, k. 7; NAHB w Mińsku, F. 1711, op. I, nr 198, k. 3, 7.

³⁴ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21872, k. 1.

³⁵ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3862, k. 16v, 23.

³⁶ LPAH w Wilnie, F. 694, op. I, nr 3968, k. 22v.

³⁷ LPAH w Wilnie, F. 694, op. I, nr 3968, k. 24v.

³⁸ LPAH w Wilnie, F. 694, op. I, nr 3985, k. 17v.

³⁹ I. Isajewicz, *Uwagi w sprawie...*, s. 146-7; Z. Kulejewska-Topolska, *Struktura prawna...*, s. 26.

⁴⁰ LPAH w Wilnie, F. 694, op. I, nr 3985, k. 15-18v.

⁴¹ AGAD, AR, dz. XVIII, nr 323, k. 389-391.

⁴² J. Gordziejew, *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*. Toruń 2002, s. 236.

⁴³ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 307, k. 364-371v.

nie historyczno-prawne. Wyraźnie widoczne jest to w nazwach jurydyk. Podział miasta na jurysdykcje był zdecydowanie ważniejszy od podziału na jurydyki. Jest on jednak w źródłach mniej uchwytny.

Wielokrotnie w literaturze przedmiotu podkreślano, że na wzrost atrakcyjności posesji miejskich w Grodnie największy wpływ miało przywrócenie miastu rangi sejmowej w 1673 r. W Grodnie miał odbywać się co trzeci sejm Rzeczypospolitej, z wyjątkiem sejmów konwokacyjnych, elekcyjnych i koronacyjnych. Chociaż sejmy alternaty litewskiej obradowały w mieście tylko 11 razy (l. 1678/9, 1688, 1692/1693, 1718, 1726, 1729, 1730, 1744, 1752, 1784, 1793) i większość z nich została zerwana, były one jednak dla Grodna poważnym impulsem rozwojowym⁴⁴.

Przyczyny podjęcia decyzji o odbywaniu sejmów w Grodnie były złożone. Miasto posiadało w tym względzie pewną tradycję. Dawniej miały tu miejsce zjazdy litewskiej rady wielkksiążęcej i sejmy litewskie⁴⁵. Lubili tu przebywać Jagiellonowie, Stefan Batory i Władysław IV⁴⁶. Niemniej pod tym względem większe pretensje mogło sobie rościć stołeczne Wilno oraz Brześć Litewski⁴⁷. Z całą pewnością przywiązywano wagę do względów praktycznych, m. in. do korzystnego położenia miasta na pograniczu Litwy i Korony, ale i tu Brześć Litewski posiadał równie ko-

⁴⁴ W. Konopczyński, *Chronologia sejmów polskich 1493-1793*, [w:] Archiwum Komisji Historii PAU, II, nr 3, Kraków 1948, s. 157, 158, 161, 164, 165, 168, 169; A. Радман, *Сейм*, [w:] ЭГБ, т. 6, кн. 1, Минск 2001, s. 380-2; A. Pawiński, *Teki*, t. VI, *Dyaryusze sejmowe*, cz. I, 1581, 1681, 1726, Warszawa 1900, s. 136-154; *Diarjusze sejmowe z wieku XVIII*, t. III, *Diarjusze sejmów z lat 1750, 1752, 1754 i 1758*, wyd. W. Konopczyński, Warszawa 1937, s. 44-140; K. Matwijowski, *Sejm grodzieński 1678-1679*, Wrocław 1961; A. Kaźmierczyk, *Sejm grodzieński, 31 grudnia 1692-11 lutego 1693 r.*, „Studia Historyczne” 1990, R. XXXIII, z. 1, s. 21-36; J. Staszewski, *Co się wydarzyło na Sejmie w Grodnie w 1744 roku?*, [w:] *Parlament, prawo ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, Warszawa 1996, s. 273-278.

⁴⁵ L. Korczak, *Litewska rada wielkksiążęca w XV wieku*, Kraków 1998, s. 104-6; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XVI i XVII wieku*, Poznań 1995, s. 78; M. Любавский, *Литовско-Русский сейм*, Москва 1901, s. 3, 143, 150, 224, 382, 756-757, 767, 790.

⁴⁶ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego*, t. III, Warszawa 1846, s. 362-365.

⁴⁷ Wynika to z zestawienia miejsc, gdzie odbywały się zjazdy rady wielkksiążęcej i sejmy litewskie. Dokładnie taką kolejność tradycyjnych miejsc sejmowania wymienia cytowane przez A. Rachubę żądanie szlachty zgromadzonej w październiku 1573 r. w Wilnie przed koronacją Henryka Walezego: „O sejmy walnyje aby alternatu na pieremieniu raz w Polsce w Warszawie, a drugij w Litwie u Wilni, w Bierestju або w Gorodnie bywali”. Zob. A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569-1763*, Warszawa 2002, s. 175.

rzystną lokalizację. Właśnie do Brześcia zwołano precedensowy sejm nadzwyczajny Rzeczypospolitej w 1653 r. z powodu zarazy panującej w Warszawie⁴⁸.

Samą decyzję podjęto w 1673 r. w nocy z 1 na 2 kwietnia „po północy przed samą jutrznią” w atmosferze szantażu. Posłowie litewscy grozili, że nie udzielą pomocy Koronie w wojnie z Turcją⁴⁹. W literaturze przedmiotu przyjętą się pogląd, że dużą, może decydującą rolę w przywróceniu miastu rangi sejmowej odegrał kanclerz wielki Krzysztof Pac chcący zwiększyć dochody z ekonomii grodzieńskiej, której był wówczas administratorem. Część badaczy przyjmuje jednak to przypuszczenie z rezerwą⁵⁰. W każdym razie przed rozpoczęciem pierwszego sejmiku z alternaty litewskiej Pacowie opowiadali się już za Wilnem, a Radziwiłłowie i Sapiehowie za Grodnem⁵¹.

Wyrażna była niechęć Koroniarzy do odbywania sejmów na Litwie. Najdobitniej chyba wyraził ją Wacław Potocki we fraszce *Na sejm grodzieński*:

„Aleć i to rzecz wierszem napisania godna,
Że Litwa sejm z Warszawy przeniosła do Grodna,
Gdzie dotąd z wilki dzikie sejmowały świnie;
Trudno też o inakszy dowcip na boćwinie”⁵².

Owa niechęć długo pozostawiała sprawę alternaty litewskiej oraz jej miejsca otwartą⁵³. Twierdzi się nawet, że w czasach saskich była ona

⁴⁸ H. Olszewski, *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652-1763. Prawo – polityka – teoria – programy*, Poznań 1966, s. 36.

⁴⁹ *Diariusz Seymu Warszawskiego w roku 1673*, t. z. „Pacyficationis”, zaczętego, kontynuacją konfederacji, dnia 4 stycznia, a zakończanego jako Sejm po 8 kwietnia 1673 r., wyd. F. Kulczycki, Kraków 1881, s. 31-33.

⁵⁰ J. Wolff, *Pacowie. Materiały historyczno-genealogiczne ułożone i wydane przez Józefa Wolffa*, Petersburg 1885, s. 166; J. Szujski, *Dzieje Polski*, t. IV, Kraków 1885, s. 45; A. Codello, *Hegemonia Paców na Litwie i ich wpływy w Rzeczypospolitej 1669-1674*, „Studia Historyczne” 1970, R. XIII, z. 1(48), s. 49; T. Wojciechowski, *Pac Krzysztof Zygmunt*, PSB, t. 24. Wrocław 1987, s. 315; J. Lilejko, *Przebudowa Starego Zamku w Grodnie na cele sejmowe w latach 1673-1678*. [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, pod red. J. Kowalczyka, Warszawa 1995, p. 10, s. 143; A. Госоцеў, В. Швед, *Горадня. Аповяды з гісторыі горада*, кн. 2 (сярэдня 16 ст.-канец 18 ст.), Гродна 1997, t. 30; W. Szwed, *Grodzieńskie sejmy Rzeczypospolitej*, „Białostoczczyzna”, 1/1998, s. 30; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo...*, s. 176.

⁵¹ A. Codello, *Litwa wobec polityki bałtyckiej Sobieskiego w l. 1675-1679*, „Kwartalnik Historyczny” 1967, R. LXXIV, nr 1, s. 33; K. Matwijowski, *Pierwsze sejmy z czasów Jana III Sobieskiego*, Wrocław 1976, s. 204.

⁵² W. Potocki, *Dziela*, t. II, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1987, s. 54.

przyczyną zrywania sejmów przez posłów koronnych i litewskich po to tylko, by nie dopuścić do odbycia następnego sejmiku w Grodnie czy Warszawie⁵⁴.

Jedną z przyczyn lokalizacji obrad sejmiku w Grodnie mogła być chęć odbudowy miasta. Zostało ono zniszczone podczas wojen poł. XVII w. W sierpniu 1655 r. Moskwa zajęła miasto, które okupowała do marca 1659 r. Powtórnie zdobył miasto Iwan Chowański w grudniu 1659 r. Udało się je odbić we wrześniu 1660 r. Niewielka załoga moskiewska utrzymała się jednak w zamku aż do marca następnego roku⁵⁵. Grodno zostało zniszczone w stopniu niespotykanym od XIV w. Wojna i epidemia spowodowały znaczne straty demograficzne. Szacuje się je na 46,4%⁵⁶. Część mieszczan i Żydów ratowała się ucieczką do Korony, Prus i majątków szlacheckich⁵⁷. Wielu rzemieślników wywieziono do Moskwy⁵⁸. Zniszczeniu uległa znaczna część substancji mieszkalnej, o czym wielokrotnie wspominają powojenne akta miejskie⁵⁹. Zniszczono ratusz⁶⁰.

⁵³ A. Rachuba, *Wielkie Księstwo...*, s. 178-179. Ostatni raz kwestia alternaty litewskiej i Grodna jako miejsca odbywania sejmików pojawiła się podczas sejmiku w 1793 r., D. Flawajski, *Sejm grodzieński roku 1793. Ostatni sejm Rzeczypospolitej Polskiej*, tłum. M. Iwanowski, Poznań 1872, s. 108; J. Malec, *Sejm grodzieński 1793 roku a unia polsko-litewska*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, Warszawa 1996, s. 152.

⁵⁴ H. Olszewski, *Sejm...*, s. 38.

⁵⁵ A. D. Skorobohaty, *Diariusz*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 2000, s. 65,74; J. A. Chrapowicki, *Diariusz. Część pierwsza: lata 1656-1664*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 1978, s. 263-265, 284; С. Данскіх, *Гродна ў гады руска – польскай вайны 1654-1667гг.*, [w:] *Памяць. Гісторыка – дакументальная хроніка горада Гродна, Мінск 1999*, s. 83; А. Гасцеў, В. Швед, *Кронан. Летапіс Горада на Нёмане (1116-1990 гг.)*, Гродна 1993, s. 30; НАНВ в Мінску, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 27.

⁵⁶ J. Morzy, *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku*, Poznań 1965, s. 152, 189, 338, tab. 22-23, 49.

⁵⁷ Np. landwójt Kazimierz Ćwiklicz uciekł do Krasnegoboru Chreptowiczów (НАНВ в Мінску, F. 1800, op. 1, k. 52v), a rajca Foltyn Szulc do Prus (НАНВ в Мінску, F. 1761, op. 1, nr 2, k. 21). Najbogatsi Żydzi litewscy z Grodna, Wilna, Brześcia uciekali na południe trasą wiodącą pograniczem Litwy i Korony. W kwietniu 1656 r. podczas napadu rabunkowego w Krzemieniu nad Bugiem wielu z nich zabito, m. in. rabina grodzieńskiego Lewka Herszowicza oraz asesora Eliasza Mojżeszowicza. J. Morgensztern, *Regesty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1633-1660)*, „Biuletyn ŻIH”, nr 58, Warszawa 1966, nr 212 s. 142; M. Bersohn, *Dyplomatariusz dotyczący Żydów w dawnej Polsce na źródłach archiwalnych osnuty (1388-1782)*, Warszawa 1910, nr 259 s. 148.

⁵⁸ С. Данскіх, *Гродна ў...1654-1667гг.*, s. 84; Г. Сагановіч, *Невядомая вайна 1654-1667*, Мінск 1995, s. 127-128.

⁵⁹ НАНВ в Мінску, F. 1761, op. 1, nr 2; F. 1800, op. 1, nr 1.

Część kościołów spalono⁶¹. Szczególne prześladowania dotknęły uniów⁶². Znacznym zniszczeniom uległy też przedmieścia i wieś miejskie. W 1661 r. sejm zwolnił spustoszone miasto od płacenia podatków na okres 4 lat⁶³. Wydaje się jednak, że konstytucja ta nie była przestrzegana. Świadczy o tym zapis w postanowieniu szlachty zgromadzonej na konwokacji grodzieńskiej w 1665 r., gdzie dwukrotnie stwierdzono, że Wilno i Grodno „*in usu* tych swoich libertacji nie były”. W uniwersale wydanym po konwokacji król Jan Kazimierz stwierdził zaś, że tym miastom na przyszłym sejmie „będzie być mogła folga”⁶⁴.

Odnowione Grodno dotknęły kolejne klęski. W 1669 r. w ciągu jednego miesiąca pożary czterokrotnie niszczyły miasto⁶⁵. Kilka lat później w 1672 r. Grodno płonęło dwukrotnie. 4 maja spłonęły 202 domy w śródmieściu⁶⁶. 8 czerwca ogień strawił kolejnych 60 budynków w okolicach Niemieckiego Rynku⁶⁷. To właśnie te pożary wspomniano w konstytucji sejmowej w 1673 r.⁶⁸ Zniszczenie znaczącej części zabudowy miejskiej nałożyło się na wcześniejsze szkody poczynione przez Moskali.

⁶⁰ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 6 (wzmianka z 21 VI 1659 r.).

⁶¹ Znane mi źródła mówią o zniszczeniu rzymskokatolickich kościołów: św. Mikołaja, św. Trójcy (poaugustiański), NMP (farny), Najświętszej Panny Różańcowej (dominikański). LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3968, k. 10, 21v, 22v, 23; BLAN, F. 273-1333, k. 1-1v. Ponadto literatura wzmiankuje o zniszczeniu innych kościołów zakonnych: franciszkańskiego, bernardyńskiego, jezuickiego, czego nie potrafię potwierdzić lub zanegować.

⁶² O zniszczeniu cerkwi Przczystej Bogarodzicy (katedralnej) wspomina dokument z 1659 r., (NAHB w Grodnie, F. 1475, op. 1, nr 2, k. 78-78v), „..... zastawszy *funditus* cerkiew ... kapitulną zrujnowaną ... przez ... nieprzyjaciela Moskwiata i kapłanów 3 mianowicie ... o Stefana Lacewicza, o Jakuba Parfienowicza, o Jana Borowskiego tenże nieprzyjaciel pomęczył i zamordował”. Według kroniki Kulczyckiego zniszczony został dach na cerkwi św. Borysa i Gleba, świątynię zasypano ziemią i umieszczono na niej działa, z których ostrzeliwano Stary Zamek (AS, t. IX, s. 410). Zniszczono również cerkiew św. Krzyża (Czesnochreską) na Podolu (NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 66v). Moskale, jak się wydaje, zniszczyli wszystkie świątynie unickie znane z wcześniejszych źródeł.

⁶³ VL, t. IV, s. 385-386, f. 821.

⁶⁴ AVAK, t. IV, nr 219 s. 12-21, nr 220 s. 22-23.

⁶⁵ J. Paszcenda, *Budowle jezuickie w Polsce XVI-XVIII w.*, t. 2. Kraków 2000, s. 52.

⁶⁶ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 2, k. 310-310v.

⁶⁷ *Dyaryusz wojewody witepskiego Jana Antoniego dwóch imion Chrapowickiego jako przyczynek do dziejów z czasów Jana Kazimierza, Michała Wiszniewieckiego i Jana Sobieskiego królów polskich wydany z autentyku przez J. Rusieckiego z Trojanki*, oddział I, Warszawa 1845, s. 285, 289.

⁶⁸ VL, t. V, s. 91, f. 157-158. „Miasto Grodno ... teraz przez ogień do ostatniej przywiezione ruiny ...”. A. Rachuba. *Wielkie Księstwo...*, s. 177, twierdzi, zapewne na podstawie powyżej wzmianki, że w 1673 r. spłonął zamek królewski.

W pożarach z 1672 r. upatrywać należy jednej z przyczyn umiejscowienia w Grodnie obrad sejmu Rzeczypospolitej.

Miasto w tym czasie nie było przygotowane do zjazdów publicznych. Nie było odpowiedniego budynku, w którym mogłyby odbywać się obrady. Zamek królewski, znany nam dokładniej z inwentarza z 1650 r.⁶⁹, został zniszczony przez Moskali⁷⁰. Zniszczeniu uległ również zamek królewski na Horodnicy⁷¹. Zresztą już wcześniej, przed najazdem moskiewskim, zarówno zamek jak i miasto nie posiadały odpowiedniej bazy kwaterunkowej zdolnej w godziwych warunkach pomieścić liczny zjazd⁷². Podobnie było w Brześciu Litewskim, który także już przed wojnami polowy stulecia nie posiadał odpowiedniej bazy lokalowej⁷³.

W 1673 r. sejm uwolnił Grodno od podatków publicznych na 3 lata, „... żeby się przez te lata budowali ... dla wygody na sejmy przyszłe przyjeżdżających”⁷⁴. Nie przyniosło to jednak pożądanego rezultatu. Po upływie okresu abolicji podatkowej nadal warunki kwaterunkowe w mieście nie były najlepsze. „W Grodnie ani zamek dokończony ani miasto pobudowane” – twierdził Jan III Sobieski jeszcze na początku 1678 r.⁷⁵ Konstytucje z 1676 i 1677 r. nakazały pośpieszne dokończenie remontu i rozbudowę Starego Zamku, który miał być miejscem obrad⁷⁶. Renowację zakończono tuż przed ich inauguracją. Dobudowano też od strony Niemna piętrowy gmach zdolny pomieścić izbę poselską i senat⁷⁷. Upamiętniono ten fakt w łacińskiej inskrypcji umieszczonej na marmurowej tablicy⁷⁸.

⁶⁹ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 1-5v.

⁷⁰ A. A. Трусаў, В. Е. Собаль, Н. І. Здановіч, *Стары Замак у Гродне XI-XVIII ст ст. Гісторыка - археалагічны нарыс*, Мінск 1993, s. 28.

⁷¹ Zob. rozdział IV.

⁷² A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, oprac. A. Przyboś i R. Żelewski, t. 3, 1647-1656, Warszawa 1980, s. 67, w lutym 1648 r. odnotował: „Z namowy wielu osób tłumaczyłem królowi, żeby z powodu zbyt ciasnych gospód i trudności żywieniowych raczej udał się do Wilna”. 21 lutego 1648 r. (s. 68): „Odwiedziłem królewicza Kazimierza, który napadł na ministrów królewskich. ze podkomorzowie mają w zamku lepsze gospody. co też było prawdą”.

⁷³ A. Rachuba, *Wielkie Księstwo...*, s. 176.

⁷⁴ VL, t. V, s. 91, f. 157-158.

⁷⁵ Cyt. za: A. Codello, *Litwa wobec polityki bałtyckiej...*, s. 33.

⁷⁶ VL, t. V, s. 214, f. 436; s. 254, f. 520.

⁷⁷ J. Lilejko, *Przebudowa Starego Zamku w Grodnie na cele sejmowe w latach 1673-1678*. [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, pod red. J. Kowalczyka, Warszawa 1995, s. 129-145.

⁷⁸ Tekst inskrypcji przytacza: J. Jodkowski, *Grodno. Z 28 ilustracjami i planem miasta*, Wilno 1923, s. 59-60.

W 1673 r. zwolniono też miasto „dla pędszej i doskonalszej onego erekcji dla wygod na zjazdy sejmowe” od podatków publicznych oraz nakazano administracji leśnej wydawać bez przeszkód budulec. Wyznaczono specjalną komisję, która miała wydzielić place na województwa i powiaty, skontrolować odbudowę kamienic żydowskich na reprezentacyjnej ul. Zamkowej oraz wydatki magistratu⁷⁹. Postanowienia komisji nie zostały zrealizowane. Podczas sejmu, który odbył się w dniach 15 grudnia 1678 r.- 4 kwietnia 1679 r. panowały niewygody i wielki ścisk⁸⁰. Potęgowało je jeszcze zwołanie do Grodna przez biskupa wileńskiego na czas sejmu sądów konsystorskich⁸¹. Część postów opuściła miasto przed zakończeniem obrad, skarżąc się na złe warunki zakwaterowania⁸².

Wśród uchwał sejmu grodzieńskiego przeważały regionalizmy. Libertowano wtedy wiele posesji szlacheckich w mieście⁸³. Również zakony grodzieńskie uzyskały wówczas wiele korzystnych dla siebie uchwał⁸⁴. Sejm zajął się także warunkami kwaterunkowymi w mieście. Nakazał ponowne powołanie komisji, która miała wymierzyć place na województwa i powiaty litewskie. Do grona uprzywilejowanych, którzy mieli je otrzymać, dołączono wtedy dygnitarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego – senatorów, pieczętarzy, podskarbich, referendarzy i instygatora⁸⁵. Konstytucje z lat 1676, 1677, 1678 oraz kolejne z 1685 i 1690 r. nie zostały zrealizowane⁸⁶. Tereny na województwa i powiaty wymierzono dopiero po konstytucji z 1717 r., kiedy to sejm ponownie zajął się tym problemem⁸⁷. Potwierdza to jeden z aktów sprzedaży z 1720 r. opisujący ul. Dziecianowską jako idącą prosto „ku placom t e r a z na województwa i powiaty Wielkiego Księstwa Litewskiego wydzielone”⁸⁸. Działka powiatowe oznaczono na planie miasta z 1780 r. na jego południowo-wschodnim

⁷⁹ VL, t. V, s. 214, f. 436; s. 254, f. 521.

⁸⁰ W. Szwed. *Grodzieńskie sejmy Rzeczypospolitej*, „Białostoczczyzna” 1998, nr 1, s. 30-31.

⁸¹ Herbut, t. XVII, k. 242, 243-244, 244v-245v. Biskup wileński przeniósł „samowolnie stolicę i miejsce sądów konsystorskich z największym duchowieństwa uciskiem, podczas walnego sejmu i zimowej pory do Grodna ...”.

⁸² M. Baliński, T. Lipiński. *Starożytna Polska...*, t. III, s. 366; W. Szwed, *Grodzieńskie sejmy...*, s. 31.

⁸³ VL, t. V, s. 312-313, f. 639-641.

⁸⁴ VL, t. V, s. 308-310, f. 630, 636 (bernardyńki), f. 633-634 (brygidki), f. 635 (karmelici).

⁸⁵ VL, t. V, s. 305, f. 625-626.

⁸⁶ VL, t. V, s. 214, f. 436; s. 255-256, f. 520-521; s. 305-306, f. 625-626; s. 365, f. 749; s. 399-400, f. 821-822.

⁸⁷ VL, t. VI, s. 159, f. 325.

⁸⁸ BU Warsz., nr 335, k. 29. Podkreślenie P.B.

krańcu (nr 521, 523)⁸⁹. Według konstytucji z 1677 r. miano zbudować na nich „miasto poselskie”. Środki na budowę dworów poszczególnych powiatów miały uchwalić sejmiki relacyjne. W 1717 r. sejm ponownie nakazał sejmikom uchwalić w tym celu specjalny podatek⁹⁰. Tego punktu konstytucji jednak nie wykonano. W 1780 r. część z placów powiatowych oznaczono jako puste działki, część jako grunt uprawny. Dworów poselskich brak jest również na planie miasta z 1795 r., który przedstawia całą zabudowę w mieście oraz na planie z 1793 r., na którym uwzględniono domy zajęte na potrzeby sejmowe. Podobnie na planie z 1798 r. teren ten zaznaczono jako grunt uprawny⁹¹.

Niewykonanie tego punktu konstytucji było jedną z bezpośrednich przyczyn wzmożonego nabywania parceli miejskich przez szlachtę litewską, bowiem od konstytucji z 1678 r. marszałkowie i stanowniczy nie mieli obowiązku przydzielania kwater posłom litewskim, a jedynie koronnym⁹². Kolejnym czynnikiem, który przyczynił się do nabywania przez szlachtę posesji w Grodnie, były wygórowane ceny wynajmu i nie najlepsze warunki kwaterowania. Pod tym względem Grodno nigdy chyba nie było wygodnym miejscem do sejmowania. Bezpośrednie wiadomości o tym mamy z lat: 1688⁹³, 1699⁹⁴, 1718⁹⁵, 1752⁹⁶, 1793⁹⁷. Przez

⁸⁹ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21872, k. 1.

⁹⁰ VL, t. V, s. 255, f. 521; t. VI, s. 159, f. 325.

⁹¹ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872 k. 1; nr 21 873, k. 1; nr 21 874, k. 1; nr 21 528, cz. 6, k. 4.

⁹² VL, t. V, s. 305, f. 625.

⁹³ Oficjalista Radziwiłłów nagabywany o pomoc w znalezieniu odpowiednich kwater przed sejmem z 1688 r. odpisał: „Biegają tu nasi ... jak szaleni talarami trzęsąc ... Bardzo bym się rad przysłużył ... w suplementowaniu gospód od ichności panów stanowniczych, ale słowa wszystkie *in vanum*, bo sami ledwo nie szaleją z szczupłości gospod”. AGAD, AR, dz. XVIII, nr 305, k. 393-394. List ten cytuje też T. Zielińska, *Szlacheccy właściciele...*, p. 9, s. 50.

⁹⁴ B. Dybaś, *Sejm pacyfikacyjny w 1699 r.*, Toruń 1991, s. 145. przytacza zdanie biskupa warmińskiego, który apelował o odstąpienie od alternaty litewskiej lub przynajmniej dla większej wygody i bezpieczeństwa o przeniesienie miejsca obrad do Wilna.

⁹⁵ E. Otwinowski, *Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od roku 1696-1728*, Kraków 1849, s. 326. „... posłowie wygody w stancjach nie mają”. Wydaje się, że również wzmianka Krzysztofa Zawiszy pośrednio potwierdza, że ceny były wygórowane. Odnotował on: „Stałem we dworze JP Stryjeńskiej wojskiej grodzieńskiej... stancja była dość wczesna, która mię nic nie kosztowała”. K. Zawisza, *Pamiętnik Krzysztofa Zawiszy wojewody mińskiego (1666-1721)*, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862, s. 170.

⁹⁶ O wygórowanych cenach kwater i żywności podczas Sejmu 1752 r. pisał Wilhelm Schlemmüller. Zwrócił też uwagę na brak kwater. W swym dziariuszu opisał on Grodno jako miasto „wspaniałe z wysokimi kościołami, zamkiem królewskim ...”. Jego podziw wzbudził kościół

długi czas spore kłopoty sprawiało też zapewnienie odpowiedniego lokum na miejsce obrad. Stary Zamek odnowiony przed pierwszym sejmem grodzieńskim już w 1690 r. musiał być restaurowany. W czasie wojny północnej budynki zamkowe mocno ucierpiały⁹⁸. W 1712 r. komisarze rewidujący ekonomię grodzieńską apelowali, by wyasygnować kilka tysięcy złotych i przynajmniej zabezpieczyć dachy i popękane mury. Podobne żądania wysuwała szlachta grodzieńska⁹⁹. Remontu jednak nie podjęto i sejm w 1718 r. obradował w specjalnie dostosowanych do tego celu pałacach Sapiechów przy Rynku i ul. Jezierskiej¹⁰⁰. W 1729 r. do Niemna obsunęła się część zbocza góry zamkowej z usytuowanymi na jego krawędzi budynkami, a w 1735 r. spłonęły resztki zabudowań zamkowych¹⁰¹. Obrady kolejnych sejmów odbyły się już w zabudowaniach tzw. Nowego Zamku¹⁰².

Czynniki polityczne wpływające na nabywanie posesji miejskich przez szlachtę i duchowieństwo zostały wzmocnione w II połowie XVIII w. przez umiejscowienie w mieście kilku centralnych instytucji litewskich: Komisji Skarbowej Litewskiej (od 1765 r.), niektórych kadencji Sądu Zadwor-

---

jezuitów i Rynek „otoczony pałacami i pięknymi kamienicami” oraz ul. Zamkowa zabudowana przeważnie murowanymi budynkami. Drewniana zabudowa miasta przy błotnistych „zanieczyszczonych” ulicach sprawiła na nim wrażenie pewnego chaosu, gdzie obok ładnych, przeważnie drewnianych pałaców czy budzących podziw kościołów „przycupnęły” też nędzne chałupy. *Dyaryusz podróży polskiej na seym grodzieński roku pańskiego 1752 odbytej z rękopisu królewieckiego na widok publiczny przez Wacława Gizberta – Studnickiego archiwaryusza miasta Wilna wydany Dla użytku rodaków z łacinskiego na język polski przetłumaczył X. kanonik J. Rosołowski*, „Litwa i Ruś miesięcznik ilustrowany poświęcony kulturze, dziejom, krajoznawstwu i ludoznawstwu” 1912, t. II, z. 1, s. 1-27. Przedruk diariusza: J. Gintel, *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, Kraków 1971, s. 22-34.

⁹⁷ Podobne uwagi o cenach i braku kwater podczas Sejmu z 1793 r. odnotował F. Szulc, *Podróże inflanckiego z Rygi do Warszawy i Po Polsce w latach 1791-1793*, oprac. W. Zawadzki, Warszawa 1956, s. 40-41.

⁹⁸ W 1708 r. odnotowano: „Zamek spustoszały. Okien, drzwi i połapów nie masz. Dla żelaznych haków ołowiem na marmurowych słupach pozalewanych też słupy potłuczone. Kraty i drzwi żelazne powydzierane. Posadzki drewniane i marmurowe powywierane. Dachy z dachówki i gontów poodzierane. Mury porysowane i w Niemen się wałą. Wschody do samego pałacu przed senatorską izbą upadły. Izba poselska rozrzucała się”. Opis świadczy raczej o grabieży niż o zniszczeniach wojennych. Celowo zniszczono jedynie budynki na Podzamczu. LPAH w Wilnie, Sa, nr II 290, k. 1.

⁹⁹ LPAH w Wilnie, Sa, nr II 291, k. 138v; AVAK, t. VII, cz. II G, nr 6, s. 253.

¹⁰⁰ J. Lilejko, *Przebudowa grodzieńskich pałaców Batorińskiego i Sapieżyńskiego na gmach sejmowy w 1717-1718 roku*, [w:] *Między Padwą a Zamościem. Studia z historii sztuki i kultury nowożytnej ofiarowane Profesorowi Jerzemu Kowalczykowi*, Warszawa 1993, s. 263-282.

¹⁰¹ J. Wojciechowski, *Zamek Batorego...*, s. 265.

¹⁰² S. Szymański, *Pałac królewski w Grodnie*, „Rocznik Białostocki” 1965, t. VI, s. 297-333.

nego (od 1766 r.), Komisji Wojskowej (1765-1776), kadencji ruskich Trybunału Litewskiego (od 1775 r.)¹⁰³. W mieście od 1767 r. odbywały się też rzymsko-katolickie sądy konsystorskie¹⁰⁴. Co najmniej od 1736 r. w Grodnie funkcjonował konsystorz greko-katolicki dla dekanatów: podlaskiego, grodzieńskiego i wołkowyskiego¹⁰⁵. Jednakże oprócz pobudek politycznych na fakt nabywania działek miejskich przez szlachtę i duchowieństwo wpłynęło wiele innych czynników.

Przechodzeniu placów miejskich w ręce innych niż mieszczańscy właściciele oraz tworzeniu i rozwojowi jurydyk sprzyjały wojny, epidemie i pożary. Klęski te osłabiały siłę ekonomiczną mieszczaństwa, zmuszały do pożyczek, często wprost wymuszały sprzedaż nieruchomości. Pożary w dobie nowożytnej wielokrotnie pustoszyły Grodno. Największe z nich dotknęły miasto w 1646¹⁰⁶, 1655¹⁰⁷, 1672, 1753¹⁰⁸, 1782 r.¹⁰⁹ Mniej do-

¹⁰³ S. Kościalkowski, *Z dziejów Komisji Skarbowej Litewskiej w początku panowania Stanisława Augusta (1765-1780)*, „Ateneum Wileńskie” 1924, R. 2, z. 7-8, s. 375-377; Tenże, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. 1, Londyn 1970, s. 108.

¹⁰⁴ BOZ, nr 1798, k. 31v. Pierwszym oficjałem został ks. Jan Michał Kadłubowski, scholastyk inflancki i proboszcz białostocki.

¹⁰⁵ AS, t. IX, nr 454; AVAK, t. VIII, cz. I, nr 91, s. 193-195.

¹⁰⁶ B. PAN w Krakowie, nr 365, k. 152v.

¹⁰⁷ С. Данскіх, Гродна ў гады руска – польскай вайны 1654-1667гг., [w:] *Памяць. Гісторыка – дакументальная хроніка горада Гродна* Мінск 1999, s. 82

¹⁰⁸ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6. Plan z oznaczeniem zasięgu pożarów z 20 V i 21 IX 1753 r.; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się Grodna w okresie od XIV do XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki” 1968-1969, t. IX, aneks 1-3, s. 257-260. Spis spalonych i ocalałych budynków; *Wiadomość o pożarze zdarzonym 1753 roku w Grodnie*, [w:] *Ódyna Druskiennickich Źródeł*, Grodno 1846, s. 33-38. Spis spalonych budynków; LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 200, k. 1. Spis 53 spalonych budynków żydowskich; ODZ w Warszawie, Teki Glinki, teka 95, s. 33. Wzmianka o początku drugiego pożaru; teka 320, s. 128a, teka 106, s. 2. Informacje o spaleniu się pałacu Branickich; BJ, nr 6357, k. 25-26. „OPISANIE Pożaru Grodzieńskiego w Roku 1753 M[iesią]ca Maj wierszem Polskim wyrażone” oraz „OPISANIE drugiego Pożaru Grodzieńskiego w Roku 1755 statego” (błąd – powinno być 1753 r.). Autorstwo tych wierszy przypisywane jest Józefowi Badarakiemu, wielokrotnemu prezydentowi miasta. Zob. J. Hardziejęu, *Źródła do dziejów Grodna w zbiorach krakowskich. Wstęp do badań*, [w:] *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne. Stan badań. Materiały z konferencji*, pod red. M. Kietlińskiego, Białystok 2003, s. 28-29.

¹⁰⁹ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3939, k. 1025-1049, spis 114 budynków spalonych I V 1782 r., 118 budynków żydowskich, których mieszkańcy ponieśli straty w wyniku pożaru oraz 49 ocalałych budynków żydowskich; ODZ w Warszawie, Teki Glinki, teka 316, s. 51. Relacja o rozmiarach pożaru.

tkliwe pożogi miały miejsce w latach 1586¹¹⁰, 1613¹¹¹, 1617¹¹², 1636¹¹³, 1705¹¹⁴, 1709¹¹⁵, 1735¹¹⁶, 1750¹¹⁷, 1776¹¹⁸, 1781¹¹⁹. Oprócz opisanych tu wyżej zniszczeń wojennych z poł. XVII w. największe spustoszenie doznało miasto w dobie wojny północnej¹²⁰. Jak się wydaje, to właśnie po okresach klęsk szczególnie dużo działek zmieniało właściciela.

Czynniki polityczne zachęcające szlachtę do kupowania posesji w Grodnie spowodowały, że kilkakrotnie zdarzył się prawdziwy „cud odbudo-

¹¹⁰ E. Klinkowski, *Grodno, Wilna und das Posener Land in einem deutschen Reisebericht vom Jahre 1586*, Posen 1936, s. 134-135.

¹¹¹ AVAK, t. I, cz. I, nr 18, s. 61; NAHB w Grodnie, F. 1475, op. 1, nr 2, k. 74-75v. Spłonęła cerkiew Woskresieńska z jurydyką na terenie późniejszego Nowego Zamku. W konfirmacji przywileju Władysława IV dokonanej przez Stanisława Augusta podano inną datę pożaru (1614 r.). NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 3, k. 8-9v.

¹¹² AVAK, t. I, cz. II, nr 22, s. 217-219. Spłonęła część dzielnicy żydowskiej z bożnicą.

¹¹³ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 1, 1632-1636, Warszawa 1980, s. 564. 28 października 1636 r. „W Grodnie ... wybuchł pożar ... Sekretarz wielki i podkanclerzy koronny ponieśli straty ...”.

¹¹⁴ С. Данских, *Гродна ў час паўночнай вайны 1700-1721 гг.*, [w:] *Памяць. Гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна*, Мінск 1999, s. 99.

¹¹⁵ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 5, k. 15.

¹¹⁶ J. Wojciechowski, *Zamek Batorego w Grodnie*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1938, t. VI, nr 3, s. 265.

¹¹⁷ NAHB, F. 1755, op. 1, nr 59, k. 1127v. 8 II 1750 r. spłonęło archiwum fary grodzieńskiej.

¹¹⁸ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3939, k. 1049-1050. Spłonęło co najmniej 12 domów żydowskich oraz stary kościół i klasztor karmelitów. Zob. Jurydyka karmelitów.

¹¹⁹ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3939, k. 1050. Co najmniej 3 domy.

¹²⁰ Straty mogły być nawet większe niż w poł. XVII w. Według moich obliczeń po wojnie i zarazie na grodzieńskiej jurydyce zamkowej ocalało tylko 35% dymów. Zniszczenia wojny północnej opisują inwentarze ekonomii z 1708 i 1712 r. LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, nr 11-291. Liczne kontrybucje opisuje S. Załęcki, *Jezuici w Polsce*, t. IV, cz. III, *Kolegia i domy założone w drugiej dobie rządów Zygmunta III. I za rządów Władysława IV 1608-1648*, Kraków 1905, s. 1237-1241. W aktach miejskich zachowało się tylko kilka dyspartymentów podatkowych z 1717 r. przeznaczonych na wojska moskiewskie. NAHB dy-na Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 15, k. 20-20v, 22. Zob. też wojskową kontrybucję z 1713 roku. LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 197, k. 1-1v. Wydarzenia z okresu wojny północnej zostały odzwierciedlone w licznych pamiętnikach i diariuszach. W związku z Grodnem zainteresowanie budziły przede wszystkim wydarzenia z lat 1705, 1706, 1708. Zob. E. Otwinowski, *Dzieje...*, s. 90. m. in. o podwyższaniu budowanych przez Moskali od kwietnia 1705 r. wałów poprzez polewanie ich wodą podczas mrozu; K. Zawisza, *Pamiętnik...*, s. 238, m.in. o „ogłodzeniu” terenów koło Grodna (a więc i wsi miejskich), żeby utrudnić Moskwie zdobycie prowiantu. Por. J. Feldman, *Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704-1709*. Kraków 1925, s. 177-179.

wy”. kiedy to w bardzo krótkim czasie odbudowano zrujnowane miasto, zapewniając je drewnianymi dworami i pałacami. Po raz pierwszy takie zjawisko nastąpiło tuż przed sejmem z 1678-1679 r. Czeski podróżnik, Bernard Leopold Franciszek Tanner przejeżdżający przez miasto w 1676 r. stwierdził, że Grodno to nie miasto, tylko jego ruiny. Gdy przejeżdżał przez nadniemeński gród po raz drugi w 1678 r., sprawił on na nim lepsze wrażenie. W Grodnie odbywał się wtedy sejm, a miasto było odbudowane przez książąt i senatorów¹²¹. Podobne zjawisko, jak się wydaje, nastąpiło przed sejmem z 1718 r. oraz w 1753 r. Wówczas dwukrotny pożar obrócił w zgłiszcza połowę miasta. Bardzo szybko jednak je odbudowano.

Bez wątplenia fakt umiejscowienia obrad sejmów Rzeczypospolitej w Grodnie bardziej niż czynniki ekonomiczne przyczynił się do rozwoju jurydyk szlacheckich. Wpłynął też w dużym stopniu na utrzymanie znaczenia miasta i jego potencjału demograficznego. Nie bez znaczenia dla mieszczan były też doraźne zyski związane z widocznym zwiększeniem obrotów handlowych podczas zjazdów publicznych¹²². Tłumne zjazdy powodowały jednak również liczne uciążliwości: drożyznę, trudności kwaterunkowe, pociąganie mieszczan pod jurysdykcję sądów marszałkowskich i składki „sejmowego wynalazku”. Paraliżowały też pracę sądów miejskich. W 1718 r. podczas sejmiku udało się mieszczanom grodzieńskim uzyskać od króla potwierdzenie swych przywilejów. Król zwolnił ich także od jurysdykcji sądów marszałkowskich i wymyślanych przez marszałków podatków i składek. Burmistrzowie i rajcy uzyskali też zapis uwalniający ich domostwa od stacji podczas sejmów, rezydencji królewskiej, zjazdów publicznych i komisji królewskich. By przynajmniej doraźnie poprawić sytuację kwaterunkową, król podkreślił, że takowym stacjom podlegały wszelkie budynki, które nie posiadają libertacji *lege*

¹²¹ B. L. F. Tanner, *Legatio Polono-Lithuanica in Moscoviam potentissimi Poloniae regis... anno 1678*, Norimbergae 1689, s. 5, 120. Egzemplarz z BJ dostępny jest również na mikrofilmie (nr 11586) oraz w wersji elektronicznej. Na wzmianki te zwrócił uwagę J. Pászenda, *Budowle jezuickie...*, t. 2, s. 52.

¹²² Roczny wzrost obrotów kupców grodzieńskich w czasie „roku sejmowego” można oszacować na 100 % na podstawie wzrostu czynszów z kramów miejskich w 1752 r. Identyfikacja wzrostu czynszu z kramów prywatnych. Felicjan Legatowicz podczas sejmów z 1729 i 1730 r. wydzierzał kram w Ryńku za sumę dwukrotnie wyższą niż zazwyczaj. Innymi słowy, w czasie trwania sejmiku kupcy osiągnęli dochody co najmniej równe rocznym. NAHB w Mińsku, F. 1761. op. 1. nr 7. k. 215-216; nr 11. k. 79-95;

publica oraz domy libertowane wydzierżawione przez Żydów. Przywilej ten potwierdził w 1744 r. August III¹²³.

Mimo że w Grodnie odbywały się sejmy, nie udało się patrycjatowi grodzieńskiemu uzyskać pozycji zbliżonej do Wilna czy innych miast, które posiadały, choćby okresowo i w ograniczonym zakresie, prawo do posiadania reprezentacji na sejmie. Nie miał zresztą takich ambicji. Używanie w dokumentach tytułów: szlachetny magistrat, szlachetny pan, szlachetny burmistrz, rajca itp. świadczy, co prawda, o istnieniu jakiegoś przywileju o charakterze nobilitacyjnym częściowym lub całkowitym¹²⁴, jednakże takich tytułów używano w stosunku do członków patrycjatu grodzieńskiego już przed podjęciem decyzji o odbywaniu w mieście sejmów, raczej nie można więc tego wiązać z podniesieniem rangi miasta w 1673 r.¹²⁵ Zmianę statusu obrazuje natomiast fakt, że nazywano je od-tąd „miastem sejmowym”, a nawet niekiedy „miastem stołecznym”¹²⁶. Sam magistrat jednak pozostał nadal tylko szlachetnym.

Przy całej roli, jaką wywarły sejmy i inne czynniki polityczne na rozwój miasta, nabywanie posesji przez szlachtę, tworzenie i rozwój jurydyk szlacheckich i duchownych, nie należy jednak zapominać, że już przed przywróceniem miastu rangi sejmowej (1673 r.) było w nim bardzo wiele działek należących do szlachty i duchowieństwa. Najważniejszym z czynników, które się do tego przyczyniły, był wzmoczony ruch fundacyjny w I poł. XVII w. W latach 1595-1639 osiadło w mieście 7 zgromadzeń zakonnych (z 12 funkcjonujących w epoce nowożytnej). Pojawił się duży niemiejszczański kapitał, nowe instytucje udzielające kredytów pod zastaw nieruchomości oraz podmiot legatów testamentowych. Do 1650 r. duchowieństwo przejęło większość placów mieszczańskich znanych nam z rejestru pomiaru¹²⁷.

¹²³ AVAK, t. VII, cz. II A, nr 42, s. 125-134; nr 44, s. 135-136. Utrudnienia działalności sądownictwa miejskiego powstałe wskutek działalności sądów marszałkowskich miały miejsce również w Warszawie. *Dzieje Warszawy*, pod red. S. Kieniewicza, t. II, Warszawa w latach 1526-1795, Warszawa 1984, s. 42 (M. Bogucka), s. 355-360 (A. Zahorski).

¹²⁴ T. Wasilewski, *Nobilitacje miast w dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, [w:] *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1991, s. 373-385; Z. Jackiewicz, *Наби́тацыйны́я прывілеі для гарадоў вялікага княства літоўскага. Магчыма́сці і рэалізацыя на прыкладзе г. Магілёва*, „Бiałostoczczyzna” 2002, nr 1-2, s. 154.

¹²⁵ Tytułaturę taką konsekwentnie stosowano już w 1659 r. NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 1-22.

¹²⁶ AVAK, t. VII, cz. II B, nr 11, s. 154-5.

¹²⁷ Zob. rozdz. III.

Duży wpływ na jurydyki grodzieńskie miały też wieloletnie procesy toczone przed asesorią w XVIII w., w których miasto starało się odzyskać kontrolę nad terenami miejskimi utraconymi na rzecz szlachty i duchowieństwa. Szczególne znaczenie miał tu fakt wygrania przez nie procesu toczonego w latach 1746-1775. Po nim miasto z większą konsekwencją pozywało szlacheckich i duchownych właścicieli przed asesorię¹²⁸. Ogromne koszty procesowe odczuwalne przez wszystkie strony sporu miały bodajże większe realne znaczenie niż sam fakt wygranej. Część szlacheckich i duchownych właścicieli w toku procesów wołało zawrzeć kompromis, niż narażać się na wydatki nierządno przewyższające dochody ze spornych nieruchomości. Podczas procesu w 1721 r. takie ugody zawarli dominikanie i jezuici, zrzekając się na rzecz miasta części spornych posesji i gruntów. Bernardyni w 1760 r. zrzekli się na rzecz magdeburgii jurydyki na Podgórzu¹²⁹. Podobnie brygidki odstąpiły miastu sporne działki w 1782 r., nie chcąc się narażać na proces i związane z nim koszty¹³⁰. W 1791 r. Nowiccy odsprzedali swą jurydykę miastu¹³¹. Procesy i oświeceniowe reformy miejskie, choć wywarły na jurydyki grodzieńskie duży wpływ, nie zdołały jednak znacząco zmienić sytuacji własnościowej i jurysdykcyjnej w Grodnie. Większy wpływ miały one na magdeburgię. Wyrazem tego był nie tylko wzrost dochodów miejskich, ale również wprowadzenie, wzorowanego na jurydykach, a niestosowanego wcześniej, systemu kontroli obrotu nieruchomości na terenach przejętych z rąk szlachty i duchowieństwa. Polegał on na zawieraniu krótkoterminowych kontraktów z osadnikami. Sprzedaż nieruchomości lub samych zabudowań wymagała już nie tylko aktykacji transakcji (w której podkreślano, że są to dobra podlegające jurysdykcji miejskiej), ale również zezwolenia (konsensu) magistratu na sprzedaż oraz przejście zobowiązań przez następnych właścicieli¹³².

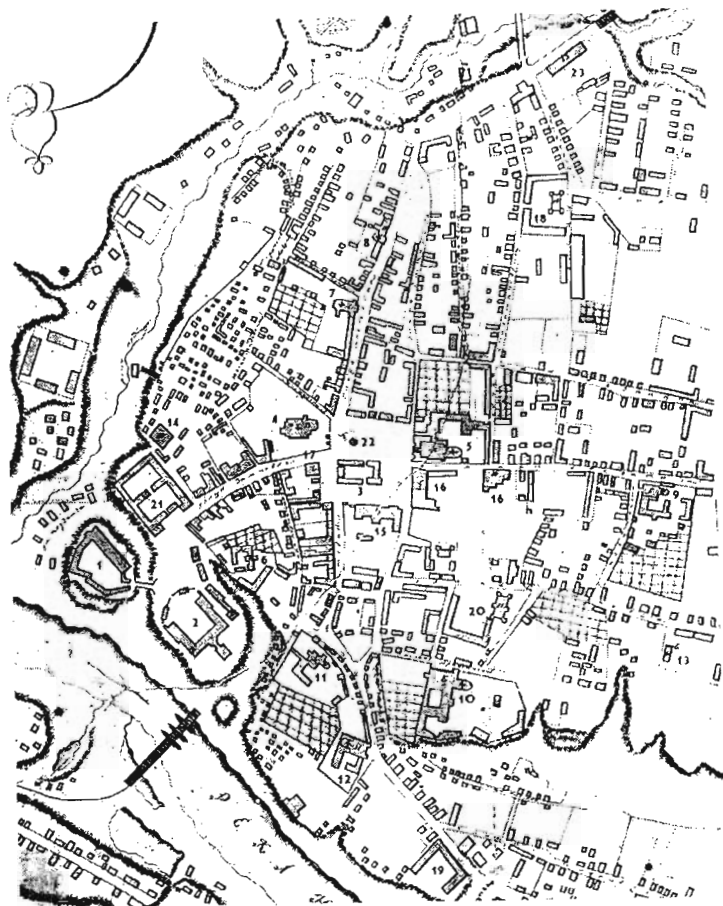
¹²⁸ PKGE, cz. II, s. 240-315; NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 35, k. 853-854v, 858-859, 861. 867-867v, 876-877v; nr 65, k. 712; F. 1761, op. 1; nr 13, k. 1-7, 488-499, 673-676, 780-783, 792-795, 862-864, 866-868, 882-884, 976-979, 988-992, 996-7, 1000-1003, 1010-1011, 1026-1037, 1094-1099, 1104, 1114-1115; nr 15, k. 78-81, 126-128; F. 1828, nr 3, k. 2-5v; AGAD, AR, dz. XVIII, nr 320; LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 43, k. 1v-2; nr 93, k. 3-3v; F. 694, op. 1; nr 4647, k. 15; F. 1177, op. 1, nr 4751, k. 74, 119-122v; nr 4789, k. 9-9v; F. 1282, op. 1, nr 4531, k. 1-2; nr 4511, k. 1; nr 4631, k. 13-14; BU Wilno, F. 4-36 961 (A-4085), k. 18-19v.

¹²⁹ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 46-57, 71-74v.

¹³⁰ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 13, k. 87-91.

¹³¹ NAHB w Mińsku, F. 1781, op. 1, nr 15, k. 116-121.

¹³² NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 13, k. 422-425, 468-471, 500-506, 716-719, 738-743, 790, 810-847; nr 18, k. 443-444, 457-459.

Ilustracja 4. Fragment planu Grodna z 1795 r. RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 873.

Legenda: 1. Stary Zamek 2. Nowy Zamek 3. Ratusz i kramy 4. Fara Witoldowa 5. Kościół i klasztor pojezuicki 6. Cerkiew katedralna i klasztor bazylianek 7. Kościół i klasztor dominikanów 8. Kościół i szpital św. Ducha 9. Kościół i klasztor brygidek 10. Kościół i klasztor bernardynów 11. Kościół i klasztor bernardynek 12. Nowy kościół i klasztor karmelitów bosych 13. Jurydyka bonifratrów 14. Bożnica 15. Pałac Radziwiłłów 16. Pałace Brzostowskich 17. Dom Chlewińskiego 18. Pałac Sanguszków 19. Pałac Morawskiego 20. Pałac Ogińskich 21. Stajnie królewskie 22. Studnia rynkowa 23. Browar.

Rozdział II

SZLACHECCY WŁAŚCICIELE NIERUCHOMOŚCI W GRODNIE W ŚWIETLE POMIARY WŁÓCZNEJ

W nowożytnym Grodnie były dwa podstawowe dokumenty, przy pomocy których przeprowadzano i udowodniano wywód własności nieruchomości. Był to rejestr pomiaru włócznej oraz tzw. rewizja boimowska, nazywana tak od Andrzeja Boima – dworzanina pokojowego – jednego z komisarzy królewskich, którzy w latach 1679-1680 rewidowali ekonomię grodzieńską¹. O ile ta ostatnia zachowała się w wielu kopiach i jednym oryginalnym czystopisie, o tyle oryginał rejestru pomiaru zaginął². Dziś nie jest nam znana żadna rękopiśmienna kopia tego arcyważnego dla dziejów miasta dokumentu.

Rejestr pomiaru włócznej został jednak opublikowany w 1882 r. przez Semena Szołkowicza jako część tzw. *Piscovoj Knigi* grodzieńskiej ekonomii. Publikacja ta oparta została na późnej kopii rejestru pomiaru³. Wydawcy zarzucało się i obecnie zarzuca wiele błędów⁴. Najprawdopodobniej nałożyły się na nie również usterki powstałe w toku tworzenia kopii. Wydaje się, że oryginalny rejestr mógł być sporządzony w języku kancelaryjnym Wielkiego Księstwa Litewskiego, tj. języku ruskim, a następnie

---

¹ Przykładem może tu być dekret komisarski z 1754 r., gdzie wielokrotnie powoływano się na oba dokumenty, PKGE, cz. II, s. 240-314. Pomiaru była wykorzystywana do ustalania własności jeszcze w 2 poł. XIX w. Znany archiwista wileński, Mikita Horbaczewski, zwrócił się w 1866 r. z prośbą o przekazanie do archiwum rejestru pomiaru, gdyż liczni właściciele majątków prosili go o wydanie odpisu. Odpowiedziano mu, że rejestr pomiaru jest niezbędny w Grodzieńskim Zarządzie Majątków Państwowych do wydawania odpisów urzędowych. LPAH w Wilnie, F. 567, op. 4, nr 1088, k. 1-2v.

² Ossolineum, nr 5620/II, s. 1-686.

³ PKGE, cz. I-II, Вильна 1882.

⁴ С. Пташыцкіў, recenzja PKGE, ЖМНП, cz. CCXXIX, 1883, s. 139-159; J. Gordiejew, *Losy archiwaliów grodzieńskich z XVI-XVIII w. „Białostoczczyzna”* 1998, nr 2, s. 79-80.

przetłumaczony lub tylko przepisany „łaciną”. Wbrew słowom zawartym w opublikowanej kopii, że została ona sporządzona na podstawie oryginału znajdującego się przy mieście ekonomicznym Grodnie, ów oryginał również wcale nim nie musiał być⁵. W każdym razie, mamy do czynienia ze źródłem mocno zniekształconym. Identyfikowanie osób stwarza więc w tym przypadku oprócz zwyczajnych kłopotów heraldycznych (zrozumiałych dla każdego, kto zajmował się nazwiskami w dobie, gdy dopiero się one kształtowały), również problemy wynikające ze zniekształcenia źródła przez wydawcę. Dobrym przykładem może być tu zapis: „Dwór zamkowy, w którym mieszka Plew”. Nikt na jego podstawie nie mógłby uznać, że mieszkaniec dworu był pochodzenia szlacheckiego. Tymczasem prawidłowo powinno być P. Lew [Michajłowicz] – książe jak najbardziej. Na szczęście w tym przypadku opublikowany rejestr powtórzył ten zapis prawidłowo w innym miejscu⁶.

Jak słusznie zauważył Stanisław Alexandrowicz, pomiaru włóczna jako reforma miejska nie została dotąd właściwie doceniona⁷. Na terenie Grodna pomiarę przeprowadzono w trzech etapach. Najpierw w 1558 r. rozmierzono prawobrzeżną część miasta, potem w 1560 r. Zaniemie, czyli jego nową część położoną po lewej stronie Niemna. Na samym końcu rozmierzano grunty włóczne miasta. Zapisy rejestru świadczą, że mogło to być przeprowadzone jeszcze w 1560 r., wynajdywano jednak różne nadatki, zaścianki również w roku 1561⁸.

W prawobrzeżnej części miasta ograniczono się właściwie tylko do zmierzenia placów⁹. Dwa lata później wymierzono też na ogrodach mieszczańskich i dwornym jedną nową ulicę zwaną Miesnicką lub Mięsnicką z 26 działkami¹⁰. Lewobrzeżna część miasta – Zaniemie – stanowiła efekt świadomej działalności urbanistycznej realizatorów pomiaru. W 1560 r. wymierzono tu kwadratowy Rynek oraz 6 odchodzących od niego ulic i dróg. W obręb nowej planty włączono starszą osadę rzemieślników zamkowych istniejącą w okolicach ul. Łabeńskiej i zachodniej pie-

⁵ PKGE, cz. II, s. 166.

⁶ PKGE, cz. II, s. 39, 56.

⁷ S. Alexandrowicz, *Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwości sieci miejskiej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVII w.*, [w:] *Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy*, pod red. J. Wyrozumskiego, Kraków 1996, s. 64.

⁸ PKGE, cz. II, s. 27-118.

⁹ PKGE, cz. II, s. 55, „Wymierzono ... jako starodawna jest zasiadło, nic nie odmienając, ani placów równając, wszystko według starych siedzib i placów ...”

¹⁰ PKGE, cz. II, s. 54-55.

rzei Rynku. Z Rynku na zachód, równoległe do Niemna, wychodziły ulice Łabeńska oraz Nowodworska kierujące się w stronę Łabna i Nowego Dworu, zaś na wschód, równoległe do Niemna, ciągnęła się ul. Hornicka. W stronę Niemna, na północ od Rynku, ciągnęła się tzw. droga mostowa, zaś na południe – drogi Kuźnicka i Odelska. Na wschód od ul. Hornickiej wymierzono na gruntach bojara Rabejja Hrynkowicza krótką ul. Rabejowską¹¹.

Odtworzenia rozplanowania miasta w czasie pomiaru włócznej na podstawie XVIII w. planów dokonała Elena Kwitnicka. Sieć uliczna została w niej rozmieszczona względnie poprawnie.

Pozornie liczbę posesji szlacheckich na terenie miasta w czasie pomiaru obliczyć jest dość łatwo. Co prawda, źródło nie informuje o niej wprost, jednakże podaje sumaryczną liczbę działek miejskich, żydowskich i zamkowych, placów wymierzonych na ogrodach miejskich, posesji jurydyki Wołpińskiej, placów probostwa oraz działek zajętych przez: dwór zamkowy, szkołę żydowską i cerkiew Czesnochrzeską. Jeżeli działki te zsumujemy i odejmiemy od liczby wszystkich posesji (543), otrzymamy liczbę szlacheckich placów w prawobrzeżnej części miasta określonych w źródle jako *kniaśckie, pańskie i ziemiańskie*. Byłoby więc ich, według podsumowania prawobrzeżnej części miasta, 41¹². Wyliczenie to potwierdza inwentarz ekonomii grodzieńskiej z 1650 r., którego autorzy korzystali z innej kopii rejestru¹³. Podobne podsumowanie odnajdziemy również przy Zaniemniu, gdzie wymienia się 10 libertowanych działek. Sumując te dane z placami jurydyki Wołpińskiej podległej również prawu ziemskiemu, otrzymamy liczbę 66¹⁴.

Tabela 1. Stanowy podział nieruchomości w czasie pomiaru włócznej w prawobrzeżnej części miasta Grodna.

Nr	Kategoria placu	Rejestr Pomiaru (A)	Inwentarz 1650 r. (B)
1.	Miejskie i zamkowe, żydowskie	422+26** 1 kahalny	448 1 kahalny

¹¹ PKGE, cz. II, s. 56-64; P. Borowik, *Lewobrzeżne Grodno w XIV-XVIII w. Stan wiedzy i postulaty badawcze*, „Gryfita. Białostocki Magazyn Historyczny” 1999, nr 20/21, s. 8-10.

¹² PKGE, cz. II, s. 55-6.

¹³ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 7v.

¹⁴ PKGE, cz. II, s. 64. Zbliżoną liczbę osiągnął J. Gordziejew, *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*, Toruń 2002, s. 35, 202, 240; Tenże, *W kwestii stratygrafii społecznej Grodna w pierwszej połowie XVI w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2001, nr 16, s. 28.

2.	Plebana	37	37
3.	Szlacheckie	[41*]+15***	41+15***
4.	Cerkiewne	1	1
5.	Razem wg źródła informacji	543	543
	Razem (1-4)	543	543

* Różnica 5A- (1A+2A+ 4A+ 15 placów Wolpińskich) (wycieszenie P. B).

** Place nowo wymierzone przy ul. Miasnickiej.

*** Place jurydyki Wolpińskiej.

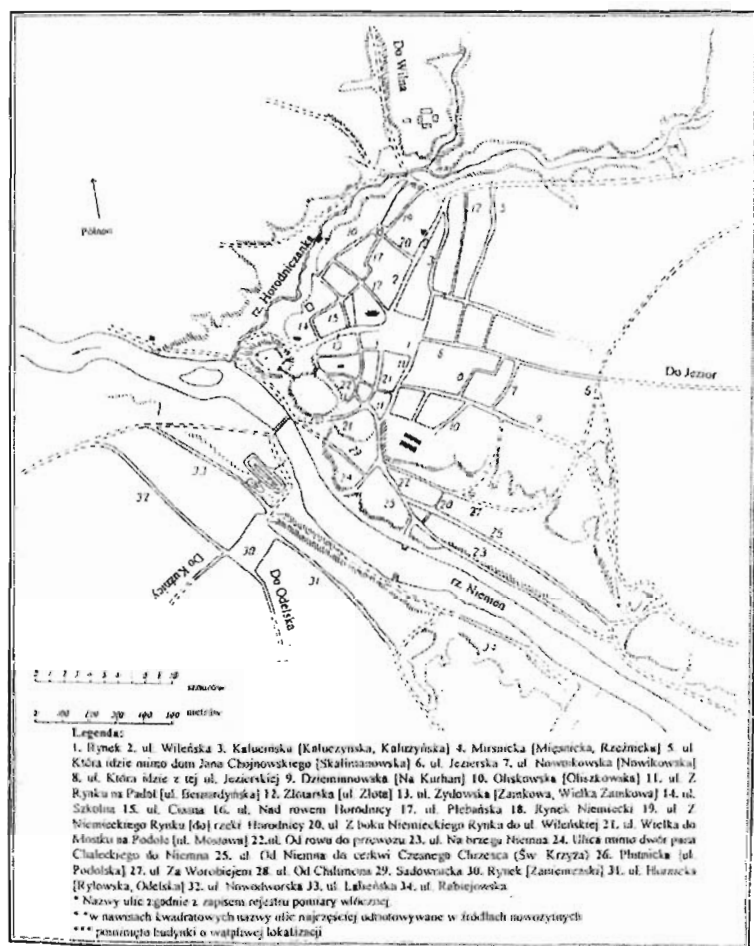
(A) – Sumariusz rejestru pomiaru włócznej Grodna, PKGE, cz. II, s. 55-56.

(B) – Inwentarz Grodna z 1650 r., NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 7v.

Z całą pewnością są to liczby minimalne. Sumaryczne podsumowanie rejestru podaje bowiem tylko liczbę placów wolnych od powinności miejskich. Rejestr pomija parcele będące we władaniu szlacheckim, lecz podległe jurysdykcji miejskiej lub zamkowej. Zbliżenie się do liczby rzeczywistej posesji szlacheckich w Grodnie wymaga tu żmudnej analizy zapisu źródła – „działka po działce” – i wyszukania wśród nich przy pomocy innych źródeł posiadłości szlacheckich. Metodę tę zastosowałem również dla własności określonej jako libertowana, by przybliżyć nieco jej genezę i strukturę. Wykorzystano ją także dla gruntów miejskich podzielonych w czasie pomiary na włóki i morgi. W toku badań okazało się bowiem, że problem własności szlacheckiej w mieście również ich dotyczy.

Przy identyfikacji szlacheckich posiadłości na terenie miasta posłużyłem się kilkoma kryteriami. Były nimi:

1. Fakt libertacji placu. Rejestr pomiary w wielu przypadkach określał daną posesję jako wolną, a więc libertowaną. Źródło niekiedy nazywało też rodzaj prawa własności słowem: dom, ogród, plac ziemiański. Nie wszystkie jednak posiadłości libertowane zostały tak oznaczone.
2. Rodzaj zabudowy. Rejestr w zasadzie określał go bardzo rzadko, celem pomiary było bowiem zmierzenie placów, a nie liczenie zabudowań. Wspomina się jednak kilkakrotnie dwory szlacheckie.
3. Tytułaturę określającą stan lub pełniony urząd z tymże stanem związany. Najbardziej przydatne okazały się tu opublikowane akta grodzieńskiego sądu ziemskiego, niekiedy też inne źródła.
4. Fakt posiadania przez właściciela posesji lub przez jego krewnych majątków na prawie ziemskim. Bardzo przydatne były tu popisy wojskowe, szczególnie ten z 1567 r. jako względnie dokładny i zbliżony chronologicznie do pomiary.
5. Nazwisko posesora działki lub innych gruntów miejskich świadczące o jego szlacheckim pochodzeniu.

Ilustracja 5. Rekonstrukcja rozplanowania miasta Grodna w czasie pomiaru włościan. E. D. Квितिцкая, *Планировка Гродно в XVI-XVIII вв.*, „Архитектурное Наследство” 1964, t. 17, il. 12.

Oczywiście, ostatnie kryterium nie było tu decydujące, lecz pomocnicze. Wielokrotnie już wykazano, że w XVI w. nazwiska szlacheckie i mie-

szczańskie często mogły być identyczne¹⁵. Przykłady takie można znaleźć w powiecie grodzieńskim. Bardzo rzadko decydowałem się więc na umieszczenie kogoś na liście szlacheckich posesorów nieruchomości miejskich tylko na podstawie tego ostatniego kryterium. W przypadku wielu nazwisk patronimicznych lub zapisów w rejestrze typu: dom Zhreblowski, dom Kuciów, dom Kuczyński – byłem bezsilny. Nazwiska patronimiczne utworzone od bardzo popularnych imion, np. Iwan, Mikita, Hryń praktycznie uniemożliwiały identyfikację. Drugi typ zapisu również ją znakomicie utrudniał. Nie wiadomo bowiem zupełnie, czy np. „dom Kuczyński” w momencie pomiaru należał do Kuczyńskich, czy też został od nich po prostu kupiony. W Grodnie, podobnie jak w innych miastach, istniał bowiem zwyczaj nazywania nieruchomości od nazwiska byłych posesorów.

Szlacheckich właścicieli w Grodnie w czasach pomiaru włócznej przedstawia tu poniższa alfabetyczna lista. Wynik analizy zaprezentowano w tabelach.

Andrzej Brzeziński

Właściciel placu przy ul. Łabeńskiej mierzącego 2½ pręta sadzibnego i 5 prętów ogrodu¹⁶. W 1555 r. odnotowany jako namiestnik dworu kryńskiego Andrzeja Tarnowskiego, natenczas namiestnika kryńskiego i kwasowskiego królowej¹⁷. Wywodził się najprawdopodobniej ze wsi Brzeziny Janowięta lub Niedźwiadki w parafii Dziadkowice, w ziemi bielskiej.

Chaleccy

W rejestrze pomiaru odnotowano: *Dwór Icziwa, Ostaphia panów Chaleckich*. Zbudowano go przy ul. Od rowu do przewozu, na 10-prętowym placu zwolnionym od powinności miejskich¹⁸. Należał on do braci Józefa (Esif, Icziw) i Eustachego (Ostafi) Michajłowiczów Chaleckich.

Grzegorz Aleksandrowicz Chodkiewicz

Według rejestru pomiaru właściciel dużego zabudowanego placu na ul. Od rowu do przewozu¹⁹. Nie ma potrzeby udowadniania tu, że należał

¹⁵ M. Niwiński, *Stanowy podział nieruchomości w Krakowie w XVI i XVII stuleciu*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 554; T. Zielińska, *Szlacheccy właściciele nieruchomości w miastach XVIII w.*, Warszawa-Łódź 1987, s. 6.

¹⁶ PKGE, cz. II, s. 62.

¹⁷ AVAK, t. XXI, nr 92, s. 52.

¹⁸ PKGE, cz. II, s. 48.

¹⁹ PKGE, cz. II, s. 47.

on do stanu szlacheckiego²⁰. O jego domu, oprócz wzmianki powyższej, nie wiemy nic²¹. Jedynie Józef Wolff wspomniał, że po śmierci Grzegorza Aleksandrowicza Chodkiewicza dzielono się między innymi kamienicą w Wilnie oraz działkami w Grodnie, Trokach i Brześciu. Potwierdziło to fakt posiadania przez Chodkiewicza posesji w Grodnie²².

Chreptowiczowie

W rejestrze pomiary odnotowano dwa libertowane place należące do rodziny Chreptowiczów. Jeden z nich, mierzący 12½ pręta sadzibnego, leżał przy ul. Od rowu do przewozu. Druga, niezabudowana parcela mierząca 13½ pręta sadzibnego, położona była przy ul. Płutnickiej. Według pomiarów działki te należały do Jurgi (Jerzego) i Adama Chreptowiczów²³. Zapisowi temu daleko jednak do precyzji.

Jerzego i Adama ze znanego rodu Littaworów Chreptowiczów łatwo było zidentyfikować dzięki pamiętnikowi genealogicznemu napisanemu przez ich potomka – Joachima Chreptowicza²⁴ oraz notom raptularzowym samego Adama²⁵.

Jerzy Chreptowicz był synem Teodora Bogdanowicza Chreptowicza. Jego ojciec od września 1493 r. pełnił urząd podskarbiego dwornego, potem, od 20 III 1501 r., był podskarbisem ziemskim (urzędu tego pozbawiono go za udział w spisku Glińskiego)²⁶. Był też kolejno namiestnikiem bielickim, berestejskim i ostrzyńskim. Za swe zasługi wobec Jagiel-

²⁰ J. Jasnowski, *Chodkiewicz Grzegorz*, PSB, t. 3, s. 358-359; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, s. 435-436; L. Podhorodecki, *Dzieje rodu Chodkiewiczów*, Warszawa 1997, s. 101-108.

²¹ Nawet śladu tej posiadłości nie zdołałem odnaleźć w: AP w Krakowie, Oddział I na Wawelu, AMCh.

²² J. Wolff, *Pacowie. Materiały historyczno-genealogiczne ułożone i wydane przez Józefa Wolffa*, Petersburg 1885, s. 39-41.

²³ PKGE, cz. II, s. 47, 50.

²⁴ J. Chreptowicz, *Pamiętnik rodu Litaworów Chreptowiczów od początku jak wiadomość zasięga do roku 1795*, BANU w Kijowie, I, nr 6014 (oryginał). BK, nr 1308 [bez paginacji] (kopia). Maszynopis bez paginacji przygotowany do wydania przez G. Ryżewskiego (dalej: J. Chreptowicz, *Pamiętnik...*).

²⁵ A. Chreptowicz, *Ród ich m. panów Chreptowiczow*, BCz, Teki Naruszewicza, IV, nr 860. Maszynopis bez paginacji przygotowany do wydania przez G. Ryżewskiego i przez tegoż mi użyczony (dalej: A. Chreptowicz, *Ród...*).

²⁶ K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań 1995, s. 19, 32, 112, 119, 187, 188, 211.

lonów otrzymał liczne nadania: Sienno (1495), Lubcz (1499), Lipsk i puszcę Krasnybór (1505 lub 1506), 6 służb Żabiczów w pow. grodzieńskim (1507), brzegi rzek: Biebrzy i Lebidzianki (1522). Otrzymał też przywilej opieki nad słynnym monasterem ławryszewskim (1522). Zmarł między 1522 a 1528 r., zostawiając żonę Marię, syna Jerzego oraz córkę Olenę²⁷.

Po śmierci Fedki dysponentem majątku, w tym głównego kompleksu dóbr Krasnybór w powiecie grodzieńskim, został jego syn Jerzy. Choć był on postacią znaczącą, posiadamy o nim niewiele informacji. Żonaty był z Ludmiłą Juriewną Hołowczyńską²⁸. W 1534 r. dworzanin królewski Jerzy (Jury) Chreptowicz wraz ze stryjecznymi braćmi Bohdanem i Iwanem czynili manifest na kniazia Jerzego Semenowicza Słuckiego²⁹. W 1536 r. marszałek hospodarski, kniaź Andrzej Michajłowicz Sanguszkowicza Kozyrski skarżył Jerzego i Bogdana Chreptowiczów o niewydzienienie swej żonie, a ich siostrze, należnej jej części w Daszkowszczyźnie³⁰. Nieco informacji o tej postaci dostarczył nam również pamiętnik Joachima Chreptowicza³¹. W 1554 r. Jerzy otrzymał od Zygmunta Augusta potwierdzenie nadań, jakie dostał jego ojciec Fedko³². Po rozwodzie z żoną Jerzy Chreptowicz został duchownym i arcybiskupem połockim, witebskim i mściśławskim (pod imieniem Herman)³³. Adam Chreptowicz w swoich notach raptularzowych odnotował: „Urodzony pan Jerzy Chreptowicz, władyka połocki dziad mój, z tymże się światem pożegnał w Połocku, miesiąca stycznia, dnia szóstego [6. I. 1555], na dzień godzin 4 na pół zegarzu, tamże pochowany”³⁴.

Dla naszych dalszych rozważań najbardziej istotny był przywilej z 29 grudnia 1518 r., którym król Zygmunt I potwierdził Fedce Bohdanowiczowi Chreptowiczowi wcześniejsze nadania w powiecie grodzieńskim oraz

²⁷ *Kościół Katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, z. 4, Krasnybór, wstęp i oprac. G. Ryzewski, Białystok 2000, s. 8-9 (dalej: Krasnybór).

²⁸ Krasnybór, s. 8-9.

²⁹ ML, ks. 227 [8], nr 327, s. 176.

³⁰ ML, ks. 225 [6], nr 209, s. 154.

³¹ J. Chreptowicz, *Pamiętnik...*; G. Ryzewski, *Sztabin. Dzieje obszaru Gminy Sztabin od czasów najdawniejszych do współczesności*, Białystok-Sztabin 2002, s. 45.

³² Krasnybór, s. 10. W dokumencie tym brak jednak potwierdzenia posiadania domu w Grodnie.

³³ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim do XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów pojezierza augustowskiego*, Białystok 1967, s. 75.

³⁴ A. Chreptowicz, *Ród...*

zatwierdził (libertował) kupno przez niego domu w Grodnie. Fedko nabył go w/lub przed 1518 r., nie wcześniej jednak niż w 1507 r., od „Dorofeja diakona” i Fedca Opanasowicza³⁵. Jak się wydaje, ów Dorofej to duchowny obsługujący cerkiew Św. Krzyża na Podolu, zaś nabyty grunt identyfikować należy z wymienionym w pomierze placem jego syna Jerzego Chreptowicza przy ulicy nazwanej: Od rowu do przewozu. Jednakże w momencie sporządzania pomiaru Jerzy Chreptowicz już nie żył i działka ta, jak się wydaje, należała bądź do jego żony określonej czasem w źródłach jako pani Jurowa Chreptowiczowa³⁶, bądź jego syna Jana (zm. 1564 r.)³⁷. Jerzy Chreptowicz mógł też okresowo posiadać inny plac w Grodnie. W 1541 r. skarżył na mieszczkę grodzieńską Wołodkownę Owdotję Krasną, iż ta miała mu oddać za dług (niespełna 4 kopy groszy) swój dom w Grodnie³⁸. Zastanawia również sąsiedztwo posesji nabytej przez Fedka. Graniczyła ona z domem Martina Chreptowicza i Ostafeja Jacynicza³⁹. Dom Martina Chreptowicza wspomina również inny dokument z 1520 r., w którym król zatwierdził namiestnikowi jaświońskiemu, Iwanowi Timofiejewiczowi Ple-szewicza Jurłowowi *podworje* kucharskie zwane Gordiejewskie w Grodnie leżące naprzeciw dworu Martina Chreptowicza⁴⁰. Niestety, ta osoba również nie wystąpiła w rejestrze pomiaru. Martin Bohdanowicz Chreptowicz, brat Fedka, był koniuszym dwornym (1495-1509), podskarbin dwornym (1502-4), łowczym (1505-1509), koniuszym trockim (1524), marszałkiem gospodarskim (1524-1526)⁴¹. Źródła tytułowały go również namiestnikiem: izblańskim (1497), żołudzkiem (1503-1508) i ostryńskim (1507)⁴². Nic nam jednak nie wiadomo, oprócz wzmianki powyższej, by on lub jego syn czy wnuk posiadali dom w Grodnie.

Inny problem nasuwa drugi z wymienionych w pomierze placów – według rejestru z 1558 r. – własność Adama Chreptowicza. Tymczasem Adam, syn Iwana i wnuk Jerzego Chreptowiczów, według własnych notat, urodził się dopiero 20 grudnia 1557 r.⁴³ Wydaje się być mocno wąt-

³⁵ ML, ks. 25 [25], nr 35, s. 100-101.

³⁶ PKGE, cz. 1, s. 352, 355, 363, 367, 370, 373, 375.

³⁷ J. Chreptowicz, *Pamiętnik...*

³⁸ AVAK, t. XVII, nr 933, s. 376.

³⁹ ML, ks. 25 [25], s. 101.

⁴⁰ ML, ks. 10 [10], nr 61, s. 72.

⁴¹ A. Chreptowicz, *Ród...*, p. 10.

⁴² ML, ks. 8 [8], nr 175, s. 174; nr 177, s. 175; nr 241, s. 213; nr 355, s. 277; nr 428, s. 319; ks. 25 [25]; nr 103, s. 163; nr 124, s. 184; J. Chreptowicz, *Pamiętnik...*

⁴³ A. Chreptowicz, *Ród...*

pliwe, by jako niespełna roczne dziecko posiadał jakąś własność, szczególnie, że żył jeszcze jego ojciec. Wątpliwość tę trudno jest tu logicznie rozstrzygnąć. Albo działka należała do jakiegoś nieznanego nam Adama, albo wpis w rejestrze pomiary był późniejszy. Jak się jednak wydaje, możliwości, że Chreptowiczowie posiadali ten libertowany plac już w czasie pomiaru, nie należy tu całkowicie odrzucać.

Mikołaj Chrzanowski

Był mierniczym królewskim. Brał udział w rozmierzaniu włości grodzieńskiej⁴⁴. Wspomniano go wśród mierników wyznaczających odmianę grodzieńskiej cerkwi Borysa i Gleba⁴⁵, a także odmianę ziemianina Mikołaja Kownackiego⁴⁶. Podczas pomiaru przyjął działkę mierzącą 3 pręty sadzibne przy Rynku lewobrzeżnej części miasta (nr 21) oraz morgę miejską po wschodniej stronie Zaniemnia. Miał również 3 włóki we wsi miejskiej Gibulicze. Posiadał też grunty w Nowym Dworze⁴⁷. Na popis w 1567 r. stawiał się za swojego potuznika Wasyla Olachowa z Chojników⁴⁸. W 1569 r. odnotowany z tytułem dworzanina królewskiego⁴⁹. Pochodził zapewne z Chrzanowa z parafii Wąsosz, ziemi wiskiej, gniazda Chrzanowskich herbu Suchełkownaty.

Jakub Danowski

W pomierze włócznej został odnotowany jako Jakub Wdanowski. Właściciel działki leżącej wśród innych placów szlacheckich przy ul. Dziemianowskiej (2 pręty sadzibne i pręt ogrodu)⁵⁰. W 1579 r. nabył wraz z żoną, Dorotą z Hodyńskich, z rąk potomków Boguchwała Doroszkiewicza za 332 kopy groszy majątek Poniemuń⁵¹. Zachował się regestr dokumentów z lat 1592-1807 na wymieniony w pomierze plac. Pierwsze

⁴⁴ L. Kolankowski, *Pomiara włóczna*, s. 242-243.

⁴⁵ NAHB w Grodnie, F. 128, op. 1, nr 6, k. 11-21 (3 kopie); AVAK, t. I, cz. I, nr XXII, s. 74-80 (opublikowany tylko fragment). Wymieniony wraz z miernikami: Zygmuntem Karwowskim i Stanisławem Wszebrowskim.

⁴⁶ AS, t. III, nr 13, s. 22. Wymieniony wraz z miernikiem Zygmuntem Karwowskim.

⁴⁷ PKGE, cz. I, s. 3; J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej białostockizny. Geneza rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica” 1977, t. XI, s. 42, określił jego pochodzenie, podobnie jak i innych mieszkańców Krynek i Nowego Dworu o polskobrzmiących nazwiskach szlacheckich, na wschodnie Mazowsze i Podlasie.

⁴⁸ RIB, t. XXXIII, kol. 709.

⁴⁹ AS, t. III, s. 31-3.

⁵⁰ PKGE, cz. II, s. 36.

⁵¹ BU Warsz., DR. nr 260 [niepaginowane].

z wpisów tyczyły się jeszcze osoby Jakuba Danowskiego i jego żony Doroty. Zapisał on żonie na wyżej wspomnianej parceli i stojącym na niej domu 50 kop groszy. Zapis ten potwierdził też testamentem sporządzonym (bądź aktykowanym) 27 lutego 1604 r. Kilka lat później Dorota Danowska zrzekła się praw do domu na rzecz któregoś z potomków Rabeja Hnojnickiego⁵². Ogród Jakuba Danowskiego przy ul. Dziemianowskiej odnotowało również źródło z 1596 r.⁵³ Nie ma bezpośrednich dowodów na to, że Jakub Danowski był pochodzenia szlacheckiego. Jak się jednak wydaje, był on szlachcicem. Oprócz posiadania majątku ziemskiego może też o tym pośrednio świadczyć fakt, iż w popisie z 1567 r. występuje jakiś Wienclaw Wdanowski⁵⁴.

Nieznany nam również bliżej Stanisław Danowicz był wójtem grodzieńskim⁵⁵. Także na pobliskim Podlasiu występowała szlachta o nazwisku Danowski⁵⁶. Danowscy pochodzili ze wsi Danowo, z parafii Lachowo na Mazowszu.

Boguchwał Wasiljewicz Doroszkiewicz

W 1558 r. w rejestrze pomiary Grodna wśród innych placów szlacheckich leżących przy ul. Złotarskiej odnotowano „dom ziemiański wolny” Boguchwała Doroszkiewicza. Grunt pod nim mierzył 2½ pręta sadzibnego i 3 pręty ogrodu. Jego właściciela wielokrotnie wymieniały opublikowane akta grodzieńskiego sądu ziemskiego z lat 1539-1541, gdzie sam lub wspólnie z bratem Chwalimirem występował jako dworzanin hospodarski⁵⁷. Z tytułem tym pojawił się również w 1555 r.⁵⁸ Odnotowano go także w rachunkach dworu królewskiego (1548)⁵⁹.

Jego ojcem był Waško Doroszkiewicz, pisarz Kazimierza Jagiellończyka (1482)⁶⁰, a potem podkoniuszy wileński (1497-1508)⁶¹. W pobliżu

⁵² LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 4539, k. 1. Jeden z zapisów może świadczyć, że Dorota Danowska była z domu Chodakowszcanka, a nie Hodyńska.

⁵³ LPAH w Wilnie, F. 1177, op. 1, nr 6578, k. 5.

⁵⁴ RIB, t. XXXIII, kol. 696.

⁵⁵ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5379, k. 1.

⁵⁶ A. Jabłonowski, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VI, *Podlasie. Źródła dziejowe*, t. XVII, cz. I, Warszawa 1908, s. 115, 120 (dalej: *Podlasie*).

⁵⁷ AVAK, t. XVII, nr 53, s. 21; nr 75, s. 29; nr 95, s. 38; nr 785, s. 309-310; nr 792, s. 312; nr 823, s. 326; nr 825, s. 327; nr 849, s. 338-339.

⁵⁸ A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. IV, Warszawa 1901, s. 386; AVAK, t. XXI, nr 14-15, s. 7-8.

⁵⁹ *Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce*, wyd. A. Chmiel, t. I, Kraków 1911, s. 257.

⁶⁰ A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. IV, s. 386.

Orli, w ziemi bielskiej na Podlasiu posiadał on majątek, który Kazimierz Jagiellończyk zezwolił mu powiększyć drogą kupna. Aleksander Jagiellończyk darował mu pustowszczyznę Andronikowszczyznę. W 1507 r. po zaginięciu przywilejów nabytki te potwierdził król Zygmunt⁶². Od Aleksandra Jagiellończyka otrzymał również spore nadanie w powiecie grodzieńskim. Król darował mu 8 wiorst kwadratowych lasu nad Łosośną z 20 ludźmi⁶³. Dobra te liczyły ponoć 122 włóki, 26 mórg i 8 prętów powierzchni⁶⁴. Chociaż w akcie określono tylko jedną z granic nadania (wschodnią), znamy dość dokładnie granice tej majątności. Ich opis sporządziły dwie komisje graniczne z 3 maja i 21 czerwca 1541 r. Wtedy to majątek po śmierci Waśki stanowił wspólną własność jego synów: Boguchwała i Chwalimira Doroszkiewiczów. Według opisu tworzył on niemal regularny prostokąt zamykający się w granicach: rzeka Łosośna (granica wsch.), wielka droga goniądzka (granica zach.), ziemie Jurgielewiczów i majątek Kuźnica-Wojnowce Mieleszków (granica półn.), majątek Kundzin Zielepuchy (granica pd.)⁶⁵.

Po podziale dóbr, który, jak się wydaje, nastąpił jeszcze przed wspomnianą wyżej komisją graniczną, część Chwalimira nazywana była Łosośną-Wołoszem⁶⁶. W 1555 r. Chwalimir oskarżył swego brata o naruszenie granic tej posiadłości. Z dokumentu dowiedzieliśmy się, że wydzierżawił ją Karpowiczom⁶⁷. Dzierżawił ją Iwan Karpowicz za sumę 565 kop groszy, a inne dwie służby⁶⁸ – Stanisław Dziewiałowski za 45 kop groszy. Chwalimir Prokop Doroszkiewicz w swej ostatniej woli kazał pochować się w grodzieńskiej cerkwi Św. Krzyża na Podolu, a prawa do

⁶¹ K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 213.

⁶² ML, ks. 8 [8], nr 184, s. 184.

⁶³ ML, ks. 25 [25], nr 102, s. 162; ALM, t. 1, nr 667; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 130.

⁶⁴ A. Ratkiewicz, *Dzieje osadnictwa w parafii kuźnickiej do połowy XIX wieku*, s. 15. Praca magisterska powstała w IH FUIW w Białymstoku pod kierunkiem prof. Stanisława Alexandrowicza, (maszynopis).

⁶⁵ AVAK, t. XVIII, nr 779, s. 306; nr 874, s. 348-351. Oczywiście, nieco upraszczając, bowiem Łosośna, wzdłuż której rozpościerało się nadanie, nie płynie w tym miejscu idealnie na północ, ale raczej, na półn.-wsch.

⁶⁶ AVAK, t. XVII, nr 1012, s. 437-438; B. Bouffał, *O pochodzeniu i herbie rodu Bouffałów-Doroszkiewiczów*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. XII, 1933, nr 10, s. 153, twierdzi, że Waśko miał jeszcze syna Jakuba, który był protoplastą rodu Makarewiczów (nazwisko od dóbr).

⁶⁷ AVAK, t. XXI, nr 139, s. 82-83.

⁶⁸ Jedną z tych służb nazwana w dokumencie *Bobysovska* (AVAK, t. XVII, nr 1012, s. 438) wydaje się być tożsama ze wspomnianym w 1540 r. dworcem Bobyszewskim, który Boguchwał Doroszkiewicz zastawił swemu bratu Chwalimirowi. AVAK, t. XVII, nr 164, s. 67.

majątku przekazał żonie, Hannie Sasinownie, oraz dzieciom (syn: Jasko, córki: Rainika i Hanuchna)⁶⁹.

Część Łosośny, którą odziedziczył Boguchwał Doroszkiewicz, dalej określana była tym mianem⁷⁰. Oprócz tego posiadał on po ojcu majątek Poniemuń, zapewne początkowo z bratem. Tę „wysługę i kupkę ojca ich”, czyli tzw. „dworzec Boguchwałowski” nad Niemnem kupił dworzanin hospodarski Rafał Prokulewicz Litwinowski, a następnie ok. 1555-1556 r. sprzedał go Mikołajowi Kurnickiemu za 110 kop groszy⁷¹. Boguchwał Doroszkiewicz odkupił go za 124 kopy groszy w 1557 roku⁷². Szczęśliwie zachował się fragment wypisu z oryginalnego rejestru pomiaru tej majątności. Dowiadujemy się z niego, że leżała ona po obu stronach Niemna i podczas pomiaru została częściowo włączona w obręb Chodorowa, częściowo w obręb siola Bereh (Koszowniki)⁷³. Wobec tego nie dziwi fakt, że jeden z dokumentów nazywał ją Hnojnicą, tak się bowiem nazywały okoliczne dobra, zapewne od przepływającej w pobliżu rzeczki Hnojnicy⁷⁴.

Boguchwał Doroszkiewicz uważany jest powszechnie i słusznie za protoplastę znanego później rodu Bouffałów. Wiemy, że miał on syna Andrzeja Bogułałowicza. Grodzieńskie akta ziemskie tytułują go dworzaninem hospodarskim⁷⁵. Na popisie 1565 r. Andrzej sam się nie stawił, lecz wysłał z Łosośny i Poniemunia swego młodszego brata Michajła. Na następnym popisie stawili się już Michajło, Iwan i Suljan Bogułałowicze Doroszkiewicz⁷⁶. Tego ostatniego wcześniejsze źródła dwukrotnie wspominają jako wiza sądowego i służebnika pisarza ziemskiego, Fedora Kuncewicza⁷⁷. Suljan i Michał Boguchwałowicze Doroszkiewiczowie wystąpili w 1579 r. w akcie sprzedaży dóbr Poniemuń Jakubowi Danowskiemu⁷⁸. Suljana Boguchwałowicza Doroszkiewicza wspomina rów-

⁶⁹ AVAK, t. XVII, nr 1012, s. 437-439; J. Hardziejeū błędnie podaje, że pochowany tam został Boguchwał Doroszkiewicz, na co nie ma żadnych dowodów. Nie podaje też źródła swoich twierdzeń. J. Hardziejeū, *W kwestii stratygrafii...*, s. 28.

⁷⁰ AVAK, t. XVII, nr 984, s. 403.

⁷¹ AVAK, t. XXI, nr 88, s. 49; nr 199, s. 116-117; nr 242, s. 145-146; nr 252, s. 152-153; nr 258, s. 156-157; BU Warsz., DR, nr 260 [niepaginowane].

⁷² AVAK, t. XXI, nr 375, s. 240-1.

⁷³ BU Warsz., DR, nr 260 [niepaginowane].

⁷⁴ BU Warsz., DR, nr 260 [niepaginowane].

⁷⁵ AVAK, t. XXI, nr 140, s. 83; nr 178, s. 103; nr 251, s. 151-152.

⁷⁶ RIB, t. XXXIII, kol. 349, 674. Popis z 1567 r. wspomina, że majątek nie był jeszcze podzielony.

⁷⁷ AVAK, t. XXI, nr 136, s. 81; nr 185, s. 107.

⁷⁸ BU Warsz., DR, nr 260 [niepaginowane].

niez źródło z 1586 r., w którym w majątności Łosośna odnotowano: „dwór staryj i sadyba odcowskaja ... Takież dom staryj, nizkoj so wsiem i stajnia i świetliczka małaja ... Nowyj dwór na Wołkuszy pana Sołujana, sadyba jeha na Matejewszczyźnie, hde i dwor swój swoim kosztom i nakładom pobudował”⁷⁹. Prawdopodobnie Suljan to trzeci syn Boguchwała Doroszkiewicza. Osoba Iwana nie jest nam znana. Najprawdopodobniej był kolejnym synem Boguchwała Doroszkiewicza.

A b r a m   D u c h n o   J a n o w i c z   C h r i s z c z o n o w i c z
(Duchnowski)

Pomiara włóczna wymienia przy ulicy biegnącej „Z Rynku na Padoł” parcelę Abrama Czecha liczącą 3 pręty powierzchni. Wszystko wskazuje na to, że był to plac obciążony powinnościami miejskimi i podległy jurysdykcji miejskiej⁸⁰. Jego właściciela odnotował popis z 1565 r., kiedy w zastępstwie Abrama Czecha z Łosośny stawił się konno, w zbroi, z oszczepem jego brat Andrej⁸¹. Bracia Andrej i Abram Czechowie stawili się również na popis w 1567 r., z majątku „niedzielonego” Koledewszczyzny⁸². Nieco więcej pozwoliły powiedzieć o Abramie Czechu akty grodzieńskiego sądu ziemskiego opublikowane w XXI tomie akt Wileńskiej Komisji Archeograficznej (choć w indeksie doń próżno by go szukać pod tym mianem). Jednakże kilka wzmianek pozwoliło go jednoznacznie zidentyfikować jako Abrama Duchno (rzadziej występował też jako Duchnowski). W 1557 r. bojarka hospodarska, Dorota Sirutewna Koledinaja, opuszczona przez bliskich i krewnych, uznała go za syna i obdarzyła trzecią częścią swej majątności Łosośna. Wcześniej, po śmierci swego syna, potrzebując środków na spłatę długów i opłacenie pogrzebu, zastała mu za 50 kop groszy dwie części tych dóbr. 25 stycznia 1558 r. Abram Duchno stał się wieczystym posesorem zastawu i całej posiadłości, dopłacając 20 kop groszy spadkobiercy swej przybranej matki, Janowi Jurewiczowi Sirutinowi - ziemianinowi powiatu trockiego⁸³. Wymienione więc w popisach dobra Abrama Czecha to w istocie jedna i ta sama majątność Łosośna. Potrafimy ją zresztą zidentyfikować na podstawie

⁷⁹ T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. XVIII, Poznań 1896, s. 10.

⁸⁰ PKGE, cz. II, s. 38.

⁸¹ RIB, t. XXXIII, kol. 350.

⁸² RIB, t. XXXIII, kol. 690.

⁸³ AVAK, t. XXI, nr 264, s. 164; nr 291, s. 180; nr 364, s. 234; nr 382, s. 244; nr 434, s. 280-281.

jednego z zapisów z 22 sierpnia 1558 r., w którym tatarzyn hospodarski powiatu grodzieńskiego, Kansuba Aczesanowicz o przydomku Bielasz, sprzedał za 15 kop groszy „Abramowi Duchnie Janowiczu Chrzczonewiczu, czechu” pole na 9 solanek wysiewu stanowiące trzecią część jego ojczystej Łosońskiej majątności. Pole to graniczyło między innymi z drogami: młyn łabeński - Chorostowo oraz Grodno - Nowy Dwór, a także z gruntami kupującego⁸⁴. Bez wątpienia więc, pomijając już samą zbieżność nazw, Łosośna Abrama Duchno to późniejsza Czechowszczyzna odnotowana przez Jakubowskiego⁸⁵ czy też mapę ogólną ekonomii grodzieńskiej z 1781 r.⁸⁶ Wymieniał ją również opis grodzieńskiej parafii zaniemieńskiej z 1784 r.⁸⁷ Miejscość funkcjonuje pod tą nazwą także obecnie⁸⁸.

Abram Duchno Janowicz Chrzczonewicz w swym testamencie z 29 stycznia 1570 r. majątek Łosośna podarował zięciowi – Bogdanowi Bogdanowiczowi Onikiejewiczowi i córce Maruszy. W tym samym roku potwierdził to swym przywilejem król Zygmunt August⁸⁹.

Sebastian Dybowski

W czasie pomiarów włócznej rozmiarzał Grodno wraz z Ławrynem Wojną⁹⁰. W 1560 r. podczas wymierzania lewobrzeżnej części miasta przyjął duży 40 prętowy plac na powinności ziemskiej w zachodniej części Zaniemnia, ciągnący się od ul. Łabeńskiej do Niemna⁹¹. W źródłach z lat 1555-1562 wielokrotnie odnotowano go jako sprawcę starostwa grodzieńskiego, a także namiestnika nowodworskiego, jezierskiego i mola-wickiego⁹². Był też namiestnikiem ostryńskim⁹³. Prawdopodobnie był

⁸⁴ AVAK, t. XXI, nr 536, s. 351-352; J. Gordziejew, *Socjotopografia...*, s. 31, bezsensownie podaje osobę Abrama Duchno jako przykład zamieszkiwania w Grodnie osób narodowości czeskiej.

⁸⁵ J. Jakubowski, *Powiat grodzieński w XVI wieku* (mapa, skala 1: 4 000 000), [w:] *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, Kraków 1935, s. III.

⁸⁶ AGAD, Zb. kart., 67-71.

⁸⁷ *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku. Dekanat grodzieński*, oprac. W. Wernerowa, Warszawa 1994, s. 42.

⁸⁸ *Mapa Topograficzna Polski 1: 200 000*, arkusz Grodno N-34-XXIV, Warszawa 1992; *Гродно и окрестности. Обзорно-топографическая карта 1: 200 000*, Мінск 1998.

⁸⁹ ML, ks. 51 [51], nr 183, s. 262-263.

⁹⁰ L. Kolankowski, *Pomiara włóczna*, „Ateneum wileńskie” 1927, R. 4, z. 13, s. 242-243; В. И. Пичета, *Аграрная реформа Сигизмунта – Августа в литовско – русском г сударстве*, Москва 1958, s. 229.

⁹¹ PKGE, cz. II, s. 63-64.

⁹² AVAK, t. XVII, nr 977, s. 397-398; t. XXI, nr 30, s. 17; nr 36, s. 21; nr 43, s. 24; nr 50, s. 29; nr 75, s. 42; nr 83, s. 46; nr 100, s. 60; nr 117, s. 69; nr 158, s. 93; nr 165, s. 97; nr

bratem lub krewnym Andrzeja Dybowskiego h. Nałęcz, starosty knyszyńskiego i augustowskiego⁹⁴.

Olechno Hordziejewicz

Olechno Hordziejewicz kilkakrotnie odnotowany został w aktach ziemskich grodzieńskich z lat 1557-1560 jako podstarości zamkowy bądź też podstarości od pana Lwa Michajłowicza, ponamiestnika zamku grodzieńskiego⁹⁵.

Zonaty był z Maryną Lawrenową, z którą miał trzech synów: Dymitra, Andrzeja i Mitrofana. Maryna Lawrenowna zapisała mu w testamentie dożywocie na swym niewielkim majątku, w skład którego wchodziła *pasznia* oraz *podworje* w mieście Grodnie. Bezskutecznie protestował przeciwko temu ich syn Misko (Mitrofan)⁹⁶. Owo wspomniane w testamentie „podworje” w Grodnie tożsame było z odnotowanym w pomierze włóczęj domem ziemiańskim „Olechno Hordziejewicza”. Położony był on wśród innych działek szlacheckich przy ul. Wileńskiej na placu mierzącym 1½ pręta sadzibnego i 2½ pręta ogrodowego. Pomiaru wspomina też jakieś jego grunty ziemiańskie graniczące z ziemią Bogusza Micuty i Świrskich, z drugim polem siola Horodnicy. Wzmiankowana była również jego sianozęć granicząca z ziemią ogrodników dworu Horodnicy. Były to zapewne owe ziemie wspomniane w testamentie jego żony, dzierżone przez Hordziejewicza jako dożywocie po niej⁹⁷.

Kolejną żoną Olechna Hordziejewicza została Maryna Żukowna 1 v. Piotrowa Czeszejkowa, wójtowa grodzieńska⁹⁸, 2 v. Wasylowa Moskwitina⁹⁹. Dzierżyła ona wraz z Olechnem Hordziejewiczem dobra Homica, której trzecią część zapisał jej pierwszy mąż Czeszejko w 140 kopach

224, s. 132; nr 230, s. 137; nr 234, s. 140; nr 315, s. 201; nr 318, s. 205; nr 332, s. 214; nr 380, s. 243; nr 384, s. 245; nr 397, s. 253; nr 469, s. 303; nr 529, s. 346; nr 532, s. 347; ML, ks. 564 [7], nr 5, s. 33; nr 39, s. 59; nr 60, s. 73-74; nr 69, s. 79; nr 71, s. 80; nr 115, s. 116.

⁹⁴ A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. V, Warszawa 1902, s. 127.

⁹⁵ J. Maroszek, *Pogranicze...*, s. 441-442; *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, nr 5, *Wasilków*, wstęp i oprac. P. Czyżewski, Białystok 2001, p. 124, s. 45.

⁹⁶ AVAK, t. XVII, nr 411, s. 262; nr 542, s. 357; AVAK, t. XXI, nr 1000, s. 421.

⁹⁷ AVAK, t. XXI, nr 510, s. 330-331.

⁹⁸ PKGE, cz. II, s. 28, 97.

⁹⁹ AVAK, t. XVII, nr 20, s. 8; nr 80, s. 32; nr 192, s. 76-77; nr 196, s. 78; nr 808, s. 319-320; nr 839, s. 319-320. Piotr Czeszejko został wójtem 8 czerwca 1531 r.; ML, ks. 15 [15], nr 96, s. 130.

⁹⁹ AVAK, t. XXI, nr 328, s. 211.

groszy. Jej syn, Bogdan Czeszejko, skarżył ją 22 marca 1556 r. o to, że od lat 16 mieszkała w jego majątku ojczystym, znacznie go niszcząc i ubożąc. Pod koniec września tego samego roku mieszczanin grodzieński, Jan Bernatowicz Laszko, skarżył o dług Olechno Hordziejewicza i jego żonę Marynę Żukówną. Spotkał się wtedy z odpowiedzią, że nie oddali oni długu, gdyż ich „syn... Bogdan Czeszejko imienie odjął Hornicę”¹⁰⁰. Nadal jednak w ich posiadaniu znajdowała się trzecia część tej posiadłości. W czerwcu 1557 r. na żądanie Bogdana Czeszejkowicza spisywano majątek ruchomy w należącym do jego matki dworze Hornica. Jak więc mniemać można, Maryna Żukówna dzierżyła po śmierci męża całą Hornicę. Później zaś, ok. 1556 r., oddała jej dwie części synowi. Podczas użytkowania zastawiła część majątności u Awerkija Pawłowicza – popa cerkwi Woskresjeńskiej w Grodnie¹⁰¹.

Oprócz trzech synów Olechno Hordziejewicza z pierwszego małżeństwa źródła wymieniły również jego syna Michała, jak się wydaje, spłodzonego z Maryną Żukówną¹⁰². Na popis wojskowy w 1565 r. Olechno Hordziejewicz wysłał swego pachółka, sam zaś się nie stawił, gdyż, jak zeznał chorąży powiatowy, był stary¹⁰³. Olechno Hordziejewicz zmarł przed 8 października 1568 r., w tym bowiem dniu przed sądem ziemskim grodzieńskim odbył się proces, w którym nieznaną z imienia córka Olechny sądziła się ze swym bratem Mikołajem Olechnowiczem o parcelę przy ul. Wileńskiej¹⁰⁴.

Pomiara włóczna Grodna odnotowała niejakiemu Cimoszkę Hordziejewicza – właściciela dwóch niewielkich placów przy ul. Na brzegu Niemna. Czy był on spokrewniony z podstarościm grodzieńskim? Czy był szlachcicem? Niestety, nie umiem tego stwierdzić¹⁰⁵. Imię Cimoszko to zdrobnienie od cerkiewnosłowniańskiego imienia Tymofiej.

Rabiej Hrynkowicz (Hrynkiewicz)

W pomierze włócznej Grodna odnotowany jest tylko jako ziemianin, właściciel gruntów sąsiadujących z lewobrzeżnym Grodnem oraz wsiami miejskimi położonymi po tejże stronie Niemna. Jego ziemie graniczyły z morgami miejskimi zaniemeńskimi oraz wsiami miejskimi: Hnojnicą

¹⁰⁰ AVAK, t. XVII, nr 328, s. 211; nr 510, s. 330-331.

¹⁰¹ AVAK, t. XVII, nr 993, s. 414-415; nr 1001, s. 419-420.

¹⁰² AVAK, t. XVII, nr 1000, s. 421.

¹⁰³ RIB, t. XXXIII, kol. 354.

¹⁰⁴ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 48.

¹⁰⁵ PKGE, cz. II, s. 48-49.

i Gibuliczami. Były to zarówno jego własne grunty jak i odmiana za ziemie, które weszły w skład miasta¹⁰⁶. Jak można się domyślić, przed pomiarami należały doń tereny na lewym brzegu Niemna, przy późniejszej ul. Rabejowskiej wywodzącej swą nazwę właśnie od jego osoby¹⁰⁷.

Dobra Rabeja Hrynkowicza zwane były Hnojnicą, a sam Rabej notowany był, jak w popisie z 1567 r., również z przydomkiem Hnojnicki. Na tymże samym popisie wojskowym stawali też sąsiedzi Rabeja, również posiadacze majątków o nazwie Hnojnica: Fedor Sasin, Adam Szembel, Iwan Makarewicz¹⁰⁸. Posiadłość Fedora Sasina graniczyła, podobnie jak Hnojnica Rabejowska, z wsią miejską Gibulicze¹⁰⁹. W 1555 r. Fedor Lenkiewicz Sasin skarżył sąsiada *Arabeja Hrynkowicza* o zasianie swego pola zwanego Oleksiewskie¹¹⁰. Źródła w 1558 r. wspominały także dwór Hnojnica Boguchwała Doroszkiewicza. Nic bliższego nam jednak o nim nie wiadomo. Być może był on tożsamy z dworem Poniemuń¹¹¹. Oprócz tych majątków prywatnych istniała również, wspomniana tu już wyżej, wieś miejska Hnojnica¹¹².

Majątek Hnojnica pod Grodnem należał wcześniej do Afanasa Dudki, który od 27 stycznia 1505 r. pełnił dożywotnio urząd klucznika grodzieńskiego¹¹³. 13 lutego 1505 r. Aleksander Jagiellończyk przywilejem potwierdził mu kupno folwarku miejskiego koło Grodna nad Niemnem nabytego od mieszczanina grodzieńskiego, Zanka Chodorowicza. Dwa dni później król wydał mu także list na nabytą od poddanego gospodarskiego puštowszczyznę Chancowszczyznę we włości grodzieńskiej, w soroku Olisejewicz¹¹⁴. Afanas Dudka umarł, jak się wydaje, nie pozostawiając męskiego potomka, tylko cztery córki oraz żonę Uljanę. Wdowa po kluczniku grodzieńskim wyszła powtórnie za mąż za dworzanina gospodarskiego, Czeszejkę Hrynkowicza. Czeszejko uzyskał wtedy potwierdzenie królewskie na ziemie skupione przez Afanasa Dudkę w pobliżu Grodna¹¹⁵.

¹⁰⁶ PKGE, cz. II, s. 83, 88, 92. Źródło to na s. 98 wspomina również jakąś panią Rabejową, ziemiankę oraz jej sianożęci graniczące z łąkami dworu Horodnica w błocie Wiercielskim.

¹⁰⁷ P. Borowik, *Lewobrzeżne Grodno...*, s. 8.

¹⁰⁸ RIB, t. XXXIII, kol. 676, 708.

¹⁰⁹ PKGE, cz. II, s. 88. Wspomniana jest również bojarka Sasinowa i jej grunty graniczące ze wsią Hnojnicą oraz wsią miejską Małachowicze (s. 82-85).

¹¹⁰ AVAK, t. XXI, nr 82, s. 45-46.

¹¹¹ AVAK, t. XXI, nr 526, s. 393-394.

¹¹² PKGE, cz. II, s. 82-84.

¹¹³ K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 214.

¹¹⁴ ML, ks. 25 [25], nr 131-2, s. 191-193.

¹¹⁵ ML, ks. 25 [25], nr 133, s. 193.

Rabiej Hrynkowicz wszedł w posiadanie dóbr Hnojnica, zeniąc się z córką Afanasa Dudki. Zygmunt Stary swym przywilejem z 18 października 1524 r. potwierdził Rabiejowi Hrynkowiczowi i jego *swojakom* przywileje króla Aleksandra wydane wcześniej Dudce (potwierdzone już wcześniej Czeszejce Hrynkiewiczowi). Stawił się wtedy Rabiej, jak czytamy w przywileju, „z żoną swojeju Bogdanoju, ... i z swojakami swoimi Bogdanom Koszczicom a z Sakom, i z swestmi swoimi Fedēju a Ovdeteju, a Evfimeju” (córkami klucznika Dudki)¹¹⁶. Jest to jednak zapis mylący. Skądinąd wiemy, że żona Rabieja, po której dzierżył on majątek Hnojnica, miała na imię Kachna (Kasjuta). Inny dokument jej siostry określa jako: Bogdanę Sakową, Bogdanową Koszczicza Fedię i Owdotję Iwanową. Po ich śmierci przypadające nań części Hnojnicy przeszły na żonę Rabieja Hrynkowicza, po niej zaś na samego Rabieja. W 1558 r. Stanisław Janowicz Ometicz, ziemianin powiatu grodzieńskiego i mąż córki Rabieja – Tatiany domagał się przypadającej na żonę części majątku po jej zmarłej matce, Kachnie Dudczance. Rabiej potwierdził wtedy swój wcześniejszy zapis, zastrzegając sobie jednak na tych dobrach dożywocie. Nie zgodził się natomiast na żądania zięcia, który domagał się udziału w częściach Hnojnicy po siostrach matki Tatiany, twierdząc, że należące doń części posiadłości kupił za własne pieniądze. Sąd jednak nie przyznał mu racji, udzielając Ometiczowi prawa do udziału w nich po śmierci Rabieja¹¹⁷. Oprócz córki Rabieja Hrynkowicz miał również syna Sidora, dziedzica na Hnojnicy¹¹⁸. Kolejnym właścicielem Hnojnicy był Mikołaj, syn Sidora i Tomiły Danielewny Żyziemskiej. Mikołaj Sidorowicz Hnojnicki z żoną Anną Maciejową Bosiacką w 1643 r., będąc w podeszłym wieku, w zamian za możliwość dożywotniego mieszkania przy cerkwi grodzieńskiej podarował majątek Hnojnica (zadłużony przez jego syna Jerzego Rabieja) archimandrycie kołoskiemu¹¹⁹. Hnojnica nie stała się jednak własnością cerkiewną. Jak się wydaje, zadłużenie spowodowało, że przeszła ona w ręce Kierdejów. Dobra te nazywano wtedy Hnojnicą Rabiejowską¹²⁰.

Przeciwko Rabiejowi Hrynkowiczowi występował magistrat grodzieński. Mieszczanie twierdzili, że wszyscy poprzedni właściciele płacili

¹¹⁶ ML, ks. 25 [25], nr 133, s. 192-193; ks. 12 [12], nr 417, s. 342-343.

¹¹⁷ AVAK, t. XXI, nr 419, s. 268-271.

¹¹⁸ AVAK, t. XXI, nr 126, s. 74.

¹¹⁹ NAHB w Grodnie, F. 128, op. 1, nr 12, k. 1-2; F. 1475, op. 1, nr 2, k. 76-77. Jerzy Rabiej Hnojnicki był drugim mężem Hanny Wybranowskiej. B. PAN w Krakowie, nr 1586, k. 34-35.

¹²⁰ BLAN, F. 273-1259, k. 1.

z folwarku składki miejskie. Ich zdaniem opłaty uiszczal nie tylko mieszczanin Zanko Chodorowicz, ale również Afanas Dudka, a po jego śmierci jego żona Uljana, natomiast Rabej uchylał się od nich. Początkowo Rabejowi udało się oddalić pretensje mieszczan, dowodząc przed królem, że mieszczanin grodzieński, Zanko Chodorowicz, kupił Hnojnicę u poddanych gospodarskich, zaś sam zakup Dudki i późniejsze posiadanie zostały potwierdzone przywilejami królewskimi. Król we wrześniu 1531 r. zakazał mieszczanom podciągania tego majątku pod prawo miejskie i pobierania opłat miejskich, stwierdzając, że należy mu się z niego służba ziemiska. Jednakże miasto ponawiało swe pretensje i uzyskało 18 stycznia 1536 r. wyrok na swą korzyść. Argumentowano w nim, że Rabej nie płacił nie tylko z folwarku pod Grodnem, lecz również z domu w mieście oraz dwóch kramów w Rynku. Dowiedziono też, że z folwarku uiszczali składki miejskie wszyscy jego poprzednicy. Inni spadkobiercy klucznika Dudki (mężowie jego córek) wywiązywali się również z tych obowiązków. Mimo więc 5 przywilejów królewskich na folwark Hnojnicę zobowiązano Rabeja do opłacania z niego składek i podatków miejskich¹²¹.

Dom w Grodnie, po raz pierwszy wspomniany dopiero w 1536 r., to również spadek po kluczniku grodzieńskim Dudce. W 1557 r. Rabej Hrynkowicz sprzedał za 35 kop groszy litewskich dom Duchczyński (Dudczyński) z placem, „murami starymi” i ogrodem Bogdanowi Stepanowiczowi Mitkowiczowi, służebnikowi Ostafiego Wołowicza.¹²² Posesja położona była przy Rynku i graniczyła z działką Stanisława Kruszewskiego oraz domem Bogdana Oliszkowicza. Według pomiaru włócznej należałoby dom ten identyfikować z domem „Bogdana Szczecnowicza”, identycznym, jak się wydaje, z Bogdanem Stefanowiczem – posiadaczem 9 włók oraz mógg zaściankowych w siole miejskim Karłowo (Mickiewiczach). Dom kupiony przez niego od Rabeja pomiaru określiła jako „ziemiański Rubiejowski” (Rabejowski). Świadczyłoby to, że po 1536 r. Rabej nadal skutecznie opierał się magistratowi, nie płacąc składek miejskich. Dom położony był na 6-prętowym placu wolnym od opłat miejskich, w drugiej połaci rynkowej (przy której znajduje się dziś kościół oo. jezuitów i Batorówka). Graniczył z domem Olichowskim, co zgadza się całkowicie z aktem sprzedaży, z drugiej zaś strony, według pomiaru, sąsiedował z parcelą Adama Stepkowskiego, tą samą, który zakupił nieco później Ostafi Wołowicz (miejsce dzisiejszej kamienicy, tzw. Batorówki)¹²³.

¹²¹ ML, ks. 25 [25], nr 134, s. 194; nr 152, s. 211-212.

¹²² AVAK, t. XXI, nr 411, s. 261-262.

¹²³ PKGE, cz. II, s. 27. 79.

Według inwentarza jurydyk cerkiewnych w Grodnie sporządzonego 10 lutego 1768 r. Rabej Hnojnicki nadał którejś z grodzieńskich cerkwi działkę przy ul. Podolskiej¹²⁴. W rejestrze pomiary żadnego placu Rabeja jednakże tam nie odnalazłem¹²⁵. Grunt ten ofiarował w 1634 r. cerkwi św. Preczystej w Grodnie nie Rabej Hrynkowicz, a jego wnuk, Mikołaj Rabej Hnojnicki. Pomyłka wynika tu stąd, że źródła określają zarówno Rabeja jak i jego potomków tym samym mianem¹²⁶. W czasie pomiary teren był własnością Żyziemskiej.

Jan Izdebski

Właściciel 3 placów w lewobrzeżnej części miasta. Jeden z nich, położony przy ul. Łabeńskiej, najprawdopodobniej był zabudowany. Pozostałe dwie działki (po 5½ pręta sadzibnego) leżące przy ul. Rabejowskiej Jan Izdebski przyjął podczas wymierzania Przedmieścia w 1560 r. Był też właścicielem 2 włók w Połotkowie, które sprzedał Jakubowi Żeligowskiemu¹²⁷.

Choć jego osoby nie udało się zidentyfikować, sądzę, że był on szlachcicem. Nazwisko Izdebski nie występowało wśród mieszczan grodzieńskich¹²⁸. Wiemy, że Izdebscy h. Pomian byli właścicielami Bujak na sąsiednim Podlasiu¹²⁹. Inne ich gniazdo rodowe znajdowało się we wsi Izdebki, w ziemi łukowskiej województwa lubelskiego. Może stamtąd pochodził również Jan Izdebski? Jeżeli jego osobę wiązać z administracją wielkksiążęcą, podobnie jak to miało miejsce z większością szlacheckich posesorów w Grodnie, to być może tożsamy on był z pisarzem prowentowym wspomnianym w lustracji Podlasia¹³⁰.

Jan Jarzyna

Właściciel włóki w obrębie miejskim Baranowicze¹³¹ odnotowany na popisie wojskowym z 1567 r. wśród szlachty grodzieńskiej jako Jan Ja-

¹²⁴ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 3, k. 11v.

¹²⁵ PKGE, cz. II, s. 50-51.

¹²⁶ NAHB w Grodnie, F. 1475, op. 1, nr 2, k. 76-77; NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 3, k. 27v.

¹²⁷ PKGE, cz. II, s. 63-64, 92.

¹²⁸ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1-22.

¹²⁹ A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. VIII, Warszawa 1905, s. 98; *Akta Unii Polski z Litwą 1385-1791*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932, s. 267; A. Jabłonowski, *Podlasie...*, cz. I, s. 10.

¹³⁰ *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, wyd. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław-Warszawa 1959, s. 65.

¹³¹ PKGE, cz. II, s. 80.

rzyna z Zawad.¹³² Owe Zawady to bez wątpienia wieś Zawadzicze w leśnictwie perstuńskim. Na ich identyfikację pozwoliła nam wzmianka w „Inwentarzu ogólnym dóbr funduszowych klasztoru wigierskiego ... roku 1745 ...”, w której czytamy: „wieś Zawadzicze włók 18 z gruntami jarzynowskimi w jednym obrębie ...”. W innym zaś miejscu odnotowano: „do tej wsi należy ... włók 2 jarzynowskie”¹³³. Wcześniejsze inwentarze z 1668 i 1679 r. o włókach jarzynowskich we wsi Zawadzicze nie wspominały¹³⁴. Milczy o nich również „Ordynacja puszczy królewskich ...”¹³⁵.

T o m a s z K a m i ń s k i

Według rejestru pomiaru właściciel domu przy ul. Plebańskiej, leżącego na placu proboskim (2 pręty sadzibne i pręt ogrodowy)¹³⁶. Rewizor królowej Bony, najprawdopodobniej wywodzący się z podlaskiej szlachty¹³⁷. W księgach ziemskich grodzieńskich odnotowany jako komisarz królowej Bony¹³⁸. Na sąsiednim Podlasiu Kamińscy byli bardzo liczną rodziną. Pochodzili ze wsi Kamianka Lacka, Wańki i Nicki, w ziemi drohickiej. Ich drugie gniazdo znajdowało się w ziemi bielskiej, gdzie zamieszkiwali wsie: Kamińskie Ocioski, Jaśki i Wiktory.

Z y g m u n t i T y b u r c y K a r w o w s c y

Zygmunt Karwowski był mierniczym królewskim. Rozmierzał Grodno wraz z Mikołajem Chrzanowskim¹³⁹. Właściciel placu przy ul. Nowodworskiej na Zaniemniu (2 pręty sadzibne i 9 ogrodowych) oraz morgi miejskiej po zachodniej stronie planty zaniemeńskiej¹⁴⁰. Najprawdopodobniej spokrewniony z Tyburcym Karwowskim, również właścicielem działki przy ul. Nowodworskiej (2 pręty sadzibne, 5½ ogrodowego) oraz

¹³² RIB, t. XXXIII, kol. 693.

¹³³ K. O. Falk, *Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne*, t. II, *Źródła rękopiśmienne*, Uppsala (druk w Lündzie) 1941, VII, s. 14-15.

¹³⁴ K. O. Falk, *Wody...*, t. II, IV, s. 10; t. V, s. 39-40.

¹³⁵ *Ordynация королевских пуць въ лесничествахъ бывшего Великого Княжества Литовского составленная по инструкции короля Владислава IV-го комиссарями виленским каноником и королевским секретарем Петром Долматом Исайковским и улитским маршалком Христофором Белозорам в 1641году*, Вильно 1871, s. 148.

¹³⁶ PKGE, cz. II, s. 42.

¹³⁷ W. Pocięcha, *Królowa Bona (1494-1557). Czasy i ludzie Odrodzenia*, t. III, Poznań 1958, s. 195, p. 123, s. 259; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. III, s. 67.

¹³⁸ AVAK, t. XXI, nr 59, s. 36.

¹³⁹ L. Kolankowski, *Pomiara włóczna*, s. 242-243.

¹⁴⁰ PKGE, cz. II, s. 60, 93.

morgi miejskiej po zachodniej stronie Przedmieścia Zaniemeńskiego¹⁴¹. Karwowsy pochodzili prawdopodobnie z jednej z kilkunastu wsi Karwowo w ziemi wiskiej na Mazowszu. W pobliżu leżało Chrzanowo, gniazdo Mikołaja Chrzanowskiego.

Paweł Konarzewski

W 1558 r. odnotowano w Grodnie należący do niego plac przy ul. Wiłeńskiej. Liczył on 6 prętów powierzchni sadzibnej i, jak się domyślamy, był zabudowany¹⁴². Leżał pomiędzy innymi posiadłościami szlacheckimi. Jego właściciel, Paweł Konarzewski, stawił się na popis wojskowy w 1567 r. i został odnotowany wśród szlachty chorągwi mereckiej przyłączonej do powiatu grodzieńskiego, która posiadała swoje majątki blisko Serej koło Wiejsiej i Berznik. Paweł stawił się wtedy w cztery konie: jeden z majątku żony – Kryksztan, drugi – za szwagra Seweryna, trzeci – z zakupionego majątku Worsobińskiego z Margety, czwarty – również z Margety za jakiegoś Semena¹⁴³.

Dachno Konstantynowicz

Ziemianin powiatu grodzieńskiego¹⁴⁴. Według pomiaru włócznej właściciel 2 włók w obrębie miejskim Gibulicze¹⁴⁵. W 1550 r. odnotowany jako wóz sądowy Wojciecha Kimbara, grodzieńskiego namiestnika królowej Bony¹⁴⁶, a w latach 1567-1568 – jako służebnik sprawcy dworów grodzieńskich, Sebastiana Dybowskiego¹⁴⁷. Wójt grodzieński¹⁴⁸.

Paweł Juriewicz Kotowicz

Pomiara włóczna prawobrzeżnej części miasta Grodna odnotowała dwie libertowane parcele należące do Pawła Kotowicza. Jedna z nich położona była przy ulicy Złotarskiej (4 pręty sadzibne). Druga znacznie większa, mierząca 15 prętów leżała przy ul. Od rowu do przewozu. Mniejszą z nich zapis pomiaru określa wprost jako „dom”, jednakże prawdopodobnie obie były zabudowane¹⁴⁹.

¹⁴¹ PKGE. cz. II, s. 61, 93.

¹⁴² PKGE. cz. II, s. 28.

¹⁴³ RIB, t. XXXIII, kol. 710-711.

¹⁴⁴ AVAK, t. XXI, nr 411, s. 261-262.

¹⁴⁵ PKGE. cz. II, s. 89.

¹⁴⁶ DiR. t. II, nr 9, s. 5.

¹⁴⁷ AVAK, t. XXI, nr 318, s. 205-206; nr 384, s. 245; nr 529, s. 346; nr 533, s. 348.

¹⁴⁸ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5379, k. 2.

¹⁴⁹ PKGE. cz. II, s. 39, 48.

Właściciela tych placów akta grodzieńskiego sądu ziemskiego z 1555 r. określiły jako jedynego żyjącego z czterech synów Jerzego Kotowicza. W tymże roku skupił on części majątku od spadkobierców swych braci: Bogdana, Janusza i Wasila Jurewiczów Kotowiczów. Wtedy też Paweł Kotowicz wszedł w posiadanie tzw. „Nowego dworca” nad rzeką Ożą w bezpośrednim sąsiedztwie Grodna. W latach 1555-1558 wielokrotnie wymieniany był z tytułem dworzanina hospodarskiego¹⁵⁰. Kilka lat później, w 1563 r., odnotowały go źródła jako grodzieńskiego sędziego ziemskiego¹⁵¹. Później był podkomorzym grodzieńskim (1568-9). W latach 1568-1580 trzymał archimandrię grodzieńską¹⁵². Był aktywnym realizatorem pomiaru włócznej¹⁵³.

Mikołaj Kownacki

Był właścicielem tzw. domu Szonowskiego przy ul. Wileńskiej w Grodnie (5 prętów sadzibnych i 4 ogrodowe). Poza tym miał plac przy Rynku zaniemeńskim (3 pręty sadzibne i 3 ogrodowe). Na Przedmieściu Zaniemeńskim posiadał też działkę przy ul. Hornickiej (2 pręty sadzibne i 14 ogrodowych) oraz morgę czynszową w wypustach miejskich zaniemeńskich¹⁵⁴. Wzmiankowany jest również dokument zatytułowany: „List Mikołaju Kownackomu na ogród w mieście Grodzieńskim końcem do Niemieckiego Rynku”¹⁵⁵. Nic nam jednak o tym bliżej nie wiadomo.

Wiemy, że Mikołaj Kownacki był właścicielem majątku Poniemuń. Z listu wyznaczającego odmianę za ziemie odebrane w czasie pomiaru w 1559 r. dowiadujemy się, że ten niewielki majątek mierzący 4 włóki i 9 prętów podzielony na 11 niewielkich kawałków znajdował się po prawej stronie Niemna. Grunty te w czasie pomiaru włączono w obręb: Grandzicz, Mączyna i Horodnicy. W zamian Kownackiemu wyznaczono tereny po lewej stronie Niemna w pobliżu wsi miejskiej Gibulicze, królewskiego siola Bereh (Koszowników), gruntów Boguchwała Doroszkiewicza i Fedora Sasina. Poprzednio ziemia ta należała do poddanych królewskich, ziemianina Fedora Sasina i miasta (uroczysko Lienczowszczyzna). Według listu Sebastiana Dybowskiego i Ławryna Wojny z 22 sierpnia 1560 r. odmia-

¹⁵⁰ AVAK, t. XXI, nr 129, s. 75-77; nr 158, s. 92-3; nr 297, s. 185; nr 317, s. 204; nr 538, s. 353.

¹⁵¹ AVAK, t. XVII, nr 1109-1014, s. 433-440.

¹⁵² AS, t. IX, s. 429; ML, ks. 52 [52], nr 79, s. 69.

¹⁵³ В. И. Пичета, *Аграрная реформа...*, s. 228-229.

¹⁵⁴ РКГЕ, cz. II, s. 28, 57, 59, 69, 93.

¹⁵⁵ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5379, k. 2.

na obejmowała zaledwie 2 włóki, 10 morgów „dlatego, iż w pobliżu nie było gruntu JKMcI ...” Dostały mu się również ziemie gorszej jakości¹⁵⁶. Zgodnie z *ustawą na włóki* należało za włókę gruntu dobrego oddać 1.5 włóki gruntu średniego lub 2 włóki gruntu podłego. Jak się wydaje, legło to u podstawy przyznania Mikołajowi Kownackiemu włók w miejskich Gibulicach. W pomiarze włócznej przy wsi tej odnotowano, że przyjął w niej 3 włóki „za listem króla jm i postanowieniem pana Chwalczewskiego na miernictwo, od czynszu wolnych”¹⁵⁷. Musiało też dojść do jakichś późniejszych regulacji i powiększenia majątku Poniemuń, wiemy bowiem, że pod koniec XVI w. liczył on 4 włóki. W muzeum grodzieńskim zachował się inwentarz tego majątku z 15 V 1593 r. sporządzony z okazji wydzierżawienia go przez Mikołaja Kownackiego i jego żonę Katarzynę Truskównę na 3 lata Janowi Witkowskiemu. Szczególnie ciekawy wydaje się opis dworu z okolic Grodna, nie znamy ich bowiem wiele¹⁵⁸.

Mikołaj Kownacki posiadał również dobra na Podlasiu. W 1577 r. zamienił on dom w mieście Augustowie i 2 włóki miejskie na 6 włók i 20 prętów gruntu w grodzieńskiej wsi miejskiej Chodorowie z Mateuszem Podoskim i jego żoną Barbarą Nieprzecką. Grunty te przeznaczył potem zięciowi Janowi Szardowskiemu – pisarzowi ławniczemu grodzieńskiemu i córce Dorocie¹⁵⁹.

Z rejestru pomiaru dowiadujemy się, że w 1561 r. Mikołaj Kownacki przyjął na czynsz 5 mórg pod jurysdykcją miejską w zaścianku przy siole miejskim Grandzicze¹⁶⁰. Faktycznie jednak położone one były w miejscu, w którym przed pomiarem posiadał 5 mórg i 20 prętów gruntu¹⁶¹.

Wydaje się, że Mikołaj Kownacki, a może któryś z jego potomków zorganizował w tym miejscu przewóz na Niemnie. Przewóz Kownacki jako nazwa topograficzna funkcjonował z pewnością do końca XVIII w. Wymienia ją opis parafii hoskiej z 1784 r., opisując drogę z Hoży do Lipska¹⁶².

¹⁵⁶ AS, t. III, nr 16, s. 19-22.

¹⁵⁷ PKGE, cz. II, s. 89; LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5379, k. 5.

¹⁵⁸ GPMHA w Grodnie, sala druga (20x43cm). Odpis uzyskany od J. Maroszka. Siedziębę Kownackiego odnotowano na lewym brzegu Niemna już w 1560 r. AS, t. III, nr 16, s. 21.

¹⁵⁹ BU Warsz., DR, nr 260 [niepaginowane].

¹⁶⁰ PKGE, cz. II, s. 69.

¹⁶¹ AS, t. III, nr 16, s. 20, „... między ziemiami rybaków Pyskow końcem do rowu, aż w rzekę Niemen”.

¹⁶² *Rękopiśmienne opisy parafii...* s. 51. Tamże na s. 48 wspomniano dwie miejscowości o nazwie Kowniany może mające jakiś związek z rodziną Kownackich, tym bardziej, że droga od przewozu Kownackiego prowadziła przez Kielbaski-Bieliczany-Wójtowce-Szymkowce właśnie do owych Kownian. W XVIII w. były one własnością Massalskiego

Wspominały ją też dokumenty wcześniejsze, np. akt sprzedaży zaścianku przy wsi Grandzicze z 1667 r. wymienia gaj i przewóz Kownackiego, ziemianina i dworzanina JKMc¹⁶³. Podobnie w jednym z aktów z 1671 r. wspomniana była „dróżka która idzie z miasta Grodna do przewozu Kownackiego” przy wsi miejskiej Grandzicze¹⁶⁴. Wszystko wskazuje na to, że właśnie w okolicach tejże wsi znajdował się przewóz przez Niemen. Bez wątplenia wiązać go należy z owymi wspomnianymi już wyżej 5 morgami zaściankowymi Mikołaja Kownackiego przy Grandziczach.

Najprawdopodobniej pochodził on z ziemi wiskiej na Mazowszu, z jednej z licznych wsi o nazwie Kownaty

K u l c z y n a

Osoba niezidentyfikowana. Właścicielka libertowanej działki i domu przy ul. Kaluścińskiej¹⁶⁵. Zapis w rejestrze pomiaru prawdopodobnie jest zniekształcony.

F e d o r I w a n o w i c z K u n c e w i c z

Fedor Iwanowicz Kuncewicz był najstarszym z synów Iwana Iwanowicza Kuncewicza – dzierżawcy jurborskiego królowej Bony (1536), dzierżawcy jaświonkiego (1552), mytnika kowieńskiego (1540) i żmudzkiego (1555) oraz ziemianina grodzieńskiego (1558). Fedor Kuncewicz pełnił funkcję pisarza ziemskiego grodzieńskiego, o czym blisko 100 razy informują nas opublikowane akta ziemskie z lat 1555-1558¹⁶⁶. W 1558 r. Fedor wystąpił jako mierzcy włości dyrwiańskiej. Później był chorążym (1567) oraz poborcą grodzieńskim (1568). Żonaty był z jakąś nieznaną nam bliżej Maryną, co odnotowano przy okazji procesu z Protasewiczami (1550)¹⁶⁷.

---

i Bułharyna. Źródła z początku XVIII w. wspominają majątek karmelitów grodzieńskich zwany Bala alias folwark Kownacki oraz Kownacki Hrud spomy między ekonomią i A-lexandrowiczami. AVAK, t. XVII, cz. B, nr 5, s. 249; nr 16, s. 292.

¹⁶³ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 139v-140v.

¹⁶⁴ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 215-216.

¹⁶⁵ PKGE, cz. II, s. 30.

¹⁶⁶ AVAK, t. XXI, nr 2-5, 8, 10-11, 28-9, 32-33, 38, 49-50, 57, 65-66, 68, 70-73, 75, 80, 82-83, 100-101, 110, 115-117, 121, 130-131, 133, 135-136, 153, 164, 166-168, 170-171, 175, 185, 200, 204, 216-218, 234, 239, 244, 248, 253-254, 279, 295, 309, 314, 316, 318, 332-334, 336, 338, 341-342, 349-351, 358, 371, 377-384, 416-417, 426-428, 435-437, 443, 445, 457, 541-542, s. 1-357.

¹⁶⁷ A. Boniecki. *Herbarz Polski*, t. XIII. Warszawa 1909, s. 180-181.

Według pomiaru włócznej *Fiedor Kuniewicz* posiadał plac w mieście Grodnie przy ul. Płutnickiej. Dokładniej był to „ogród ... ziemiański” wielkości 82 prętów, a więc teren jak na Grodno bardzo duży, niezabudowany, wolny od opłat miejskich¹⁶⁸. Nie chce się jednak wierzyć, że nie miał on w Grodnie jakiegoś domu. Funkcja pisarza ziemskiego wymagała od niego częstych pobytów w mieście. Wydaje się, że o posiadaniu przez niego domu w Grodnie świadczy też, choć nie jest tu dowodem doskonałym, jeden z aktów ziemskich z 26 kwietnia 1557 r. tyjący się sporu *Fedora Kuncewicza* i *Iwana Boguszewicza Tarusy* o służbę. Według zeznania tegoż sługi: „... gdy ... pan Fedor z Grodna odjechał ..., zostawił [go] był w domu swoim przy diaku swoim *Mikołaju Boguszewiczu*, ...*Iwan Tarusa* przyjechawszy do dworu pana Fedora z wozem ... mnie z sobą, wbrew woli mojej, wziął”¹⁶⁹.

Posiadamy też garść informacji na temat pozostałych dóbr *Fedora Kuncewicza*. Dwie z nich dotyczą transakcji dokonywanych wspólnie z braćmi. Wraz z *Konstantym*, *Abrahamem* i *Marcinem Fedor* został odnotowany w roku przeprowadzania pomiaru włócznej w mieście Grodnie jako sprzedawca połowy majątku *Poniewież*. Wiemy też, że wspólnie z bratem *Konstantym* sprzedał *Dewiagolę Owsiannikowi*, który ją odsprzedał *Sapieże* w 1568 r.¹⁷⁰ W powiecie grodzieńskim *Fedor Kuncewicz* posiadał *Tuzewicze* i *Hładowicze*. Gdy jako chorąży grodzieński przybył na popis w 1567 r., wystawił z nich dwa konie oraz dodatkowego konnego na łaskę gospodarską¹⁷¹. W 1557 r. kupił od *Bartłomieja Jackowicza*, bojara gospodarskiego powiatu grodzieńskiego, za 30 kop groszy ogrody i siedliszcze w *Putryszkach* poprzednio dzierżone przez siebie tytułem zastawu w 14 kopach groszy u ojca sprzedawcy - *Maćka Ihnatowicza*¹⁷².

Fedor Iwanowicz Kuncewicz zmarł po roku 1584. Według *Bonieckiego* pozostawił po sobie syna *Jakuba*, zapewne spadkobiercę działki i domu w Grodnie oraz wyżej wymienionych dóbr¹⁷³.

Mikołaj Kurnicki

Pomiara włóczna odnotowała dwa place w Grodnie należące do niejakiemu *Mikołaju Kurnickiego*. Jeden leżał przy głównym rynku miasta (3

¹⁶⁸ PKGE, cz. II, s. 51.

¹⁶⁹ AVAK, t. XXI, nr 339, s. 218-219.

¹⁷⁰ A. Boniecki. *Herbarz Polski*, t. XIII, s. 180-181.

¹⁷¹ RIB, t. XXXIII, kol. 677.

¹⁷² AVAK, t. XXI, nr 372, s. 238-239.

¹⁷³ A. Boniecki. *Herbarz Polski*, t. XIII, s. 180-181.

pręty powierzchni sadzibnej). Drugi położony był przy ul. Wileńskiej (3 pręty sadzibne i 2½ ogrodowego)¹⁷⁴. Mikołaj Kurnicki kilkakrotnie wzmiankowany był w aktach ziemskich grodzieńskich jako bojarzyn bądź ziemianin hospodarski powiatu grodzieńskiego¹⁷⁵. Dwukrotnie odnotowano go jednak jako mieszczanina¹⁷⁶. Niemal wszystkie znane nam wzmianki dotyczą transakcji nabycia „dworca Doroszkowskiego” nad Niemnem z rąk Rafała Janowicza Prokulewicza, dworzanina królewskiego i ziemianina powiatu brzeskiego. Majątek ten, poprzednio własność dziedziczną Boguchwała Doroszkiewicza, Kurnicki nabył za 110 kop gr. lit. 15 kwietnia 1555 r. Należność płacił ratami do 28 maja 1556 r. Miał pewne trudności w ich spłacie, stąd tak częste notatki na ten temat w aktach ziemskich¹⁷⁷. Jeden z aktów wspominał, że zabezpieczeniem transakcji ze strony Kurnickiego był jego dom w mieście Grodnie¹⁷⁸. Przynajmniej więc jeden z wymienionych w pomierze placów Kurnickiego był zabudowany.

Przynależność stanowa Mikołaja Kurnickiego budzi wątpliwości. Wydaje się, że był on istotnie szlachcicem, a odnotowywano go tylko czasem jako mieszczanina (mieszkańca miasta). Wątpliwości dotyczące jego osoby potęguje jeszcze bardziej akt sprzedaży wyżej wspomnianego majątku w ręce Boguchwała Doroszkiewicza (24 czerwca 1557 r.), w którym zapisano go jako Mikołaja Kuźnickiego¹⁷⁹. Być może czyni go to tożsamym z Mikołajem Kuźnickim odnotowanym w pomierze włócznej jako posesor parceli przy Rynku Niemieckim¹⁸⁰.

Hrehory Afanasiewicz Massalski

Rejestr pomiaru włócznej wymienił przy ul. Dziemianowskiej w Grodnie libertowany plac kniazia Massalskiego mierzący 2 pręty sadzibne i 3 ogrodowe¹⁸¹. Jego właścicielem był Hrehory Massalski, syn nieznanego

¹⁷⁴ PKGE, cz. II, s. 28.

¹⁷⁵ AVAK, t. XXI, nr 88, s. 49; nr 242, s. 145-146; nr 252, s. 152-153; nr 262, s. 161-162; nr 304, s. 192; nr 375, s. 240-241.

¹⁷⁶ AVAK, t. XXI, nr 199, s. 116-117; nr 258, s. 156-157. J. Hardziejewicz traktując ten fakt jako dowód na osiadanie w mieście bojarstwa, wprowadził do literatury kolejną, lecz nie występującą w źródłach wersję jego nazwiska – Kunicki (J. Hardziejewicz, *W kwestii stratygrafii...*, s. 27).

¹⁷⁷ AVAK, t. XXI, nr 88, s. 49; nr 242, s. 145-146; nr 252, s. 152-153.

¹⁷⁸ AVAK, t. XXI, nr 88, s. 49; nr 375.

¹⁷⁹ AVAK, t. XXI, nr 375, s. 240-241.

¹⁸⁰ PKGE, cz. II, s. 44.

¹⁸¹ PKGE, cz. II, s. 36.

nam bliżej Afanasego (Atanazego) Masalskiego uważanego za protoplastę tzw. grodzieńskiej gałęzi Massalskich na Sapieżyszkach i Raczkach (piszących się Mosalski)¹⁸². Hrehory Afanasiewicz Massalski zgromadził w swych rękach pokaźne dobra i dzierżawy, kładąc podwaliny pod funkcjonowanie tej gałęzi rodu. W 1563 r. otrzymał od króla na własność Urdominę w Puszczy Mereckiej. W 1567 r. został posesorem włości abelskiej w powiecie wilkomirskim. W 1569 r. został dzierżawcą perstuńskim i berznickim¹⁸³. W tymże roku otrzymał też za 250 kop gr. w dzierżawę niewodnictwo grodzieńskie i przelomskie (58 jezior)¹⁸⁴. Za udzielone pożyczki przejął posiadane dzierżawy w zastaw. Zarządzał też leśnictwem niemonojckim, które w roku 1576 przekształcił w dzierżawę. Królom wielokrotnie potwierdzali mu dożywotnie (zm. w 1596 r.) posiadanie włości perstuńskiej (1577, 1582, 1586, 1589) oraz leśnictwa niemonojckiego (1579, 1589). Powiększaniu majątku sprzyjały też korzystne mariaże. Pierwszą żoną Hrehorego Massalskiego została nieznana z imienia Makarewiczówna. Prawdopodobnie była ona córką Iwana Makarewicza, dzierżawcy perstuńskiego i berznickiego. Druga małżonka – Maryna, córka Stanisława Raczki – wniosła mu dobra Raczki w Puszczy Perstuńskiej. Z innych jego majątków warto też wspomnieć Kirsno w grodzieńskim i Dobuczyn w brzesko-litewskim (wzmiankowane w 1567 r.), trzymane w zastawie sapieżyńskie Wiejsieje w pow. grodzieńskim (1580), miasteczko Dedigołdyszki (1584-1586) i kupione od Andrzeja Sapiehy (1584) dobra Sapieżyszki i Dewiagoła w powiecie kowieńskim.

Hrehory Afanasiewicz Massalski początkowo był dworzaninem królewskim, potem pełnił urząd podsędka ziemskiego grodzieńskiego (od 15 IV 1574 r.). Następnie był sędzią ziemskim grodzieńskim (od ok. 1578 r.) i podkomorzym grodzieńskim (od II 1589 r.)¹⁸⁵. Jego osobę uznać należy za jednego z działaczy reformy włócznej. Być może, jak podejrzewa Jerzy Wiśniewski, był on tożsamy z podstarościm kobryńskim i błudeckim, który w 1563 r. brał udział w pomiarze włości kobryńskiej. Z pewnością

¹⁸² J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895, s. 233, 236.

¹⁸³ ML, ks. 52 [52], nr 13-15, s.34-5; J. Wiśniewski, *Massalski (Mosalski) Hrehory Afanasiewicz*, PSB, t. XX, z. 1. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 124-125.

¹⁸⁴ K. O. Falk, *Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne*, t. II, *Źródła rękopiśmienne*, Uppsala (druk w Lündzie) 1941, I, s. 1-11; B. Czeczuga, *Czterystulecie spisania rejestru (1569-1969) i znaczenie tego dokumentu dla limnologii*, „Rocznik Białostocki” 1970, t. X, s. 335-345; ML, ks. 52 [52], nr 82-83, s.71-2.

¹⁸⁵ J. Wolff, *Kniazowie...* s. 236; J. Wiśniewski, *Massalski (Mosalski) Hrehory Afanasiewicz*, s. 124.

w posiadanych dobrach i dzierżawach kontynuował on dzieło tej reformy¹⁸⁶.

Hrehorego Afanasiewicza Massalskiego jako właściciela wspomnianego w rejestrze pomiaru placu pozwolił nam identyfikować podział dóbr dokonany w 1601 r. między jego synami Łukaszem Felicjanem i Aleksandrem. Aleksander Massalski, późniejszy wojewoda miński¹⁸⁷, wziął Sapieżyszki w powiecie kowieńskim i połowę Semeńczy w powiecie brzeskim. Łukasz Felicjan, po ojcu dzierżawca perstuński, otrzymał z działu dobra w powiecie grodzieńskim: Urdominę i Dowspudę oraz 2 domy w Wilnie i Grodnie¹⁸⁸. Wnosić zatem należy, że wspomniany w pomiarze plac był zabudowany. Drugi z braci, Aleksander Hrehorewicz Massalski, również miał posiadłość w Grodnie – dwór ze spichrzem przy ul. Mostowej, który w pierwszej połowie XVII w. odsprzedał Andrzejowi Milawskiemu¹⁸⁹.

Piotr Micuta

W latach 1540-1541 wielokrotnie w źródłach występuje jako leśniczy gospodarski grodzieński¹⁹⁰. W połowie 1555 r. odnotowany jako leśniczy ożski i przelomski¹⁹¹. W latach 1555-1560 wielokrotnie wzmiankuje się o jego funkcji sędziego ziemskiego i chorążego powiatu grodzieńskiego¹⁹². Ostatni raz z tymi tytułami wystąpił 5 marca 1560 r., a od 27 marca wzmiankowany tylko jako sędzia ziemski. Chorążostwo scedował zapewne na swego syna, Bogusza Piotrowicza Micutę. W 1565 r. Bogusza odnotowano z tym właśnie tytułem, zaś 2 lata później zaznaczono, że jest byłym chorążym. Na popisach stawił się on z majątku ojczystego „na Oży” oraz zakupionego folwarku Małyszczyn („Małyszyn”)¹⁹³. Te ostatnie

¹⁸⁶ J. Wiśniewski, *Massalski (Mosalski) Hrehory Afanasiewicz*, s. 124-125.

¹⁸⁷ T. Wasilewski, *Massalski (Mosalski) Alexander*, PSB, t. XX, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 133.

¹⁸⁸ J. Tomaszewicz, *Katalog Dokumentów Pergaminowych Biblioteki Czartoryskich w Krakowie*, cz. II, *Dokumenty z lat 1506-1828*, Kraków 1991, nr 1156, s. 193-194, sygn. Perg. Nr 1648.

¹⁸⁹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1, k. 271-275.

¹⁹⁰ AVAK, t. XVII, nr 390, s. 148-149; nr 508, s. 188; nr 539, s. 198; nr 547, s. 201; nr 548, s. 202-203; nr 608, s. 223-224; nr 667, s. 249; nr 727, s. 280; nr 822, s. 325-326; nr 968, s. 392.

¹⁹¹ AVAK, t. XVII, nr 977, s. 397-398.

¹⁹² AVAK, t. XXI, nr 1-559, s. 1-376; t. XVII, nr 976, s. 397; nr 980-982, s. 399-401; nr 984-988, s. 403-409; nr 990-998, s. 411-420.

¹⁹³ RIB, t. XXXIII, kol. 346, 673.

dobra wspomina również rejestr pomiaru jako grunty ziemiańskie Bogusza Micuty graniczące z ziemiami Olechno Hordziejewicza, Świrskich oraz drugim polem siola Horodnica¹⁹⁴. W księgach ziemskich grodzieńskich Bogusz Micuta odnotowany został jako dworzanin gospodarski¹⁹⁵. Niekiedy zastępował swego ojca na miejscu sędziego¹⁹⁶. W 1591 r. wspomniany go z tytułem chorążego ziemskiego W. Ks. Litewskiego¹⁹⁷.

Ostatni znany nam raz Piotr Micuta wystąpił jako sędzia ziemski grodzieński w marcu 1561 r. Urząd ten złożył przed 2 lutego 1563 r.¹⁹⁸ Na popis w 1567 r. nie stawił się. Odnotowano, że był chory. Z wysłużonego majątku Świsłocz wysłał nań służbę. Majątek ojczysty Oża już wcześniej przekazał synowi¹⁹⁹.

W rejestrze pomiaru odnotowano dwie działki Piotra Micuty. Jedną z nich określono w nim jako plac pusty na prawie ziemskim mierzący aż 57 prętów sadzibnych. Na drugiej, niewielkiej (2½ pręta), położonej wśród placów Wołpińskich przy uliczce określonej w pomiarze jako ul. „Z Niemieckiego Rynku [do] rzeczki Horodnicy” znajdował się dwór Piotra Micuty. Podejrzewać można, że nie był to grunt ziemski, lecz należał do jurysdykcji wołpińskiej lub miasta²⁰⁰.

M i e l e s z k o w i c z e (Meleszkowicze)

Fedko Hawryłowicz Mieleszko, pisarz Aleksandra Jagiellończyka (1492-1500), cześnik gospodarski (1494) i horodniczy grodzieński (1496-1522) zgromadził w okolicach Grodna pokaźne dobra dzięki potwierdzeniu przez Aleksandra kilkunastu drobnych nadań i aktów kupna. Żonaty był z córką bojara wołyńskiego, Fedka Hryhorewicza. Zmarł po 1522 r.²⁰¹ Miał kilku synów²⁰². Ich imiona znamy z aktu sprzedaży młynu na Łoso-

¹⁹⁴ PKGE, cz. II, s. 97.

¹⁹⁵ AVAK, t. XXI, nr 158, s. 93; nr 297, s. 185; nr 483, s. 312.

¹⁹⁶ AVAK, t. XVII, nr 994, s. 415; t. XXI, nr 513, s. 332; nr 517, s. 336; nr 526-528, s. 344-346.

¹⁹⁷ AVAK, t. XXXI, nr 56, s. 90.

¹⁹⁸ AVAK, t. XVII, nr 996-1009, s. 418-433.

¹⁹⁹ RIB, t. XXXIII, kol. 673-674.

²⁰⁰ PKGE, cz. II, s. 44-45.

²⁰¹ K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...* s. 23, 130. Tu też w p. 25, s. 23 krótka genealogia Mieleszków; Tenze, *Metryka Litewska – Księga wpisów za lata 1516-1518*, „Lituanos-Slavica Posnaniensia Studia Historika” 1994, t. VI, nr 21, s. 169.

²⁰² A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV-XVI wieku*, Warszawa 1887, s. 349, s. 178. wymienia tylko dwóch synów Fedki: Michajła i Olechna.

śnie zawartego w 1541 r. Michał, Olechno i Iwan Fedorowicze sprzedali go królowej Bonie za 204 kopy groszy²⁰³.

Olechno Fedorowicz Mieleško, dworzanin królewski, wystąpił w grodzieńskich aktach ziemskich w 1540 r. jako właściciel Bogdanowszczyzny²⁰⁴. Miał synów Wasyla i Olechna Olechnowiczów Mielešków²⁰⁵.

Michał Fedorowicz Mieleško w latach 1555-1556 wzmiankowany był jako właściciel Bogdanowszczyzny²⁰⁶. W innym dokumencie określono go jako sąsiada majątności Czerlona Macieja Bystrzyckiego²⁰⁷. Pozwoliło to nam zidentyfikować ją z dobrami Ławno-Bogdanowszczyzna. Wiemy, że jeszcze na początku XVII w. należały one do Mielešków. W 1628 r. Stanisław Franciszek Mieleško darował tę majątność wraz z dworem w Grodnie Chryzostomowi Mielešce²⁰⁸. Potem zaś była ona przedmiotem sporu m. in. między Śliźniami a Buchowieckimi²⁰⁹. Michał Mieleško posiadał też jakieś grunty graniczące z obrębami miejskimi Perechrystowicze i Dziechciary oraz pierwszym polem sioła Horodnica²¹⁰.

Michał Mieleško miał syna Wasyla. Kilkakrotnie odnotowano go w aktach ziemskich grodzieńskich²¹¹. Rejestr pomiarowy wspominał o nim jako o właścicielu 2 placów leżących po obu stronach ul. Płutnickiej. Jeden z nich mierzył 9 prętów sadzibnych, drugi – 3 pręty. Obie działki zwolnione były od opłat miejskich²¹². Historię jednej z nich przedstawił dekret komisarski z 1754 r. Fedor Hawryłowicz Mieleško kupił ją od Jana Stanisławowicza Hlebowicza, wojewodzica połockiego, za 5 kop groszy. Następnie jej właścicielem został Wasyl Mieleško, który procesował się o tenże plac z mieszczaninem grodzieńskim Męczyńskim. W 1627 r. potomek Wasyla, Chryzostom Mieleško, sprzedał go Aleksandrowi Buchowieckiemu. Jego syn, Krzysztof Buchowiecki, sprzedał go w 1664 r. Gażubie, który uzyskał nań libertację sejmową w 1677 r. Ten z kolei testamen-

²⁰³ ML, ks. 1 [1], nr 283, s. 68-69. Posiadali go wspólnie z Żydami grodzieńskimi, którzy tego samego dnia odsprzedali swoją część za 202 kopy groszy.

²⁰⁴ AVAK, t. XVII, nr 175, s. 71; nr 796, s. 314-315.

²⁰⁵ AVAK, t. XXI, nr 110, s. 65; nr 989, s. 410.

²⁰⁶ AVAK, t. XXI, nr 6, s. 3; nr 183, s. 106.

²⁰⁷ AVAK, t. XVII, nr 989, s. 409-410.

²⁰⁸ LPAH w Wilnie, F. 598, nr 602, k. 1-2.

²⁰⁹ LPAH w Wilnie, F. 598, nr 601, 787.

²¹⁰ AVAK, t. I, cz. I, nr XXII, s. 75, 79; PKGE, cz. II, s. 70-71, 73-74.

²¹¹ AVAK, t. XXI, nr 45, s. 25; nr 121, s. 71; nr 429, s. 431.

²¹² PKGE, cz. II, s. 51.

tem przekazał go swemu siostrzeńcowi, Wituskiemu, który w 1679 r. sprzedał go kamedułom wigierskim za 1000 zł polskich²¹³.

Iwan Fedorowicz Mieleszko, kolejny z synów Fedora Hawryłowicza, posiadał majątek Kuźnica²¹⁴-Wojnowce²¹⁵ oraz Hornica²¹⁶. Jego pierwszą żoną była Tomiła Sopoćkowna, z którą miał 3 córki: Marinę, Nastazję i Katarzynę. Ich matka zapisała im 600 kop gr. na majątku Hornica. Iwan, wydając 2 najstarsze córki za mąż, znacznie się zapożyczył. Iwanowi Wołowiczowi, narzeczonemu Mariny, jeszcze przed ślubem darował trzecią część Kuźnicy, kolejną zaś - trzecinę - zastawił mu w 500 kopach groszy. Najwyraźniej jednak nie zamierzał pozbywać się tej części majątku, bowiem gdy Marina darowała mężowi opisane na tychże dobrach sumy posagowe, ojciec nie chciał im zwrócić przechowywanych u siebie dokumentów²¹⁷. Drugą żoną była Dorota Mikołaszewna (Mikołajewna), córka Andrzeja Mikołajewicza. Iwan Fedorowicz Mieleszko w 1560 r. zastawił jej majątek Kuźnica za sumę 1000 kop groszy, które pożyczyl, wydając córki z pierwszego małżeństwa za mąż. W tymże roku jednak zrzekła się ona 700 kop gr. na jego rzecz²¹⁸. Iwan Mieleszko w rejestrze pomiaru odnotowany został jako właściciel pustego placu na ul. Płutnickiej mierzą-

²¹³ PKGE, cz. II, s. 297-298.

²¹⁴ AVAK, t. XVII, nr 984, s. 402-403; nr 995, s. 416-418; nr 1004, s. 423-424; nr 1006, s. 426-427; t. XXI, nr 537, s. 353-353. J. Wiśniewski, *Osadnictwo...*, s. 31, stwierdził, że dobra Kuźnica powstały w wyniku nadania Kazimierza Jagiellończyka na rzecz Michajła Mieleszkowicza, co dało początek wsiom: Mieleszkowce i Wojnowce. Jednakże źródła, na które się powołał, przeczą temu. Przywilej Alexandra z 1505 r. wydany na rzecz jego wnuka, Fedki Hawryłowicza Mieleszkowicza, nie wymienia Kuźnicy i Łosośny. ALM, nr 727, s. 168-169. Nazwy te pojawiają się dopiero w przywileju Zygmunta I z 13. VII. 1507 r., którym król potwierdził mu darowiznę lasu i ziemi barnej na Łosośnie dokonaną przez Aleksandra oraz zakup dworca Zankowskiego z folwarkiem nad Łosośną od Urbana Martinowicza, pisarza miasta Wilna. Poprzednio majątek ten należał do Zanka Chodorowicza, mieszczanina grodzieńskiego. ML, ks. 8 [8], nr 223, s. 203-204; nr 224, s. 204; J. Śliwiński, *Z dziejów włości gospodarskich w powiecie grodzieńskim (Dubna, Skidla i Żerosławki) od XV do XVI wieku*, [w:] *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2002, s. 144, błędnie podaje, że Zanko Chodorowicz otrzymał te dobra od Aleksandra Jagiellończyka. O Kuźnicy zob. P. Borowik, G. Ryżewski, *Kuźnica w czasach nowożytnych*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2004, z. 10, s. 111-126.

²¹⁵ Nazwę Wojnowce po raz pierwszy wspomniano w opisie granic nadania Doroszkiewiczów. AVAK, t. XVII, nr 779, s. 306; nr 874, s. 348-351.

²¹⁶ AVAK, t. XXI, nr 448, s. 228-229; nr 537, s. 352-353.

²¹⁷ AVAK, t. XXI, nr 537, s. 352-353.

²¹⁸ AVAK, t. XVII, nr 1004, s. 423-424; nr 1006, s. 426-427.

cego 9 prętów sadzibnych²¹⁹. Na popisach w 1565 i 1567 r. stawał z majątków Kuźnica i Hornica²²⁰.

Pomiara włóczna wymieniła również jakiegoś Mikołaja Mieleškę. Posiadał on 2 duże place przy ulicy określonej opisowo: Od Chilimona. Jeden z nich mierzył 17 prętów sadzibnych. Stał na nim dwór. Drugi – mniejszy – 8 prętowy rejestr pomiaru oznaczył jako pusty. Oba zwolnione były od powinności miejskich²²¹. Osoba Mikołaja Mieleška nie jest nam znana. Może był on potomkiem któregoś z braci stryjecznych Fedki Hawryłowicza?

Wszystkie działki miejskie, które w czasie pomiaru mieli Mieleškowie, położone były na Podolu. W dzielnicy tej wcześniej parcele posiadał Fedko Hawryłowicz Mieleško. Kupił on od mieszczanek Pietruszy Mincowej (Mincovoje) i jej potomków dworzec z ogrodem na Podolu. Dokuł też do niego niewielki pusty plac położony naprzeciw tej nieruchomości „na dole”, a więc, jak mniemać można, po przeciwnej stronie ulicy. Zbudował na nim dwór. Inne trzy niezabudowane nieruchomości kupione od strycharzy grodzieńskich odstąpił mu jego sługa. 15 grudnia 1505 r. nabytkie te zatwierdził Aleksander Jagiellończyk²²². Jak się wydaje, wszystkie wymienione w pomiarze działki należące do Mielešków stanowiły wcześniej własność Fedki Hawryłowicza i traktowane były jako libertowane na podstawie przywileju z 1505 r.

Iwan Ichnatowicz Mikitynicz?

W rejestrze pomiaru odnotowano dwie zabudowane posesje określone jako: „Dwór pana Iwana Ichnatowicza, ziemiański Mikiciński ... wolny” oraz „Dom pana Iwana Mikiciński ziemiański Iwaniszewicza”. Obie działki położone były przy ul. Od rowu do przewozu²²³. Właściciele nie udało się jednak zidentyfikować.

Najbardziej prawdopodobne jest, że obie parcele należały do Iwana Ichnatowicza Mikitynicza. Był on synem Ichnata Mikitynicza, pisarza kancelarii wielkoksiążęcej w czasach Aleksandra Jagiellończyka²²⁴. Wydaje się, że drugi z powyższych zapisów został zniekształcony, czego

²¹⁹ PKGE, t. II, s. 51.

²²⁰ RIB, t. XXXIII, kol. 355, 692. Tu błędnie: Rornica.

²²¹ PKGE, cz. II, s. 53.

²²² ALM, nr 727, s. 168-169.

²²³ PKGE, cz. II, s. 48.

²²⁴ ML, ks. 8 [8], nr 342, s. 271; ks. 10 [10], nr 4, s. 34-35; ks. 11 [11], nr 9, s. 45-46; RIB, t. XX, ks. 2, nr 10, kol. 540-542; t. XXVII, ks. 5, nr 185, kol. 714; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 22, 129, 131-132.

w opublikowanym rejestrze pomiary znajdujemy liczne przykłady. Możliwe jest też, że wspomniany w zapisie Iwaniszewicz kupił dom od Miki-tyniczka lub tylko go dzierżawił. Bez wątplenia mamy do czynienia z liber-towaną własnością szlachecką.

Paweł Mikłaszewicz

Właściciel niewielkiego placu na ul. Dziemianowskiej w Grodnie. Jak wskazywałby zapis rejestru pomiary, parcela ta podlegała jurysdykcji miej-skiej²²⁵. Mikłaszewicz posiadał dobra blisko Grodna na Zarzycy i Bali²²⁶.

Fedor Iwanowicz Milenkij (Mileński)

Był najstarszym z synów Iwana Milenkiego. Jego ojca wspomniano w 1522 r. (wraz z Sidorem i braćmi) jako odźwiernego gospodarskiego²²⁷. Wielokrotnie odnotowały go z tym tytułem akta ziemskie grodzieńskie z lat 1539-1541, raz zaś źródło tytułowało go odźwiernym królowej Bo-ny²²⁸. Są to z reguły sprawy dotyczące się drobnych kwestii majątkowych. Najciekawszym chyba aktem jest skarga Fedzi Terechowej, stawnikowej kotrzańskiej, która zarzucała Iwanowi Milenkemu nieprawidłową opiekę nad bratankami Iwaszkiem i Kirejem, jej synami z pierwszego małżeń-stwa, których „nie tak, jako bliskich swoich chowa”. Matka, bez wąpie-nia szlachcianka, nie chciała opieki Milenkiego, wołałaby oddać synów na służbę albo do dobrego rzemiosła²²⁹.

O samym Iwanie wiadomo niezbyt wiele. Był synem jakiejś Krystyny. Za żonę wziął Hannę Jeskownę Neszejczańkę. Miał trzech synów: Fedo-ra, Fedosię i Jermołę oraz cztery córki²³⁰. W 1555 r. skarżył o pobicie przez syna Fedora²³¹.

3 czerwca 1556 r. spisał swój testament, pod koniec tego miesiąca wpisano go do ksiąg ziemskich. Wysłuchony przez ojca i siebie majątek „pod puszcza”, posiadany wspólnie z Mikołajem Nowickim podzielił w nim na trzy części. Jedną z nich darował żonie, pozostałe dwie synom, którzy mieli je przejąć z rąk Hanny Jeskowny Neszejczanki po upływie

²²⁵ PKGE, cz. II, s. 37.

²²⁶ RIB, t. XXXIII, kol. 347, 703.

²²⁷ ML, ks. 224 [4], nr 22, s. 57-58.

²²⁸ AVAK, t. XVII, nr 35, s. 13; nr 288, s. 118; nr 379, s. 145; nr 573, s. 211-212; nr 696, s. 263-264; nr 724, s. 278-279; nr 940, s. 379.

²²⁹ AVAK, t. XVII, nr 696, s. 263-264.

²³⁰ AVAK, t. XVII, nr 379, s. 145; nr 940, s. 379.

²³¹ AVAK, t. XXI, nr 128, s. 75.

roku i 6 tygodni. Darował też synom dobra Kosjanowszczyzna na Żarnówce oraz dwa domy z ogrodami w mieście Grodnie. Jak zapisano w testamencie, jeden z nich graniczył z domem Buzuna Owsiankowicza, drugi – z Dołgoszym i domem Beznosego Macieja. Wrota wychodziły na ulicę naprzeciw stajni królewskich²³².

Oba domy odnotowano w pomierze włócznej. Nie odnajdziemy w niej jednak żadnego ze wspomnianych w testamencie sąsiadów. Domy Milenkiego wymieniono przy ul. Dziemianowskiej. Jeden z nich graniczył z działką Jakuba Danowskiego i Marcina Marcinowicza. Położony on był na 4½ przętowym placu (2 przęty sadzibne i 2½ ogrodowego). Określono go jako ziemski, wolny. Drugi dom znajdujący się po tej samej stronie ulicy niedaleko od poprzedniego, jak się wydaje, był podległy powinnościom miejskim. Plac mierzący 2½ przęta sadzibnego i 3 przęty ogrodowe graniczył z domem mularskim Marcina Paskowicza i parcelą Mysko Janczenia. Oba domy zapisano jako własność Chwiedora Milenkiego. Jednakże wydaje się, że stanowiły one wspólną własność trzech braci Iwanowiczów Mileńkich: Fedora, Fedosi i Jermoły²³³.

W 1557 r. ziemianin hospodarski powiatu grodzieńskiego, Iwaszko Fedkowicz Boszmanowicz, darował Fedorowi Iwanowiczowi Milenkemu oraz jego bratu Fedosi jako swoim dziadkowiczom część majątku Obuchowicze należną mu po swym zmarłym bracie Kiryle. W zamian za to mieli oni stawać z dwóch części majątku Obuchowicze na służbę wojenną. Bracia Iwaszko i Kerej Fedkowicze Boszmanowicze, jak się wydaje, tożsami są z wyżej wspomnianymi Iwaszkiem i Kirejem, bratankami i podopiecznymi Iwana Milenkiego²³⁴. Fedor Iwanowicz Milenski (Milenkij) stawał z dóbr Obuchowicze na popisach z 1565 i 1567 r.²³⁵

B i e n i a s z M ł y ń s k i

W czasie pomiaru właściciel 10 włók w obrębie Chodorowo. Była to odmiana dana mu na powinności miejskiej za inne miejskie grunty na Żmijowie²³⁶. W 1555 r. odnotowany był z tytułem dworzanina hospodarskiego²³⁷. Miał dożywocie na położonym w powiecie gordzieńskim ma-

²³² AVAK, t. XVII, nr 987, s. 406-407.

²³³ PKGE, cz. II, s. 36.

²³⁴ AVAK, t. XXI, nr 412, s. 262-263.

²³⁵ RIB, t. XXXIII, kol. 351, 680.

²³⁶ PKGE, cz. II, s. 75.

²³⁷ AVAK, t. XXI, nr 152, s. 89.

jątku Zubrzyca należącym do Ławryna Wojny²³⁸. Być może tożsamy z Beniaminem Młyńskim, niewodniczym brastawskim wzmiankowanym w 1561 r.²³⁹

Stanisław Monko (Mońko)

Właściciel libertowanego placu przy ul. Mirsnickiej²⁴⁰. Osoba niezidentyfikowana. Najprawdopodobniej pochodził z Podlasia.

Andrzej Nieprzekci

W rejestrze pomiary odnotowany jako szlachecki właściciel 20 włók w miejskim obrębie Chodorowo, które otrzymał jako odmianę za grunty na powinności miejskiej na Żmijowie i Dubnicy²⁴¹. W 1555 r. wymieniono go z tytułem ciwuna trockiego, a rok później ciwuna i horodniczego trockiego. W 1556 r. dzierżył dobra Sidra zastawione mu w 400 kopach gr. przez Andrzeja Łukaszewicza Wołłowicza²⁴². Wcześniej był namiestnikiem nowodoworskim²⁴³. Pochodził z małopolskiej rodziny herbu Kucza. Był mężem Hanny Romanówny ks. Lubeckiej²⁴⁴.

Mikołaj Nowicki

W pomierze włócznej Grodna odnotowano „plac Mikołaja Nowickiego, pusty bojarski wolny” mierzący 4 pręty sadzibne. Leżał on między domem Mejłżeja i placem Konona Worobeja przy ulicy zwanej opisowo „Za Worobiejem”²⁴⁵. Jego właściciela, Mikołaja Nowickiego, kilkakrotnie wspomniano w latach 1540-1541 jako dworzanina królowej Bony bądź też jako dworzanina hospodarskiego²⁴⁶. Był nim od 1528 r. W 1549 r. odnotowano go jako namiestnika skidelskiego i kryńskiego²⁴⁷. Z testamentu Iwana Milenkogo z 1556 r., którym wyznaczył on Nowickiego opieku-

²³⁸ ML, ks. 531 [9], nr 13, s. 134.

²³⁹ S. Uruski, *Rodzina Herbarz Szlachty Polskiej*, t. XI, Warszawa 1914, s. 169.

²⁴⁰ PKGE, cz. II, s. 31.

²⁴¹ PKGE, cz. II, s. 74-75.

²⁴² AVAK, t. XXI, nr 162, s. 95; nr 302, s. 190-191.

²⁴³ *Ревизія пуцц и переходов звериных в бывшем Великом Княжестве Литовском, с присовокуплением грамот и привилегій по входы в пуцци и на землі составленная старостою мстибоговским Григоріем Воловичем в 1559 г.*, Вильно 1867, s. 189; A. Boniecki, *Poczet rodów*..., s. 212.

²⁴⁴ J. Wolff, *Kniaziowie*..., s. 204.

²⁴⁵ PKGE, cz. II, s. 52.

²⁴⁶ AVAK, t. XVII, nr 582, s. 214; nr 802, s. 317-318; nr 827, s. 330.

²⁴⁷ W. Pocięcha, *Królowa Bona*..., t. III, s. 195.

nem żony i dzieci, dowiadujemy się, że był on wraz z testatorem właścicielem wysłużonego u wielkich książąt majątku „pod puszczą”²⁴⁸. Jak się wydaje, odnotowany w tymże 1556 r. spór Mikołaja Nowickiego z Fedosią, synem Iwana Milenkiego, dotyczył właśnie owego majątku „Podpuszczańskiego”²⁴⁹.

Według Władysława Pociechy Mikołaj Nowicki był jakimś krewnym szlachty polskiej osiadłej w powiecie kamienieckim – dworzan królewskich Własieja Nestorowicza i jego syna Ostafiego Nowickiego herbu własnego używających przydomku: Siła²⁵⁰.

P a c o w i e

O rodzie Paców dzięki znakomitej opartej na Metryce Litewskiej pracy Józefa Wolffa wiemy dosyć sporo. W pomierze włóczęj Grodna odnotowano dwór panów Paców położony przy Rynku Niemieckim. Mierzył on 6 prętów sadzibnych i 5½ ogrodowego²⁵¹. Jak mniemać można, był on wspólną własnością braci Mikołaja, Stanisława, Dominika i Pawła Mikołajewiczów Paców należących do czwartego pokolenia rodu. Poprzednio stanowił własność ich ojca Mikołaja Jurewicza Pacewicza.

Mikołaj Jurewicz Pac, od 1509 r. łowczy hospodarski, po rodzicach dziedzic Różanki, zaś po macosze Zofii Radziwiłowskiej właściciel Mohylny i Kunosy, posiadał w powiecie grodzieńskim 6 służb we włości skidelskiej oraz grunty pod dworcem Milkowskim nadane mu przez króla Zygmunta w 1508 r. i potwierdzone następnym przywilejem w roku 1516. Był również namiestnikiem ożskim i przelomskim, którą to jednak dzierżawę utracił przed 1516 r. W związku z Grodnem znany jest nam także ze sporu z Mikołajem z Żukowa, plebanem grodzieńskim o należną kościołowi grodzieńskiemu dziesięcinę z gruntów pod Skidlem (1511). Żonaty był z Aleksandrą Holszańską, rodzoną siostrą biskupa Pawła. Pacowie dziedziczyli zarówno po jej siostrze Barbarze oraz po samym biskupie²⁵². Był on właścicielem Wołpy i jurydyki Wołpińskiej w Grodnie, wobec czego specjalnie nie dziwi fakt, że dwór Paca w Grodnie, o którym jednak Wolff nie wspomina, sąsiadował z placami jurydyki Wołpińskiej²⁵³.

²⁴⁸ AVAK, t. XVII, nr 987, s. 406-407.

²⁴⁹ AVAK, t. XXI, nr 312, s. 198-199.

²⁵⁰ W. Pociecha, *Królowa Bona...*, t. III, s. 195.

²⁵¹ PKGE, cz. II, s. 44.

²⁵² J. Wolff, *Pacowie...*, s. 9-12, 22-23; RIB, t. XX, ks. 2, nr 144, kol. 752-754.

²⁵³ PKGE, cz. II, s. 44.

W momencie przeprowadzania pomiaru grodzieński dwór Paców należał do jego synów: Mikołaja – dziekana wileńskiego i od 1557 r. biskupa kijowskiego, Stanisława – podstolego, Dominika – kasztelana smoleńskiego i podkomorzego brzeskiego oraz Pawła. Ten ostatni posiadał również dwie inne działki przy ul. Płutnickiej²⁵⁴.

Bernard Przestrzelski

Właściciel dwóch niewielkich placów przy ul. Wileńskiej, z których jeden, jak można mniemać, zabudowany, graniczył z inną posiadłością szlachecką²⁵⁵. Osoba niezidentyfikowana. Imię, w momencie pomiaru obce mieszkańcom grodzieńskim oraz niespotykane wśród nich nazwisko pozwalają mniemać, że był on szlachcicem. Wiemy, że w czasach pomiaru na sąsiednim Podlasiu odnotowywano szlachtę Przestrzelskich: Pawła (1565), Stanisława (1569) i Jakuba Macieja (1580)²⁵⁶. Przestrzelscy mieszkali w Przestrzelach koło Rajgrodu na Podlasiu. Inna ich gałąź osiadła w Przestrzelach, w ziemi wiskiej.

Przeździeccy

Właściciele 10½ włóki miejskiej w obrębie ekonomicznym Tarusowicze. W czasie pomiaru dzierżyła je nieznaną nam pani Przeździecka²⁵⁷. Majętność ta pozostawała w ich szlacheckich rękach do końca XVII w.²⁵⁸ Przeździeccy herbu Prus i Pierzchała wywodzili się z grupy osad o wspólnej nazwie Przezdziecko, w ziemi nurskiej na Mazowszu.

Radziwiłłowie

W czasie pomiaru zapisano wiele działek stanowiących własność wojewody trockiego – Mikołaja Jurewicza Radziwiłła. Po prawej stronie Niemna przy ul. Z Niemieckiego Rynku do rzeki Horodnicy zaznaczono znajdujący się na obszernym placu dwór tegoż pana. Wiele nieruchomości należących do niego odnotowano na Zaniemniu. Przy Rynku zaniemeń-

²⁵⁴ PKGE, cz. II, s. 44, 51.

²⁵⁵ PKGE, cz. II, s. 29.

²⁵⁶ *Akta Unii Polski z Litwą...*, s. 262; A. Jabłonowski, *Podlasie*, s. 114; Z. Abramowicz, L. Citko, L. Dacewicz, *Słownik historycznych nazw osobowych Białostoczczyzny (XV-XVII w.)*, t. II, Białystok 1998, s. 54.

²⁵⁷ PKGE, cz. II, s. 118.

²⁵⁸ LPAH w Wilnie. F. 1282, op. 1, nr 4525, k. 1-2v; nr 7094, k. 1-1v; LPAH w Grodzie. F. 259, op. 1, nr 34, k. 92-93v; NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 23; BU Warsz., DR, nr 260 [niepaginowane].

skim leżało 7 jego działek, z których 6 to odmiana na port zajęty we włości dworu kwasowskiego. Trzy inne parcele przy ul. Łabeńskiej określono jako sporne²⁵⁹.

Inny z Radziwiłłów - Mikołaj Janowicz, wojewoda wileński, w czasie pomiaru posesor Wołpy, dysponował 15 działkami w Grodnie należącymi do tego starostwa²⁶⁰.

H r y s z k o P e t r o w i c z S t a n i e w i c z (Steckiewicz)

Bojarzyn hospodarski powiatu grodzieńskiego. W 1557 r. odnotowano go jako służebnika Mikołaja Szymkowicza Tołoczki, sędziego ziemskiego grodzieńskiego. Zatrudniano go jako wiza sądowego²⁶¹. Jego plac rejestr pomiaru lokalizował przy ul. Płutnickiej wśród innych działek szlacheckich. Mierzył on 1¹/₂ pręta sadzibnego i pręt ogrodu²⁶². Jak się wydaje, dotyczy go wzmianka o wpisaniu do metryk mniejszych W. Ks. Litewskiego dokumentu pt. *Danina Hryhoriu Petrowiczu na trzy wołoki ziemi pod mestom Horoden.*[skom] *od sela Grandycz na Zarzeczy* [Zarzycy] *i na pobudowanie domu w meste Horodenskim*²⁶³. W grudniu 1558 r. odnotowano transakcję nabycia sianozęci nad rzeką Netką [?] od bojarzyna Gabruli Szymkowicza przez Mikołaja Mikołajewicza i Hriszka Petrowicza Steckiewiczów²⁶⁴. Hryszko Petrowicz zmarł przed 1567 r. Na popisie wojskowym wymieniono wdowę po nim, Hannę Hriszkową Steckiewiczową, która stawiła pacholka z majątku Staniewiczze, zapewne ojczystych dóbr swego męża²⁶⁵.

J a n u k S t a r o d u b i e n i c z

W 1558 r. odnotowano przy ul. Na brzegu Niemna niewielką działkę należącą do Januka Starodubienicza²⁶⁶. Właściciela parceli nie da się z całkowitą pewnością zidentyfikować jako szlachcica, jednakże wydaje się, iż jego bojarzynie pochodzenie było bardzo prawdopodobne. W opublikowanych aktach ziemskich odnotowano kilku bojarów, z których jeden może być tożsamy z osobą występującą w rejestrze pomiaru. Odnaj-

²⁵⁹ PKGE, cz. II, s. 57, 62, 64.

²⁶⁰ PKGE, cz. II, s. 55.

²⁶¹ AVAK, t. XXI, nr 377, s. 242; nr 403, s. 256; nr 404, s. 256.

²⁶² PKGE, cz. II, s. 50. Tu odnotowany jako Hryszko Piotrowicz.

²⁶³ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5379, k. 4v.

²⁶⁴ AVAK, t. XXI, nr 558, s. 375-376.

²⁶⁵ RIB, t. XXXIII, kol. 697.

²⁶⁶ PKGE, cz. II., s. 49.

dujemy tam Iwana Makarowicza Starodubca, Iwana (Jaśka) Iwanowicza Starodubca, Iwaszkę Starodubcewicza oraz Januchnę Starodubcewicza. Szczególnie ten ostatni mógłby być tożsamy z poszukiwaną osobą²⁶⁷. Na popisie w 1565 r. stała się jakaś Iwanowa Strodubcowa, zaś w 1567 r. wzmiankowano Jasia Iwanowicza Starodubienicza ze wsi Kozłowicze²⁶⁸.

Tarusowie

W pomierze włócznej Grodna odnotowano przy ul. Złotarskiej dwa płace ziemiańskie należące do Tarusów. Jeden liczący 2½ pręta sadzibnego i 3 pręty ogrodowe należał do Macieja Tarusy. Drugi, znacznie obszerniejszy, zajmujący 7 prętów sadzibnych i tyleż ogrodowych stanowił własność Iwana Tarusy. Obie działki były zabudowane, określono je bowiem zapisem „dom ziemiański wolny”²⁶⁹. Kilkadziesiąt lat przed pomiarem stanowiły bez wątpienia jedną całość należącą do Fedora Tarusy, protoplasty wyżej wymienionych. Świadczy o tym zapis Mateja (Macieja) Federowicza Tarusy z 2 stycznia 1558 r., w którym w zamian za pożyczkę 30 kop gr. lit. ofiarował on swojej żonie Uljanie Wasilewnej Doroszkównie dwór ojczysty w Grodnie, który dostał po dziale rodzinnym z braćmi Grigorjem i Bohuszem. Posiadłość ta graniczyła m.in. z placem jego brata Bohusza, bez wątpienia ojcem wspomnianego w pomierze Iwana Bohuszewicza Tarusy²⁷⁰.

O samym Fedorze Tarusie wiemy bardzo niewiele. Przepuszczalnie, podobnie jak jego synowie, był on dworzaniem gospodarskim²⁷¹. Podejrzewać też można, że to właśnie on otrzymał libertację na działkę

²⁶⁷ AVAK, t. XVII, nr 5, s. 2; nr 467, s. 172-173; nr 618, s. 226; nr 774, s. 293-294; nr 958, s. 389; nr 995, s. 417; AVAK, t. XXI, nr 14, s. 7-8; nr 147, s. 86; nr 424, s. 274; nr 554, s. 369-370; nr 332, s. 214; nr 339, s. 218; nr 354, s. 226; nr 402, s. 256; nr 445, s. 287.

²⁶⁸ RIB, t. XXXIII, kol. 346, 703.

²⁶⁹ PKGE, cz. II, s. 39; J. Hardziejuł zupełnie bezpodstawnie uznał szlacheckie nazwisko Tarusa za miano mieszczan grodzieńskich pochodzących z podmiejskiej wsi Taruszcze (Tarusowicze). Mieszczanie ci mieliby być według niego pochodzenia włościańskiego. Błędny jest również przypis, bowiem na żadnej z podanych przez autora stron PKGE nie figuruje żaden Tarusa. J. Hardziejuł. *W kwestii stratygrafii...*, s. 27. Jak się wydaje, nazwa dzisiejszych Taruszczy (dawniej Tarusowicz obrębu ekonomicznego z wólkami miejskimi) pochodzi właśnie od szlachty Tarusów, a nie odwrotnie. Zob. rozdz. VI.

²⁷⁰ AVAK, t. XXI, nr 504, s. 325-326.

²⁷¹ ML, ks. 25 [25], nr 93, s. 150; nr 168, s. 230 (Maciej – 1539 r.); ks. 227 [8], nr 208, s. 104 (Grzegorz – 1534 r.); A. Boniecki, *Poczet rodów...*, s. 249 (Bogusz i Maciej – 1550 r. Grzegorz – 1534 r.); AVAK, t. XVII, nr 150, s. 62-3; nr 214, s. 85; nr 466, s. 171; nr 651, s. 240-1; nr 735, s. 285-286; nr 922, s. 371 (Bogusz – 1539-1541 r.); AVAK, t. XXI, nr 7, s. 3; nr 8, s. 3-4; nr 89, s. 50; nr 118, s. 69-70 (Bogusz – 1555 r.).

w Grodnie, późniejszą własność jego syna Macieja Fedorowicza i wnuka Iwana Bohuszewicza Tarusów. Prawdopodobnie Fedor zmarł gdzieś przed rokiem 1534. W tymże roku toczył się proces o dobra po Fedorze. Bogusz i Matej Tarusowie oskarżali swego brata, Grzegorza, o zagarnięcie ojczy-stego majątku i ruchomości²⁷². Według Adama Bonieckiego w 1541 r. bracia nie ukończyli jeszcze podziału dóbr²⁷³.

Szczegółów samego działu nie znamy. Wiemy, że w 1529 r. Grzegorz Tarusa był właścicielem Dzieciołowa na Podlasiu. Umarł przed 1547 r., pozostawiając dzieci: Piotra, Józefa, Annę i Zofię²⁷⁴.

Nikłe informacje posiadamy o własności Macieja. W 1559 r. sprzedał on Pęskiemu dwie części swego majątku ojczy-stego Dubnica i „Nowode-szowieczyna”²⁷⁵. W tym samym roku praw do niej zrzekł się Wołłowicz²⁷⁶. Majętność *Nowdejczowszczyznę* odnotowano później w 1565 r. jako własność Erazmowej Pęskiej (Razmusowej Pesskiej)²⁷⁷. Jako wła-sciicielka *Najdeszesziwszczyzny* wystąpiła ona również na popisie w roku 1567²⁷⁸.

Bogusz Fedorowicz Tarusa wielokrotnie wspomniany był jako wła-sciel dóbr Łosośna²⁷⁹. W 1555 r. podczas nieobecności Bogusza majątek przejął za dług 320 kop gr. Maciej Jakubowicz Stupka. Protestowała prze-ciwko temu żona Tarusy, Anna Bohuszówna Massalska, twierdząc, że mąż zapisał jej na wieczność trzecią część majątku jako opis wiana, a po-zostałą część zastawił²⁸⁰. Argumenty te powtórzyła 5 stycznia 1558 r., kiedy to Bogusz Fedorowicz Tarusa już nie żył, a jego synowie Iwan i Grzegorz zajęli dobra Łososieńskie²⁸¹. Macocha uzyskawszy listy hospo-darskie nakazujące podać jej majątność, próbowała ją objąć w posiadanie,

²⁷² ML, ks. 227 [8], nr 208, s. 104.

²⁷³ A. Boniecki, *Poczet rodów...*, s. 349.

²⁷⁴ J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok-Goniądz 1997, s. 23; J. Maroszek, *Pogranicze...*, s. 78, 516, p. 490, s. 516; Tenże, *Jaświty. Dzieje obszaru gminy do końca XVIII wieku*, Białystok 2004, s. 126-127. *Dyteołowwszczyznę* (Dzieciołowo) w pow. goniądzkim od Aleksandra Jagiellończyka otrzymał w 1494 r. jego ojciec Fedor Tarusa.

²⁷⁵ AGAD, APP 19, s. 343 (ML, ks. 86, k. 748).

²⁷⁶ AGAD, APP 19, s. 343 (ML, ks. 86, k. 752).

²⁷⁷ RIB, t. XXXIII, kol. 346.

²⁷⁸ RIB, t. XXXIII, kol. 678-679.

²⁷⁹ AVAK, t. XXI, nr 80, s. 44-5; nr 85, s. 47; nr 89, s. 50; nr 420, s. 271.

²⁸⁰ AVAK, t. XXI, nr 85, s. 47; nr 89, s. 50; nr 111, s. 66; nr 131, s. 78.

²⁸¹ AVAK, t. XXI, nr 420, s. 271. Dwie trzecie majątku zastawione w 200 kopach groszy.

bez skutku jednak, gdyż bracia: starszy Iwan i młodszy Grzegorz zbrojnie temu zapobiegli. Cała sprawa zakończyła się ugodą²⁸².

Dziedzicami Łosośny zostali bracia Iwan i Grzegorz Tarusa. Oni też odziedziczyli wspomniany w pomierze dwór w Grodnie. Chociaż rejestr jako właściciela domu i placu w Grodnie podawał tylko Iwana Bogusze-wicza Tarusę, jak się wydaje, był on wspólną własnością obydwu braci, nie dokonali oni bowiem podziału dóbr po ojcu. Wspomniany w pomierze dom w Grodnie bez wątplenia należał wcześniej do ich ojca, Bogusza Fe-dorowicza Tarusy. W 1555 r. Fedko Oliferowicz, *nadvornik* ziemianina hopydarskiego Bogusza Tarusy, skarżył się, że został pobity koło dworu swego pana w Grodnie²⁸³.

W imieniu obu braci w czasie pomiary występował starszy z nich - Iwan Boguszowicz Tarusa. Wielokrotnie wspomniano o nim jako o dworzanie gospodarzem²⁸⁴. 23 czerwca 1557 r. Iwan rozwiódł się z żoną Maryną Lewoniewną Kumpelewną²⁸⁵. Jednak w krótkim czasie wróciła ona do niego. W lipcu tegoż roku oskarżyła ona Grzegorza Markowicza Wołowicza, że namówił ją do rozwodu i oddania się z majątkiem pod jego opiekę²⁸⁶. Doprowadziło to do wzajemnych najazdów. Studzy Grzego-rza Markowicza Wołowicza najechali majątek Meleszkowski nad Niemnem należący do żony Iwana, zabrali wszelką ruchomość, jego samego pobili, a żonę uwięzili w majątku Bala. Iwan Tarusa w odwecie najechał z atamanem tatarskim, Achmetem Toktamyszem, dobra Bala, gdzie spalili zabudowania gospodarcze²⁸⁷. Iwan Tarusa prowadził też inny spór ze

²⁸² AVAK, t. XXI, nr 448, s. 288-289; nr 477, s. 307-308.

²⁸³ AVAK, t. XXI, nr 93, s. 53.

²⁸⁴ AVAK, t. XVII, nr 992, s. 413-414; t. XXI, nr 111, s. 66; nr 216, s. 126; nr 258, s. 157; nr 290, s. 180; nr 399, s. 254; nr 427, s. 275; nr 460, s. 298; nr 477, s. 307.

²⁸⁵ AVAK, t. XVII, nr 992, s. 413-414; J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego w XIV-XVIII w.*, Białystok 1970, s. 282, 291.

²⁸⁶ AVAK, t. XXI, nr 393, s. 250-251.

²⁸⁷ AVAK, t. XXI, nr 399, s. 254-255; nr 427, s. 275-276. Tzw. Dworzec Meleszkowski nad Niemnem nazwę swą zawdzięcza Meleszkowi (Starodupcowiczowi?) i jego synowi Oli-zarowi Meleszkowiczowi, bojarzynowi grodzieńskiemu, od którego kupił ten majątek Le-won Hryhorewicz Kump, pisarz kniazia Aleksandra Jurewicza Holszańskiego, co potwier-dził mu swym przywilejem Aleksander Jagiellończyk. Po śmierci Lewonia w 1523 r. w wy-niku działu stał się on własnością jego córki, wspomnianej wyżej Maryny Lewoniewny Kumpelewny i jej pierwszego męża Jacka Mikulinicza. Król Aleksander w swym przywileju z 15 IX 1504 r. libetował też dom z ogrodem w Grodnie kupiony przez Lewona Hryhore-wicza od Żydów grodzieńskich Bohdana i Moszka Koniukowiczów. W 1523 r. posesja ta położona przy ul. Niemieckiej była wspólną własnością córek Lewona Maryny i Hanny oraz ich mężów, Jacka Mikulicza i Kucza Andrejewicza. Nie udało mi się jej wyróżnić w reje-

swym młodszym bratem Grzegorzem. W 1560 r. podstępnie zabił go. Jak się wydaje, czyn ten miał podłoże majątkowe, a przedmiotem sporu były dobra Łosośna. Być może Grzegorz wtenczas już żonaty z Mariną Sidorenwą chciał się usamodzielnic i zażądał podzielenia majątku lub też nieco wcześniej dokonany podział nie satysfakcjonował starszego brata²⁸⁸.

Cylutina Martinowa Tołoczkowa

Żona Martina Tołoczko. W pomierze włócznej miasta Grodna błędnie zapisana jako „Cieluczyna Ichłoczkowa”²⁸⁹. Kilkakrotnie wzmiankowana, już jako wdowa, w aktach ziemskich grodzieńskich z lat 1557-1558 jako: Cylutina Martinowa Tołoczkowa, Cyluta Martinowa bądź też Tołoczkowicza Martinowna Cyljutinaja. Słowo Cylutina nie było jej imieniem, lecz raczej przydomkiem, przezwiskiem jej męża, bowiem tenże wymieniony został w 1540 r. jako ziemianin gospodarski Martin Tołoczkwicz Ciljuta²⁹⁰.

W pomierze zanotowano, iż była właścicielką domu ziemiańskiego wolnego od opłat miejskich, położonego na niewielkim półprętowym placu przy ul. Wileńskiej²⁹¹. Miała po mężu dożywocie na majątku Molawica, którego część przekazała w użytkowanie swej najstarszej córce – Hannie Martinownej i jej mężowi Hriszczonowi Sarnowskiemu. Młodszej córce – Halszce Martinownej, żonie Jakuba Żelislawskiego, w marcu 1557 r. odstąpiła część posiadanej po matce Choroszkowszczyzny niedaleko Grodna. Mieli oni dzierżyć połowę dworu i ziemi aż do wydania za mąż najmłodszej córki Zofii. Wkrótce jednak zaczęła się skarżyć na zięcia i córkę, zarzucając im obsianie całej Choroszkowszczyzny i bicie poddanych. Ci zaś oskarżali małżeństwo Sarnowskich, wysuwając pretensje do majątku Molawica²⁹². W 1567 r. Molawica pozostawała nadal we władaniu Chrzczonego Samowskiego i jego żony Hanny, zaś Choroszkowszczyzna znalazła się w posiadaniu Andreja Jurewicza Tołoczka²⁹³. Kto odziedziczył dom w Grodnie? Niestety, nie wiemy.

---

strze pomiary włócznej, nie wydaje się jednak, by została ona tam odnotowana jako własność Iwana Boguszowicza Tarusy. LPAK: w Wilnie, F. 1177, op. 1, nr 4520, k. 2-5.

²⁸⁸ AVAK, t. XVII, nr 995, s. 420-1; nr 1003, s. 423.

²⁸⁹ PKGE, cz. II, s. 29.

²⁹⁰ AVAK, t. XVII, nr 430, s. 158; nr 432, s. 159.

²⁹¹ PKGE, cz. II, s. 29.

²⁹² AVAK, t. XXI, nr 4, s. 294; nr 322, s. 208; nr 401, s. 255; nr 427, s. 305; nr 540, s. 354-355.

²⁹³ RIB, t. XXXIII, kol. 680, 696.

Mikołaj Szymkowiec Tołoczko

W rejestrze pomiary zaznaczono dwa libertowane place Mikołaja Tołoczki. Jeden z nich położony był przy ul. Wileńskiej, drugi – przy ul. Wielkiej do mostku na Podole²⁹⁴. Jego właściciela, Mikołaja Szymkowiec Tołoczka, wielokrotnie odnotowano w księgach ziemskich grodzieńskich z tytułem sędziego ziemskiego²⁹⁵.

Józef Truskowski

Właściciel działki przy ul. Wileńskiej. Posiadał też włókę w obrębie miejskim Grandzicze oraz 5 mórg w zaścianku przy tejże wsi. Rejestr pomiary wspomina go również w sąsiednim obrębie Mączyn, gdzie miał 2 włóki „na dzieci Schorczone”, jak się wydaje, z tytułu opieki nad dziećmi Stanisława Szorca. Takowe 3 włóki wspomniano także w obrębie Grandzicze, lecz bez wymieniania Truskowskiego. Sąsiadowały one jednakże z jego włóka i najprawdopodobniej Józef Truskowski rozporządzał również nimi²⁹⁶.

Jako szlachcica pozwolił go zidentyfikować zapis w dokumencie odmiiany ziemi Mikołaja Kownackiego i jego małżonki, którzy swą własność „wywiedli i okazali przez ziemianina JKMcI Józefa Truskowskiego ...”. Żona Kownackiego, Katarzyna Truskówna, przypuszczalnie była krewną (może córką bądź siostrą) Józefa Truskowskiego²⁹⁷. Inny dokument wymienił Józefa Truskowskiego jako mieszczanina grodzieńskiego (1556). Jak się wydaje, określenia mieszczanin używa on tylko w sensie mieszkańca miasta, nie zaś przynależności stanowej²⁹⁸. Truskowscy herbu Bończa wywodzili się z ziemi wiskiej na Mazowszu, ze wsi Truski w parafii Drozdowo.

Wileczynka

Właścicielka libertowanej, zabudowanej parceli przy ul. Jezierskiej. Osoba niezidentyfikowana. Jej przynależność stanową określił rejestr pomiary, nazywając ją bojarką²⁹⁹.

²⁹⁴ PKGE, cz. II, s. 29-46.

²⁹⁵ AVAK, t. XXI, nr 7-559, s. 3-376.

²⁹⁶ PKGE, cz. II, s. 30, 66, 68-69.

²⁹⁷ AS, t. III, Wilno 1867, nr 16, s. 16, 22. Tu nazwisko zapisane w formie Thruskowski, Thruskowna. Być może Józef Truskowski był synem Stanisława. Ziemie należące do dzieci Stanisława *Truskowskiego* leżące w okolicach pierwszego pola siola Horodnicy wspomina odmianna cerkwi Borysa i Gleba. AVAK, t. I, cz. I, nr XXI, s. 79.

²⁹⁸ AVAK, t. XXI, nr 262, s. 161-162. Tu nazwisko zapisane w formie Ezof Truskowski.

²⁹⁹ PKGE, cz. II, s. 33.

Grzegorz Wołowicz

W pomierze włócznej odnotowano przy ul. Z Rynku na Podół „Dom imci pana Hrehorego Wołowicza”. Leżał on na placu mierzącym $3\frac{1}{2}$ prętów sadzibnego. Wszystko wskazuje na to, że nie był on libertowany, lecz podlegał powinnościom miejskim³⁰⁰.

Enigmatyczny zapis pomiaru nie pozwala, niestety, z całkowitą pewnością zidentyfikować jego właściciela. Źródła z tego okresu wspominają dwóch Grzegorzów Wołowiczów: Bohdanowicza i Markowicza³⁰¹. Sądzę jednak, iż właścicielem tej działki był Grzegorz Bogdanowicz Wołowicz, wybitny działacz pomiaru włócznej.

Filja Pawłowna Iwanowa Wołowiczowa

W pomierze włócznej zaznaczono dom „pani Iwanowej Wołowiczowej wolny”. Znajdował się przy ul. Złotarskiej na dość dużym placu liczącym 11 prętów sadzibnych³⁰². Jego właścicielką była Filja Pawłowna Iwanowa Wołowiczowa, żona Iwana Hrynkiewicza Wołowicza, zapewne w momencie przeprowadzania pomiaru - wdowa. Jej mąż był koniuszym trockim³⁰³. Ich synem był Iwan Iwanowicz Wołowicz, dworzanin królewski. Niekiedy, co może zmylić, żona tego ostatniego, Maryna Iwanowna Mieszkowna, nazwana jest w źródłach panią Iwanową Wołowiczową³⁰⁴.

Koniuszyna trocka Filja Pawłowna Iwanowa Wołowiczowa wzmiankowana była w latach 50 XVI w. i później jako posesorka majątku Sidra³⁰⁵. Dzierżyła również dobra Rogożyniec tytułem zastawu w 66 kopach groszy litewskich od ziemianina Michajła Makarowicza i jego synów. Koniuszyna trocka występowała jako posesorka Rogożyńca jeszcze pod koniec 1555 r. W następnym roku darowała go synowi Iwanowi Iwanowiczowi Wołowiczowi, który w maju 1556 r. odsprzedał majątność Ostafiemu Wołowiczowi³⁰⁶. Trudno jest natomiast stwierdzić, czy Sidra oraz dom w Grodnie miała ona jako dożywocie po mężu.

³⁰⁰ PKGE, cz. II, s. 38.

³⁰¹ AVAK, t. XVII i XXI.

³⁰² PKGE, cz. II, s. 39.

³⁰³ ML, ks. 225 [6], nr 204, s. 150; ks. 25 [25], nr 140 s. 201-2; ks. 229 [10], nr 83 s. 57-8.

³⁰⁴ AVAK, t. XVII, s. 453, nr 537, s. 352-353.

³⁰⁵ AGAD, APP, nr 19, k. 372, 570; AVAK, t. XXI, nr 43, s. 23; nr 279, s. 104-105; nr 469, s. 303.

³⁰⁶ AVAK, t. XXI, nr 162, s. 95; 249, s. 151; nr 259, s. 157-158.

Bez względu na to za spadkobiercę Filija Pawłownej uznać należy jej syna Iwana Iwanowicza Wołłowicza. Odziedziczył on po ojcu majątek Bala³⁰⁷. Wzmiankowana też była jego majątność Kuścin. Ponadto dzierżył trzecią część majątku Kuźnica daną mu przez Iwana Fedorowicza Mielezka jeszcze przed ślubem z jego córką Mariną. Po ślubie wszedł w zastaw pozostałej części Kuźnicy w sumie 500 kop groszy. Uczynił oprawę posagu na majątkach Bala i Kuźnica³⁰⁸.

Ostafi Bohdanowicz Wołłowicz

Jako jeden z twórców ustawy generalnej o pomierze włócznej i protektor religii reformowanej wzbudził spore zainteresowanie historyków. Wciąż jednak dużo faktów dotyczących się jego osoby i w ogóle licznej rodziny Wołłowiczów pozostaje niewyjaśnionych.

Ostafi Wołłowicz był synem Bohdana Hrynkowicza Wołłowicza, kornuszego i wojskiego grodzieńskiego, administratora szeregu dworów w starostwie grodzieńskim za czasów królowej Bony. W 1551 r. został pisarzem litewskim, w 1561 r. – marszałkiem nadwornym i podskarbisem ziemskim, a w 1566 r. – podkanclerzem. 20 VI 1569 r. monarcha obdarzył go kasztelanią trocką. W październiku 1579 r. został kasztelanem wileńskim i kanclerzem litewskim³⁰⁹. Piastując te urzędy, Ostafi Wołłowicz podpisał się m. in. pod trzema przywilejami monarchów dla miasta Grodna (28 III 1561, 3 III 1562, 5 XI 1576)³¹⁰.

Główne majątki Ostafiego Wołłowicza znajdowały się w powiecie grodzieńskim. Były nimi: Sidra, Dowspuda i Kuścin³¹¹. Zdaniem Tadeusza Wasilewskiego już jego dziad, Chryńko Chodkowicz Wołłowicz, korniuszy litewski miał posiadłości głównie w tym powiecie. Nie znaczy to jednak, że do Ostafiego nie należały dobra w innych województwach i powiatach, o czym najlepiej świadczy jego testament³¹². Mniej nas one jednak w tym miejscu interesują.

Według pomiaru włócznej Grodna Ostafii Wołłowicz posiadał w mieście Grodnie dwór położony na 3-prętowym placu przy ul. Złotarskiej oraz

³⁰⁷ ML, ks. 229 [10], nr 83 s. 57-8; AVAK, t. XXI, nr 383, s. 244-245.

³⁰⁸ AVAK, t. XXI, nr 448, s. 288-289; nr 537, s. 352-353.

³⁰⁹ J. Maroszek, *Pogranicze...* s. 513. *Testament Ostafiego Wołłowicza*, wstęp i oprac. T. Wasilewski, [w:] *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. VII, 1962, s. 165. Tu w przypisie 4 na s. 165 wymieniona podstawowa literatura dotycząca osoby Ostafiego Wołłowicza.

³¹⁰ AVAK, t. VII, nr 15, s. 82; nr 16, s. 84; nr 17, s. 88-89.

³¹¹ ML, ks. 530 [8], nr 79, s. 70.

³¹² *Testament Ostafiego Wołłowicza*, s. 165-173.

duży 39-prętowy plac przy ulicy Dziemianowskiej. Obie nieruchomości wolne były od opłat miejskich³¹³. W 1557 r. akta ziemskie grodzieńskie dwukrotnie wymieniły dwór Ostafiego jako miejsce odbywania sądów ziemskich. Raz też wspomniany był on z innej okazji w roku 1555³¹⁴.

Niestety, nie wiemy jak Ostafi Wołłowicz stał się właścicielem tych nieruchomości. Jakaś ich część należała poprzednio do rodziny Czyżów. Ostafi Wołłowicz wszedł w ich posiadanie, zeniąc się w 1552 r. z Fedorą Sapieżanką, córką marszałka hospodarskiego Pawła Sapiehy, wówczas wdową po dworzanie hospodarskim Adamie Lwowiczu Czyżu. Po zmarłym mężu miała ona majątki w powiecie nowogródzkim oraz Brzostowicę i Hornicę w powiecie grodzieńskim. W 1556 r. Ostafi Wołłowicz zawarł ugodę ze spadkobiercą jej zmarłego męża, Stanisławem Andrejewiczem Czyżem. W jej wyniku po dopłaceniu 600 kop groszy stał się ich właścicielem. Z aktu ugody dowiadujemy się, że w skład pozyskanych przez Ostafiego majątków wchodziły zabudowane nieruchomości w Grodnie i Nowogródku³¹⁵.

Wymienione w pomierze place to jednak nie wszystkie nabytki Wołowicza w Grodnie. W jednym z dokumentów późniejszych czytamy bowiem, iż „... przed r. 1568 JW. Eustachy Wołłowicz mając swoje wieczyste ziemskie budynki Hryszkowski i inne place, nabył też od Adama i Anny Stepkowskich mał[zon]kow, Jana i Elżbiety z Stepkowskich Kulinowskich mieszczan grodzieńskich za kop 60 gr. lit. plac z dwoma ogrodnikami i zabudowaniem w Rynku na rogu podłe ul. Jezerskiej. Tenże nabył u Jewa Tytowicza mieszczanina grodzieńskiego za kop 18 gr. lit. dom z placem i ogrodem na ul. Dziemianowskiej podłe domów i placów swoich. Tenże Wołłowicz podkanclerzy nabył plac z zabudowaniem i z gruntem także niedaleko Rynku za sumę 90 kop gr. lit. u Stanisława Dziewiałtowskiego i matki onego”. Wszystkie te nabytki 6 czerwca 1568 r. liberował mu swym przywilejem Zygmunt August³¹⁶. Niestety, z owych trzech działek nabytych przez Wołowicza między 1558 r. a 1568 r. umiemy zidentyfikować tylko pierwszą, pomiaru włóczna wymieniła bowiem „Adama Siewkowskiego” jako właściciela domu położonego na działce wielkości 3½ pręta w drugiej pierzei Rynku. Wspomniano też, że posiadał nierucho-

³¹³ PKGE, cz. II, s. 36-39.

³¹⁴ AVAK, t. XXI, nr 42, s. 23; nr 329, s. 212; nr 339, s. 218.

³¹⁵ ML, ks. 43 [43], nr 24, s. 70-75; С. А. Падохын, *Валовіч Астафій Багдановіч*. [w:] *Асветнікі замі беларускай X- пачатак XX ст. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск 2001, s. 84.

³¹⁶ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 7394, k. 1-1v. Dokument ten znany był najwyraźniej autorem wydawnictwa: *Гродно. Энцыклапедычнага справочніка*, Мінск 1989, s. 420.

mość przy ul. Jezierskiej. Wymieniono go również przy Mączynie jako właściciela 5 włók oraz wspólnie ze Stanisławem Kruszewskim kolejnych 5 włók w tymże siole miejskim (tu poprawnie: Adam Stepkowski)³¹⁷. Pozostałych sprzedawców: Jewa Titowicza i Stanisława Dziewiałtowskiego pomiara nie wymieniła, bądź też nie umiemy ich w niej zidentyfikować. Stanisława Dziewiałtowskiego, dworzanina hospodarskiego odnotowują inne źródła. W 1563 r. skarżył on o napaść na swych ludzi ze wsi Semenowicz, z majątku Wołpa Czerechowicze. Rok później wspominał go w swym testamencie Prokop Chwalimir Doroszkiewicz, gdyż był dzierżawcą służby borysowskiej i drugiej, nie przytoczonej z nazwy, które zastawił u niego w 45 kopach groszy³¹⁸. Stanisława Bartłomiejowicza Dziewiałtowskiego wymienia się również jako właściciela majątku Kundzin³¹⁹.

Dom nabyty od Adama Stepkowskiego przez Wołowicza na rogu Rynku i ul. Jezierskiej stał albo na miejscu dzisiejszego kościoła jezuitów, albo tzw. Batorówki. Bardziej prawdopodobna wydaje się jednak druga lokalizacja, bowiem Wołowicz posiadał, jak wynika z powyższych wzmianek, działki przy ul. Dziemianowskiej i biegnącej równolegle ul. Jezierskiej. Logiczne zatem wydaje się, że nabyty plac leżał po południowej stronie ul. Jezierskiej. Organizując swą jurydykę, Wołowicz gromadziłby w takim razie nieruchomości w kwartale zabudowy ograniczonym ulicami: Jezierską, Dziemianowską oraz Rynkiem. Dowodzenie powyższe potwierdza fakt, że ten sam dokument wspominający libertację na place Wołowiczowskie stwierdził, iż budynek ten przeszedł później przez ręce Heleny Wołowiczowej w ręce Krzysztofa Potockiego. Potem zaś sprzedano go w 1681 r. Janowi Kazimierzowi Sapieżu, staroście zmużdkiemu. W 1766 r. z rąk Sapieżów nabył go Michał Brzostowski, co czyni go tożsamym z Batorówką³²⁰. Informacja o kupnie przez Wołowicza domu Stepkowskiego oraz wzmianka w pomierze włócznej byłyby więc pierwszymi przekazami o tym intrygującym zabytku historii i architektury. Sama zaś przyciągająca uwagę nazwa Batorówki musiała powstać w czasie, gdy budynek był własnością Ostafiego Wołowicza lub jego spadkobierców.

W testamencie Ostafi Wołowicz „horodenskie domy w meste... z pry-lehlosti balskomu imieniu” zapisał synowcom – synom swego rodzzonego brata Hrehorego, wojewody smoleńskiego: Józefowi, Romanowi i Pio-

³¹⁷ PKGE. cz. II, s. 27, 66.

³¹⁸ AVAK. t. XVII, nr 1012, s. 438; nr 1013, s. 439-440.

³¹⁹ AGAD. APP, nr 19, k. 132, 556.

³²⁰ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 7394, k. 1-1v.

trowi³²¹. Jak się wydaje, Ostafi Wołowicz wszedł w posiadanie majątku Bala 9 września 1555 r. Wtedy to zamienił on swój dworzec zwany Sapieżyńskim leżący gdzieś w pobliżu Grodna na prawym brzegu Niemna na dworzec tzw. Kwaczowski (z zabudowaniami dworskimi, ziemią, pasznią dworną, dąbrową, gajem i młynem) umiejscowiony na lewym brzegu Niemna, nad jego dopływem – rzeczką Bałą. Dopłacił przy tym poprzedniemu jego właścicielowi-mieszczaninowi i wójtowi miasta Grodna, Piotrowi Szamotule – 10 kop gr. litewskich. Ponieważ, jak stwierdził Szamotula, z tej majątności płacono na ratusz grodzieński, do aktu dołączono klauzulę przenoszącą powinności miejskie na dworzec Sapieżyński, a powinności ziemskie na majątność balską³²². Folwark istniejący przy tymże majątku Bala nazywano w XVII w. od imienia Wołowicza – Ostafiejowem³²³. Nazwa ta funkcjonowała również w wieku XVIII³²⁴. Ostafi Wołowicz dzierżył też inne dobra Bala jako opiekun Zofii Pawłownej Kacprowej Stuzińskiej, rotmistrzowej kijowskiej darowane jej przez matkę Marynę Iwanową Tarusinę³²⁵.

Oprócz domów w Grodnie Ostafi Wołowicz miał również inne posiadłości miejskie. Jego testament zawiera informacje o domach w Wilnie, Brześciu oraz jednym w Witebsku³²⁶. Ponadto Ostafi miał dwa domy w Knyszynie: jeden przy Rynku, drugi w tyle ulicy Tykockiej³²⁷. Należał do niego też plac w Tykocinie³²⁸ oraz co najmniej jedna zabudowana posesja w Nowogrodku³²⁹.

Ł a w r y n W o j n a

Dworzanian, a potem pisarz litewski (1566) i podskarbi ziemski (1569)³³⁰. Aktywny działacz pomiaru włócznej. Wraz z Sebastianem Dybowskiem rozmiarzał Grodno³³¹. W 1560 r. otrzymał w nowo wymierzonej

³²¹ Testament Ostafiego Wołowicza, s. 171.

³²² AVAK, t. XXI, nr 119, s. 70-71.

³²³ AP w Krakowie, Oddział I na Wawelu, AMCh, nr 932, k. 1-26.

³²⁴ AVAK, t. VII, nr I, 23, s. 45-46; *Rękopiśmienne opisy parafit...*, s. 47 – tu Eustafiewo.

³²⁵ AVAK, t. XXI, nr 284, s. 174.

³²⁶ Testament Ostafiego Wołowicza, s. 171.

³²⁷ *akta albo sprawy sądów miasta knyszynskiego 1553-1580*, t. 1, wstęp i oprac. J. Maroszek, Białystok 1999, nr 473, s. 282, 273, 296.

³²⁸ *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, wyd. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław-Warszawa 1959, s. 90.

³²⁹ ML, ks. 43 [43], nr 24, s. 74.

³³⁰ J. Maroszek, *Pogranicze...*, s. 510.

³³¹ L. Kolankowski, *Pomiary włóczna*, s. 242-243; В. И. Пичета, *Аграрная реформа...* s. 229.

lewobrzeźnej części miasta duży plac na powinności ziemskiej (45 przętów). Położony był on przy ul. Łabeńskiej. Wraz z Wasylem Wysockim przyjął wówczas także 5 mórg miejskich znajdujących się w sąsiedztwie tej nieruchomości po zachodniej stronie Zaniemnia. W 1563 r. wszedł także w posiadanie 17-morgowego zaścianka. W rejestrze pomiaru w trzeciej połaci Rynku zaniemeńskiego odnotowano plac Olichwiara, zapewne poddanego lub sługi Ławryna Wojny. Wydaje się, że również ta działka należała do Ławryna Wojny³³². Podskarbi skupował ziemię w miejskim obrębie Chodorowo (Kochanowo)³³³.

Ławryn Wojna posiadał wiele dóbr i dzierżaw położonych w kilku powiatach. W bezpośrednim sąsiedztwie Grodna w parafii grodzieńskiej i hoskiej znajdował się jego majątek Rusota znany nam dokładniej z inwentarza z 1581 r. sporządzonego już po śmierci podskarbiego. Była to wcale pokaźna majątność składająca się z dwóch dworów: Rusoty Andruszowskiej i Putkowskiego oraz pięciu wsi: Tuzewicz, Ozy, Oliszek, Putryszek i Na Ozy. W inwentarzu wymieniono też karczmę w Grodnie leżącą koło dworu. W 1581 r. dzierżawił ją jakiś Moskwicin Mniejszy za sumę 4 kop groszy rocznie³³⁴. Wzmianka ta dowodzi, że na przyjętym w czasie pomiaru placu na Przedmieściu Zaniemeńskim wybudowano dwór, karczmę, a może także osadzono jurdyczan.

W a s y l W y s o c k i

Według rejestru pomiaru podczas rozmierzania lewobrzeźnej części miasta przyjął 2 morgi miejskie po wschodniej stronie Zaniemnia oraz 5 mórg po zachodniej (tu wraz z Ławrynem Wojną)³³⁵. Na popis 1567 r. stawił się z Bobry, majątku żony położonego zapewne nad tą rzeką³³⁶.

Pomiara włóczna odnotowała przy ul. Jezierskiej plac niejakiego Myska Wysockiego³³⁷. Najprawdopodobniej jednak w przeciwieństwie do Wasyla był to mieszczanin. Mieszczan o tym nazwisku odnotowano w Grodnie w XVII w. Najznacznym był Jarosz Wysocki – rajca, a potem burmistrz grodzieński³³⁸.

³³² PKGE, cz. II, s. 58, 63-64, 92-93.

³³³ Zob. rozdz. VI.

³³⁴ AVAK, t. XIV, nr 19, s. 227-231.

³³⁵ PKGE, cz. II, s. 92-93.

³³⁶ RIB, t. XXXIII, kol. 709.

³³⁷ PKGE, cz. II, s. 34.

³³⁸ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1, k. 41, 63v-65; F. 1800, op. 1, nr 1, k. 130v-131.

Z a b r z e z i ń s c y

W XV w. dwór w Grodnie posiadał Jan Naszuta, namiestnik grodzieński Kazimierza Jagiellończyka³³⁹. Po jego śmierci odziedziczył go Jan Jurawicz Zabrzeziński żonaty z jego jedyną córką, Anną Janówną Nasutową i jego potomkowie³⁴⁰.

B a r t o s z Z b r o s z k o (Zbrożko)

Właściciel 3 włók w obrębie miejskim Gibulicze³⁴¹. Według wszelkiego prawdopodobieństwa – szlachcic. Nazwisko Zbrożko pochodzące, jak się wydaje, od imienia: Zbroch, Zbrośław nie występowało wśród mieszczan grodzieńskich³⁴². Źródła odnotowały za to szlachtę noszącą takie miano. Na popisie w 1528 r. stawała w dwa konie jakaś Zbrożkowa³⁴³. Panią Zbrożkową wspomniano również w 1541 r.³⁴⁴ Źródła współczesne rejestrowi pomiaru wzmiankowały ziemianina Wojciecha Zbrożko³⁴⁵. Był on synem Jana Zbrożko, chorążego miednickiego³⁴⁶. Do któregoś z przedstawicieli tej rodziny należał majątek Zbrożkowszczyzna³⁴⁷.

J a k u b Ż e l i g o w s k i

Posiadacz placu w lewobrzeżnej części miasta przy ulicy Łabeńskiej mierzącego 2½ pręta sadzibnego i 5 prętów ogrodowych³⁴⁸. Odnotowany w 1558 r. jako urzędnik (vriadnik) nowodowski³⁴⁹.

³³⁹ *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, vol. III, wyd. B. Ulanowski, pars I, Kraków 1908, nr 301, s. 141-142; RIB, t. XXVII, ks. 5, nr 112, kol. 634-5; R. Petrauskas, *Ponas savo žemėje: Lietuvos pareigūnai XVI a. pabaigoje – XV amžiuje*, [w:] *Lituos Istorijos Metraštis*, 2001, s. 9-28.

³⁴⁰ J. Tęgowski, *Ślub tajemny Jana Janowicza Zabrzezińskiego*, [w:] *Średniowiecze polskie i powszechne*, t. 2, s. 249; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 91.

³⁴¹ PKGE, cz. II, s. 89.

³⁴² NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1-22.

³⁴³ RIB, t. XXXIII, kol. 90; *Пераніс Войска Вялікага Княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічных спраў 1*, Мінск 2003, s. 95.

³⁴⁴ AVAK, t. XVII, nr 694, s. 260.

³⁴⁵ AVAK, t. XXI, nr 140, s. 83; nr 144, s. 84-85; nr 178, s. 103.

³⁴⁶ DiR, t. II, nr 8, s. 3.

³⁴⁷ *Гродно и окрестности. Обзорно-топографическая карта 1: 200 000*, Мінск 1998.

³⁴⁸ PKGE, cz. II, s. 62.

³⁴⁹ AVAK, t. XXI, nr 496, s. 303-304. Dwa lata wcześniej odnotowano Macieja Żeligowskiego, leśniczego nowodowskiego i służebnika Sebastiana Dybowskiego. sprawcy starostwa grodzieńskiego, może ojca lub brata Jakuba Żeligowskiego? AVAK, t. XXI, nr 291, s. 180-181.

Na popisie w 1567 r. informowano o Jakubie Żeligowskim, który stał się z zoniwego majątku Kowroszowskiego oraz z dóbr kupionych od Kimbarowej. Zapis ten wskazuje na istnienie równocześnie dwóch ludzi o bardzo podobnych, możliwe, że mylonych w źródłach nazwiskach i identycznych imionach³⁵⁰. Jeszcze bardziej myląca jest funkcja *vriadnika* nowodworskiego, bowiem w powiecie grodzieńskim istniały dwa miasteczka o tej nazwie: hospodarskie i tzw. biskupie. Dokument nazywający Jakuba Żeligowskiego urzędnikiem nowodworskim dotyczył raczej na pewno Nowego Dworu królewskiego³⁵¹. Jednym słowem, na podstawie znanych nam źródeł nie zawsze umiemy odróżnić te dwie postacie. Podejrzewamy, że mogły być one mylone również przez źródła. Możliwe jest więc, że Jakub Żeligowski był mężem Halszki Martinowej, córki Martina Tołoczka i opisywanej tu wyżej Martinowej Tołoczkowej Cylutynie.

Jakub Żeligowski posiadał dobra w obrębie miasta Grodna. Oprócz wspomnianego już placu przy Łabeńskiej był on w świetle pomiaru właścicielem 4 włók miejskich w Połotkowie. Dwie z nich przyjął na czynsz, dwie – również czynszowe, dokupił u Izdebskiego. Pierwszy czynsz zapłacił w 1560 r., choć jak zaznaczyła pomiaru, nie miał on z nich w tym roku żadnego pożytku³⁵². W ręce Żeligowskich dostała się później jeszcze jedna włóka, w pomiarze zaznaczona jako własność Andrzeja organisty. Ów 5-włokowy folwarczek w Połotkowie należał do Żeligowskich do końca XVII w., następnie zaś drogą ożenku przeszedł w ręce Jastrzębskich, posesorów do końca XVIII w.³⁵³

Dość długo, jak podejrzewamy, przetrwała w rodzinie Żeligowskich własność działki przy ul. Łabeńskiej (Niskiej). Z jednego z aktów dowiedzieliśmy się, że mieszczenie grodzieński Paweł Jakubowicz Zagórski z żoną Reginą Oleksiejewną Karłowską oraz Antoni Aleksiejowicz Karłowski nabyli 3 place na ulicy Niskiej od Macieja Żeligowskiego. Następnie w 1641 r. sprzedali swoją połowę (1/2 placu) Ostafiejowi Chreptowiczowi³⁵⁴. Żeligowscy skupili więc wcześniej kolejne 2 działki przy tejże ulicy.

Jakub Żeligowski znany jest nam również jako właściciel 2 włók we wsi Kielbasin, które nabył od niejakiego Kaspra Janowicza i jego rodziny. Osoba ta nie była wspomniana w pomiarze włócznej. Zygmunt August

³⁵⁰ RIB, t. XXXIII, kol. 680.

³⁵¹ AVAK, t. XXI, nr 310, s. 197-198; nr 496, s. 303-304.

³⁵² PKGE, cz. II, s. 92.

³⁵³ PKGE, cz. II, s. 293-294.

³⁵⁴ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. I, nr I, k. 178-179.

zatwierdził 16 maja 1563 r. sprzedaż tych włości Sebastianowi Dybowskiemu³⁵⁵.

Bohdana Sidorowna Danielowa Żyziemska (Żyziemska)

W pomierze włócznej odnotowano przy ul. Płutnickiej „Plac kniehini Żyziemskiej wolny” od opłat miejskich. Mierzył on 2 pręty powierzchni sadzibnej³⁵⁶. Jego właścicielką była Bohdana Sidorówna, córka Sidora Lewkowicza, wdowa po zmarłym kilka lat wcześniej kniaziu Danielu Michałowiczu Żyziemskim. Jej mąż posiadał dobra w powiecie pińskim, co odnotowała rewizja starostwa pińskiego w 1554 r. W 1552 r. wraz z żoną procesował się z Koptiami o grunty majątków Spużskiego i Sidorowskiego³⁵⁷. W 1558 r. Bohdana Sidorówna już jako wdowa odnotowana została jako właścicielka dóbr na terenie przyszłej ekonomii grodzieńskiej³⁵⁸.

Kolejną właścicielką placu przy ul. Płutnickiej była księżna Tomiła Danielewna Żyziemska, żona Sidora Rabieja Hnojnickiego, najwyraźniej córka Bohdany Sidorowny Danielowej Żyziemskiej. Po niej odziedziczył go jej syn Mikołaj Rabiej Hnojnicki. Działkę wraz z zabudowaniem będącą „pod prawem ziemskim i wolności szlacheckoju sprzedał on za króla Stefana” Iwanowi Onasymowiczowi Moskalowi. Jednakże po śmierci nabywcy i zgonie jego synów powtórnie wszedł w jej posiadanie. W 1634 r. Mikołaj Rabiej Hnojnicki ofiarował ją cerkwi św. Preczystej w Grodnie³⁵⁹.

Według inwentarza jurydyk cerkiewnych w Grodnie z 10 lutego 1768 r. działkę oddaną przez Mikołaja Rabieja Hnojnickiego na rzecz cerkwi przy ul. Podolskiej w połowie zajmował dwór Biszpinga, marszałka starodubowskiego, zaś na pozostałej części stały dwa nowo zbudowane domki poddanych cerkiewnych³⁶⁰. Według podymnego z 1775 r. dwór Biszpinga znajdował się na parceli metropolity przy ul. Podolskiej w sąsiedztwie innych placów popowskich³⁶¹. Na planie z 1780 r. parcele te oznaczono nr 439 (Biszping), 440-443 (prezbiter)³⁶².

³⁵⁵ J. Tomaszewska, *Katalog dokumentów pergaminowych Muzeum Narodowego w Krakowie*, Kraków 1992, nr 129, s. 53-54.

³⁵⁶ PKGE, cz. II, s. 51.

³⁵⁷ J. Wolff, *Kniaziewie...*, s. 626.

³⁵⁸ PKGE, cz. I, s. 83.

³⁵⁹ NAHB w Grodnie, F. 1475, op. 1, nr 2, k. 76-77; F. 128, op. 1, nr 12, k. 1-2.

³⁶⁰ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 3, k. 11v.

³⁶¹ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 4, k. 3v.

³⁶² RPWHA w Moskwie, F. 847, op. 16, nr 21 872, k. 1.

Tabela 2. Szlachecy właściciele placów libertowanych w Grodnie w czasie pomiaru włócznej.

Nr	Szlachecki właściciel	Zapis pomiaru	Pow. Placu w pretach		Ulica
			S	O	
Grodno prawobrzeżne					
1.	Bagdan Stepanowicz Mitkowicz	„Bogdan Szczechowicz, dom ziemiański Rubiejowski”	6	-	Rynek [s. 27]
2.	Olechno Hordziejewicz	„Olechno Hordziejewicz, dom ziemian”	1½	2½	Wileńska [s. 28]
3.	Mikołaj Szymkowicz Tołoczko	„Pan Mikołaj Tołoczko, sędzia ziemiański, dom wolny”	4	3	Wileńska [s. 29]
4.	Cylutina Martinowa Tołoczkowa	„Cieluczyna Ichłoczkowa, dom ziemiański wolny”	½	-	Wileńska [s. 29]
5.	Kulczyna	„Kulczyna, na dom ziemiański ... wolny”	4	8	Kalucińska [s. 30]
6.	Stanisław Monko	„Pan Stanisław Monko ... wolny”	4½		Mirsnicka [s. 31]
7.	Wilejczyńska	„Dom Iwaniszczyna Wilejczyński Boiarki ... wolny”	2	3	Jezierska [s.33]
8.	Hrehory Afanasiewicz Massalski	„Plac kniazia Massalskiego ziemian ... wolny”	2	3	Dziemianowska [s. 36]
9.	Fedor. Fedosia i Jermola Iwanowiczowie Mileńscy	„Chwedor Milenki, dom Ziemiański ... wolny”	2	2½	Dziemianowska [s. 36]
10.	Ostafi Bohdanowicz Wollowicz	„Plac Imci pana Ostafia Wołowicza ... wolny”	39	-	Dziemianowska [s. 36]
11.	Filja Pawłowna Iwanowa Wołowiczowa	„Dom pani Iwanowej Wołowiczowej ... wolny”	11	-	Złotarska [s. 39]
12.	Boguchwał Wasiljewicz Doroszkiewicz	„Boguchwał Doroszkiewicz, dom ziemiański wolny”	2½	3	Złotarska [s. 39]
13.	Maciej Fedorowicz Tarusa	„Maciej Tarusa, dom ziemiański ... wolny”	2½	3	Złotarska [s. 39]
14.	Iwan Bohuszewicz Tarusa	„Iwan Tharusa, dom ziemiański ... wolny”	7	7	Złotarska [s. 39]
15.	Paweł Juriewicz Kotowicz	„Dom pana Pawła Kotowicza ... wolny”	4	-	Złotarska [s. 39]
16.	Ostafi Bohdanowicz Wollowicz	„Dwór im. Pana Ostafia Wołowicza ... wolny”	3	-	Złotarska [s. 39]
17.	Mikołaj Szymkowicz Tołoczko	„Plac pusty pana Mikołaja Tołoczka ziemiański ... wolny”	2½	-	Wielka do mostku na Po-dole [s. 46]

18.	Chreptowicz	„Plac pana Jurga Chreptowicza ziemiański wolny”	12½	-	Od rowu do przewozu [s. 47]
19.	Paweł Juriewicz Kotowicz	„Plac pana Pawła Kotowicza ziemiański ... wolny”	15	-	Od rowu do przewozu [s. 48]
20.	Iwan Ichnatowicz Mikitynicz?	„Dwór pana Iwana Ichnatowicza, ziemiański Mikiciński ... wolny”	6	-	Od rowu do przewozu [s. 48]
21.	Józef i Eustachy Michajłowiczowie Chaleccy	„Dwór Iczywa, Ostaphia panów Chaleckich ... wolny”	10	-	Od rowu do przewozu [s. 48]
22.	Iwan Ichnatowicz Mikitynicz?	„Dom pana Iwana Mikiciński ziemiański Iwaniszewicza”	2½	-	Od rowu do przewozu [s. 48]
23.	Chreptowicz	„Plac pusty pana Adama Chreptowicza ... wolny”	13½	-	Plutnicka [s. 50]
24.	Bohdana Sidorowna Danielowa Żyziemska	„Plac kniehini Żyziemskiej”	2	-	Plutnicka [s. 51]
25.	Wasył Michajłowicz Mieszko	„Plac pana Wasyla Michajłowicza Mieliszka, pusty ... wolny”	9	-	Plutnicka [s. 51]
26.	Fedor Iwanowicz Kuncewicz	„Ogród Fiedora Kuniewicz, ziemiański”	-	82	Plutnicka [s. 51]
27.	Wasył Michajłowicz Mieszko	„Plac pana Wasyla (Mieliszka) Mscihajłowicza ... wolny”	3	-	Plutnicka [s. 51]
28.	Iwaniszcz?	„Plac zdawna pusty Mikiciński bojarki Iwaniszcz... wolny”	4	-	Plutnicka [s. 51]
29.	Paweł Pac	„Plac pana Pawła Paca ... wolny”	3½	-	Plutnicka [s. 51]
30.	Mikołaj Nowicki	„Plac Mikołaja Nowickiego, pusty bojarski ... wolny”	4	-	Za Worobiejem [s. 52]
31.	Mikołaj Mieszko	„Dwór pana Mikołaja Mieliszka ziemiański ... wolny”.	17	-	Od Chilimona [s. 53]
32.	Mikołaj Mieszko	„Placu pana Mikołaja Mieliszka pustego ziemiański... wolny”	8	-	Od Chilimona [s. 53]
33.	Sapichowie	„Plac panow Sapichow ... wolny”	2		ul. Sadownicka [s. 54]
Razem			267	117	
Grodno lewobrzeżne (Zaniemnie)					
34.	Mikołaj Juriewicz Radziwiłł	„Na imci pana wojewody trockiego plac 1 w którym ... W tymże miejscu dwór pana Zabrzezińskiego, do którego się imci pan wojewoda trocki niejakim prawem odzywa”.	2	-	połac 1 w Rynku [Zaniemńskim] [s. 57]

35.	Zabrzeziński	„W tymże miejscu dwór pana Zabrzezińskiego, do którego się imci pan wojewoda trocki niejakim prawem odzywa”	4	-	połąć I w Rynku [Zaniemeńskim] [s. 57, 64]
36-41.	Mikołaj Juriewicz Radziwiłł	„... jest zestawiono wedle rynku w ulicy Hornickiej, z rynku idąc po lewej stronie końcami do rzeki Niemna, za port Imci pana wojewody trockiego nad rzeką Niemnem, niedaleko dworu JKMci Krassowskiego. 6 ¹ / ₂ włóki JKMci zajętego zostawiono placów 6...”	22½		Hornicka (ok. Rynku) [s. 57, 64]
42.	Sebastian Dybowski	„Plac ziemiański Sebastjana Dybowskiego a do rzeki Niemna morgów 1/10 od miasta wolny”	40	-	Zaniemie [s. 63, 64]
43.	Ławryn Wojna	„Plac ziemiański Ławryna Woyny aż do rzeki Niemna, od ulicy Łabeńskiej morg 1/15 wolny”	45	-	Łabeńska [s. 63, 64]
Razem Zaniemie			113½	-	
Razem całe miasto			380½	117	

Tabela 3. Szlacheccy właściciele nieruchomości w Grodnie pod jurysdykcją miejską i zamkową w czasie pomiaru włócznej.

Nr	Szlachecki właściciel	Zapis pomiaru	Pow. placu w pretach		Ulica
			S	O	
Grodno prawobrzeżne					
1.	Mikołaj Kurnicki	Mikołaj Kurnicki	3	-	Rynek [s. 28]
2.	Paweł Konarzewski	„Paweł Konarzewski”	6	-	Wileńska [s. 28]
3.	Mikołaj Kownacki	„Mikołaj Kownacki, dom Szonowski”	5	4	Wileńska [s. 28]
4.	Mikołaj Kurnicki	„Mikołaj Kurnicki”	3	2½	Wileńska [s. 28]
5.	Bernard Przestrzelski	„Biernard Przestrzelski pusty”	½	-	Wileńska [s. 29]
6.	Bernard Przestrzelski	„Biernard Przestrzelski”	1½	-	Wileńska [s. 29]
7.	Józef Truskowski	„Józef Truskowski”	2½	1½	Wileńska [s. 30]
8.	Jakub Danowski	„Jakub Wdanowski”	2	1	Dziemianowska [s. 36]
9.	Fedor, Fedosia i Jeremola Iwanowiczowie Mileńscy.	„Dom Chwiedora Mileńskiego”	2½	3	Dziemianowska [s. 36]
10.	Paweł Mikłaszowicz	„Paweł Mikłaszowicz”	1½	-	Dziemianowska [s. 37]

11.	Abram Duchno Janowicz Chrzczonec	„Abram Czech”	3	-	Z Rynku na Padoł [s. 38]
12.	Grzegorz Bochdanowicz Wollowicz	„Dom imci pana Hrehorego Wołowicza”	3½	-	Z Rynku na Padoł [s. 38]
13.	Lew Michajłowicz	„Dwór zamkowy w którym mieszka Plew”	4	1	Zydowska z Rynku do Zamku [s. 39]
14.	Mikołaj, Stanisław, Dominik i Paweł Mikołajewiczowie Pacowie	„Dwór ichnościow panow Pacow”	6	5½	plac w Rynku [Niemieckim] [s. 44]
15.	Piotr Micuta	„Dwór im. Pana Piotra Micuty”	2½	-	Z Niemieckiego rynku rzeczki Horodnicy [s. 45]
16.	Mikołaj Jurjewicz Radziwiłł	„Dwór im. Pana wojewody trockiego”	16	-	Z Niemieckiego rynku rzeczki Horodnicy [s. 45]
17.	Grzegorz Chodkiewicz	„Plac im. Pana Chrehora Chodkiewicza”	13½	-	Od rowu do przewozu [s. 47]
18.	Cimoszko Hordziejewicz	„Cimoszko Hordziejewicz”	1½	-	Na brzegu Niemna [s. 48]
19.	Cimoszko Hordziejewicz	„Cimoszko Hordziejewicz”	1	1	Na brzegu Niemna [s. 49]
20.	Januk Starodubienicz	„Januk Starodubienicz”	1½	-	Na brzegu Niemna [s. 49]
21.	Hryszko Petrowicz Staniewicz	„Hryszko Piotrowicz”	1½	1	Płutnicka [s. 51]
22.	Iwan Fedorowicz Mielezsko	„Plac pana Iwana Mielezsko, pusty”	9	-	Płutnicka [s. 51]
23.	Paweł Pac	„Plac pana Pawła Paca pusty”	5	-	Płutnicka [s. 51]
Razem			95½	20½	
Grodno lewobrzeżne (Zaniemnie)					
24.	Mikołaj Kownacki	„Mikołaj Kownacki”	3	3	połać 2 Rynku [s. 57]
25.	Mikołaj Chrzanowski	„Mikołaj Chrzanowski”	3	-	połać 3 Rynku [s. 58]
26.	Ławryn Woyna?	„Olichwiar p. Woynin”	3	-	połać 3 Rynku [s. 58]
27.	Mikołaj Kownacki	„Mikołaj Kownacki”	2	14	Hornicka [s. 59]
28.	Zygmunt Karwowski	„Zygmunt Karwowski”	2	9	Nowodworska [s. 60]
29.	Tyburcy Karwowski	„Tyburcy Tarnowski”	2	5½	Nowodworska [s. 61]
30.	Andrzej Brzeziński	„Andrzej Brzeziński”	2½	5	Łabeńska [s. 62]
31.	Jakub Żeligowski	„Jakub Żeligowski”	2½	5	Łabeńska [s. 62]
32.	Mikołaj Jurjewicz	„30-32. Do tych sie odzywa pan Wojewoda Trocki y p. Stayko w salce. liczone sa za miejskie do rozprawy”	7½	7½	Łabeńska [s. 62]
34.	Radziwiłł				

35.	Jan Izdebski	„Jan Izdebski”	2½	4½	Łabeńska [s. 63]
36.	Jan Izdebski	„Jan Izdebski”	5½	-	Rabiejowska [s. 63]
37.	Jan Izdebski	„Tenże Jan Izdebski”	5½	-	Rabiejowska [s. 64]
Razem Zaniemnie			41	53½	
Razem całe miasto			136½	74	

Powyższe tabele nr 2-3 w istocie słabo nadają się do wyciągania wniosków syntetyzujących, co wynika ze specyfiki materiału źródłowego. Analiza danych w nich zawartych pozwala jednakże na sformułowanie kilku spostrzeżeń.

Topografia szlacheckich placów w Grodnie wykazuje pewne prawidłowości. Posiadłości szlacheckich najczęściej było na kilku ulicach. Przy ul. Wileńskiej posesje mieli: Olechno Hordziejewicz, Mikołaj Tołoczko, wdowa po Martinie Tołoczce, Paweł Konarzewski, Mikołaj Kownacki, Mikołaj Kurnicki, Józef Truskowski. Przy niej położonych było również 6 placów jurydyki Wołpińskiej będącej w czasie pomiaru we władaniu wojewody wileńskiego, Mikołaja Janowicza Radziwiłła. Łącznie co najmniej 13, a więc ok. 26% wszystkich działek na tej ulicy stanowiło własność szlachecką. Powierzchniowo zaś szlachta posiadała 31.5% gruntów przy tej ulicy, czyli niemal $\frac{1}{3}$. Z wyjątkiem placów jurydyki Wołpińskiej oraz 2 innych działek szlachta miała tu duże parcele, z reguły większe niż działki mieszczańskie. Prawidłowość ta widoczna jest również przy innych posesjach szlacheckich. Może szlachcicem był też Bernard Przestrzelski, posiadacz 2 placów przy ul. Wileńskiej, czy też mający tam działkę Matys Pęski (Pirski, Penski).

Drugą bardzo popularną ulicą była Złotarska. W czasach pomiaru było na niej 6 libertowanych działek szlacheckich, mierzących łącznie 43 pręty, czyli 64% powierzchni wszystkich 14 położonych przy niej placów. Przy ul. Złotarskiej znajdowały się posiadłości: Boguchwała Doroszkiewiczza, Macieja i Iwana Tarusów, Pawła Kotowicza, wdowy po Iwanie Wołłowiczu. Tamże, na niewielkiej działce, stał dwór Ostafiego Wołłowicza, w którym odprawiano sądy ziemskie.

Sześć posesji szlacheckich leżało przy ul. Dziemianowskiej. Znajdowała się tu posiadłość Hrehorego Afanasiewicza Massalskiego oraz 2 zabudowane place należące do braci Fedora, Fedosi i Jermoły Iwanowiczów Mileńskich. Dużą parcelę zasiedloną zapewne jurydyczanami miał Ostafii Wołłowicz. Dwa niewielkie place stanowiły własność ziemian grodzieńskich Jakuba Danowskiego i Pawła Mikłaszewicza. Łącznie 21 oznaczonych działek przy tej ulicy obejmowało 145½ prętów powierzchni,

a zatem do szlachty należało 40% gruntów przy tejże ulicy. Być może szlachcicem był również wójt grodzieński Matys Jasyneć (Jarzyniec?). Przy ul. Dziemianowskiej znajdowały się dwie jego parcele mierzące łącznie 34½ pręta. W takim przypadku powierzchnia działek szlacheckich przekraczałyby połowę powierzchni gruntów przy tejże ulicy³⁶³.

Sporo szlachty posiadało posesje przy ul. Płutnickiej (późniejszej Po-dolskiej). W rejestrze pomiary udało się wyróżnić 10 takich placów. Właścicielami libertowanych działek byli: Chreptowiczowie, wdowa po księciu Danielu Żyziemskim, Wasyl Michajłowicz Mieleśzko, Paweł Pac oraz niezidentyfikowana bojarka Iwaniszcz. Pod jurysdykcją miejską znajdowały się parcele: Pawła Paca, Hryszka Petrowicza Staniewicza oraz Iwana Fedorowicza Mieleśzka. Niemal 43% powierzchni działek położonych przy tejże ulicy należało do szlachty. Posesje szlacheckie leżały też przy równoległej do niej ul. Nad brzegiem Niemna, były to 3 niewielkie działki bojarskie Cimoszka Hordziejewicza i Iwana Starodubienicza.

Ulica Od rowu do przewozu również w dużej mierze była zajęta przez place szlacheckie, odnotowano ich sześć. Działki mieli tu: Chreptowicze, bracia Chaleccy, Grzegorz Chodkiewicz, Paweł Juriewicz Kotowicz oraz Iwan Ichnatowicz Mikitynicz. Łącznie w ich rękach znajdowało się 42% powierzchni placów przy wspomnianej ulicy.

Okolice Niemieckiego Rynku zajmowały również posesje szlacheckie. Odnotowano tu dwory braci Paców, Piotra Micuty, Mikołaja Jurewicza Radziwiłła oraz bardzo dużą działkę Piotra Micuty. Poza tym przy Rynku Niemieckim znajdowały się place jurydyki Wołpińskiej. Zapis źródła pozwolił wyróżnić ich dziewięć. Być może na placu wołpińskim stały też wspomniane wyżej dwory: Paców i Radziwiłłów. W każdym razie do szlachty należało 90% powierzchni imiennie wyliczonych działek przy Rynku Niemieckim oraz 79% powierzchni placów przy ul. Z Niemieckiego Rynku [do] rzeczki Horodnicy. Na ulicy łączącej Rynek Niemiecki z ul. Wileńską pomiaru zaznacza tylko 2 działki, obie należały do jurydyki Wołpińskiej.

Pojedyncze posesje szlacheckie znajdowały się także przy innych ulicach. Przy Mirynickiej (Rzeźnickiej) parcelę miał Stanisław Monko, przy Kalucińskiej - ziemianka Kulczyna, przy Jezerskiej – bojarka Wilejczynka, przy głównym Rynku miasta – Bohdan Stefanowicz Mitkowicz, przy Sadownickiej – Sapiehowie, przy ul. Za Worobiejem – Mikołaj Nowicki. Przy ul. Od Chilimona 2 działki posiadał Mikołaj Mieleśzko, zaś przy ul. Wielkiej od mostku na Podole – Mikołaj Szymkowicz Totoczko. Na jury-

³⁶³ PKGE, cz. II, s. 36.

dyce proboszcza mieszkał szlachcic Tomasz Kamiński, zaś na jurydyce zamkowej – książe Lew Michajłowicz.

Analiza położenia posiadłości szlacheckich w Grodnie wskazuje, że większość z nich skupiała się wzdłuż przebiegającego przez miasto traktu wileńskiego (główniej drogi handlowej) oraz na kilku innych położonych w pobliżu niego ulicach.

W toku analizy udało się wyróżnić w prawobrzeżnej części miasta 34 parcele libertowane na rzecz szlachty. Według sumariusza miało ich być w czasie pomiaru czterdzieści jeden. Według moich wyliczeń 34 odnalezione działki szlacheckie miały łącznie większą powierzchnię niż ta podana w sumariuszu pomiaru (384 pręty). Jeśli zatem uznać ogólną powierzchnię prawobrzeżnej części miasta wskazaną w sumariuszu i powtórzoną potem przez rewizję z 1650 r. na nieco ponad 2440 prętów, 34 libertowane place oraz 15 placów jurydyki Wołpińskiej takiejż natury zajmowały niemal 18% całej powierzchni tej części miasta. Jeżeli doliczymy do tego 24 odnalezione przez nas posesje szlacheckie znajdujące się pod jurysdykcją miejską lub zamkową (115½ pręta), to własność szlachecka sięgnęłaby 22.5% tej części miasta.

Można ustalić również powierzchnię działek szlacheckich przed pomiarem, odliczając od ogólnej powierzchni prawobrzeżnego Grodna teren nowo założonej ul. Mięsnickiej. W tym przypadku własność szlachecka zajmowałaby 24% obszaru miasta. Wydaje się, że własność szlachecka przed pomiarem sięgała $\frac{1}{5}$ - $\frac{1}{4}$ całego terytorium miasta, była więc znacząca. Oczywiście, może zdarzyć się, że błędnie zaliczyliśmy jakąś osobę do szlachty. Wobec formy zapisu źródła częstsze były tu przypadki odwrotne.

Zupełnie odmienną kwestią wydaje się być lokalizacja własności szlacheckiej i mieszczańskiej w zaniemeńskiej części miasta. Przywilej na prawo magdeburskie z 1496 r. zezwalał w razie potrzeby przyłączyć do miasta „puste miejsca” na lewym brzegu Niemna³⁶⁴. Wydaje się jednak, że w momencie pomiaru istniała tylko niewielka osada rzemieślników zamkowych. Były tam wówczas również place pańskie i ziemiańskie. Wyraźnie wymienia się położony tam dwór Zabrzezińskich. Tereny na prawym brzegu nazywa się w pomierze „starym miejscem”, zaś nowo

³⁶⁴ AVAK, t.VII, cz. II A, nr 1. s. 60. „Dajemy ... miejsca próżne w mieście, gdziekolwiek na osadzenie ludzi..., to jest miejsca puste żydowskie i jeżeli potrzeba będzie, za rzeką Niemnem”. W innym miejscu jednak: „Chcemy..., aby wszyscy ... prawem ... magdeburskim szczylicy się..., to jest ludzie za Niemnem mieszkające, jako też i inisi z drugiej strony posadzeni, których Podolanami zowią ...”. Przynależność zaniemeńskiej części miasta do jurysdykcji miejskiej była sporna jeszcze w XVII-XVIII w. Zob. rozdz. IV.

wymierzoną plantę zaniemeńską – jego drugą, jak domyślamy się – nową częścią. Większość właścicieli działek na Zaniemniu wymienionych w rejestrze pomiary włócznej, zarówno mieszczan jak i szlachty, zdaje się być nowymi osadnikami. Osoby wspomniane jako dawni osadnicy bez wyjątku podlegają jurysdykcji zamkowej³⁶⁵. Spośród 10 libertownych placów szlacheckich wyliczonych na Zaniemniu tylko 2 wydają się należeć do szlachty od dawna, 6 z nich to odmiana szlachecka. Kolejne 2 duże działki ziemskie przyjęły w czasie przeprowadzania pomiary jej realizatorzy – Sebastian Dybowski i Ławryn Wojna.

Analizując skład stanowy posesorów Zaniemnia, udało się odnaleźć 14 parceli szlacheckich będących pod jurysdykcją miasta lub zamku. Trzy z nich w momencie pomiaru stanowiły przedmiot sporu mieszczan i szlachty. Wydają się one być starsze niż pomiaru. Pozostałych 11 działek zostało przyjętych najprawdopodobniej dopiero podczas pomiaru. Powierzchnia libertowanych posesji szlacheckich zajmowała 7% planty. Grunty szlacheckie podlegające jurysdykcji zamku i miasta stanowiły 6% obszaru lewobrzeżnej części miasta³⁶⁶.

Ustalona liczba 97 działek szlacheckich oraz plac szlachecki pod jurysdykcją plebańską zdają nam się minimalną liczbą szlacheckich posesji w mieście. Części działek szlacheckich nie udało się wyróżnić.

Tabela 4. Liczba placów szlacheckich w Grodnie w świetle pomiaru włócznej.

Kategoria placu	Sumarysz pomiary		Podsumownie tabel 2-3	
	Liczba placów	Powierzchnia	Liczba placów	Powierzchnia
Prawobrzeżne Grodno				
Place libertowane	41	352½	34	384
Place jurydyki Wołpińskiej*	15	47½	15	47½
Place szlacheckie pod jurysdykcją miasta lub zamku	-	-	24	115 ½
Razem na prawym brzegu	56	400	73	547

³⁶⁵ PKGE, cz. II, s. 55, 56-57, 64, „Druga część miasta Grodna za Niemnem, w którym są place pańskie, ziemiańskie i rzemieślników zamkowego przysądu ...”.

³⁶⁶ Sumarysz rejestru zaniemeńskiej części miasta podaje 173 działki zajmujące 1500 przętów. Z podsumowania wpisów rejestru wynika, że było ich na Zaniemniu 181. Sumarysz traktuje 6 działek Radziwiła jako jeden plac, pomija też 2 duże parcele ziemiańskie Wojny i Dybowskiego oraz plac w ulicy Odelskiej. Moim zdaniem powierzchnia planty lewobrzeżnej części miasta wynosiła 1588 przętów. PKGE, cz. II, s. 56-64; P. Borowik, *Lewobrzeżne Grodno...*, s. 8-9.

Lewobrzeżne Grodno				
Place libertowane	10	113½	10	113 ½
Place szlacheckie pod jurysdykcją miasta lub zamku	-	-	14	96 ½
Razem na lewym brzegu	10	113½	24	210
Razem w całym mieście	66	543½	97	757

*Udało się odnaleźć w rejestrze pomiary 12 placów jurydyki Wołpińskiej. Zakładam jednak, że sumariusz rejestru wymienia ich prawidłową liczbę oraz powierzchnię.

Źródła pozwalają nam przybliżyć nieco sposób zagospodarowania posesji szlacheckich. W czasie pomiaru część z nich była wykorzystywana jako rezydencje. Rejestr pomiaru wprost wymienia 9 dworów: Ostafiego Wołłowicza, Iwana Ichnatowicza Mikitynicza, braci Chaleckich, Piotra Micuty, Mikołaja i Iwana Mieleczków, Mikołaja Jurewicza Radziwiłła, braci Paców. Mówi się również o dworze zamkowym zamieszkałym przez Lwa Michajłowicza. Na Zaniemniu stał dwór Zabrzezińskich. Część budynków, zwanych w źródle domami, również mogła pełnić taką funkcję. Zapewne nie były one jednak tak okazałe. Rejestr wymienia ich szesnaście. Skądinąd wiemy, że dom mieszkalny posiadali również: Hryszko Piotrowicz Staniewicz, Jakub Wdanowski, Mikołaj Kurmicki. Najprawdopodobniej zabudowania znajdowały się na działkach Chreptowiczów oraz Massalskich. Mniemać można, że także jeden z dwóch placów Bernarda Przestrzelskiego, jeden z placów Cimoszka Hordziejewicza oraz Wasyla Michajłowicza Mielezka były zabudowane. W źródle dość łatwo wyróżnić puste parcele. Rejestr na prawym brzegu wymienia ich dziewięć. Na Zaniemniu wszystkie tereny przyjęte w czasie pomiaru przez szlacheckich posesorów były puste. Nie umiemy tylko stwierdzić, czy któryś został zabudowany w późniejszym okresie. Wiemy tylko, że przyjęty w czasie pomiaru plac zabudował Ławryn Wojna. Przed 1581 r. postawił dwór i karczmę. Być może osadził również jurydyczan.

Pozostałe działki po prawej stronie Niemna, których nie określono w pomiarze, jako: dwór, dom, ogród, czy też plac pusty (a byłoby ich 18 bez jurydyki Wołpińskiej) można podzielić na dwie kategorie. Do pierwszej z nich zaliczyłbym niewielkie parcele, których właścicielem był szlachcic nieposiadający innej posesji w mieście. Źródło wymienia 10 takich działek. Rejestr pomiaru wyróżnia przy nich przeważnie tylko powierzchnię sadzibną. Sądzę, że wszystkie były zabudowane, choć nie sposób stwierdzić, czy stał na nich dom szlachcica, czy tylko jego jurydyczanina. Kolejnych 6 posesji to place z reguły, jak na warunki miejscowe,

bardzo duże. Rejestr określa tylko ich powierzchnię sadzibną. Ich właściciele zostali w rejestrze opisani jako właściciele domów i dworów. Mniemać można, że tereny te zasiedlone były jurydyczanami. Większość z tych działek mogła być podzielona na mniejsze części. Ponieważ stanowiły terytorialną całość, zostały opisane w pomiarze jako jeden duży plac. Do takich należy plac Ostafiego Wołowicza (39 prętów sadzibnych), Piotra Micuty (57 prętów sadzibnych), Pawła Kotowicza (15 prętów sadzibnych), Grzegorza Chodkiewicza (13½ pręta sadzibnego), Mikołaja Mielezka (8 prętów sadzibnych) oraz niewielki plac Pawła Paca (3½ pręta). O pozostałych dwóch działkach Mikołaja Kurnickiego i Cimoszki Hordziejewicza nie można powiedzieć niczego konkretnego.

Właściciele ogromnej większości z tych gruntów byli szlachtą miejscową mającą swe majątki w powiecie grodzieńskim. Do tej grupy można zaliczyć: Abrama Czecha, Olechno Hordziejewicza, Pawła Konarzewskiego, Pawła Kotowicza, Fedora Kuncewicza, Mikołaja Kurnickiego, Mikołaja Nowickiego, Hryszko Staniewicza, Januka Starodubienicza, Jakuba Żeligowskiego, Chreptowiczów, Mielezsków, Mileńskich, Totoczaków, Tarusów, Wołowiczów. Wśród posesorów posiadłości w mieście wyróżnić jednak można również przybyszy z Podlasia i Mazowsza. Właśnie stamtąd zdają się pochodzić: Andrzej Brzeziński, Jakub Danowski, Sebastian Dybowski, Mikołaj Chrzanowski, Jan Izdebski, Tomasz Kamiński, Zygmunt i Tyburcy Karwowscy, Mikołaj Kownacki, Stanisław Monko, Józef Truskowski.

Bardzo wielu szlacheckich właścicieli posesji w Grodnie związanych było osobiście lub rodzinnie z administracją dóbr wielkksiążęcych. Spora też część powiązana była z grodzieńskim sądem ziemskim.

Grupą szczególną wydają się realizatorzy pomiaru włócznej. Na terenie miasta w 1560 r. odnajdujemy ich doprawdy bardzo wielu. W rejestrze pomiaru wymieniono place osób związanych z reformą włóczną: Grzegorza i Ostafiego Wołowiczów, Hrehorego Afanasiewicza Massalskiego, Pawła Kotowicza, Fedora Kuncewicza, Mikołaja Chrzanowskiego, Sebastiana Dybowskiego, Ławryna Wojny, Grzegorza Chodkiewicza, Zygmunta Karwowskiego. Do listy tej dodać należy również ks. Adama Pilchowskiego, wtenczas proboszcza grodzieńskiego i aktywnego realizatora pomiaru³⁶⁷. Także Stanisław Skoczek-Dziewiałowski związany był z miastem. Posiadał tu plac, który sprzedał Ostafiemu Wołowiczowi³⁶⁸.

³⁶⁷ H. Kowalska, *Pilchowski (Pilichowski) Adam*, PSB, t. 26, s. 246-248; J. Maroszek, *Pogranicze...*, s. 483-484; W. Pocięcha, *Królowa Bona...* t. III, s. 192; M. Korolko, *Semina-*

Obserwujemy też proces przenikania się stanów. Andrzej Brzeziński w jednym z dokumentów wprost stwierdził, że ożenił się z mieszczką. Pochodzenia szlacheckiego wydają się być odnotowani w rejestrze pomiary mieszczańskie: Szamotuła, Paweł Męczyński. Okoliczność, że niektórych ze szlacheckich właścicieli posesji w mieście nazwano w XVI w. zamiennie mieszczanami (mieszkańcami miasta) i ziemianami, zdaje się świadczyć o tym, że w przypadku drobnej szlachty fakt zamieszkiwania w mieście mógł w konsekwencji doprowadzić do zmiany przynależności stanowej. Przykład szlachcica Jakuba Danowskiego, który pełnił urząd radziecki, zdaje się potwierdzać tę obserwację. W końcu o szlacheckim pochodzeniu niektórych mieszczan świadczą też wzmianki późniejsze, np. odnotowane w 1641 r. nazwisko jednego z mieszczan: Iwan Bojarzyn Oniskiewicz³⁶⁹.

Uzyskana w toku analizy liczba posesji szlacheckich tuż przed pomiarami (zajmujących blisko ¼ powierzchni miasta) zdaje się potwierdzać, że szlachta uczestniczyła aktywnie w procesie alienacji placów miejskich na rzecz właścicieli innych niż mieszczkańscy. Wyższy niż sądziłoby okazał się jednak punkt wyjściowy dla porównań z okresami późniejszymi. Wobec faktu, że posiadała ona z reguły działki większe niż mieszczańskie, okazało się, że porównywanie liczby posesji nie do końca odzwierciedla faktyczny stan rzeczy. Obrazuje to jednak pewną tendencję, regułę. W czasie przeprowadzania pomiarów ok. 13.5% wszystkich placów w mieście należało do szlachty. W ciągu następnych dwóch wieków ilość działek w rękach szlacheckich wzrosła o 200%³⁷⁰. Biorąc jednak pod uwagę powierzchnię placów oraz fakt, że rejestr pomiarów zdaje się nie uwzględniać faktu podzielenia posesji szlacheckich na place jurydycznych, był to wzrost znacząco mniejszy. W analizie procesu alienacji placów miejskich co najmniej równą, jeśli nie większą uwagę i rolę przypisywałbym własności duchownej.

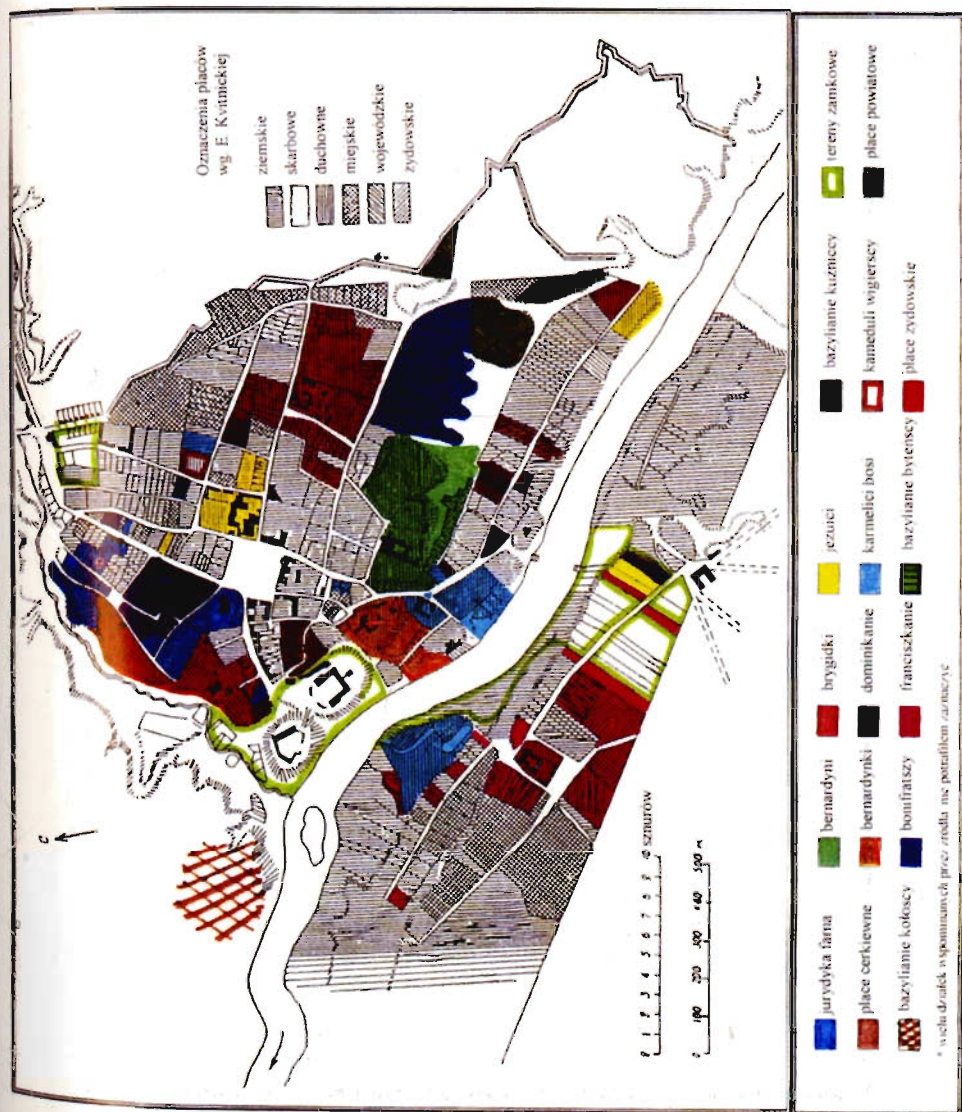
rium Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego. Humanści w kancelarii królewskiej Zygmunta Augusta, Warszawa 1991, s. 227; AVAK, t. XXI, nr 59, s. 36; nr 118, s. 69; nr 150, s. 88; LPAH, F. 694, op. I, nr 3968, k. 4v; nr 3269, k. 28v. 36. Proboszcz grodzieński (przed 25 VIII 1559-po 12 I 1584), LPAH, F. 694, op. I, nr 3269, k. 36.

³⁶⁹ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. I, nr 7394, k. 1-1v; J. Maroszek, *Pogranicze...*, s. 498-499.

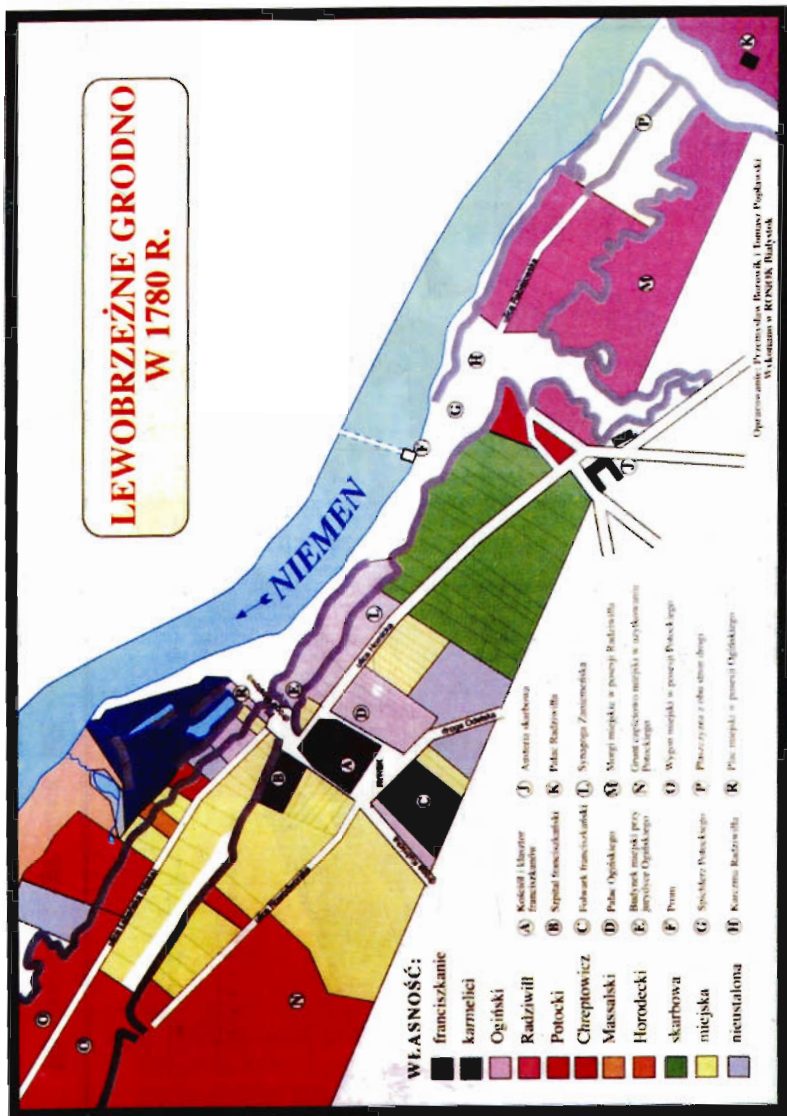
³⁶⁹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. I, nr I, k. 177-178.

³⁷⁰ J. Gordziejew, *Socjotopografia...*, s. 240. Wyliczenia z 1789 r.: szlachta 39.6%, mieszczańskie 19.5%, duchowieństwo 21%, skarb 9.7%.

Ilustracja W 1. Topografia posiadłości klasztornych w Grodnie ok. 1750 r.

Ilustracja W 2. Przedmieście Zaniemeńskie
(lewobrzeżne Grodno) w 1780 r.

Rozdział III

JURYDYKI DUCHOWNE

W okresie nowożytnym funkcjonowało w Grodnie 12 zgromadzeń zakonnych. Jeszcze w XV w. były w mieście zaledwie 2 klasztory: augustianów w okolicach Niemieckiego Rynku i czerńców na Kołozy. Pod koniec XVI w. przybyli bernardyni. Najwięcej zakonów osiadło w mieście w pierwszej połowie XVII stulecia. Byli to: jezuita, dominikanie, franciszkanie. Pojawiły się również zgromadzenia żeńskie: bazylianki, brygidki i bernardynki. Okres największego nasilenia fundacji kończy się wraz ze zjawieniem się w mieście, na początku następnego półwiecza, karmelitów bosych. W XVIII w. fundowano tylko jeden klasztor braci szpitalnych (bonifratrów). Pod koniec stulecia w mieście osiadły mariawitki.

Każde z tych zgromadzeń posiadało jurydykę, na której oprócz wzniesienia budowli sakralnych i gospodarczych osadzało jurystów. Wyjątkiem były mariawitki, które nie miały posesji w mieście, lecz zamieszkiwały przy należącym do parafii farnego kościele św. Ducha. Wizytacja parafii farnego z 1783 r. informuje, że 3 zakonnice rezydowały w izbie przy kościele szpitalnym¹. Zapewne pojawiły się one w mieście nieco wcześniej, już plan z 1780 r. odnotowuje kościół i klasztor św. Ducha². W 1793 r., po zawieszeniu działalności zgromadzenia, odnotowano mieszkającą przy tymże kościółku panią Pietrulewiczową, eks-mariawitkę³.

Najstarszy zakon grodzieński – czerńcy z Kołozy był właścicielem posiadłości po zachodniej stronie rzeki Horodniczanki. Najstarszy dokument, w którym mowa jest o gromadzeniu przez nich placów na tym przedmieściu, pochodzi z 1485 r.⁴ Według inwentarza z 1591 r. na jurydyce koło-

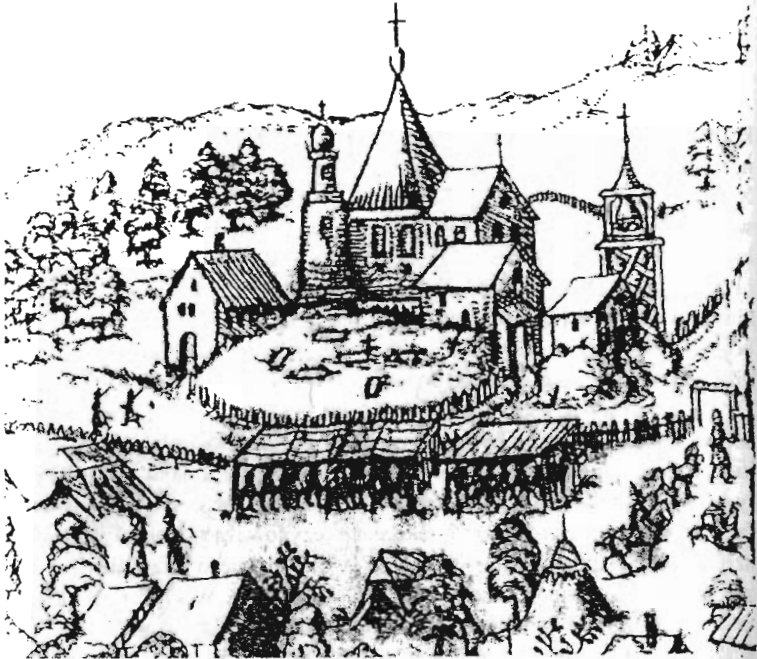
¹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3985, k. 11v-12.

² RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

³ NAHB w Grodnie, F. 259, op. 1, nr 34, k. 14.

⁴ AVAK, t. I, nr 16, s. 55-56.

skiej mieszkało 20 gospodarzy⁵. Podobne liczby podaje wizytacja z końca XVIII w., (22 jurydyczan)⁶. Stary rodowód mają też inne posiadłości cerkiewne w Grodnie: cerkwi Woskresieńskiej (na terenie późniejszego Nowego Zamku), tereny wokół cerkwi Preczystej (zwanej też Soborną, gdyż była jedną z czterech katedr metropolitów ruskich), cerkwi św. Krzyża (Czesnochrzeskiej) na Podolu. Na części jurydyki metropolitarnej zarządzanej przez kapłanów cerkwi Preczystej osadzono bazylianki.

Ilustracja 6. Cerkiew św. Borysa i Gleba na Kołozy na rycinie Adelhausera i Zündta z 1567-8 r.

Dawny rodowód ma też jurydyka kościoła farnego. Jej granice opisuje już dokument z 1494 r.⁷ W XVI-XVII w. jurydyka farna powiększyła swój obszar poprzez włączenie doń funduszu kościoła i szpitala św. Du-

⁵ AVAK, t. XIV, nr 44, s. 393.

⁶ BU Wilno, F. 4-35 650 (A-2290), k. 5v; F. 4-35 655 (A-2295), k. 2.

⁷ KDKiDW, t. I, nr 410, s. 473-475; LPAH w Wilnie, F. 3968, k. 29-30v.

cha oraz dwóch innych kościołów rzymskich: św. Mikołaja⁸ i św. Trójcy⁹ (augustianów-eremitów) zniszczonych w czasie najazdu Moskali¹⁰.

⁸ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912, s. 224, podaje, że kościół św. Mikołaja ufundował Witold. Znany jest tylko przywilej Zygmunta Augusta z 9 IV 1536 r. potwierdzający przywileje Aleksandra i Zygmunta Starego. Mowa w nim, że prebendarz kaplicy św. Mikołaja uposażony był 36 beczkami żyta, 18 beczkami słoju żytniego, 6 beczkami słoju jęczmiennego, 6 wieprzami wydawanymi corocznie z dworów: Skidla, Jezior, Kotry, Krynek, Dubna i Łabna, a także 2 uszatkami miodu prażanego, kamieniem wosku z klucza grodzieńskiego oraz 3 kopami gr. z *apszczyzny grodzieńskiej. Zamek ponadto dostarczał stróża „ustawicznego”. Zygmunt August przypisał te obowiązki do dworu Łabno i zamienił daninę miodową i woskową na pieniądze. LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3968, k. 21-22. W rejestrze pomiary wymieniono odmianę daną kościołowi św. Mikołaja w obrębie Horodnica (6 włók). Są tam też wskazówki pozwalające lokalizować kościół. Położony on był w „Grodnie przed miastem”, zaś granica 1 i 2 pola obrębu Horodnica przebiegała „mimo dwór królewski i kościół św. Mikołaja przez rowy mimo miasta”. Obok kościoła znajdował się dwór proboszczowski. PKGE, cz. II, s. 100-102. Wszystko wskazuje na to, że Kościół św. Mikołaja funkcjonował jako kaplica Zamku na Horodnicy i nie był uposażony placami w mieście, a jedynie gruntami na Horodnicy. Nazywano ten grunt folwarkiem św. Mikołaja. W 1640 r. dzierżyła go dożywotnio Maryna Siemionowna Hanusowa Fandebekowa, rajczyni grodzieńska. NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1, k. 131.

⁹ Najwięcej o kościele św. Trójcy i klasztorze augustianów pisali: G. Uth, *Szkic historyczno-biograficzny zakonu augustjańskiego w Polsce*, Kraków 1930, s. 74-5; M. Gozdawa, *Augustianie w Brześciu Litewskim (notatka historyczna)*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1909, t. III, p. 1, s. 95; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 224; J. Gordziejew *Socjotopografia...*, s. 166-168. Informacje te są jednak szczątkowe. Wiele z nich wymaga również weryfikacji. Po raz pierwszy wymieniono kościół i klasztor św. Trójcy w 1494 r. KDKiDW, t. I, nr 410, s. 473-475. Pozostałe pewne informacje dotyczą w istocie tylko prób odzyskania funduszu przez augustianów z rąk miejscowego proboszcza, który przejął go w niejasnych okolicznościach. Moim zdaniem klasztor mógł opustoszeć w wyniku postępów reformacji (Luter był augustianinem). Mogło się to stać jeszcze przed 1550 r. Po raz ostatni próba odzyskania przez augustianów funduszu nastąpiła w 1688 r. BJ, nr 6586 III, k. 14. W ramach jurydyki farnej place należące wcześniej do augustianów funkcjonowały pod nazwą Jurydyki św. Trójcy lub Jurydyki Katolickiej. W 1662 r. tworzyło ją 16 działek zamieszkałych przez 19 gospodarzy. LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3968, k. 22v. W 1783 r. na 12 zasiedlonych placach mieszkało 31 gospodarzy. LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3985, k. 17v-18. Tytuł jurydyczan odnotowano również w 1793 r. NAHB w Grodnie, F. 259, op. 1, nr 34, k. 17. W 1800 tzw. komisja szpitalna odłączyła od probostwa jurydyki św. Ducha i św. Trójcy i oddała je pod zarząd magistratu. LPAH w Wilnie, F. 604, op. 1, nr 7477, k. 7; NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 25, k. 460-465.

¹⁰ Jurydyce farnej oraz jurydyce metropolitarnej chciałbym poświęcić odrębną pracę. Swoje uwagi co do wydzielenia w XVII w. z grodzieńskiej parafii farnej (rzymskokatolickiej) – parafii franciszkańskiej oraz co do utworzenia z części grodzieńskiej parafii unickiej – parafii Łabno zawarłem w artykule: *Księgi metrykalne parafii grodzieńskich z XVII-XVIII wieku i ich kopie*, „Białostocczyzna” 2001, nr 1-2, s. 13-19.

Na największą uwagę zasługują jednakże, moim zdaniem, jurydyki klasztorów fundowanych w XVII-XVIII w. Fundacja wielu zgromadzeń w ciągu dość krótkiego czasu daje możliwość zaobserwowania procesu kształtowania się jurydyk, ich przekształceń oraz zagospodarowania. Jurydyki: farna, bazylikańska i metropolitarna z uwagi na ich dawny rodowód i braki źródłowe nie stwarzają nam takiej szansy.

Jurydyka Bernardynów

Bernardynów w Grodnie fundował w 1494 r. Aleksander Jagiellończyk. Darował im wtedy plac z ogrodem i sadem na wzgórzu nieopodal Niemna. Poprzednio znajdował się tam dwór wielkksiążęcy¹¹. Może to właśnie w nim umarł Kazimierz Jagiellończyk? O przybyciu wówczas bernardynów do Grodna nie wiemy jednakże nic. Wszystko na to wskazuje, że fundacja nie została urzeczywistniona. Pewien wpływ na to miały bez wątpienia kłopoty personalne pierwszej prowincji litewskiej zakonu¹². Na rycinie Zündta i Adelhausera przedstawiającej panoramę Grodna w 1567 r. nie odznaczono kościoła bernardynów. W miejscu gdzie później on powstał, zaznaczono stajnie królewskie (Stabula Regia)¹³. Zdaje się, że zbudowano je na początku lat 40. XVI w. za czasów Bony¹⁴.

Część terenu stajni królewskich Stefan Batory ofiarował ks. Drukciemu Sokolińskiemu. Po jego śmierci Anna Drucka Sokolińska podarowała go w 1595 r. bernardynom. Do urzeczywistnienia fundacji miał przyczynić się również ówczesny proboszcz, Florian Konopacki. Tę właśnie datę – 1595 r. – większość źródeł i opracowań uznaje za datę fundacji. Teren funduszowy powiększyła uczyniona rok później darowizna Tarasewicza. Fundację zatwierdzali: legat papieski (1596), generał zakonu (1600) oraz król Zygmunt III (1601)¹⁵. Pierwszy wizerunek kościoła zakonnego od-

¹¹ BLAN, F. 1-28, k. 1; *Pergamenty katalogas*, oprac. R. Jasas, Vilnius 1980, s. 52-53; KDKiDW, t. I, nr 409, s. 472-473; *Zbiór dyplomatów rządowych i aktów posługujących do rozjaśnienia dziejów Litwy i złączonych z nią krajów od 1387 do 1710 r.*, pod red. M. Krupowicza, Wilno 1858, cz. I, s. 25-6.

¹² K. Kankak, *Pierwsza prowincja bernardynów litewskich 1530-1571*, „Litwa i Ruś”, Wilno 1912, z. 2, s. 65-76.

¹³ M. Czart, nr MNK XV, R. 7024.

¹⁴ O budowie stajni za czasów Bony wspomina akt z 1539 r., w którym oskarża się Stańczyka sołnika koniuchów o kradzież drewna wyrobionego na budowę stajni gospodarskich. AVAK, t. XVII, nr 3, s. 1-2.

¹⁵ E. T.[yszkiewicz], *O klasztorach zgromadzeń istniejących obecnie w dyeczyi wileńskiej*. [w:] *Teka Wileńska* wydawana przez Jana ze Śliwna, nr 4, Wilno 1858, s. 163 (136);

najdujemy na rycinie Tomasza Makowskiego z 1600 roku. Jest ona ostatnim dowodem jego powstania w końcu XVI w.¹⁶

Nasza wiedza o grodzieńskim kompleksie klasztorным bernardynów, szczególnie o kościele, znacznie się ostatnio zwiększyła dzięki badaniom Doroty Joanny Kuty. Na podstawie ryciny Makowskiego dokonała ona rekonstrukcji rzutu zabudowań klasztornych. Rysunek Makowskiego jest bardzo dokładny, zaś efekt rekonstrukcji interesujący. Osobiście zgadzam się z przypuszczeniem autorki, że widniejący na rysunku Makowskiego duży, najprawdopodobniej drewniany, budynek to dawne stajnie królewskie przerobione na budynek klasztorny. Wynika to z wyraźnych podobieństw: w budowie, lokalizacji i wielkości budynku przedstawionego na rycinach z 1567 i 1600 r.¹⁷

W pierwszych dwóch dziesięcioleciach XVII w. świątynię rozbudowano. Powiększono wtedy, przedłużono i zaakrąglono prezbiterium. Po zburzeniu korpusu pierwszego, tymczasowego kościoła na jego miejscu wzniesiono trójnawową bazylikę¹⁸. 3 maja 1618 r. świątynię konsekrowano pod wezwaniem Znalezienia Krzyża Świętego¹⁹. Najprawdopodobniej również wtedy powstał murowany klasztor²⁰. Kościół i klasztor podobno spaliła Moskwa w 1656 r.²¹

W kolejnych wiekach zmieniało się oblicze świątyni i zespołu klasztornego. W latach 60 XVII w. do północnej elewacji kościoła przy pierwszym przęśle domurowano kaplicę Łoretańską. W latach 1682-1686 dobudowano piąte przęsło kościoła oraz nową fasadę. Wtedy też powstały południowe i

---

A. Pabin, *Grodno*, [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, pod red. H. E. Wyczawskiego, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 79; D. J. Kuty, *Etapy budowy pobernardyńskiego kościoła w Grodnie*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, pod red. J. Lileyko, Lublin 2000, s. 396-7; BU Wilno, F 4-35 580 (A-2210); BJ, nr 6326 IV, k. 8; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, 3985, k. 13 (tu ok. 1594 r.). Florian Konopacki wzmiankowany był jako proboszcz grodzieński w 1595-1596 r., *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne przez X. Wacława z Sulgostowa kapucyna*, z. 3 (*Kramsk-Piotrków*), Kraków 1902, s. 188; LPAH, F. 694, op. 1, nr 3269, k. 30v.

¹⁶ GPMH-A w Grodnie, nr 14 379.

¹⁷ D. J. Kuty, *Etapy budowy...*, il. 3, s. 422.

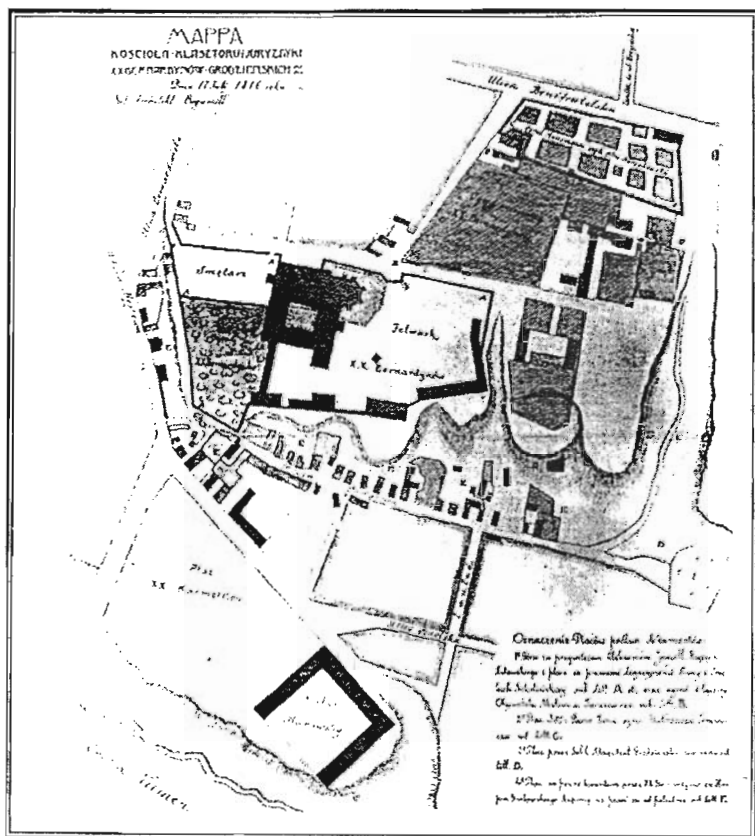
¹⁸ D. J. Kuty, *Etapy budowy...*, s. 400-404, datuje początek rozbudowy na 1605 r.; A. Pabin, *Grodno*, s. 79-80, podaje, że kamień węgielny położono w 1602 r., zaś prace budowlane prowadzono w latach 1615-1617. Oboje wskazują 1617 r. jako datę zakończenia budowy.

¹⁹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 642, k. 74v.

²⁰ D. J. Kuty, *Etapy budowy...*, s. 403, mniema, że skrzydło wschodnie oraz korytarz wzdłuż południowej ściany kościoła łączący klasztor z wieżą powstały przed 1609 r.

²¹ K. Kantak, *Bernardyni Polscy*, t. 1, Lwów 1933, s. 145.

Ilustracja 7. Plan jurydyki bernardynów grodzieńskich z 1816 roku. GPMHA w Grodnie, nr 14671.

zachodnie skrzydła klasztoru. W latach 1736-1739 powstała wieża kościoła. Kolejną przebudowę zainicjował pożar świątyni w 1753 r. Według Doroty Kuty dobudowano wtedy dwie kondygnacje wieży, zaś klasztor i kościół odremontowano. Nie ma ona jednak raczej racji, twierdząc, że kolejna przebudowa w latach 80. XVIII w. spowodowana była pożarem z 1782 r. (powstała wówczas kruchta, a wewnątrz kościoła zyskało klasycyzujące obli-

cze)²². Przeprowadzona po pożarze bardzo dokładna lustracja pogorzelska świadczy, że zespół klasztorny wówczas nie spłonął²³.

Podstawowego materiału dla określenia części składowych jurydyki bernardyńskiej dostarczają plany miasta oraz samej jurydyki. W zasobach Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego zachował się zbiór 11 planów przedstawiających zabudowania w obrębie muru klasztornego. Wszystkie noszą identyczny tytuł oraz datę (1804)²⁴. Według Doroty Kuty, która opublikowała jedną z nich, najprawdopodobniej zostały one przygotowane przez uczniów dominikańskiej szkoły w Zabiałach²⁵. Przypuszczenie to wydaje się słuszne. Z kroniki bernardynów dowiadujemy się bowiem, że plany jurydyki studenci sporządzali również w 1766 r.²⁶ Niestety, nie udało się ich odnaleźć. Wartość posiada inny, pochodzący z 1816 r. plan całej jurydyki, zaznaczono na nim pochodzenie poszczególnych jej części²⁷.

Plan jurydyki z 1816 r. przedstawia 4 kategorie placów. Według tego źródła na placach podarowanych przez króla i Sokołińskich położony był klasztor. Ograniczała go od południa, wschodu i zachodu skarpa góry klasztornej, u podnóża której rozpościerało się tzw. Podgórze Bernardyńskie. Granicę północną stanowiła ulica zwana Zaułkiem Bernardyńskim (Górą Bernardyńską, Podbernardyńską, Bernardyńską). Wybiegała ona z ul. Bernardyńskiej w kierunku wschodnim, wzdłuż muru cmentarza i północnej ściany kościoła, dalej na wschód, wzdłuż muru zespołu klasztornego (cały czas równoległe do ul. Dziemianowskiej). Ulicę taką zaznaczono już na planie z 1706 r. W obrębie tych placów mieściły się: cmentarz i sad bernardyński, położone między fasadą kościoła i klasztoru a Pogórzem i ul. Mostową. Na działce tej znajdował się kościół i klasztor oraz szereg drewnianych zabudowań gospodarczych stanowiących południową i wschodnią granicę terenu otoczonego murem klasztornym. W 1816 r.

²² D. J. Kuty, *Etapy budowy...*, s. 410-414. E. Dubas-Urwanowicz, *Regestr ekspensy na wyposażenie i remont kościoła OO. Bernardynów grodzieńskich z lat 1736-1739*, „Studia Podlaskie” 1999, t. IX, s. 122-127. Z faktów nieznanych literaturze przedmiotu, a odnotowanych w księgach miejskich warto wymienić fundację ołtarza dokonaną w 1671 r. przez Kazimierza Cwiklicza, burmistrza i landwójta grodzieńskiego. NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 212.

²³ LPAH w Wilnie. Sa, nr 3939, k. 1025-1052v.

²⁴ BU Wilno, F. 23-71, k. 1-11.

²⁵ D. J. Kuty, *Etapy budowy...*, s. 414-415, il. 10, s. 425.

²⁶ BOZ, nr 1798, k. 21. [12. IV. 1766]. „Rozmiar uczyniony z mapą tutejszego konwentu przez studentów w tymże konwencie *mathematicum*. Pod całym konwentem znajduje się co obszerniej mapa z eksplikacjami wyrażona pokazuje”.

²⁷ GPMH-A w Grodnie, nr 14 671. Plan publikuje: D. J. Kuty, *Etapy budowy...*, il. 11, s. 426.

oznaczono go jako folwark klasztorny. Na planie z 1780 r. cały teren nosi nr 490. Znane nam z licznych planów drewniane zabudowania gospodarcze na górze klasztornej musiały powstać po 1753 r., kiedy to spłonęła wcześniejsza zabudowa²⁸.

Według literatury rok po fundacji, w 1596 r., teren funduszowy powiększyła darowizna Jana Mateusza Tarasewicza²⁹. Na planie z 1816 r. zaznaczono jednakże dwa place: Mateusza Tarasewicza oraz jego syna, Jana Mateusza Tarasewicza. Własnością bernardynów był z pewnością pierwszy z nich, położony po północnej stronie Zaułku Bernardyńskiego, na rogu ul. Oliszkowskiej. W 1780 r. zaznaczono go jako ogród (nr 220). Jako teren należący do bernardynów odznaczono go również w 1753 r. Czy ofiarodawcą działki był Mateusz Tarasewicz, czy jego syn? – nie sposób jest stwierdzić³⁰.

Drugi plac, wskazany w 1816 r. jako ogród Hausmana, a wcześniej według legendy planu - jako własność Jana Mateusza Tarasewicza, jak się wydaje, nigdy nie należał do bernardynów. W 1753 r. stał na tym gruncie pałac Branickich który w tymże roku uległ pożarowi. Branicy część parceli odsprzedali pamiętnikarzowi, Marcinowi Matuszewiczowi. Potem była ona własnością Ignacego Grabowskiego i Jakuba Hausmana³¹. Niestety, nie wiemy, od kogo działkę nabyli Branicy. Niewykluczone więc, że wcześniej plac należał do bernardynów. Żadne jednak źródło, oprócz planu jurydyki, o tym nie świadczy.

Przedmiotem sporu między miastem, a bernardynami było zawsze tzw. Podgórze Bernardyńskie. Teren ten, położony u podnóża skarpy góry klasztornej, otoczony był od zachodu ul. Mostową i fragmentem Bernardyńskiej. Od południa ograniczała go ul. Podgórze Bernardyńskie. Pierwszy proces między miastem a bernardynami odbył się niedługo po rozpoczęciu przebudowy pierwszego kościołka bernardyńskiego. 24 października 1607 r. miał miejsce sąd komisarski, na którym rozpatrywano skargę

²⁸ GPMH-A w Grodnie, nr 14 671; SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; RPW-HA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1; nr 21873, k. 1; F. 349, op. 12, nr 1485, k. 1; nr 1486, k. 1; nr 1487, k. 1; F. 1293, op. 1, nr 162, k. 1.

²⁹ A. Pabin, *Grodno*, s. 79. Fragment, który o tym mówi, powtarza za nim słowo w słowo D. J. Kuty, *Etapy budowy...*, s. 396.

³⁰ GPMH-A w Grodnie, nr 14 671; SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; RPW-HA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

³¹ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; J. Gordziejew, *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*, Toruń 2002, s. 131, 135.

„o podkopywanie góry” klasztornej³². Dokonano wtedy rozgraniczenia gruntów klasztornych z miejskimi. Rozgraniczenie to cytowane jest w ordynacji komisarskiej z 1670 r. Dokument przedstawiono wówczas przed komisarzami królewskimi, gdyż wbrew dekretowi Zygmunta III bernardyni uzurpowali sobie prawa do terenu za murem cmentarnym, a więc do Pogórza³³. Zgromadzenie musiało zatem wejść w jego posiadanie między 1607 a 1670 r. W rewizji z 1680 r. przy ul. Mostowej pod górą odnotowano 5 domków jurydyczan. W południowej części Podgórza mieszkało 10 jurydyczan³⁴. Na planie z 1816 r. tereny Podgórza oznaczono jako plac kupiony przez zakon od Kaspra Grabowskiego³⁵. W innym dokumencie czytamy, że bernardyni nabyli go w 1608 r. od Kaspra Kasperowicza Gnembockiego. W jeszcze innym zaś miejscu nosi on miano Dębowskiego. Przed komisją królewską w 1721 r. zakon prezentował również legację mieszczanina Jana Kąckiego na dom na Podgórzu, wydaną w 1645 r. Z zapadłego wtedy dekretu komisarskiego dowiadujemy się, że podczas zakładania fundamentów wyrównano część Podgórza przy samej górze klasztornej. Zapewne miało to miejsce podczas budowy piątego przęsła kościoła oraz zachodniego skrzydła klasztoru³⁶.

Spór z miastem skończył się w 1760 r., kiedy to zakon za zgodą prowincjała zrzekł się Podgórza na rzecz miasta, stawiając przy tym kilka warunków. Na terenie Podgórza wolno było osadzać jedynie katolików. Zabronione było im podkopywanie góry klasztornej, wybieranie z niej żwiru, posuwanie w kierunku góry ogrodów, ogradzanie ich, zakładanie karczem. Domki dziadów kościelnych usadowione pod samym murem cmentarza i furką miały pozostać w jurysdykcji klasztornej, podobnie jak plac miejski położony za ogrodami klasztornymi aż po drogę biegnącą z ul. Dziemianowskiej na Podole. Konwent zamierzał zbudować tam domy dla organisty i syndyka klasztornego. Jednocześnie zakon oprócz Podgórza zrzekał się na rzecz miasta placu Nareykowskiego odgraniczającego klasztor od działek szlacheckich położonych przy ul. Dziemia-

³² B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 55v-56.

³³ LPAH w Wilnie. F. 110, op. 1, nr 1, k. 1-1v. „Z czola ul. Bernardyńskiej poczyna się góra, którą górę łączy uliczka rowem idącą ku Kurhanowi, który plac idąc rozgraniczeniem ku temuż jako kościół i ograniczenie zamknięcia kościelnego jest. z drugiej strony góra należy ojcem bernardynom od Podola jako mury i ogrodzenie od cmentarza idzie ku ogrodom ...”.

³⁴ LPAH w Wilnie. F. 110, op. 1, nr 3, k. 12v, 14.

³⁵ GPMH-A w Grodnie, nr 14 671. „Plac za pewne kwantum przez XX bernardynów od Kaspra Grabowskiego kupiony na Podgórzu od południa ...”.

³⁶ D. J. Kutry, *Etapy budowy...*, s. 407-408, 410.

nowskiej. Miasto analogicznym dokumentem obiecało spełnić wszystkie warunki³⁷. Dowodem, że zawarta ugoda doszła do skutku, jest plan miasta z 1780 r. Zaznaczono na nim Podgórze od strony Podola składające się z 15 działek (nr 473-487). Podgórze od strony ul. Mostowej, oddzielone od poprzedniego szpitalem karmelickim odnajdujemy tu podzielone na 13 działek (nr 243-255). Teren za ogrodami bernardyńskimi w 1780 r. oznaczono jako pustą posiadłość bernardyńców (nr 223). Plac Nareykowski podzielono, jak się wydaje, na 2-3 parcele (nr 221-222, 223?). Wśród mieszkańców działek pobernardyńskich nie odnajdziemy wtedy ani jednego Żyda³⁸.

W 1760 r., w momencie zrzeczenia się części jurydyki na rzecz miasta była ona spustoszona przez pożar. Żywiół oszczędził jedynie 7 domków jurydyczan na Podgórzu południowym oraz 3 domy na Podgórzu zachodnim, w jego części przylegającej do ul. Bernardyńskiej³⁹.

Okresowo w skład jurydyki wchodziły również place położone w innych miejscach. Z aktu darowizny na rzecz cerkwi Przystej w Grodnie, na mocy którego w 1626 r. Jarosz Wołłowicz przekazał jej kilkanaście chałup poddanych, położonych za cerkwią św. Krzyża nad samym Niemnem, wiemy, że wcześniej teren ten posiadali bernardyni. Szesnastu mieszczan darował im wuj Wołłowicza - Iwan Mielezsko. Starosta żmudzki odkupił ich od klasztoru i podarował na rzecz cerkwi, pod progiem której pochowana była jego matka⁴⁰.

Czasowo zakonnicy posiadali też pół spichlerza nad Niemnem przekazanego im w 1642 roku przez Krzysztofa Kopcia, marszałkowicza lidz-

³⁷ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 72-74v.

³⁸ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1. Pusta działka nr 256 również należała w 1780 r. do miasta, jednakże porównanie z planem z 1753 r. świadczy, że była ona przed 1775 r. własnością karmelitów, a nie bernardyńców. SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; E. Д. Квятницкая w rekonstrukcji sytuacji własnościowej w 1780 r. (*Планировка Гродно в XVI-XVIII вв.*, [w:] *Архитектурное Наследство*, t. 17, Москва 1964, il. 24, s. 37) myli się, określając działkę nr 256 jako własność szlachecką. Podobnie nieprawdą jest, że działka nr 255 była posiadłością ziemską, na planie z 1780 r. wyraźnie ją oznaczono jako własność Czarachowiczowej. Michał Czarachowicz, cechmistrz zarembacki odnotowany jako jej posesor w 1776 r. trzymał ją na mocy kontraktu wydanego przez magistrat, co zapisano w 1781 r. LPAH w Wilnie, Sa, 3862, k. 22, 23v, 58v.

³⁹ *Wiadomość o pożarze zdarzonym 1753 roku w Grodnie*, [w:] *Ódyna Druskiennickich Źródleł*, Grodno 1846, s. 38, nr 53, „... [spłonęła] jurydyka koło sadu i cmentarza ...”; SLHA w Dreźnie. Schr. VII, Fach. 90, nr 6.

⁴⁰ NAHB w Grodnie, F. 1475, op. 1, nr 1, k. 72-73; AVAK, t. I, nr 15, s. 52-54.

kiego⁴¹. Inną działkę bernardyni uzyskali na mocy testamentu mieszczanina Mikołaja Lachowicza. Darował on konwentowi pół domu z placem po wschodniej stronie ul. Mostowej. Kiedy stojący na nim budynek spłonął, a małżonka zwróciła konwentowi sumę legacyjną, tenże w 1670 r. zrzekł się pustej działki na jej rzecz⁴². W tym samym roku Elżbieta Kroszniewszczanka 1v. Mikołajowa Lachowiczowa, 2v. Maciejowa Karłowska odsprzedała parcelę ławnikowi, Marcinowi Czerniawskiemu. Jako posesora tego placu odnotowała go rewizja z 1680 r.⁴³

Przez krótki czas bernardyni byli też właścicielem działki na rogu ul. Bernardyńskiej i Dziemianowskiej. W 1709 r. darował ją swym testamentem Jan Leszczyński. Bernardyni odsprzedali tę posesję w 1740 r. Stefanowi Sabinowskiemu⁴⁴.

Bernardyni posiadali tzw. Pałac Szklany. Położony on był w kwartale miasta ograniczonym ul. Dziemianowską i Oliskowską. Zbudował go na gruncie klasztornym wojewoda wileński, Michał Pac. Po jego śmierci (1682) przejęli go bernardyni⁴⁵. W 1684 r. za zgodą prowincjała konwent sprzedał go wojewodzie wileńskiemu i hetmanowi wielkiemu litewskiemu, Kazimierzowi Sapieże. W akcie kupna zobowiązał się, że po jego śmierci pałac wróci w ręce klasztorne⁴⁶. Tak się jednak nie stało. Potem jego właścicielami byli: syn hetmana Jerzy, wojewoda mściłowski oraz Antoni Kazimierz Sapieha, starosta merecki i kasztelan trocki⁴⁷. Cena i nazwa pałacu wskazują, że musiała to być budowla niezwykła. W 1715 r. odnotowano, że odbywały się w nim sądy skarbowe i ziemskie⁴⁸.

Oprócz placów w mieście bernardyni w zasadzie nie mieli dóbr ziemskich. Zabraniała im zresztą tego reguła zakonna. Byli oni jednak właścicielami kilku nadanych im łąk. W 1609 r. Krzysztof Iłowski nadał im łąkę zwaną Rusotka mierzącą ok. 1 włóki. W 1769 r. cztery inne sianożęci: Rusotkowszczyznę (Rusotkę), Klim, Natrowicze i Zasrankę ofiarowali bernardynom bracia: Józef (proboszcz), Karol (pisarz ziemski) i Tomasz (miecznik i rotmistrz) Chreptowiczowie. W zamian bernardyni zobowią-

⁴¹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1, k. 210-210v.

⁴² NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 203v.

⁴³ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 204-204v; LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 13.

⁴⁴ PKGE, cz. II, s. 285; NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 35, k. 1047-1050v.

⁴⁵ A. Pabin, *Grodno*, s. 81.

⁴⁶ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 24-25v.

⁴⁷ J. Gordziejew, *Socjotopografia*..., s. 215.

⁴⁸ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 9, k. 526v.

zali się odprawiać co miesiąc msze za dusze ich rodziców. W czasach Tyzenhauza łąki te odebrano na rzecz ekonomii. Klasztor utrzymywał się z dochodów z jurydyki oraz kapitałów⁴⁹. W 1818 r. zabudowanie klasztoru, ogrody, cmentarz, dziedziniec oraz place jurydyczan zajmowały łącznie 11 mórg, 233 pręty, 41½ pręcika powierzchni⁵⁰.

Jurydyka Bernardynek

O bernardynkach grodzieńskich pisano dotychczas niewiele. Ich kościół i klasztor, usadowiony naprzeciw męskiego konwentu, wraz ze zwartą terytorialnie jurydyką zajmował wcale pokaźny, ponad 6-hektarowy teren⁵¹. Czytelnie przedstawiono go na planach z 1753 r i 1780 r. Ograniczały go: od zachodu tereny Nowego Zamku, od południa ul. Sadownicka, od wschodu tereny zajęte przez klasztor karmelicki, fragmenty ul. Mostowej, od północy zaś uliczka wybiegająca z tej ostatniej w kierunku Nowego Zamku. Na południu teren jurydyki przekraczał ul. Sadownicką, sięgając Niemna (między pałacem Ogińskiego i Radziwiłła)⁵².

O tym, jak wszedł on w posiadanie bernardynek, niewiele wiemy. Jedynie wizytacja z pocz. XIX w. wspominała, że teren funduszowy tworzyły 3 place: jeden podarowany przez Scipiona del Campo i dwa kupione za pieniądze pochodzące z posagów zakonnic⁵³. Zdaje się, że wzmianka powyższa dotyczy nie 3 działek miejskich, a wielu placów kupionych od 3 właścicieli. Jednym z nich był Janusz Skumin Tyszkiewicz, pisarz litewski. Wiemy, że bernardynki 18 stycznia 1619 r. nabyły od niego parcele i domy w Grodnie. Zapewne wśród nich był również plac położony przy moście zamkowym, który wcześniej Stefan Batory nadał Franciszkowi Weselini z Hadatu, odsprzedany przez tego ostatniego w 1588 r. podskarbiemu Teodorowi Skuminowi. Być może w gronie kupionych działek znalazł się też plac należący do Radziwiłłów. Świadczy o tym

⁴⁹ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 79-81v; BJ, nr 6326 IV, k. 8-10; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 642, k. 75-75v.

⁵⁰ BJ, nr 6326 IV, k. 8-11.

⁵¹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 269.

⁵² RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1; SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6.

⁵³ LPAH w Wilnie, F. 604, op. 1, nr 294, k. 7. „Klasztor JPP bernardynek grodzieńskich przez same panny zakonne przed 1618 r. z Wilna do Grodna sprowadzone za pomocą różnych dobrodziejów jest wystawiony, a to na placach 3: jednym przez JWP Scipiona del Campo darowanym, a dwóch za własne pieniądze kupionych”.

fakt, że w archiwum klasztornym przechowywano przywilej Sławiana Batorego z 22 czerwca 1582 r., którym król nadał Krzysztofowi Radziwiłłowi place nad Niemnem. Od Jerzego Scipiona del Campo, wojskiego grodzieńskiego, bernardynki nabyły 13 stycznia 1621 r. place i dom⁵⁴. Pieniądze na wykup działek miejskich miały podobno pochodzić od ksiąg Czarotoryskich⁵⁵.

Pomysłodawcą całego przedsięwzięcia był podobno Krzysztof Scipion del Campo. Pełniąc funkcję prowincjała bernardynów, sprowadził on do Grodna z klasztoru wileńskiego pierwszą zakonnice – Urszulę Mielecką (przed 1618 r.). Wkrótce przybyły następne: Franciszka Krasieńska i Teofila Sapieżanka⁵⁶. Ta ostatnia została drugą księżką grodzieńskiego konwentu. Zapewne fakt ten miał wpływ na to, że podkanclerzego Kazimierza Lwa Sapiechę uważa się za jednego z największych dobroczyńców zgromadzenia, który w znacznej mierze miał się przyczynić do wymurowania świątyni i klasztoru⁵⁷. Wiemy też, że pieniądze z posagu Teofili w największym stopniu posłużyły do wykupienia z rąk Mikołaja i Krzysztofa Kunciewiczów majątku Żorostawka (1624)⁵⁸. Za jej rządów bernardynki nabyły też folwark Adamowicze (1633)⁵⁹. Wcześniej, w 1618 r., inny dobrodziej klasztoru – Hieronim Wołłowicz, starosta żmudzki podarował bernardynkom dobra Zalesie, wyjednawszy w lipcu tego roku u swego brata Eustachego Wołłowicza, biskupa wileńskiego, konsens na odmianę

⁵⁴ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 272v.

⁵⁵ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3985, k. 14.

⁵⁶ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3985, k. 13v, wymienia prowincjała bernardynów, Scipiona del Campo jako inicjatora fundacji. Trzykrotnie prowincjałem był Krzysztof Scipion del Campo. W. F. Murawiec, *Scipio (Scipo del Campo) Krzysztof*, PSB, t. 34, Warszawa-Kraków 1995, s. 85-7; J. Jodkowski, *Grodno*, Wilno 1923, s. 21, podaje wśród osób, które przyczyniły się do fundacji Jana, wojskiego grodzieńskiego, rodzzonego brata prowincjała i Adama Scipionów.

⁵⁷ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 258. Kościół 27 VII 1621 r. .... za przyłożeniem się wielu dobrodziejów, a mianowicie JOX Kazimierza Sapiechy podkanclerzego litt... wymurowany ..."; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3985, k. 14. „JW. JP. Kazimierz Sapieha podkanclerzy W. Ks. L. kazał wymurować kościół...”.

⁵⁸ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 269, „Folwark Żorostawka w r. 1623 X 18 d. przez WW. PP. bernardynki grodzieńskie od Mikołaja i Krzysztofa Kunciewiczów za własne posagowe pieniądze kupiony za przełożenstwa Teofili Sapieżanki, która do takowego nabycia najwięcej się przyczyniła”. Intromisja miała miejsce 7 III 1624 r. (k. 273). Kunciewiczowie posiadali Żorostawkę Małą (Zahorany) od 1578 roku. NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 30, k. 24-25, 31-32, 35-36v.

⁵⁹ LPAH w Wilnie, F. 604, op. 1, nr 294, k. 7. „folwark Adamowicze w r. 1633 kupiony przez zakonnice Teofilę Sapieżankę”.

funduszu plebanii zaleskiej. Inkorporacja funduszu parafialnego była w zakonach żeńskich zjawiskiem bardzo rzadkim. Bernardynkom grodzieńskim zatwierdził ją Zygmunt III 9 kwietnia 1619 r. Druga część tych dóbr stała się własnością zakonu w 1630 r.⁶⁰

Jedno ze źródeł wspomina, że początkowo zakonnice mieszkały przy małej kaplicy⁶¹. Starosta żmudzki, nadając bernardynkom Zalesie w 1618 r., stwierdził, że klasztor był już erygowany⁶². Murowany kościół i klasztor, według późniejszych wizytacji, powstał w 1621 r. Jakiś związek z jego budową mógł mieć z pewnością przywilej królewski z 3 września 1618 r. na cegielnię i ogród. Należy uznać, że budowa była jednak bardziej rozciągnięta w czasie. Świadczy o tym data konsekracji kościoła (4 lipca 1651 r.) oraz kolejny przywilej królewski na place i cegielnię wydany 16 stycznia 1645 r.⁶³ Zastanawia również fakt, iż źródła późniejsze podają datę dzienną 27 lipca 1621 r., raz traktując ją jako datę budowy kościoła, innym zaś razem jako datę fundacji⁶⁴. Może odbyła się wtedy uroczysta introdukcja zakonnice? Prawdopodobnie rację ma Andrzej Pabin, twierdząc, że początkowo kościół i klasztor były drewniane, a murowaną świątynię i klasztor zbudowano dopiero w 1648 r. z fundacji sapieżyńskiej. Kwestia ta zdaje się być w świetle znanych mi źródeł nie do końca uchwytna. Nie potrafię również potwierdzić lub zanegować informacji, że kościół i klasztor zostały spalone przez Moskali w 1656 r., a potem odbudowane⁶⁵.

⁶⁰ E. T.[yszkiewicz], *O klasztorach...*, s. 185; A. Pabin, *Grodno*, s. 79-82, 509-510; A. Szot, *O zasobie archiwów parafialnych dekanatu sokólskiego w 1840 r. (i źródłach do dziejów tychże parafii w archiwach białostockich w 1. poł. XIX w.)*, [w:] *Małe Miasta. Między tradycją a wyzwaniem przeszłości*, pod red. M. Zemło, Supraśl 2002, s. 64; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3985, k. 14; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 273. Zalesie posiada układ przestrzenny charakterystyczny dla małego miasteczka z prostokątnym rynkiem i czterema wybiegającymi z jego naroży ulicami. Nie jest jednak znany żaden dokument nadający tej miejscowości prawo miejskie.

⁶¹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3985, k. 13v.

⁶² A. Pabin, *Grodno*, s. 509.

⁶³ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 258, 272v.

⁶⁴ BJ, nr 6325 IV, k. 6; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 258.

⁶⁵ A. Pabin, *Grodno*, s. 509-510. Jeżeli kościół drewniany zbudowano na placu kupionym od Jerzego Scipiona del Campo, jak twierdzi A. Pabin, to musiałyby on powstać po nabyciu przez bernardynki placu, a więc po 13 stycznia 1621 r. Wybudowanie drewnianej budowli do lipca tego roku byłoby więc teoretycznie możliwe.

Kościół pod wezwaniem Narodzenia NMP, dziś nieistniejący, według wizytacji z 1820 r. mierzył 40 łokci długości i 15 szerokości⁶⁶. Jego wizerunek, po przekazaniu klasztoru prawosławnym w 1854 r. i przebudowie,

KOŚCIÓŁ I KLASZTOR
P.P. BERNARDYNEK W GRODNO
W R. 1852 (OO STRONY NIEMNA).

Ilustracja 8. Kościół i klasztor bernardynek w 1852 r., rys. J. Jodkowski [w:] J. Jodkowski, *Grodno*, Wilno 1923, s. 22.

odnajdziemy na jednej z pocztówek z pocz. XX w.⁶⁷ Rysunek budowli widzianej od strony Niemna opublikował Józef Jodkowski⁶⁸. Kościół był

⁶⁶ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 258. Według A. Pabina, *Grodno*, s. 509, w źródłach z okresu fundacji można napotkać dwa wezwania kościoła: 1) Narodzenia NMP ad Aram Coeli oraz św. Antoniego z Padwy i św. Kazimierza 2) Matki Boskiej Anielskiej i św. Antoniego.

⁶⁷ В. Целеш, *Гарады Беларусі на старых паштоўках*, Мінск 1998, s. 30. Fragment z opisu autorstwa P. Czyżewskiego zamieszczono na okładce czasopisma „Gryfita. Białostocki Magazyn Historyczny” 1999, nr 20-21, 1 s. okładki. Na pocztówce widoczne są przeźbki na cerkiew, m.in. kopuła i kokosznikowy szczyt. Podpisano ją: „Grodno. Klasztor męski”. bowiem mieścił się w nim klasztor bazylianów przeniesiony tam z cerkwi św. Borysa i Gleba w 1854 r. na polecenie gubernatora I. Bibikowa. Inny wizerunek od strony absydy

orientowany, jednowieżowy, kryty dachówką, miał 7 ołtarzy. Przed wejściem znajdował się niewielki babińczyk. Po obu stronach zakończonego absydą prezbiterium znajdowały się dwie zakrystie. Świątynię i cmentarz otaczał mur. Wejście prowadziło przez piętrową murowaną bramę położoną naprzeciw biegnącej z Rynku ul. Mostowej⁶⁹.

Zabudowania klasztoru składały się z trzech dwukondygnacyjnych skrzydeł. Do klasztoru wchodziło się przez furtę od strony dziedzińca położonego przed frontem kościoła, który wykorzystywany był jako cmentarz zakonny. Do ściany świątyni przylegało skrzydło klasztorne, którego przedłużenie w kierunku zachodnim (wraz z frontem kościoła i murem) zamykało dziedziniec kościelny. Korytarzowa część tego skrzydła stykająca się ze świątynią i prowadząca do zakrystii zakonnej musiała powstać później, między 1753 a 1780 r., co wynika z porównania planów miasta z tychże lat. Być może całe skrzydło należy tak datować? Z opisu wizytatora z 1820 r. wynika, że na I piętrze cele nie były wykończone. Najdłuższe skrzydło klasztorne, zwane przez źródła głównym, stanowiło przedłużenie frontu kościoła w kierunku południowym. Znajdowały się w nim cele zakonnic. Kolejne skrzydło odbiegało od głównego w kierunku wschodnim, równoległe do budynku kościoła, tworząc wraz z nim oraz skrzydłem głównym dziedziniec klasztorny. Na jego dolnej kondygnacji znajdował się refektarz i kuchnia, na górnym – cele zakonne⁷⁰. Skrzydło to na planie z 1753 r. przedłużone zostało drewnianą budowlą, równoległą do głównego skrzydła klasztoru oraz innym drewnianym budynkiem (wówczas spalony), który wraz z nim oraz budynkiem klasztornym niemal całkowicie zamykał dziedziniec klasztorny⁷¹. Na południe od klasztoru leżał ogród klasztorny otoczony murem⁷². Na wschód od dziedzińca znajdował się cały szereg murowanych i drewnianych budynków gospodarczych częściowo przylegających do muru klasztornego⁷³.

---

zamieszka A. Кулагін, *Праваслаўныя храмы на Беларусі. Эцыклапедычны даведнік*, Мінск 2001, s. 240. Zdjęcie błędnie podpisano jako sobór św. – Sofijski.

⁶⁸ J. Jodkowski, *Grodno*, s. 22.

⁶⁹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 258-259.

⁷⁰ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1; SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 261v-2. Na planie z 1706 r. oznaczono tylko skrzydło z refektarzem, co moim zdaniem może wskazywać, że tylko ono było wówczas murowane. RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 1466, k. 1.

⁷¹ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6.

⁷² RPWHA w Moskwie, F. 349, op. 12, nr 1485, k. 1, nr 1486; F. 1293, op. 1, nr 162, k. 1.

⁷³ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 262-262v. Wizytacja z 1820 r. wymienia: drewniany budynek rezydentek, murowaną, jednopiętrową oficynę, murowany browar, mu-

Budynki jurydczan znajdowały się na placach położonych wzdłuż muru klasztornego przy ul. Mostowej, Sadownickiej oraz w Rowie Zamkowym. Na planie miasta z 1753 r. oznaczono przy ul. Sadownickiej oraz w Rowie Zamkowym, przy murze klasztornym sześć drewnianych budynków jurydczan klasztornych, zaś między Sadownicką a Niemnem – siedem. W pożarze, który w tymże roku zniszczył znaczną część miasta, spłonęła brama klasztorna oraz zabudowa jurydyki ciągnąca się wzdłuż muru przy ul. Mostowej⁷⁴. Na planie miasta z 1780 r. place należące do tej jurydyki oznaczono nr 269-275. Tam też odnotowano dwie inne, nie-numerowane działki należące do bernardynek. Jurydyka po obu stronach ul. Sadownickiej oraz w Rowie Zamkowym została oznaczona nr 397-407, 410-412, place położone na północ od klasztoru nr 394-395, zaś sam klasztor nr 396. Łącznie więc jurydyka bernardynek składała się wtedy z 26 placów⁷⁵. W 1789 r. odnotowano na niej 42 dymy, w tym: klasztor, kamienicę i karczmę⁷⁶. Rok później było 41 dymów. W spisie z 1794 r. odznaczono je nr 667 (klasztor), 828-840, 859-860, 876 (ul. Sadownicka), 841-854 (Rów Zamkowy)⁷⁷. W 1820 r. zapisano 12 gospodarzy zamieszkujących jurydykę przy ul. Mostowej i 29 – jurydykę przy ul. Sadownickiej, 60% jurydczan to Żydzi⁷⁸. Jurydyka przy Mostowej zwana była Górna. Leżące tam działki określano placami przy murze bernardynek⁷⁹. Jurydyka przy ul. Sadownickiej nosiła miano Jurydyki Nad Niemnem, Podsadzia lub, jak mniemać można, Jurydyki Dolnej⁸⁰.

rowaną piekarnię, drewnianą stajnię oraz praczkarnię. Budynki te wyraźnie oznaczono w obrębie muru klasztornego na planach z 1780 i 1812 r. RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1; F. 349, op. 12, nr 1485, k. 1.

⁷⁴ *Wiadomość o pożarze...* s. 36. Spłonęła: „jurydyka koło muru wieleb.[nych] PP. bernardynek; kościół tylko salwowany”; SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się Grodna w okresie od XIV do XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki” 1968-1969, t. IX, aneks 1, s. 258, *Den Jung frau Bernardingen Wirtschafts Gebäudern nebst Jurisdiction* (litera Q).

⁷⁵ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

⁷⁶ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5820, k. 1-1v.

⁷⁷ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 649, k. 7-7v, 9-9v; [*Spis mieszkańców Grodna z 1794 r.*], oprac. J. Urwanowicz, [w:] *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, pod red. A. Woltanowskiego i J. Urwanowicza, Białystok 1997, s. 99-100, 110-112.

⁷⁸ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 263v-264. W wizytacji z 1818 r. błędnie odnotowano, że jurydyka składała się tylko z kilku domów. BJ, nr 6325, k. 6v.

⁷⁹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 15, k. 45-47, 152-153.

⁸⁰ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 14, k. 881-882; nr 15, k. 86-89.

Klasztor zamknięto w 1853 r., a następnie przekazano prawosławnym mnichom z Kołozy⁸¹. Jednakże już wcześniej zostały naruszone podstawy ekonomiczne jego funkcjonowania, bowiem po III rozbiorze większość posiadłości ziemskich klasztoru znalazła się w zaborze pruskim. Na początku XIX w. w jego rękach pozostawał tylko majątek Żorostawka liczący 35 włók, 10 mórg, 175 pręcików gruntu i 183 poddanych⁸². Wizytujący klasztor w 1804 r. biskup Kossakowski nazwał go szpitalem, w którym mieszkało tylko kilka starych i niedołężnych zakonnic. Według niego od kilku lat nie miał on już nowicjuszek z powodu swego ubóstwa i niewygód⁸³. Istotnie, tak wiele zakonnic jak przed zaborami nie mogło się utrzymać. Przed rozbiorami w 1783 r. w grodzieńskim klasztorze mieszkały 22 zakonnice⁸⁴. Po rozbiorach liczba ich zmniejszyła się o połowę. W 1818 r. odnotowano ich zaledwie 12 oraz jedną nowicjuszkę, w 1820 – 11 i 2 nowicjuszek, w 1828 r. było 12 zakonnic⁸⁵. Klasztor wspomógł prowincjał, który przeniósł do niego (przed 1807 r.) po kilka siostr z Kowna i Słonimia.

Jurydyka Bonifratrów

W porównaniu z innymi grodzieńskimi zgromadzeniami zakonnymi bonifratrzy osiedli w Grodnie dosyć późno, bo dopiero w pierwszej połowie XVIII w. Szpital Braci Miłosierdzia ufundował swym testamentem Karol Piotr Panczerzyński, biskup wileński, 3 grudnia 1725 r. Dokument ten aktykowano w księgach trybunalskich 17 lutego 1729 r.⁸⁶, stąd też

⁸¹ Е. Орловский, *Гродненская Старина. Ч. I Гор.Гродна*, Гродно 1910, s. 275, podaje, że zabudowania po bernardynkach sprzedano zakonowi bazylianów 21 IV 1854 r., w październiku zakończono były przeróbki, a świątynię poświęcono 27 XI 1854 r. na cześć ikony kazańskiej MB, potem zaś przemianowano ją na cerkiew św. – Mitrofaniewską. J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912, s. 223, twierdzi, że klasztor został skasowany między 1850-1853 r.; J. Jodkowski, *Grodno*, s. 22, podaje, że przekształcono go w monaster prawosławny w 1854 r.; Ю. Гардзей. *Гродзенскія бернардынкі*, „Биржа информации” [odbitka uzyskana bez bliższych danych bibliograficznych (1998?)]. za datę kasaty uznaje 1853 r.; А. Кулагін, *Праваслаўныя храмы...* s. 240, nazywa ją cerkwią św. – Afanasiewską.

⁸² BJ, nr 6325 IV. k. 6v.

⁸³ [Wizytacja biskupa Kossakowskiego z 1805 r.], [w:] J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 527.

⁸⁴ LPAH w Wilnie. F. 694, op. 1, nr 3985, k. 14.

⁸⁵ BJ, nr 6325 IV. k. 6; LPAH w Wilnie. F. 694, op. 1, nr 4020, k. 270v-272; nr 642, k. 92v.

⁸⁶ LPAH w Wilnie. F. 694, op. 1, nr 4020, k. 282v.

w literaturze przedmiotu pojawia się ta właśnie, błędna data⁸⁷. Niekiedy też jako datę fundacji wzmiankuje się rok 1719⁸⁸, 1727⁸⁹ oraz 1728⁹⁰.

Znane nam źródła milczą na temat tego, kiedy dokładnie została urzeczywistniona fundacja⁹¹. Logika nakazywałaby uznać, że bonifratrzy osiedlili się w Grodnie w (lub po) roku 1729. Być może rację ma tu jednak proboszcz grodzieński, Józef Chreptowicz, który w ankiecie w 1775 r. napisał, że bonifratrzy byli wprowadzeni do miasta w 1727 r.⁹² Bezpośrednie źródłowe potwierdzenie funkcjonowania zgromadzenia na terenie Grodna mamy dopiero z 1744 r.⁹³

Uposażenie szpitala było skromne. Właściwie fundacja obejmowała tylko duży plac przy końcu ul. Dziemianowskiej, na tzw. Kurhanie⁹⁴. Działkę tę najprawdopodobniej oznaczono w inwentarzu miasta z 1680 r. jako „folwark Hanuszowej” przy ul. Dziemianowskiej⁹⁵. Jej mąż, Hanus Paulsen, wielokrotnie pełnił funkcję burmistrza i landwójta grodzieńskiego⁹⁶. Magistrat grodzieński „za wierne i prawowite około upadłego miasta tego pieczętowanie” oraz długi, których nie był w stanie zwrócić, zastawił

⁸⁷ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 223; E. T[yszkiewicz], *Wiadomość historyczna o zgromadzeniach i fundacjach męskich i żeńskich rzymsko-katolickich klasztorów w Dycezyi Wileńskiej*, [w:] *TeKa Wileńska* wydawana przez Jana ze Śliwna, nr 2, Wilno 1857, s. (25) 255; J. Jodkowski, *Grodno*, s. 31.

⁸⁸ LPAH, F. 694, op. 1, nr 3985, k. 13v.

⁸⁹ P. Wrzeszcz, *Grodno* [w:] *Encyklopedia katolicka*, pod red. J. Walkusza, t. VI, Lublin 1993, s. 168; A. Кулагін, *Каталіцкія храмы на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, wyd. 2, Mінск 2001, s. 174; E. Dubas-Urwanowicz, *Fundacje kościołów i klasztorów grodzieńskich do XVIII wieku*, [w:] *Fundacje i fundatorzy w średniowieczu i erze nowożytnej*, pod red. E. Opalińskiego i T. Wiślicza, Warszawa 2000, s. 130, 139.

⁹⁰ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 276; nr 642, k. 84; F. 604, op. 5, nr 1894, k. 2. 11; Ю. Ю. Гордеев, *Гродно в XVIII веке. (Специфика историко - архитектурного развития)*, „Наш Радавод”, кн. 3, ч. II, Гродно 1991, s. 405.

⁹¹ Ю. Гордзеў, *Браты міласернасці*, „Биржа информации” [odbitka uzyskana bez bliższych danych bibliograficznych (1998?) dzięki uprzejmości dr Ślisz z Grodna]. Autor twierdzi, że fundacja miała miejsce w 1725 r., zaś bonifratrzy założyli swój klasztor w 1729 r., co moim zdaniem jest zbyt daleko idącą interpretacją zapisu wzytacji 1820 r.

⁹² LPAH w Wilnie, F. 694, op. 5, nr 829, k. 4v.

⁹³ *Indeks Alfabetyczny Miejscowości Dawnego Wielkiego Księstwa litewskiego*, cz. I. A-K (*Abakanowicze-Kujany*), Wilno 1929, s. 222.

⁹⁴ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 282v, 283v.

⁹⁵ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 16v.

⁹⁶ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1. k. 1, 102, 111v, 123v, 124v, 128-128v, 157, 163, 176, 226v, 237, 259, 274.

mu grunt orny na Kurhanie oraz znaczną część głównego Rynku miasta⁹⁷. Wiele, w tym porównanie opisu granicy z planami miasta z 1780 i 1824 r., wskazuje na to, że obszar ten, a przynajmniej jego znaczna część, wszedł później w skład fundacji bonifratrów⁹⁸. Możliwe jednak jest, że wzmianka dotyczy działki sąsiadującej. W takim przypadku teren fundacji byłoby oznaczony w inwentarzu z 1680 r. jako posiadłość szlachecka Chojeckiej lub w ogóle go tam nie odnotowano⁹⁹. Cały plac lub jego znaczną część specjalnie na potrzeby fundacji kupił biskup wileński od jezuitów grodzieńskich 27 listopada 1725 r., zaledwie na kilka dni przed sporządzeniem swego testamentu¹⁰⁰.

Darowana przez biskupa Pancerzyńskiego parcela mierzyła 8 mórg i 20 prętów powierzchni¹⁰¹. Własność zakonu na planie miasta z 1780 r. oznaczono nr 212 (klasztor), 208-211, 225-226 (plac jurydczan), 227 (grunt uprawny). W jej skład wchodziły też działki oznaczone nr 213-214, na których stał „dworek Jp. Sarosickie[go] patrona”¹⁰². Zachodnią granicą nadania była uliczka biegnąca z ul. Dziemianowskiej w kierunku Podola na ulicę zwaną Podgórze¹⁰³. Adwokata Andrzeja Sarosieka wymieniono zresztą wśród jurydczan klasztornych w 1789, 1790 i 1820 r.¹⁰⁴

Na części nadania zgromadzenie osadziło jurydczan. W lustracji z 1775 r. wspomina się stojące tam 4 domki chrześcijańskie¹⁰⁵. W 1820 i 1830 r. również wymienia się 4 jurydczan, zaś w 1835 r. – pięciu. Mieszkali oni w wybudowanych własnym kosztem domach. Do klasztoru

⁹⁷ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 176-178v. Granicę zastawu na Kurhanie opisuje się tu następująco: „.... jednym bokiem od wała sadu ojców bernardynów, drugim bokiem idący na Padół drogą do cegielni ... jezuitów, czolem do klasztoru ... panien zakonnych św. Brygidy po drogę idącą z miasta ku teje drodze ku cegielni ... jezuitów, tyłem na Padół pod górę jako wzdłuż podolskie ogrody idą ...”.

⁹⁸ RPWHA w Moskwie, F. 847, op. 16, nr 21 872, k. 1; F. 1293, op. 1, nr 2, k. 1.

⁹⁹ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 16v.

¹⁰⁰ *Indeks alfabetyczny...*, s. 221.

¹⁰¹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 282v, 283v.

¹⁰² RPWHA w Moskwie, F. 847, op. 16, nr 21 872, k. 1.

¹⁰³ LPAH, F. 604, op. 5, nr 1894, k. 1-1v; RPWHA w Moskwie F. 1293, op. 1, nr 2, k. 1; NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 9, k. 517v.

¹⁰⁴ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5820, k. 1; Sa, nr 11 649, k. 6v; F. 694, op. 1, nr 4020, k. 279v. W zbiorze *Восстание и война 1794 года в литовской провинции (По документам архивов Москвы и Минска)*, изд. Е. Анищенко, Минск 2001, nr 99, s. 114, wydawca wbrew brzmieniu źródła nazwała go mieszczaninem. Wydaje się, że był on jednak szlachcicem.

¹⁰⁵ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 4, k. 3.

opłacali jedynie placowe¹⁰⁶. Budynek jurydyczan położone były na działkach wydzielonych z ogólnego obrębu. Musiało to nastąpić po roku 1752. Wnioskować to można z zawartego w tymże czasie kontraktu, w którym bonifratrzy przekazali dożywotnio na czynsz Antoniemu Załuskiemu, staroście dauguńskiemu, zachodnią, niepodzielną jeszcze część nadania leżącą między pałacem Branickich a klasztorem¹⁰⁷. Plan z 1780 r. wymienia 8 wyodrębnionych placów jurydyczan. Połowa z nich leżała po wschodniej, a połowa po zachodniej stronie klasztoru¹⁰⁸.

Krewny biskupa, Ludwik Pancerzyński, najprawdopodobniej między 1780 a 1783 r. zagarnął wschodnią część nadania obejmującą oprócz gruntu omego 4 place jurydyczan. Przejęty teren mierzył łącznie 2 morgi, 256 prętów powierzchni. W 1783 r. bonifratrzy w imieniu całej prowincji czynili na to manifest przed sądem ziemskim wileńskim, jednak wówczas proces nie odbył się. W XIX w., jak świadczy wizytacja z 1820 r., bonifratrzy doznawali kolejnych zaborów „przez posuwanie parkanów i psucie granic”, skierowali więc skargę do sądu granicznego grodzieńskiego¹⁰⁹. Proces najwyraźniej nie doszedł jednak skutku z tej przyczyny, że zadłużony majątek Ludwika Pancerzyńskiego, marszałka guberni grodzieńskiej, rozdzielili między siebie kredytorzy¹¹⁰. Przy okazji procesu sporządzono w 1819 r. plan jurydyki bonifratrów będący wynikiem pomiaru ich placów i działki Pancerzyńskiego. Mierzyła ona wtedy 5 mórg, 63 pręty i 56 pręcików. Również wtedy powstał schematyczny plan sytuacyjny jurydyki. Wynika z niego, iż w międzyczasie odpadła od niej również działka po zachodniej stronie¹¹¹. Oznaczono ją na planie z 1780 r. nr 214¹¹². Mierzyła ona 35 prętów i 17 pręcików powierzchni¹¹³.

Ankieta proboszcza z 1775 r. informuje nas, że mnisi reguły św. Jana osiedli w pałacu Pancerzyńskich¹¹⁴. Fakt, że nadany plac był po części zabudowany, potwierdza źródło z 1752 r., w którym czytamy, że biskup „... place *juri terestri* podległe ... na Kurhanie ... niektóre zabudowane

¹⁰⁶ LPAH w Wilnie. F. 694. op. 1, nr 4020, k. 279v; nr 642, k. 94v; F. 604. op. 5, nr 1894, k. 5v, 15v.

¹⁰⁷ NAHB w Mińsku. F. 1761. op. 1, nr 9, k. 517-518v.

¹⁰⁸ RPWHA w Moskwie. F. 847, op. 16, nr 21 872, k. 1.

¹⁰⁹ LPAH w Wilnie. F. 694. op. 1, nr 4020, k. 279v.

¹¹⁰ LPAH w Wilnie. F. 604. op. 5, nr 1894, k. 5.

¹¹¹ LPAH w Wilnie. F. 604. op. 5, nr 1894, k. 1, 1v.

¹¹² RPWHA w Moskwie. F. 847, op. 16, nr 21 872, k. 1.

¹¹³ LPAH w Wilnie. F. 604. op. 5, nr 1894, k. 1.

¹¹⁴ LPAH w Wilnie. F. 694. op. 5, nr 829, k. 4v.

niektóre wakujące na fundusz... legował”¹¹⁵. Według wizytacji probostwa grodzieńskiego z 1783 r. zabudowania klasztorne składały się ze szpitala i oficyny, w której mieszkali bracia¹¹⁶. Budynki szpitalne dokładniej opisuje wizyta z 1820 r. Przydatny jest tu również sytuacyjny plan jurydyki, na którym schematycznie zaznaczono zabudowania klasztorne. Budynki szpitalne stały frontem do ul. Dziemianowskiej. Wchodziło się do nich przez bramę, nad którą mieściła się kaplica. Po obu stronach bramy stały 2 drewniane budynki. W większym mieściło się infirmaryum i moritorium, czyli szpital z miejscem „dla składania zmarłych”. W mniejszym, jak się wydaje, znajdowała się stajnia i inne pomieszczenia gospodarcze. Opisywane zabudowania to dawny pałac Panczerzyńskich. Właściwy gmach klasztoru znajdował się w głębi placu. Był to drewniany dom z gankiem na ceglanej podmurówce, z dwoma kominami, kryty dachówką (24x10 łokci). Znajdowały się w nim: mieszkanie przełożonego, refektarz z kredensem, 3 cele i spiżarnia. W głębi działki stały zabudowania gospodarcze i drewniana dzwonnica. Większą część zabudowań szpitalnych wizytacja z 1820 r. opisała jako stare i będące w złym stanie technicznym. Stan ten był na tyle fatalny, że znajdującą się nad bramą kaplicę musiano rozebrać, gdyż groziła zawaleniem. Oznaczono ją jednak na planie z 1819 r. Ponieważ klasztoru nie było stać na wybudowanie nowej, jego mieszkańcy i pensjonariusze korzystali z kościoła bernardynów¹¹⁷. Potem urządzono kaplicę w refektarzu klasztornym. Stan szpitala również był katastrofalny. Według wizytacji z 1828 r. z uwagi na to chorych przeniesiono do gmachu klasztorowego, gdzie zajęli celę przełożonego¹¹⁸. Można przyjąć, że budynki opisywane w dziewiętnastowiecznych wizytacjach zostały wzniesione jeszcze w XVIII w.

Zakon bonifratrów specjalizował się w leczeniu chorych umysłowo. Szpital grodzieński przeznaczony był dla 20 pacjentów. Obsługiwało go 3 zakonników. O tym, że zgromadzenie nie było bogate, najlepiej świadczy odnotowany w 1783 r. fakt, że przełożony pełnił funkcje kapelana brygidek grodzieńskich „dla porcji, z której żyć i braci przy sobie będących żywić może”. Zakonnicy i pensjonariusze utrzymywali się z kwęsty¹¹⁹.

¹¹⁵ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 9, k. 517v.

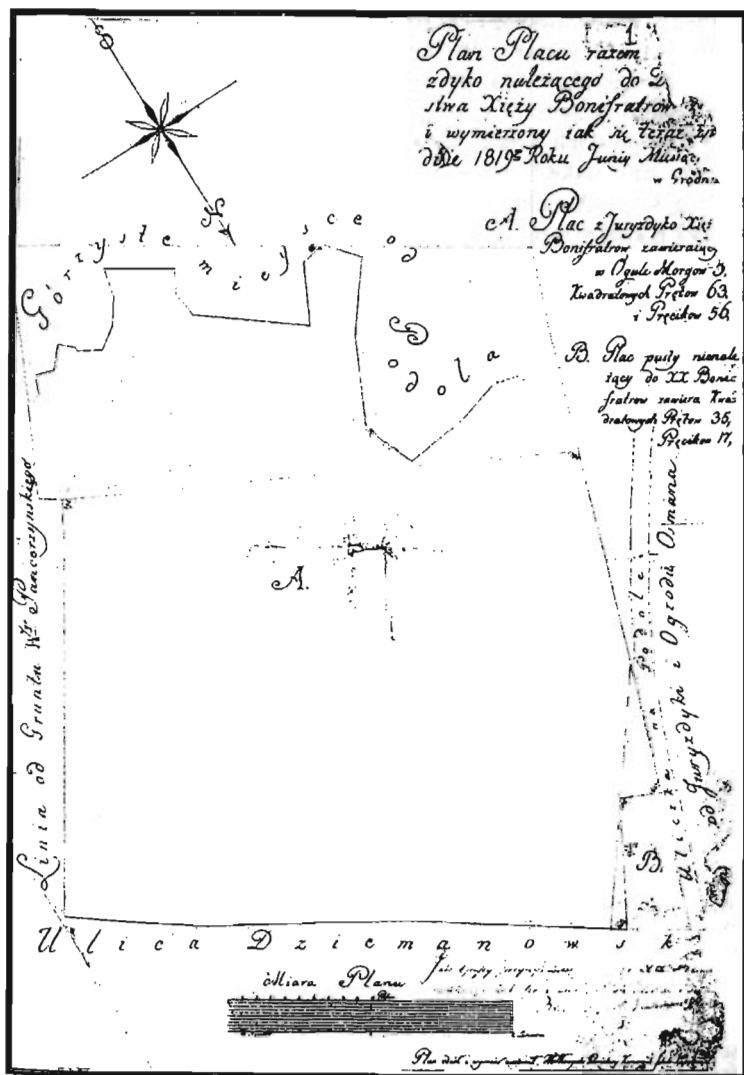
¹¹⁶ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3985, k. 13v.

¹¹⁷ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 277v-278v; F. 604, op. 5, nr 1894, k. 1, 1v.

¹¹⁸ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 642, k. 84.

¹¹⁹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 276-276v, 287v-280; op. 5, nr 829, k. 4v; F. 649, op. 1, nr 3985, k. 13v; NAHB w Grodnie, F. 886, op. 1, nr 1, k. 1-3.

Ilustracja 9. Plan jurydyki bonifratrów z 1819 r. LPAH w Wilnie, F. 604, op. 5, nr 1894, k. 1.

Pod koniec XVIII i na początku XIX w. zakon otrzymał kilka legatów. W 1791 r. Adam Steckiewicz, rotmistrz grodzieński, zapisał mu w testamencie 4 tys. zł polskich. W 1801 r. 10 tys. zł pol. przekazał bonifratrom w testamencie Karol Chreptowicz, starosta grodzieński. W 1819 r. 200 rubli srebrnych darował zgromadzeniu Stanisław Boryszewicz – porucznik wojsk polskich. Legaty zabezpieczone były na majątkach Milkowszczyzna i na dworku Boryszewiczów na Podolu, w Grodnie. Zakon posiadał też sumę dorobkową zabezpieczoną na majątku Rusota. Ponadto w 1793 r. król Stanisław August zapisał mu roczną annuatę ze skarbu litewskiego. Sumę przeliczoną na 450 rubli srebrnych potwierdziła później Katarzyna II¹²⁰.

W 1808 r. zgromadzenie otrzymało od cara Aleksandra I murowany budynek browaru przy moście na Horodnicę z przeznaczeniem na szpital. Był to duży, dwukondygnacyjny dom (103x22 łokcie) kryty dachówką. W posiadaniu zakonu znalazła się również drewniana oficyna (87x8½ łokcia)¹²¹. Browar oznaczono na planie Horodnicy z 1780 r.¹²² W 1789 r. odnotowano plac „pod zabudowaniem browaru murowanego” mierzący 1 morgę, 26 prętów i 12 pręcików powierzchni¹²³. Ostatecznie budynek po skasowaniu zakonu został przekazany zarządowi gromadzkiej opieki w celu urządzenia w nim szpitala. W 1857 r. gmach został odremontowany i przebudowany przez grodzieńskiego kupca, Józefa Frumkina, który w zamian dzierżawił go 30 lat. Po wygaśnięciu dzierżawy i kolejnej przebudowie (1891) umieszczono w nim szpital okręgowy¹²⁴. W 1944 r. przeprowadzono kapitalny remont budynku. Dziś nosi on nr 9 przy ul. Elizy Orzeszkowej¹²⁵. Trudno w nim jednakże doszukać się rysów tyzenhauzowskiego browaru.

Bonifratrzy chcieli przerobić uzyskany budynek zgodnie z intencjami ofiarodawców na szpital. Jednakże zgromadzeniu nie udało się, mimo że wykonano plan przeróbek, zgromadzić koniecznych do tego środków. Wydzierżawiono więc zrujnowaną nieruchomość skarbowi, który dostosował budynki do potrzeb magazynowych. Bonifratrzy zamierzali go

¹²⁰ LPAH w Wilnie, F. 604, op. 1, nr 303, k. 2v; F. 694, op. 1, nr 4020, k. 280v-281, 282v.

¹²¹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 279v, 283.

¹²² Warto zwrócić uwagę, że na planie Horodnicy z 1780 r. w pobliżu zaznaczono budynek szpitala.

¹²³ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 307, k. 365-366.

¹²⁴ Р. Акінчыц. *Гродзенскага акруговога шпітала будынак*, [w:] АБ, Мінск 1993, s. 163.

¹²⁵ I. Трусаў. *Вуліца Элізы Ажэшкі*, „Биржа информации” [odbitka uzyskana bez bliższych danych bibliograficznych (1998?)].

sprzedać skarbowi, zaś uzyskane środki przeznaczyć na wzniesienie szpitala na dawnym miejscu¹²⁶. Oznaczenie budynku browaru na planie z 1824 r. jako szpitala miejskiego jest błędne. Zakon czerpał tylko zyski z wynajmu. Na planie z 1812 r. oznaczono go jako budynek należący do bonifratrów, służący za magazyn mąki¹²⁷.

Gdzieś między 1828 a 1830 r. zgromadzenie wybudowało na placu przy ul. Dziemianowskiej nowy dom mieszkalny. Był on drewniany, na podmurówce z cegiel i kamienia, z 2 kominami, pokryty gontami (29x14 łokci). Budynek ten pełnił rolę klasztoru. Na drugiej jego kondygnacji urządzono kaplicę konsekrowaną w 1830 r. pod wezwaniem Najświętszej Panny i św. Jana Bożego. Odremontowany stary gmach klasztorny pełnił funkcję szpitala¹²⁸.

Klasztor bonifratrów w Grodnie zlikwidowano w wyniku represji po powstaniu listopadowym. Według Orłowskiego został on zamknięty w 1846 r.¹²⁹

Jurydyka Brygidek

Według sporządzonego w 1830 r. planu jurydyki klasztornej mierzyła ona ponad 7 ha, była więc jedną z większych w mieście. Sama działka wewnątrz muru klasztornego zajmowała ponad hektar powierzchni (10 581 m²). Ogromne były ogrody umiejscowione na wschód od muru oraz za dzwonnica, po przeciwnej niż kościół stronie ul. Jezierskiej (18 649 m²). Place czynszowe, na których zgromadzenie osadzało swych jurydyczan, położone przy ul. Jezierskiej, Nowikowskiej, Dziemianowskiej, Jezerolimskiej i Podolskiej liczyły ponad 4 ha powierzchni (41 640 m²)¹³⁰. Ogromne były również posiadłości ziemskie. Śmiało można zaliczyć grodzieńskie zgromadzenie brygidek do rzędu najbogatszych na Litwie. W 1804 r. w majątnościach klasztornych: Uzłowce (Zadworze) w pow. słonimskim, Krzemienica, Rochoźnica, Kniażikowszczyzna, Marcinowicze, Ostrów, Szydłowice, Zdembkowszczyzna i Dąbrowna w powiecie wołkowskim oraz Kochanów w pow. grodzieńskim były 872 dymy i 2695 poddanych¹³¹. Według wizytacji z 1820 r. do klasztoru należały

¹²⁶ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 279v, 283.

¹²⁷ RPWHA w Moskwie, F. 847, op. 12, nr 1485, k. 1.

¹²⁸ LPAH w Wilnie, F. 604, op. 5, nr 1894, k. 2. 3v.

¹²⁹ E. Орловский, *Гродненская Старина*, s. 146.

¹³⁰ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 847, k. 7.

¹³¹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3609, k. 8-8v, raport do biskupa wilerkiego (1804).

łącznie z jurydyką 842 dymy oraz 1876 poddanych¹³². Według źródła z 1827 r. we władaniu zakonnic pozostawało 16 970 dziesięcin ziemi oraz 3755 chłopów obojga płci¹³³. Kroniczka z 1848 r. podaje z kolei 3040 dusz męskich i 1103 włók gruntu¹³⁴.

Zrąb tej własności uformowany został w XVII w., jeszcze przed wojnami połowy stulecia, przez fundatorkę – Aleksandrę z Sobieszyna Wiesiołowską. Zamierzona i zrealizowana z ogromnym rozmachem fundacja miała upamiętnić Gryzeldę Wodyńską, córkę Jana i Zofii z Sobieskich. Bezdzietni Krzysztof i Aleksandra Wiesiołowscy adoptowali ją po śmierci rodziców jako niespełna 2-letnie dziecko, wychowali, wydali za mąż za Jana Stanisława Sapiechę. Jej przedwczesna śmierć (21. I. 1633), w wieku zaledwie 19 lat, napęłniła smutkiem przybranych rodziców. Ufundowanie w białostockim kościele farnym epitafium i ustanowienie specjalnego kapłana z obowiązkiem odprawiania modłów za duszę zmarłej nie zadowolilo ich. Postanowili ufundować kościół oraz klasztor w Grodnie i tam pochować sprowadzone z Wilna ciało Gryzeldy, która w testamencie stanowczo sprzeciwiała się pochówkowi w stolicy, pragnąc po śmierci spocząć w Białymstoku¹³⁵. Zaplanowaną w 1634 r. fundację upamiętnił wydany rok później panegiryk¹³⁶. Może wbrew jego słowom zamiysł powstał wcześniej, bowiem już od października 1633 r. Wiesiołowscy zaczęli skupować place w Grodnie, na których urzeczywistniono fundację¹³⁷.

Wiesiołowscy kupili na jej rzecz od mieszczan grodzieńskich szereg działek. Zezwolenia udzielił Abraham Wojna, biskup wileński, który konsem wydanym dokładnie rok po śmierci Gryzeldy pozwolił realizować fundację¹³⁸. Zapobiegliwa fundatorka w akcie z 20 kwietnia 1642 r. wymie-

¹³² LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 353.

¹³³ A. Smirnow, *Grodzieński klasztor brygidek*, „Magazyn Polski” 1998, nr 1 (11), s. 29; I. Г. Ганчарук, *Структура...*, s. 17.

¹³⁴ BU Wilno, F. 4-2309 (A 35 669), k. 1; M. Borkowska, *Miscellanea brygitańskie: Grodno*, „Nasza Przeszość. Studia z dziejów kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, t. 85, 1996, s. 144.

¹³⁵ W. Jarmolik, *Gryzelda Wodyńska, przybrana córka Wiesiołowskich*, „Białostoczczyzna” 1992, nr 4, s. 44-46.

¹³⁶ A. Loeachus (Lechowicz), *Świadek pobożności chrześcijańskiej, kamień albo klasztor św. Brygity w Grodnie...*, [b. m.] 1635, Bibl. m. st. Warszawy, nr XVIII. 2. 879.

¹³⁷ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 265v-266. Jeden z aktów sprzedaży sporządzono przed śmiercią Gryzeldy w 1632 r., dokument ten aktywowano dopiero w 1636 r., może więc plac nie był własnością Wiesiołowskich w 1632 r.

¹³⁸ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 831, k. 19, 31; B. Czart., nr 3582, k. 8-9; BLAN, F 43-8207, k. 5.

niła 9 sprzedawców działek¹³⁹. Nie wszystkie z nich położone były w miejscu, gdzie później wybudowano kościół i klasztor brygidek, tj. w kwartale miasta ograniczonym: od północy ul. Jezerską, od zachodu – Nowikowską, od południa wygonami miejskimi leżącymi przy ul. Dziemianowskiej, a od wschodu - wałem miejskim, a później ul. Nad okopami (Jerozolimską). Na tym obszarze fundatorzy w latach 1633, 1635, 1637 kupili 7 placów od 6 rodzin mieszczańskich. Część z nich była zabudowana¹⁴⁰.

Na kupionych placach wzniesiono na podmurówce tymczasowy drewniany kościół i klasztor. Wymurowano też mur ograniczający posesję. Z całą pewnością miało to miejsce przed 6 grudnia 1636 r., kiedy to uroczyste w asystencji biskupa wileńskiego, wielu senatorów i szlachty, a zdaje się, że również samego króla, który przebywał wówczas w Grodnie, wprowadzono pierwszych sześć przybyłych z Lublina zakonnic. Budowle mogły być gotowe przed 18 maja 1636 r., kiedy to biskup krakowski zezwolił ośmiu lubelskim brygidkom przyjechać do Grodna. Trzy dni po uroczystej introdukcji zakonnice wybrały pierwszą księżę, którą została rodzona siostra fundatorki – Anna z Sobieskich¹⁴¹.

Wkrótce podjęto prace nad właściwym murowanym kościołem i klasztorem. Z aktu fundacji wynika, że w chwili jego sporządzenia stał już kościół murowany pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Pannie, aczkolwiek niewykończony¹⁴². W tymże samym roku słyszymy o

¹³⁹ B. Czart., nr 3582, k. 6-8. Kopia aktu fundacji powstała przed 1737 r. Inna kopia z 1927 r. przechowywana jest w Archiwum Domu Prowincjalnego SS. Nazaretanek w Warszawie. Zob. M. Kałamajska-Saeed, *Kościół brygidek w Grodnie*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, pod red. J. Lileyko, Lublin 2000, p. 2, s. 349.

¹⁴⁰ B. Czart., nr 3582, k. 6-8; LPAH w Wilnie, F. 694. op. 1, nr 4020, k. 265v-266. Były to place: Gzowszczyzna i Pęszczyna zabudowane karczmą i browarem kupione od Mateusza Rutkowskiego (NAHB w Grodnie, F. 1783, op. 1, nr 14, k. 1-2v) oraz place kupione od Michała (burmistrza) i Justyny Kroszniewskich (BU Warsz., nr 260 [niepaginowane]), Jana i Agnieszki Kolaczekowskich, Andrzeja i Elżbiety Brzozowskich, Jana i Agaty Cwikłów, Jana i Reginy Szymanowskich.

¹⁴¹ B. Czart., nr 3582, s. 9-12. „Na wzyź pomienionych placach i gruntach skupionych wystawiliśmy na murowanym fundamencie wczesny dosyć klasztor i kościół drzewiany chcąc jako najprędzej zamysły nasze do skutku przywieść i to święte zgromadzenie sami wprowadzić .... jako wybudowawszy i murem jak wysokiego klauzura zakonu potrzebowała otoczywszy przerzeczony wczesny klasztor sprzętem domowym dostatecznym, a kościół aparatami dostatnie o wprowadzenie panien zakonnych na mieszkanie staraliśmy się ...”. Wspomniane tu wyposażenie pierwszego drewnianego kościołka odnajdziemy w dokumencie pt. *Regestr Apparamentów Kościelnych Panien s. Brygitti w Grodnie Pisany R. Pańskiego 1636 dnia 4 Decembra y potem inszych lat...* (NAHB w Grodnie, F. 1783, op. 1, nr 16, k. 1-19).

¹⁴² B. Czart., nr 3582, s. 36.

przeznaczonym na schody i posadzkę świątyni czerwonym marmurze szwedzkim sprowadzonym w niedostatecznej ilości z Gdańska wbrew kontraktowi zawartemu z tamtejszym kupcem, Krzysztofem Munchemem. Przy kościele pracował wtedy Antoni Manser, mieszczanin wileński i kamiennik JKMci – jak tytułuje go źródło. Budowy doglądał sługa Wiesiołowski, Wojciech Grobicki¹⁴³. Świątynia nie była gotowa w chwili sporządzenia testamentu fundatorki (29 kwietnia 1645), która kazała pochować się jeszcze w kościółku drewnianym¹⁴⁴. Nad poszczególnymi elementami wyposażenia pracował w l. 1646-1648 zespół stolarzy i snycerzy grodzieńskich, a także wielu innych artystów¹⁴⁵. Na szczególną uwagę badaczy zasłużył tu zestaw portretów fundatorskich, dziś wystawianych w mińskim muzeum¹⁴⁶. Ostatecznie świątynię konsekrowano 19 października 1651 r.¹⁴⁷ Zachowany do dziś niewielki, barokowy kościółek zwraca uwagę przede wszystkim swą dwuwieżową fasadą, podobieństwem do kościołów w Nowym Wiśniczu i Olyce¹⁴⁸.

Dużo mniej wiadomo o murowanych budynkach klasztornych. O fundamentach klasztornych wspomina się już w akcie fundacji w 1642 r.¹⁴⁹ W momencie konsekracji kościoła budowa murowanego klasztoru, choć zawansowana, miała być, według ks. Władysława Tołoczki, doprowadzona zaledwie do połowy¹⁵⁰. Twierdzeniu temu przeczy jednak instrukcja poselska z 1646 r., w której wspomniano murowany kościół i klasztor¹⁵¹.

¹⁴³ NAHB w Mińsku, F. 1761. op. 1, nr 1, k. 80v-81.

¹⁴⁴ ODZ w Warszawie, Teki Glinki, teka 66. s. 76.

¹⁴⁵ M. Kałamajska-Saeed, *Kościół brygidek...* s. 350-351, 356.

¹⁴⁶ *Жываніс Беларусі XII-XVIII стагоддзяў. Фрэска, абраз, партрэт*, wstęp Н. Ф. Высоцкая, Минск 1980, il. 124-128; E. Kamieniecka, *Z zagadnień sztuki Grodna połowy XVII wieku (portrety z klasztoru brygidek)*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 1972, t. XVI, s. 87-133; A. Brindarow, *Konserwacja portretów grodzieńskich*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 1972, t. XVI, s. 135-144.

¹⁴⁷ LPAH w Wilnie, F. 694. op. 1, nr 4020, k. 285; nr 642, k. 87.

¹⁴⁸ A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury polskiej*, Warszawa 1968, s. 179; Tenże, *Architektura polska w XVII wieku*, [w:] *Historia Sztuki Polskiej*, t. 4, Warszawa 1980, s. 170, 282-283; P. Szlezzynger, *Fara w Nowym Wiśniczu*, „Rocznik Bocheński” 1994, t. II, s. 101-126; M. Kałamajska-Saeed, *Kościół brygidek...* s. 352.

¹⁴⁹ B. Czart., nr 3582, s. 37.

¹⁵⁰ W. Tołoczko, *Brygidki grodzieńskie (Studyum historyczno-kulturalne)*, „Dwutygodnik Diecezjalny” (wileński) 1914, R. V, nr 18-19, s. 283; M. Kałamajska-Saeed, *Kościół brygidek...* s. 352.

¹⁵¹ B. PAN w Krakowie, nr 365, k. 151v. „Sławnej pamięci jw. jmp. Krzysztof Wiesiołowski marszałek wielki W. X. L. [w]spólnie z jmp. sławnej p. Aleksandrą Sobieską małżonką swą pewne dobra place w mieście JKMci grodzieńskim pod jurizdyką magdeburką bę-

Nikt dziś nie potrafi powiedzieć, czy wznoszenie klasztoru zostało zakończone do najazdu moskiewskiego.

Ostatecznie powstała budowla, znaną nam bliżej z XIX i XX-wiecznych planów oraz, na szczęście, z autopsji, tworzą 3 skrzydła obejmujące kwadratowy wirydarz oraz przylegające do kościoła skrzydło korytarzowe¹⁵². Niewiele jednak powiedzieć można o etapach budowy klasztoru. Wiemy, że posesja spłonęła w 1753 r. Z powodu dwóch pożarów, które w tym roku dotknęły Grodno, sporządzono tzw. plan dreźnieński. Pozwala on stwierdzić, że wschodnie murywane skrzydło klasztoru musiało powstać po 1753 r. wraz z przylegającym do kościoła skrzydłem północnym. Obu skrzydeł brak również na schematycznym planie miasta powstałym ok. poł. XVIII w.¹⁵³ Ich budowy tyczą się zapewne wzmianki z 1760 r.¹⁵⁴ Na planach z 1780 i 1795 r. zaznaczono te elementy kompleksu klasztorowego. Brak jednak łącznika skrzydeł: wschodniego i korytarzowego¹⁵⁵. Co do daty jego powstania, źródła podają wzajemnie sprzeczne informacje¹⁵⁶. Budynki klasztorne wymagałyby odrębnych ba-

---

dące pokupiwszy na nich po tym kościół i klasztor jchm. pannom zakonnym reguły św. Brygidy wymurowawszy wszystko to temuż klasztorowi ... fundował”.

¹⁵² Na planie z 1925 r. sporządzonym na podstawie planu z 1830 r. widnieje rzut drugiej kondygnacji, brak tam jest więc parterowego skrzydła północnego, prawidłowo zaznaczono nań przebieg korytarza na I piętrze budowli. LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 847, k. 7. Szkic pomieszczeń parteru z 1934 r. ze zbiorów Archiwum Domu Prowincjonalnego SS. Nazaretanek w Warszawie publikuje M. Kałamajska-Saeed, *Kościół brygidek...*, il. 18, s. 372. Rzut zabudowań klasztornych z zaznaczonymi podziałami wewnętrznymi parteru zamieszczono również: В. Кудряшев, *Гродно*, Москва 1960, il. 20, s. 56; *Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гродзенская вобласць*, pod. Red. С. В. Марцэлеў, Мінск 1986, s. 62; Т. В. Гарбуць, *Мураванья харалы. Сакральная архітэктура беларускага Барока*, Мінск 2001, s. 99.

¹⁵³ ODZ w Warszawie, Teki Glinki, teka 358, s. 28; SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; nr 5 q. q. Czytelny wizerunek tego ostatniego planu publikuje J. Kowalczyk, *Pałace i dwory późnobarokowe w mieście sejmowym Grodnie*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, pod red. J. Lilejko, Lublin 2000, s. 468. Zupełnie niezrozumiałe jest schematyczne przedstawienie budynków na planie z 1706 r., gdzie zaznaczono dwa skrzydła: wschodnie i zachodnie. RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 1466, k. 1.

¹⁵⁴ *Dzieje kapitularne zakonnic świętej Brygidy konwentu grodzieńskiego, różne duchowne w sprawach, obyczajach zachodzące przygody lub postanowienia z jak najpewniejszymi być może dowodami zawierające, dla informacji potomnym tego konwentu siostron, dekretem generalnej wizyty w roku 1760 odprawionej nakazane*, wstęp i oprac. M. Borkowska, K. Obremski, Toruń 2001, s. 45, 75.

¹⁵⁵ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1; nr 21 873, k. 1.

¹⁵⁶ Według wizytacji z 1820 r. musiał on powstać przed 1820 rokiem. LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 293-293v. Jednak na planach miasta z 1823 i 1824 r. nie oznaczono

dań archiwalnych i architektonicznych. Pewien kierunek poszukiwań wskazywać mógłby tu fakt, iż zarządca najbliższego majątku, tj. Kochanowa, odpowiadał jednocześnie za jurydykę w mieście oraz zaopatrzenie klasztoru. Stąd też w rachunkach Kochanowa z lat 1795-1815 pod datą 28 września 1796 r. odnajdujemy wzmiankę o 2600 ceglach przygotowanych na reperację murów klasztornych¹⁵⁷.

Własność brygidek w kwartale miasta ograniczonym ulicami: Jezierską, Nowikowską, Dziemianowską i Jerozolimską uformowała się do 1680 r. Kiedy do konwentu trafiła południowa część tej parceli, nie wiadomo. Pewne jest, że w 1680 r. wspomniano 16 domów należących do jurydyczan klasztornych przy ul. Dziemianowskiej, a więc w południowej części tej parceli¹⁵⁸. Z całą pewnością brygidki nie były właścicielkami całego kwartału miasta. Wiemy, że magistrat rozparcelował dawny wygon miejski między mieszczan. Jeszcze w 1675 r. słyszymy o istniejącej tam własności mieszczańskiej. W tymże roku 2 place w tyle klasztoru brygidek kupiła od mieszczan Konstancja z Wodyńskich Butlerowa, podkomorzyna koronna¹⁵⁹. Była ona bratanicą Gryzeldy Wodyńskiej¹⁶⁰. Według Józefa Jodkowskiego zamieszkiwała w dworku blisko kościoła, codziennie bywała tam na mszy¹⁶¹. Przez zakon uznawana była za jednego z dobroczyńców klasztoru, o czym najlepiej świadczy jej portret wchodzący w skład zestawu portretów fundatorskich¹⁶². Najprawdopodobniej to właśnie ona skupiła i podarowała klasztorowi południową część parceli.

Pozostałe place, po części wymienione również w akcie fundacji, położone były gdzie indziej. Kupiony w 1636 r. od Tobiasza i Anny Dorzbachów

---

go. RPWAH w Moskwie, F. 349, op. 12, nr 1486, k. 1; F. 1293, op. 162, nr 3, k. 1. Skrzydło korytarzowe miało jakoby płonąć w 1827 roku. M. Kałamajska-Saeed, *Kościół brygidek...*, s. 354. Tej informacji przeczy wizytacja z 1828 r., gdzie stwierdza się, co prawda lapidarnie, że budynki klasztorne są w doskonałym stanie. LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 642.

¹⁵⁷ NAHB w Grodnie, F. 1783, op. 1, nr 110, k. 2v.

¹⁵⁸ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 17.

¹⁵⁹ NAHB, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 294-6; F. 1761, op. 1, nr 2, k. 404. Oba położone obok siebie place graniczyły tyłem z ogrodem i folwarkiem brygidek. W 1680 r. oznaczone jako plac Butlerowej. LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 16v.

¹⁶⁰ M. Borkowska, *Miscellanea brygitańskie...*, s. 147-148. Ostatnio sporo o Wodyńskich i Butlerach pisał: T. Jaszczółt, *Gmina Grodzisk k. Siemiatycz. Dzieje ziemi i mieszkańców*, Grodzisk 2004, s. 54-60, 350.

¹⁶¹ J. Jodkowski, *Nieznanne prace J. Szerettera i O. F. Lekszyckiego*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1948, R. X, nr 1, s. 62-63.

¹⁶² LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 290v. „Portretów fundatorskich większych 3, mniejszy [Butlerowej] 1”.

ogród leżał przy ul. Podolskiej¹⁶³. Na planie miasta z 1780 r. oznaczono go nr 458¹⁶⁴. Został on także odnotowany na planie sytuacyjnym z 1830 r.

Zgromadzenie posiadało również znaczące tereny między ul. Jezerską a Rzeźnicką (Mirynicką). Położony był tam plac kupiony w 1635 r. od Marcina i Ewy Fandenbergów¹⁶⁵. Na terenie tym, przy samej ul. Jezerskiej, naprzeciw klasztoru wybudowano murowaną dzwonnice. Według niektórych miała ona powstać w końcu XVIII w. Ramy chronologiczne wyznaczać mają plany miasta: z 1780-1783 r., na którym jeszcze nie ma dzwonnicy i z 1795 r., na którym już odznaczono budowlę¹⁶⁶. Moim zdaniem datacja ta jest jednak błędna. Chociaż na planie z 1780 r. miejsce to opisano jako plac zajęty dworkiem brygidek (nr 144), już wtedy stała tam dzwonnica, odnotowano ją bowiem na planie z 1753 r.¹⁶⁷ Również na planie z 1706 r. po przeciwnej kościołowi stronie ul. Jezerskiej widnieje dzwonnica¹⁶⁸.

Plac Fandenbergów wszedł w skład uczynionego 3 lipca 1641 r. nadania Wiesiołowskiej na dewotki kościelne. Na ubogie wdowy mające dożywać swych dni przy klasztorze brygidek ofiarowała ona, oprócz wyżej wspomnianego domu z placem, dwie inne parcele położone przy ul. Nowikowskiej. Była to działka z domem nabyta w 1635 r. od Gabriela i Doroty Worobiejowiczów oraz plac zakupiony w 1640 r. od sukcesorów Jana Krucia¹⁶⁹. Nieco sprawę komplikuje tu powstały później akt fundacji. Działki po Fandebiegu i Kruciu zostały w nim potraktowane jako place funduszowe brygidek, zaś na dewotki przeznaczono dwie inne nieruchomości: wspomniany tu wyżej plac Worobiejowiczowski oraz działkę przy ul. Nowikowskiej kupioną w 1635 r. od Michała i Justyny Kroszniewskich¹⁷⁰.

¹⁶³ B. Czart., nr 3582, s. 7.

¹⁶⁴ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

¹⁶⁵ B. Czart., nr 3582, s. 7. „Czołem na ul. Jezerską, tyłem do ul. Rzeźnickiej, bokiem jedynym od sadu P. Jędrzeja Smiarowskiego, a drugim od ogrodu i gumna P. Jana Przyłuskiego”.

¹⁶⁶ M. Kalamajska-Saeed, *Kościół brygidek...*, s. 355; I. Трусаў, *Брыгіцкі касцёл і кляштар у Гродне*, Биржа информации, nr 12 (57), 25.03.1999 r., s. 4. Poważnym argumentem nie może tu być brak dzwonnicy w rewizji miasta z 1680 r., nie oznaczono w niej bowiem żadnego budynku sakralnego, ani też twierdzenie, że brygidki nie posiadały placów po tej stronie ulicy.

¹⁶⁷ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1; SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6.

¹⁶⁸ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 1466, k. 1.

¹⁶⁹ NABW w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1, k. 66-66v; BU Warsz., nr 260 [niepaginowane]. „Akt wieczystej darowizny 2 domów z placami i sadem oraz 1 placu w Grodnie od Wiesiołowskiej klasztorowi na wdowy” (wypis z ks. radzieckich).

¹⁷⁰ B. Czart., nr 3582, s. 7-8, 37-38.

W każdym razie już w momencie fundacji własnością brygidek były również tereny po przeciwnej klasztorowi stronie ul. Nowikowskiej. Niekiedy w czasach późniejszych bywała ona nazywana ul. Dewocką. Z czasem, jak świadczą XVIII-wieczne plany, niemal wszystkie place przy tejże ulicy przeszły w posiadanie brygidek¹⁷¹. Zachodnią granicą tej własności była bezimienna ulica, czasem zwana Oliszkowską, biegnąca z ulicy Jezerskiej do Dziemianowskiej. Leżące przy niej działki oznaczone na planie z 1780 r. nr 191-194 to tzw. plac Oliszkowski ofiarowany brygidkom w 1649 r. przez mieszczkę Annę 1v. Andrzejoyą Setnicką, 2 v. Wojciechową Wiszniewską wraz z domem i ogrodem. Teren ten udało się magdeburgii odzyskać w 1782 r.¹⁷²

Słyszemy również o innych darowiznach mieszczańskich. Wśród 7 działek skupionych w latach 1633-1637 przy ul. Jezerskiej, na których zbudowano klasztor, dwie to darowizny mieszczańskie. Magistrat ofiarował brygidkom w 1636 r. część wygonu miejskiego pod wiatrak¹⁷³.

Jurdyka klasztoru brygidek, bardzo obszerna i zwarta terytorialnie, została zorganizowana w połowie XVII w. na peryferiach miasta¹⁷⁴. Zapobiegliwa fundatorka wielokrotnie potwierdzała brygidkom tę własność. Darowiznę placów Wiesiołowska aktykowała w księgach miejskich czterokrotnie w latach 1636, 1641, 1643, 1644¹⁷⁵. Potwierdzał ją też fundusz z 1642 r., testament fundatorki z 1645 r.¹⁷⁶ oraz przywileje królewskie. Najważniejszym z nich był dyplom Władysława IV wydany w Krynkach 8 października 1643 r., którym król potwierdzał posiadane dobra ziemskie, uwalniał od jurysdykcji miejskiej i zamkowej włóki w obrębie Kochanowo oraz place z ogrodami w mieście. Zwolnieniu podlegał również spichlerz w Mostach kupiony od Kazimierza Wolskiego i Reginy Rattowskiej. Od siebie król dodał plac z cegielnią niedaleko Niemna i cegielni królewskiej oraz dwie sadzawki z otaczającą je działką na terenie dawnego Zwierzyńca wielkokiążęcego na Zaniemniu, wolny wstęp do borów

¹⁷¹ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6.

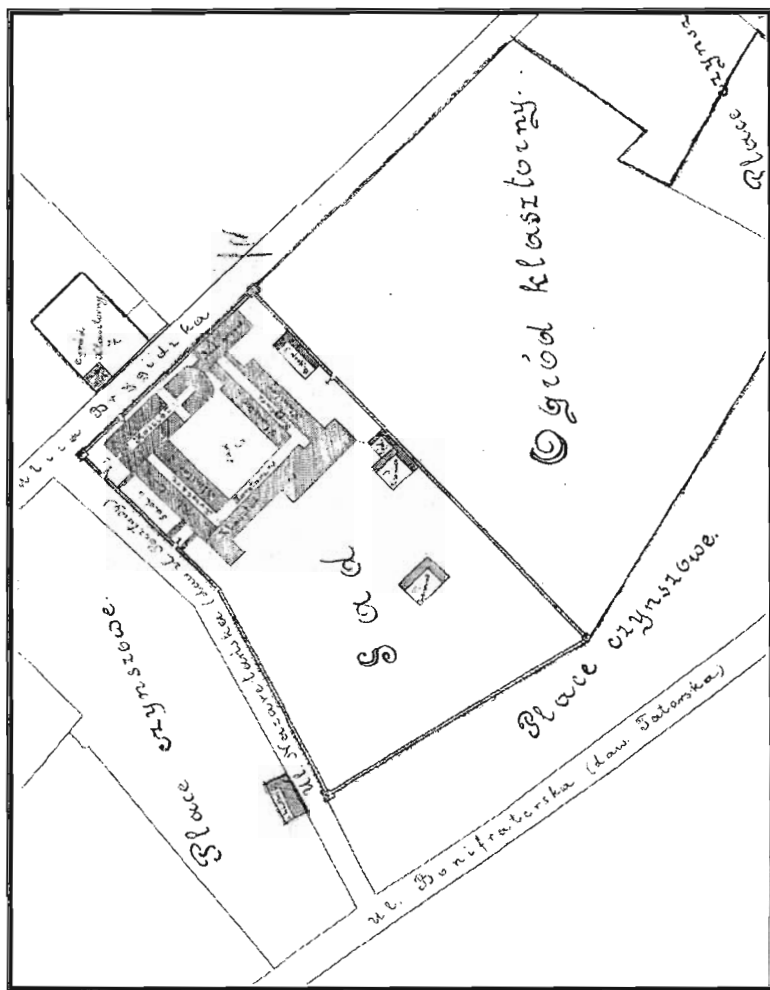
¹⁷² PKGE, cz. II, s. 288; NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 13, k. 87-102; RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21872, k. 1, nr 191 „Plac JP. Szturmera, nr 192 Dworek JP. Daszkiewicza, nr 193 Dworek JP. Moroz, nr 194. Dworek XX Oficyna [Kadlubowskiego]”.

¹⁷³ B. Czart., nr 3582, s. 7-9. „Wyprawiliśmy też u sławetnych burmistrzów, magistratu... darowiznę wieczną pustego placu albo wygonu wiecznego na ten klasztor nasz 38 łokci wzdłuż także wiele i wszedź dla wystawienie mlynu wietrznego ...”. Brygidki procesowały się w XVIII w. o ten plac z miastem, które twierdziło, że zagarnęli go bernardyni. PKGE, cz. II, s. 290.

¹⁷⁴ B. Czart., nr 3582, s. 6.

¹⁷⁵ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 366v.

¹⁷⁶ B. Czart., nr 3582, s. 1-49; ODZ w Warszawie. Teki Glinki, teka 66, s. 1-8, 11-12, 16-17, 20-21; teka 278, s. 14-16.

Ilustracja 11. Fragment planu sytuacyjnego jurydyki pobrygidzkiej z 1925 r. z ukazaniem zabudowań wewnątrz muru klasztornego. LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 847, k. 7.

miejskich oraz wolne stawianie statków w Mostach na jeziorze Olszanka¹⁷⁷. Tenże król już wcześniej w 1638 r. potwierdził swym przywilejem własność działek funduszowych. W 1698 r. zrobił to również August II¹⁷⁸.

W 1647 r. fundację Wiesiołowskich potwierdził sejm, ostatecznie wyłączając zgodnie z ówczesnym prawem place miejskie spod jurysdykcji magistratu¹⁷⁹. Konstytucja sejmowa z 1677 r. zatwierdziła posiadane dobra: Krzemienicę, Kochanów, Szydłowiec i Uzłowce, uwalniając brygidki grodzieńskie od ciężarów wojskowych¹⁸⁰.

Na większości swej jurydyki brygidki osadzały na podstawie kontraktów jurydyczan, którzy postawili tam własne domy. W 1753 r. na jurydyce brygidek poza murami klasztoru doliczyć się można 55 drewnianych budynków różnej wielkości i zapewne przeznaczenia¹⁸¹. Wiemy, że w pożarze, który objął południowy kraniec terenów klasztornych położonych za ul. Nowikowską, spłonął też należący do zakonu dwór oraz kilka innych budynków¹⁸². Łącznie przed pożarem było ich więc ok. 60, przy czym plan ten nie obejmuje części jurydyki położonej przy ul. Podolskiej. W 1753 r. teren na wschód od muru klasztorowego był zabudowany. Częściowo zajmowały go wtedy budynki folwarczne¹⁸³. Później mieściły się tam ogrody klasztorne.

---

¹⁷⁷ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 9, tu datowany 8 X 1646 r. Wydaje się jednak, że data roczna jest błędna. W spisie archiwum klasztorowego z 1925 r. dwukrotnie wspomniano pergaminowy przywilej Władysława IV wydany w Krynkach w 1643 r. oraz jego 2 kopie, brak natomiast przywileju z 1646 r. LPAH w Wilnie, F. 694, op. 5, nr 831, k. 26, 32; A. Smirnow, *Grodzieński klasztor brygidek*, s. 29, podaje datę 8 X 1643 r.; E. Dubas-Urwanowicz, *Fundacje...*, s. 136, podaje również 8 X 1643 r. przy czym nazywa jezioro Olczakówką (?). Na planie będącym rekonstrukcją własności w lewobrzeżnym Grodnie w 1780 r. zaznaczyłem sadzawki brygidek na Zaniemniu wraz z otaczającym placem jako własność nieustaloną. P. Borowik, *Lewobrzeżne Grodno w XIV-XVIII w. Stan wiedzy i postulaty badawcze*, „Gryfita. Białostocki Magazyn Historyczny” 1999, nr 20/21, 4 s. okładki.

¹⁷⁸ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 5, nr 831, k. 26, 32.

¹⁷⁹ VL, t. IV, s. 58, f. 115.

¹⁸⁰ VL, t. V, Petersburg 1860, s. 540, f. 264. Tu dobra Uzłowiec w formie Uzłowszczyzna, zaś Szydłowiec w formie Szydłowice.

¹⁸¹ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6.

¹⁸² *Wiadomość o pożarze...*, s. 37. Spłonął: „dwór wieleb. PP. brygidek i kilka na nim domów”; SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się...*, aneks 1, s. 258, *Den Jungfr. Brigitten ihre Jurisdidiction* (lityry HH).

¹⁸³ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się...*, s. 260, aneks 3, s. 260, *den Jung fr. Brigitten Ihr Vollwar nebst Jurisdidiction* (lityry aa).

Na planie z 1780 r. obszar zajęty przez jurydyczan klasztornych odnajdujemy podzielony na działki. Po przeciwnej do kościoła stronie ul. Nowikowskiej oznaczono je nr 152-161, na rogu Jezierskiej i Nowikowskiej – nr 122-123. Między ulicami Jezierską i Rzeźnicką odnotowano je z nr 140-144, 71-75. Na rogu Jezierskiej i ul. Nad okopami do brygidek należały place nr 125-130, a przy ul. Dziemianowskiej – nr 197-203. Wreszcie przy ul. Podolskiej znajdowała się duża parcela nr 458. Łącznie więc na planie z 1780 r. odnajdujemy 36 należących do nich działek, nie licząc terenu klasztornego (nr 124)¹⁸⁴. Co do ich zasiedlenia mamy tylko garść informacji późniejszych. W 1804 r. odnotowano 33 jurydyczan zobowiązanych do płacenia czynszu, co zapewne równe jest ilości zajętych przez nich placów¹⁸⁵. W 1820 r. na jurydyce brygidek stało 30 domów jurydyczan¹⁸⁶. W 1830 r. wymieniono 29 placów zajętych przez jurydyczan klasztornych¹⁸⁷. Około 1835 r. odnotowano zaś 28 działek¹⁸⁸.

Jurydyka Dominikanów

Dominikanie grodzieńscy przesłali w 1773 r. na toczący się przed asesorią proces 19 fascykułów papierów zawierających 317 dokumentów tycających się spornych z miastem placów¹⁸⁹. Dziś, kiedy dysponujemy o wiele mniejszym ich zestawem, odtworzenie dziejów formowania się tej jurydyki jest niezwykle trudne.

Szczególnie mało wiadomo o początkach istnienia zgromadzenia. Jan Marek Giżycki, najwybitniejszy chyba znawca dziejów dominikanów litewskich, o historii ich grodzieńskiego domu w XVII w. niewiele umiał powiedzieć¹⁹⁰. Kiedy z kolei Józef Jodkowski pisał swą pracę o grodzieńskim gimnazjum, archiwum klasztornego w Grodnie już nie było. Miał możliwość korzystania z niego Eustachy Orłowski. Potem ponoć ewakuowano je do Kaługi (w 1915 r.) lub, jak twierdzi Jodkowski, bezmyślnie zniszczono¹⁹¹.

¹⁸⁴ RPWA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

¹⁸⁵ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3609, k. 8.

¹⁸⁶ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 298v.

¹⁸⁷ I. Г. Ганчарук, *Структура...*, s. 18.

¹⁸⁸ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 5, nr 831, k. 20-22.

¹⁸⁹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 36-37v.

¹⁹⁰ Giżycki [Wołyński], *Wiadomość o dominikanach prowincji litewskiej*, cz. 1, Kraków 1917, s. 95. „Z dziejów tej siedziby zakonnej w XVII w. nic nie mamy do zanotowania, niewiele też i z XVIII stulecia”.

¹⁹¹ J. Jodkowski, *Gimnazjum po-dominikańskie w Grodnie*, Grodno 1924, s. 3-4.

Dominikanów w Grodnie fundowali 12 lutego 1632 r. Fryderyk i Krystyna z Pociejów Sapiehowie¹⁹². Kilka dni wcześniej, 8 lutego, zezwolił im na to biskup wileński, Abraham Wojna¹⁹³. Fundację potwierdził Zygmunt III 29 marca tegoż roku. Dokument ten znany jest z confirmacji jego następcy, która miała miejsce 8 czerwca następnego roku. Według niej Sapiehowie ofiarowali dominikanom plac przy Niemieckim Rynku oraz znaczną część miejskiego obrębu Kielbasin¹⁹⁴.

Według dużo późniejszej, bo XIX-wiecznej wizytacji, pierwszy kościół dominikanów w Grodnie powstał w 1632 r. z przerobionego na cele sakralne murowanego domu, zapewne ofiarowanego im przez fundatorów. Miał on stać w tym samym miejscu co kościół późniejszy z pocz. XVIII w., a więc przy ul. Wileńskiej. W istocie więc od początku musiała to być świątynia murowana¹⁹⁵. Uroczysta introdukcja zakonników odbyła się 22 maja 1633 r. w obecności wielu znamienitych gości, wśród których, jak można mniemać, był również sam król przebywający wtedy w Grodnie. Pamiętnik Albrychta Stanisława Radziwiłła wyraźnie stwierdza, że w 1633 r. kościół już istniał¹⁹⁶.

Późniejsze dzieje świątyni pozostają niemal nieznanne. Wiemy, że uległa ona znacznemu zniszczeniu w czasie najazdu moskiewskiego. W 1661 r. Gabriel Karol Kimbar, skarbnik W. Ks. L., członek bractwa różańcowego przy grodzieńskim kościele dominikanów ofiarował im 700 zł polskich długu do dochodzenia z przeznaczeniem na restaurację świątyni. W dokumencie tym nazwał on ją imieniem Panny Najświętszej, co, jak można mniemać, świadczy o tym, że pierwszy kościół dominikanów miał wezwanie identyczne jak kościół późniejszy, tj. Najświętszej Panny Ró-

¹⁹² LPAH w Wilnie. F. 694, op. 1, nr 3295, k. 3v; nr 4020, k. 186. 210-210; E. Орловский, *Гродненская Старина*, s. 100.

¹⁹³ LPAH w Wilnie. F. 694, op. 1, nr 4020, k. 210.

¹⁹⁴ *Confirmatio foundationis Monasterii Patrum ordinis Praedicatorum S-ri Diminici in Civitate Grodnensi*. E. T.[yszkiewicz], *O klasztorach...* [w:] *Teka Wileńska* wydawana przez *Jana ze Śliwna*, nr 3, Wilno 1858, s. 249-51(73-75).

¹⁹⁵ LPAH w Wilnie. F. 694, op. 1, nr 4020, k. 186. „Kościół ... należący do klasztoru XX dominikanów w r. 1633 ... fundowany, i z domu murowanego w tymże r. 1632 przerobiony ...”.

¹⁹⁶ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, oprac. A. Przyboś i R. Żelewski, t. 1. 1632-1636, Warszawa 1980, s. 307. „22 maja [1633 r.] Podkomorzy witebski Sapieha, ongi schizmatyk, potem katolik wprowadził tego dnia ojców dominikanów. Byliśmy wszyscy w kościele i u stołu”. W komentarzu do tego wydarzenia (p. 103, s. 307) wydawca pamiętnika błędnie stwierdził, że Sapieha na zasadzie rewindykacji oddał cerkiew prawosławną dominikanom.

zańcowej¹⁹⁷ O istnieniu bractwa różańcowego słyszymy już w latach: 1640, 1644¹⁹⁸.

W 1708 r. zakończono budowę nowej świątyni¹⁹⁹. Jej wznoszenie musiano rozpocząć jeszcze przed wojną północną, trudno sobie bowiem wyobrazić, że w czasie najazdu Moskali i wielkich zniszczeń przez nich poczynionych (1705), podjęto tak wielkie przedsięwzięcie. Wydaje się, że świątynia zaznaczona na planie z 1706 r. to właśnie budynek nowego kościoła dominikanów. Wizerunek ten, choć schematyczny, jest bardzo interesujący. Oznaczono na nim 2 wieże zbudowane na planie kwadratu po bokach fasady kościoła, wystające nieco przed front i poza ściany boczne²⁰⁰. Rok 1708 wcale nie musiał być zresztą datą ostatecznego uformowania się budowli znanej nam przecież dokładniej dopiero ze źródeł z pocz. XIX w. Pewne jej elementy, np. kaplice boczne mogły powstać później. Jedna z badaczek białoruskich postawiła hipotezę, że była to tylko data jednej z bardziej znaczących przebudów, jakie dotknęły budowlę²⁰¹. Znanе nam jednak dokumenty wyraźnie mówią o nowym kościele.

Świątynię konsekrował 12 października 1726 lub 1727 r. Kazimierz Ancuta, biskup antypreteński²⁰². Był to budynek trzynawowy, z absydą w nawie głównej. Mierzył 60 łokci długości i 32 szerokości (licząc razem z 2 bocznymi kaplicami). Wyposażony był w 9 ołtarzy²⁰³. Wśród innych

¹⁹⁷ BLAN, F. 273-1333, k. 1-1v.

¹⁹⁸ НАНВ в Мінску, F. 1761, op. 1, nr 1, k. 129v, 276.

¹⁹⁹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 186, „na tymże miejscu gdzie był kościół murowany w późniejszych czasach klasztor swoim kosztem kościół terazniejszy zaczął mурować i zakończył go zupełnie w r. 1708” (1820 r.); nr 642, k. 77 (1828 r.); F. 604, op. 1, nr 7500, k. 1 (1830).

²⁰⁰ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 1466, k. 1.

²⁰¹ Т. Малиноўская, *З гісторыі пабудовы і дзейнасці гродзенскага кляштару дамінікан-аў*, „Гарадзенскія запісы (Старонкі гісторыі і культуры)”, вып. 1, Гародня 1993, s. 11.

²⁰² LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 186 (tu 1726 r.); nr 642, k. 7. Data dzienna na podstawie zapisu z wizytacji z 1830 r. mówiącego, że tego dnia obchodzi się rocznicę konsekracji kościoła. LPAH w Wilnie, F. 604, op. 1, nr 7500, k. 2.

²⁰³ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 186-187; W. Schlemüller, *Dyaryusz podróży polskiej na sejm grodzieński roku pańskiego 1752 odbytej z rękopisu królewieckiego na widok publiczny przez Wacława Gizberta- Studnickiego archiwariusza miasta Wilna wydany. Dla użytku rodaków w łacińskiego na język polski przetłumaczył X. kanonik J. Rosołowski*, „Litwa i Ruś. Miesięcznik ilustrowany poświęcony kulturze, dziejom, krajoznawstwu i ludoznawstwu” 1912, t. II, z. 1, s. 11, „[Kościół] Dominikanów. Obszerny gmach, piękne ołtarze. Prześliczne organy. Ozdobiony rozmaitemi nadpisami”. Opisy kościoła zob. Т. Малиноўская, *З гісторыі пабудовы...*, s. 11-12; Теҗзе, *Гродзенскі кляштар дамінікан-аў*, [w:] АБ, s. 178-9; Т. В. Гарбусь, *Мураванья харалы...*, s. 99.

elementów wystroju warto wymienić popiersie ostatniego polskiego króla wystawione przez dominikanów jako votum dziękczynne za uczynione konwentowi łaski²⁰⁴.

Terenem fundacji dominikanów grodzieńskich były place przy Niemieckim Rynku. Wiemy, że fundator posiadał tam wiele działek. W 1615 r. doszło do działu majątków w pow. grodzieńskim i województwie trockim po jego stryju, Leonie Sapieżu, kanclerzu W. Ks. L. i staroście mohylewskim. Brat fundatora, Jan Dominik, sekretarz JKMc i dzierżawca łunnieński otrzymał wtedy majątki: Łunnę, Siemaszkowszczyznę, Struęgę i będącą w zastawie u Wasyła Kołłataja Kulowszczyznę. Na własność Fryderyka, wówczas starosty ostryńskiego, przeszły majątki: Czerlona, Kozakowszczyzna, Mikłaszewszczyzna, Liszki oraz kupiona przez ojca Świsłocz. Z działu wyłączony został ich chory umysłowo brat Mikołaj. Bracia podzielili się także jurydykami w Trokach i Grodnie. Starszy, Jan Dominik, otrzymał w Grodnie tzw. dom Strunowski na ul. Żydowskiej oraz place puste i osiadłe przy Niemieckim Rynku, zaś Fryderyk – dom wjezdny na Mostowej, dom Żyda Hoszkiewicza na ul. Żydowskiej, place osiadłe i puste „po lewej stronie Rynku pod zamkiem” oraz włókę w mieście Krynki²⁰⁵.

Jak się wydaje, terenem fundacji mogły być działki po zmarłym w 1622 r. bracie fundatora – Janie Dominiku Sapieżu. W pobliżu Niemieckiego Rynku posiadał on place zajęte przez 7 jurydyczan oraz jedną pustą działkę²⁰⁶. Zdaje się, że teren funduszowy był dosyć szczupły. Z pewnością Fryderyk Sapieha, wojewoda mściłowski nie oddał dominikanom wszystkich posiadanych przez siebie placów w Grodnie. Z działu zawartego przez jego spadkobierców w 1650 r. wiemy, że podzielili się nimi Komorowscy i Tryznowie. Dostarczył on również informacji, że fundator darował dominikanom sumę 3 tys. zł pol. zabezpieczoną na ma-

---

²⁰⁴ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 187, „Naprzeciwko ambony stoi popiersie S. P. Stanisława Augusta króla polskiego, z napisem u dołu na czarnym marmurze złotymi literami wyrażającym wdzięczność temu królowi za świadczone dobrodziejstwa zakonowi”. Tekst napisu podaje E. T.[yszkiewicz], *O klasztorach...*, s. 251-252 (75-76) oraz J. Jodkowski, *Gimnazjum...*, s. 35. U Jodkowskiego opisano również losy popiersia po kasacie kościoła.

²⁰⁵ AP w Krakowie, Oddział I na Wawelu, AMCh, nr 970, k. 11-19; NAHB w Mińsku, F. 1755, op. 1, nr 24, k. 335-339.

²⁰⁶ NAHB w Mińsku, F. 1755, op. 1, nr 24, k. 339v-341. Należały do niego: dom Strunowski na ul. Zamkowej (zaraz od kościoła), poddani na Niemieckim Rynku: Fiedor kuśnierz, Jan Krusznik, Kasper szewc, Liwion piekarz, Andrzej garncarz, Jan garncarz, Ambroży garncarz.

jętności Świsłocz Lewszowszczyzna w pow. wołkowyskim, którą w spadku otrzymała rodzina Korsaków²⁰⁷.

Fundusz powiększyli dominikanie sejneńscy, którzy w 1634 r. ofiarowali konwentowi grodzieńskiemu swój plac zwany Grodziewszczyzną. Położony był on czołem do ul. Kaluścińskiej, a tyłem do ul. Złotej. Parcela ta poprzednio, od 10 stycznia 1585 r., była własnością Jerzego Grudzińskiego, który ofiarował ją konwentowi sejneńskiemu jako część funduszu²⁰⁸.

O terenach jurydyki przed wojnami poł. XVII w. niewiele więcej wiadomo. Znaczący wzrost terytorialny jurydyka odnotowała dopiero po nich, w drugiej połowie XVII w. Rozwój ten następował kosztem jurydyki starościńskiej należącej do starostwa niegrodowego w Wołpie. W 1675 r. odnotowano plac leżący czołem do Niemieckiego Rynku podległy jurysdykcji wołpińskiej, który wikary farski, Jakub Barszczewski podarował dominikanom. Gdy w 1646 r. jego ojciec kupował tę działkę od Żydów, stykała się ona z placem dominikańskim. Konwent już wtedy musiał więc posiadać działki przy samym Rynku²⁰⁹. Inne place podlegające jurysdykcji wołpińskiej podarowali dominikanom Uzłowscy. Najpierw Krzysztof Augustynowicz Uzłowski, ziemianin grodzieński przekazał im swym testamentem w 1662 r. połowę majątku Małyszczyn w parafii grodzieńskiej²¹⁰. Następnie wdowa po nim, Anna Skumionowna Mikuliczowna Uzłowska, testamentem z 1675 r. potwierdziła darowiznę połowy Małyszczyna dzierżonego przez siebie tytułem dożywocia. Dała też konwentowi 10 działek przy Rynku Niemieckim, ul. Wileńskiej i koło cmentarza żydowskiego. Drugą połowę majątności przekazała swej bratanicy, Reginie Ladzińskiej, która rok potem zrzekła się praw do niej na rzecz zakonników. Uzłowscy, jako dobroczyńcy konwentu, pochowani zostali w krypcie w kościele dominikanów²¹¹. O tym, że Uzłowscy byli właścicielami placów Wołpińskich, mamy wiadomości już z 1646 r.²¹²

²⁰⁷ AP w Krakowie, Oddział I na Wawelu, AMCh, nr 970, k. 25-29.

²⁰⁸ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 37-37v; B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 48.

²⁰⁹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 1-1v, 6.

²¹⁰ NAHB w Grodnie, F. 1759, op. 1, nr 1, k. 25-28; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4627, k. 1-1v. Uzłowski testamentem z 22 XII zapisał dominikanom połowę Małyszczyna, drugą część darował żonie pewien, „że tę połowę po długim życiu ... na tenże kościół zapisze”. Przeznaczył też dla niej „place w mieście Grodnie na Niemieckim Rynku i na Wileńskiej ulicy place Wołpińskie kupne oraz place ... prawem szlacheckim nabyte tamże na Niemieckim Rynku przeciwko mogiłkom żydowskim”.

²¹¹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4627, k. 2-7, 15-18v. Inny dokument wspomina, że Anna Skuminówna Mikuliczowna Krzysztofowa Uzłowska darowała dominikanom działkę leżącą między ulicami odchodzącymi od Niemieckiego Rynku. Plac należał poprzednio do

Jeszcze inny plac Wołpiński, leżący między ziemią klasztoru i probostwa grodzieńskiego podarował dominikanom w 1694 r. Kazimierz Jan Sapieha, wojewoda wileński i hetman wielki litewski, „widząc szczupłość miejsca na klasztor”. Legat ten wiązać można już z planami budowy nowej świątyni²¹³.

Pierwszy klasztor dominikanów położony był przy ul. Wileńskiej. Świadczy o tym jeden z aktów zastawu z 10 marca 1655 r., w którym przedmiotem transakcji była działka przy tej ulicy granicząca jednym bokiem z klasztorem dominikańskim, a drugim z jurydyczaninem klasztornym²¹⁴. 10 lat później, już po wojnie, kiedy plac ten sprzedano dzierżawcy, również wspomniano stojący obok klasztor²¹⁵. Fakt, że w drugiej połowie XVII w. położony był on przy ul. Wileńskiej, blisko uliczki wybiegającej z niej w kierunku Rynku Niemieckiego, zdaje się potwierdzać rewizja z 1680 r. Parcełę z zabudowaniem klasztornym i kościołem odnotowano jako: „plac zabudowany dominikanów”. Sam klasztor wspomina się co prawda przy ulicy biegnącej z Wileńskiej do Niemieckiego Rynku (zwanej tam Uliczką w bok Trójcy od Wileńskiego Gościńca), jednakże forma zapisu wskazuje, iż oddzielały go od niej budynki jurydyczan, których wymieniono tam osiem. Klasztor nie mógł też stać przy Niemieckim Rynku, bowiem przy nim rewizja wymienia tylko domy jurydyczan (10)²¹⁶. Znane źródła nie pozwalają stwierdzić, czy był to budynek drewniany czy murowany.

O budowie murowanego klasztoru wiadomości dostarczyły nam jedynie XIX-wieczne wizytacje. Dowiadujemy się z nich, że uczyniono to w 1767 r.²¹⁷ Według Bobrowskiego i Giżyckiego murowany klasztor dominikanów w Grodnie rozpoczął budować przeor Tomasz Hanusewicz w 1737 r.²¹⁸ W aktach miasta spotykamy go w tymże roku kwitującego

---

Jana Klukowskiego, horodniczego grodzieńskiego, który w 1577 r. sprzedał go Janowi Żukowi, pisarzowi grodzkiemu grodzieńskiemu. Tenże sprzedał go Andrzejowi Wasilewiczowi Kotowiczowi, który zbył go w 1595 r. Filipowi Bucelli, staroście przewalskiemu. B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 48-48v.

²¹² LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 1.

²¹³ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 25-30.

²¹⁴ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4624, k. 4-7v.

²¹⁵ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, k. 129-129v; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4624, k. 9-11v.

²¹⁶ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 15, 17, 17v.

²¹⁷ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 192v.

²¹⁸ П. О. Бобровский, *Гродненская Губерния*, ч. 1. Санктпетербург 1863, s. 780; Giżycki [Wołyniak], *Wiadomość o dominikanach*..., s. 95.

Jerzemu Snarskiemu, łowczemu mściławskiemu odbiór sumy 6 tys. zł polskich. Zapisał ją konwentowi dominikanin, ks. Tomasz Snarski po śmierci swego ojca – Jana, podstolego wilkomirskiego, zabezpieczając ją na dobrach Usnarz w powiecie grodzieńskim²¹⁹. Być może suma ta posłużyła do rozpoczęcia budowy? Tomasz Hanusewicz zmarł w 1757 r. W pamiętniku księdza Bagińskiego odnotowano, że darował on konwentowi ponad 50 tys. zł polskich²²⁰.

Choć zapisy źródeł nie są w tym względzie precyzyjne, bez wątpienia przy ul. Wileńskiej mamy do czynienia z dwoma budynkami klasztornymi powstałymi w różnym czasie. Wizytacja z 1820 r. wyraźnie je rozróżnia, stosując określenia: stary i nowy klasztor. Stary klasztor położony był bliżej kościoła. Nowy połączony z nim budynek ciągnął się dalej od niego wzdłuż ul. Wileńskiej²²¹. Różnicę między nimi widać również na rysunku fasady z 1836 r. Stary klasztor posiadał wyższy dach niż nowy²²². Wizerunek klasztoru różni się nieco na poszczególnych planach miasta z końca XVIII i pocz. XIX w. Budynek klasztorny przedstawiony jest na nich jako budowla położona wzdłuż ul. Wileńskiej, ciągnąca się od kościoła w kierunku południowym i zakończona krótkim, prostopadłym skrzydłem skierowanym na zachód w głąb działki. Przedłużeniem tego skrzydła jest mur biegnący w kierunku zachodnim²²³. Na zachód od budynku klasztornego znajdował się ogród oraz zabudowania gospodarcze.

Na planie miasta z 1753 r. zaznaczono również długi drewniany budynek położony frontem do ulicy przebiegającej z ul. Wileńskiej na Niemiecki Rynek z niewielką przybudówką od strony dziedzińca. Na planie z 1795 r. ma on już nieco inną formę²²⁴. Według wizytacji z 1820 r. był to dwukondygnacyjny murowany gmach zwany oficyną mierzący 149 łokci długości i 18 szerokości. Mieściły się w nim szkoły powiatowe prowadzone

²¹⁹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 7, k. 773-777.

²²⁰ *Rękopism X. Bagińskiego Dominikanina Prowincji Litewskiej (1747-1784)*, wyd. E. Tyszkiewicz, Wilno 1854, s. 29. „Przew. Ojciec Magister Tomasz Hanusewicz zmarł w Grodnie ze swej szczerobliwości zostawił konwentowi grodzieńskiemu na wieczne czasy więcej niż 50 000 zł pol. i za pozwoleniem jenerała pięknym sprzętem tenże konwent uposażył!”

²²¹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 192v-193v.

²²² Т. Малиноўская, *3 гісторыі пабудовы...*, s. 12.

²²³ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; nr 5 q q; RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21872, k. 1; nr 21 873, k. 1; F. 349, op. 12, nr 1485, k. 1; nr 1487, k. 1.

²²⁴ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 873, k. 1.

przez dominikanów²²⁵. Poprzednia drewniana oficyna spłonęła 1 maja 1782 r. W wyniku pożaru, który spustoszył wtedy znaczną część miasta, znacząco ucierpiał klasztor dominikanów. Oprócz oficyny spłonął: dach na budynku klasztornym, 5 cel, refektarz, kuchnia, piekarnia, spiżarnia. Pożoga zniszczyła całkowicie kuźnię i lodownię oraz stajnie. Ucierpiał również: jedna z wież kościoła, dach na kaplicy kościelnej i nieznacznie ołtarze. Ogromne straty poniosła biblioteka klasztorna. Spłonęło lub zostało rozkradzionych podczas gaszenia 6 tys. książek. Łącznie straty oszacowano na 26060 zł polskich²²⁶. Po pożarze usunięto szkody. Przeorem był wtedy Ludwik Hryncewicz, architekt znany z projektów fasad i ołtarzy w Drui, Nieświeżu czy Zabeliu. Istnieje domniemanie, że to właśnie on był autorem murowanego budynku oficyny, który powstał zapewne w latach 80. XVIII w.²²⁷

Tereny jurydyki dominikańskiej w największym jej rozkwicie przedstawiają plany miasta z lat 1753, 1780, 1795. Z pominięciem pojedynczych placów po drugiej stronie ul. Wileńskiej i w innych częściach miasta ograniczały ją: od południa ul. Plebańska, od północy uliczka, na rogu której stał kościół, od wschodu Niemiecki Rynek i dalej Horodniczanka, a od zachodu ul. Wileńska²²⁸. Pod koniec XVII w. jeszcze nie wszystkie działki w tym ograniczeniu były własnością dominikanów. Świadczy o tym rewizja miasta z 1680 r., gdzie po zachodniej stronie ul. Wileńskiej odnotowano wiele placów należących do mieszczan i szlachty.

W 1680 r. na ul. Wileńskiej znajdował się plac i dwór kanclerza litewskiego, Stefana Paca²²⁹. Teren ten, zwany w dokumentach późniejszych Pacowszczyzną, w 1723 r. zastawił dominikanom w kwocie 6000 zł pol. Krzysztof Pac, pisarz W. Ks. L., kasztelan połocki. Jego syn – Antoni Michał Pac, kasztelan połocki po skasowaniu obliгу darował go domini-

²²⁵ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 194. „Brama oddziela dziedziniec klasztorny od dziedzińca oficyny. [budynek] długi łokci 149, szerokości 18. Oficyna murowana dwupiętrowa, w której umieszczają się szkoły powiatowe od 7 klas na 1 piętrze idąc od kościoła 5 dużych stancji klasami zajętych ... w tejsze linii za szkołami browar z kominem murowany ...”.

²²⁶ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3939, k. 1043-1043v.

²²⁷ Т. Малиноўская, *3 гісторыі пабудовы...* s. 13; Т.В.Гарбуць, *Мураваныя харалы...* s. 99, błędnie datuje budowę na l. 1780-6.

²²⁸ SLHA w Dreźnie. Schr. VII, Fach. 90, nr 6; RPWHA w Moskwie. F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1; nr 21 873, k. 1.

²²⁹ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 15-15v.

kanom²³⁰. Ówczesny przeor, Hilary Piskowski w 1744 r. udzielił mu za to prawa do dożywotniej stancji w klasztorze²³¹. Plac ten można uznać za tożsamy z działką libertowaną przez sejm w 1647 r. na rzecz Krzysztofa Paca, chorążego W. Ks. L.²³² Zachował się spis mieszkańców Pacowszczyzny pochodzący z II poł. XVIII w. Na Pacowszczyźnie stało wówczas 7 budynków jurydyczan oraz budynek gospodarczy. Dokument ten wskazuje, że plac położony był na rogu ul. Wileńskiej i Plebańskiej. Porównanie go z planem z 1780 r. pozwala ustalić, że oznaczono go tam jako 5 działek (nr 27-31)²³³.

Kolejne parcele przy ul. Wileńskiej wymienione na planie z nr 32-33 to tzw. Wróblewsczyzna. W 1680 r. odnotowano ją jako dwór Ćwiklicza²³⁴. Jego właścicielem w 1666 r. był Adam Ćwiklicz²³⁵. W 1627 r. działkę sprzedał mu proboszcz grodzieński, Jerzy Tyszkiewicz. W 1640 r. kolejny proboszcz kwitował Adamowi Ćwikliczowi odbiór reszty należności za plac z ogrodem przy ul. Wileńskiej. Plac ten nadał kościołowi farnemu Jan Dąbrowski, pisarz miejski, przeznaczając go na kaznodzieję parafialnego²³⁶. W 1670 r. Adam Ćwiklicz dokupił do tej posesji działkę od rajcy grodzieńskiego, Mikołaja Bohdanowicza. Plac ten, poprzednio własność jego teścia, Aleksandra Karłowskiego, graniczył z Pacowszczyzną oraz działką kupującego²³⁷. Granicą posesji Adama Ćwiklicza był położony przy murze dominikanów plac Lewkowiczowski²³⁸. Działki przeszły drogą sukcesji na pisarza radzieckiego, Bartłomieja Pawła Ćwikłę. Tenże w swym testamencie sporządzonym w 1710 r. darował połowę swych nieruchomości córce Katarzynie i zięciowi Piotrowi Wróblewskiemu. Drugą połowę legował córce Konstancji Ćwiklance. Konstancja

²³⁰ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 36v-37.

²³¹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 9, k. 161-162.

²³² B. PAN w Krakowie, nr 365, k. 153v; VL, T.IV, Petersburg 1859, s. 61 f. 12.

²³³ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 32, „Po środku Pacowszczyzny rum stoi pusty nakryty quondam z Małyszczyna przeniesiony ...”; RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

²³⁴ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 15.

²³⁵ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 52-53.

²³⁶ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1, k. 40-42. Jerzy Tyszkiewicz został proboszczem grodzieńskim przed 12.XI.1626, LPAH, F. 694, op. 1, nr 3269, k. 32. Ostatni raz odnotowany z tym tytułem 10.V.1633 r., LPAH, F. 694, op. 1, nr 3269, k. 30v, 32. T. Wasilewski, *Isajkowski Dołmat Franciszek*, PSB, t. X. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962, k. 170., twierdzi, że następny proboszcz Franciszek Dołmat Isajkowski został nim 18. III. 1633 r.

²³⁷ NAHB w Grodnie, F. 1759, op. 1, nr 1, k. 197v-198v.

²³⁸ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 53.

wyszła później za mąż za brata Piotra Wróblewskiego – Wincentego. W 1738 r. Katarzyna Ćwikliczówna Piotrowa Wróblewska darowała swe nieruchomości siostrzeńcowi, Janowi Wróblewskiemu²³⁹, stąd też cała posesja składająca się z 2 działek zwana była Wróblewsczyzną.

Dominikanie dzierżyli Wróblewsczyzną tytułem zastawu (za 1280 zł polskich) od mieszczyki, Konstancji Ćwiklanki Wróblewskiej²⁴⁰. Inne źródła podają, że nabyli ją od niej za 800 zł polskich²⁴¹.

Na planie z 1753 r. obszar Wróblewsczyzny oznaczono jako posesję dominikanów²⁴². W 1780 r., kiedy to Wróblewsczyzna stanowiła już własność miasta, plac nr 32 wskazano jako działkę należącą do Sanguszków, zaś na działce nr 33 odnotowano szewca Mikołaja Strzałkowskiego²⁴³. Słyszymy, że parcelę nr 32, na której mieszkał szewc Grzegorz Sienkiewicz, Sanguszkowie dzierżyli tylko tytułem zastawu. Może więc poprzednio należała ona do dominikanów²⁴⁴.

Pozostałe działki wymienione w rewizji z 1680 r. po zachodniej stronie ul. Wileńskiej musiały zostać zajęte budynkiem klasztornym. Dotyczy to tzw. placu Lewkowiczowskiego. W 1780 r. oznaczono go najprawdopodobniej nr 34 jako teren zajęty murem dominikańskim²⁴⁵. Nazwę zawdzięcza on Piotrowi Lewkowiczowi, burmistrzowi grodzieńskiemu, który w 1661 r. przekazał go testamentem swej żonie, Dorocie Pastewczance²⁴⁶. W 1693 r. podarował go dominikanom Bernard Lewkowicz z obowiązkiem odprawiania 23 dnia każdego miesiąca mszy, zapewne za rodziców²⁴⁷. Ten podległy prawu ziemskiemu plac Piotr Lewkowicz nabył od Teodora Sopoćka²⁴⁸. Inny dokument wzmiankował, że poprzednio należał on do Goliewskich i Mordasów²⁴⁹. Pozwala to nam identyfikować go z działką wymienioną w pomierze włócznej jako własność ziemska

²³⁹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 5, k. 17v-18v; nr 8, k. 235-238.

²⁴⁰ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 37.

²⁴¹ J. Gordziejew, *Socjotopografia...*, s. 110.

²⁴² SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6.

²⁴³ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

²⁴⁴ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 4, k. 1v; LPAH w Wilnie, Sa, nr 3862, k. 12v, 44v, 57, 68.

²⁴⁵ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

²⁴⁶ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 58v-59.

²⁴⁷ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 48.

²⁴⁸ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 58v-59. Z boku dopisek: „przy furcie klasztornej”.

²⁴⁹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 36v.

Olechna Hordziejewicza, podstarościego grodzieńskiego²⁵⁰. W obręb klasztoru wszedł też wspomniany już wyżej plac, który w 1655 r. graniczył z klaszturem dominikanów. Wtedy to Zofia Lipowska Jakubowa Dachnowiczowa zastawiła parcelę Tomaszowi i Zofii z Dowgierdów Wołowiczom. W 1665 r. jej córka Katarzyna sprzedawała go Wołowiczom za 500 zł polskich. Dwa lata później przyznał on w magistracie akt sprzedaży działki dominikanom. Skądinąd wiadomo jednak, że zamienił się on z nimi na będący w ich posiadaniu pusty plac zwany Dziewiałowstowszczyzną. Zobowiązał się przy tym dobrowolnie do opłacania z niego czynszu²⁵¹. Dziewiałowstowszczyzna położona była u zbiegu ul. Kalucińskiej z równoległą Złotarską i prostopadłą Rzeźnicką²⁵². Dominikanie sądzili się później o należny z niej czynsz z Samuelem Łazowym, kasztelanem mściślawskim, właścicielem położonego na Dziewiałowstowszczyźnie dworku²⁵³. Potem działka należała do Jundziłłów²⁵⁴. Pod koniec XVIII w. znów znalazła się w rękach przedstawiciela rodziny Wołowiczów.

Garść informacji posiadamy też o placach położonych w dominikańskim kwartale miasta przy ul. Plebańskiej. Na planie z 1780 r. teren ten oznaczono nr 310-314²⁵⁵. Dominikanie kupili go od Waydów i Rozumowiczów, stąd stosowane w źródłach ich nazwy. W 1682 r. doszło do działu po śmierci mieszczanina, Jakuba Waydy. Parcelę zmierzono i rozdzielono po połowie Gabrielowi Rozumowiczowi i Danielowi Waydzie. Ten ostatni w tymże roku sprzedał go dominikanom za 600 zł polskich²⁵⁶. Właściciel drugiej połowy działki, Gabriel Rozumowicz z czasem popadł w spór z dominikanami, którzy oskarżali go o zagamięcie części placu i turbowanie mieszkających w sąsiedztwie ogrodników klasztornych. W 1689 r., kiedy to Rozumowicz pełnił urząd burmistrza, doprowadziło

²⁵⁰ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 48; PKGE, cz. II, s. 28.

²⁵¹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 36; nr 4624, k. 4-7v, 9-11v, 13, 16; NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, k. 129-129v, 150v-151.

²⁵² J. Gordziejew, *Socjotopografia...*, s. 114.

²⁵³ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 5623, k. 32, 36; F. 1274, op. 1, nr 61, k. 95. Samuel Łazowy, wpięty wojski grodzieński, został kasztelanem mściślawskim 17 IV 1730 r., zm. w 1738 roku. J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386-1795*, Kraków 1885, s. 118.

²⁵⁴ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 4774, k. 1; RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

²⁵⁵ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

²⁵⁶ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 14-19, 37.

to do sporu klasztoru z magistratem²⁵⁷. W 1719 r. plac ten sprzedał dominikanom Jan Kazimierz Rozumowicz, burmistrz grodzieński²⁵⁸.

Dominikanie posiadali również działki w innych częściach miasta, przede wszystkim po przeciwnej niż klasztor stronie ul. Wileńskiej i przy ul. Kalucyńskiej. Tam położony był tzw. plac Scypionowski, zwany tak od nazwiska jednego z poprzednich właścicieli. W 1667 r. Rafał Liwski sprzedał działkę pisarzowi ławniczemu, Aleksandrowi Drogoszowi za 400 zł polskich²⁵⁹. Tenże później odstąpił ją wraz z domem za 1200 zł pol. Andrzejowi Scypionowi del Campo, chorążemu wendeńskiemu²⁶⁰. Rok po nabyciu, w 1678 r., uzyskał on libertację sejmową tej posesji²⁶¹. W rewizji z 1680 r. działkę oznaczono już jako plac libertowany²⁶². W 1686 r. nabył go za 3 tys. zł Marcján Bogusław Dolski, starosta oszmiański²⁶³.

Przy ul. Wileńskiej znajdował się plac zwany Sołtanowszczyzną. Zastawił go dominikanom za 4 tys. zł Michał Pereswiet Sołtan, marszałek starodubowski. Jeszcze w 1744 r. musieli ją dzierżyć tylko tytułem zastawu, bowiem w tymże roku Wiktor Pereswiet Sołtan, marszałkowiec starodubowski kwitował dominikanów, nie winiąc ich za zniszczenie stojącego niegdyś na nim dworu²⁶⁴. W fascykule poświęconym tej działce dominikanie przechowywali zapis zastawny i testament jakiejś Postawskiej²⁶⁵. Postawskiego odnajdujemy jako posesora placu przy Wileńskiej w 1680 r.²⁶⁶ Zdaniem Jerzego Gordziejewa posesja ta powstała w wyniku połączenia sąsiadujących ze sobą działek Adamowicza, Postawskiego i Szamotyły²⁶⁷.

²⁵⁷ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 20, 23-4.

²⁵⁸ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 48. Jan Kazimierz Rozumowicz wielokrotnie pełnił urząd burmistrza. Wiemy, że miało to miejsce w latach 1698, 1712, 1713, 1717, 1719. NAHB w Mińsku, F. 1761, nr 3, k. 136; nr 5, k. 13-14v, 16; AVAK, t. VII, nr 9, s. 472; nr 19, s. 496; BU Warsz., nr 260 (niepaginowane).

²⁵⁹ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 181-182; LPAH, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 2-5v. Tu błędny dopisek: „ten dokument mniej potrzebny gdyż ten plac w klasztor wszedł”.

²⁶⁰ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 7-11, 13, 36.

²⁶¹ VL, t. V, Petersburg 1859, s. 313, f. 641; LPAH w Wilnie, F. 598, op. 1, nr 1185, k. 1.

²⁶² LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 1, k. 15.

²⁶³ NAHB w Grodnie, F. 1759, op. 1, nr 1, k. 15-16v; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 13-13v, 21-21v.

²⁶⁴ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 9, k. 232-233.

²⁶⁵ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 36v.

²⁶⁶ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 15-15v.

²⁶⁷ J. Gordziejew, *Socjotopografia...*, s. 108.

W dekreście komisarskim z 1721 r. miasto ubiegało się o przywrócenie pod swą jurysdykcję placów po Romanie Kudyrce i Grygierze stolarzu²⁶⁸. Pierwszy z nich odnotowano w 1680 r. po przeciwnej niż klasztor stronie ul. Wileńskiej. Drugi leżał przy końcu ul. Kalucińskiej²⁶⁹. Między ul. Wileńską a Kalucińską znajdował się również wzmiankowany przez źródła plac Lewonowiczowski²⁷⁰. Najprawdopodobniej przy Kalucińskiej położony był również plac Ancutowski. Na planie z 1753 r. działki będące wówczas w rękach dominikanów przy ul. Kalucińskiej i Wileńskiej oznaczono nr 12²⁷¹.

Przez kilkadziesiąt lat własnością dominikanów była tzw. Kamienica Ćwikliczowska przy głównym rynku miasta. Niegdyś należała ona do Kazimierza Ćwiklicza, landwójta i burmistrza grodzieńskiego²⁷². Zapisał ją w testamencie dożywotnio swojej żonie, Mariannie Paulsenownie 1v. Kazimierzowej Ćwikliczowej, 2 v. Leonowej Eysmontowej, 3 v. Jerzynej Chełchowskiej²⁷³. Jej drugi mąż, Leon Eysmont, landwójt grodzieński w 1678 r. uzyskał na nią libertację sejmową²⁷⁴. W 1691 r. kamienica stała się własnością córki Kazimierza Ćwiklicza Anny Ćwiklanki, żony Jerzego Kazimierza Jauszewicza²⁷⁵. W tym samym roku odsprzedała ona za 3000 zł polskich część należącego do kamienicy placu przy Rynku Michałowi Rymwidowi, marszałkowi powiatu lidzkiego²⁷⁶. W 1709 r. samą kamienicę bezdzietna właścicielka ofiarowała w testamencie dominikanom²⁷⁷.

²⁶⁸ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 45v.

²⁶⁹ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 5-15v.

²⁷⁰ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 10, k. 119-122, 135-138, 179-182.

²⁷¹ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; Aneks 2, nr 12. *Den Paters Dominikanener ihre Gebäußer.*

²⁷² NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 2, k. 310-310v; F. 1800, op. 1, nr 1, k. 212. Kazimierz Ćwiklicz był landwójtem od 19 V 1666 r. do pocz. 1671 r. NAHB, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 127v, 137, 157, 178, 210, 215; LPAH, F. 1282, op. 1, nr 4528, k. 3. Urząd burmistrza pełnił w 1665 roku. NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 111v-112.

²⁷³ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 212; PKGE, cz. II, s. 274.

²⁷⁴ VL, t. V, Petersburg 1859, s. 313, f. 641. Rewizja z 1680 r. odnotowuje plac z kamienicą jako libertowaną własność landwójta grodzieńskiego. W kopii wileńskiej rewizji jest dopisek, że należała ona do pisarza Eysmonta. LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 12v. Leona Eysmonta jako landwójta grodzieńskiego odnotowano w 1676 i 1680 r. NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 299, 304; LPAH w Wilnie, F. 1228, op. 1, nr 4530, k. 9.

²⁷⁵ PKGE, cz. II, s. 274.

²⁷⁶ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 3, k. 103-104v.

²⁷⁷ PKGE, cz. II, s. 274; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 36v. Jak się wydaje, jej drugim mężem był Staniewicz, mostowniczy grodzieński.

W 1775 r. dekretem asesorii przyznano ją miastu²⁷⁸. Była ona własnością Daniela Lenkiewicza, pisarza radzieckiego, a potem burmistrza²⁷⁹. Wiadomości o tym, jak wszedł on w jej posiadanie, są sprzeczne. Z jednej strony w aktach miejskich aktywowano wydany przez magistrat grodzieński akt sprzedaży kamienicy Lenkiewiczowi w 1776 r. Kupił on ją wraz z libertownym placem (79x24 łokcie litewskie) za 4000 zł polskich. Należność miał płacić 3 rocznymi ratami. 1000 zł darowało mu miasto jako pensję pisarską²⁸⁰. Z drugiej strony słyszymy, że Lenkiewicz posiadał kamienicę prawem kaduka i odmówił wykonania wyroku sądu asesorskiego z 1775 r. Miasto procesowało się z nim o to jeszcze w 1789 r., oskarżając między innymi o fałszerstwo dokumentów²⁸¹. Przedmiot sporu był zresztą zrujnowany. Kamienica spaliła się w 1753 r. i właściwie do końca wieku nie została odremontowana²⁸². Użytkowana była przez arendarzy żydowskich, którzy wykorzystywali dostawiony do niej kram jako szynk. Budynek nosił nr 2²⁸³. Oznaczono go na planach miasta z 1753, 1780 (nr 8) i 1795 r. Położony był on w pld.-zach. rogu Rynku przy wychodzącej z niego w kierunku zachodnim uliczce²⁸⁴.

Również na Rynku grodzieńskim, w pierzei północnej znajdował się plac zwany Jaroszewiczowskim. Jego nazwa pochodzi od Adama Jaroszewicza, ławnika grodzieńskiego, który w 1659 r. kupił go od ziemian grodzieńskich: Jana Kaspra i Katarzyny ze Słyzewiczów Taraszewiczów. Plac ten graniczył z działką nadaną przywilejami na karczmę miejską, położoną na rogu ul. Wileńskiej oraz z parcelą Pawła Chmielewskiego²⁸⁵.

²⁷⁸ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 13, k. 3.

²⁷⁹ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3862, k. 12v, 45, 57. O Danielu Lenkiewicz zob. A. Pisancko-Borowik, *Testament Karola Topolskiego poczmajstra białostockiego jako przyczynek do dziejów mieszczaństwa w XVIII wieku*, [w:] *Repatriacje i migracje ludności pogranicza w XX wieku. Stan badań oraz źródła do dziejów pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego. Materiały konferencyjne dedykowane dr Henrykowi Majeckiemu*, red. M. Kietliński, W. Śleszyński, Białystok 2004, s. 175-176.

²⁸⁰ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 14, k. 1272-1275.

²⁸¹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 14, k. 947-953.

²⁸² *Wiadomość o pożarze...*, s. 36, nr 17 „Kamienica IchM XX. dominikanów w rynku”; SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach.90 nr 6; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się...*, aneks 1, s. 258. *Den Paters Dominikaner gohöring welches völlig ausgebrant bis auch die Mauern* (litera K); NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 14, k. 1272-1273.

²⁸³ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 14, k. 1250-1251; *[Spis... z 1794 r.]*, s. 65.

²⁸⁴ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90 nr 6; RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 1, nr 21 872, k. 1, nr 21 873, k. 1.

²⁸⁵ NAHB, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 15-16, 123; LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 12v.

W 1721 r. miasto skarżyło dominikanów nie tylko o plac Jaroszewiczowski zabudowany kamienicą i innymi budynkami, ale również o sąsiednią zagarniętą przez konwent działkę karczemną. Do placu Jaroszewiczowskiego miało też należeć kilka działek przy Horodniczance²⁸⁶.

Przy Horodniczance leżał też wzmiankowany przez źródła plac zamkowy nadany klasztorowi przez niejakiego Langusa²⁸⁷. Jak się wydaje, osoba ta tożsama jest ze wzmiankowanym w księgach miejskich w 1662 i 1675 r. Janem Langusem, pisarzem skarbowym komory grodzieńskiej i posiadaczem działek przy ul. Jezierskiej²⁸⁸. O samym placu nad Horodniczką, czy w ogóle o działkach dominikanów położonych tuż nad tą rzeką, nic nam bliżej nie wiadomo. Na planie miasta z 1753 r. żadnych działek dominikańskich przy Horodnicy nie odnajdziemy²⁸⁹.

Przez krótki czas do konwentu należała też parcela przy ul. Jezierskiej. Jej właścicielem w 1680 r. był Wojciech Skowroński. Nie wiemy, jak klasztor wszedł w jego posiadanie²⁹⁰. W 1721 r. miasto skarżyło, że dominikanie bezprawnie odsprzedali ten plac²⁹¹.

Ponadto dominikanie posiadali 3 działki za Niemnem przy ul. Hornickiej, na terenie części jurydyki zamkowej zwanej Ryłowce. Legowali je klasztorowi wraz ze stojącym na nim spichlerzem ziemianie: Samuel i Barbara Oziębłowscy, uczyniwszy legat na 6200 zł polskich na kościół dominikanów. Ci sędzili się o nie z ich synem Piotrem oraz wnukami: Antonim i Józefem Oziębłowskimi i w 1700 r., zdaje się, uzyskali korzystny dla siebie dekret trybunalski. Zakonnicy weszli w posiadanie tych placów w 1718 r.²⁹²

Według niektórych źródeł do dominikanów grodzieńskich należała też kamienica przy ul. Zamkowej. W żadnym z dokumentów procesowych jednak jej nie wspomniano. Zdaje się, że nigdy nie była ona ich własnością, lecz była tylko obciążona jakąś sumą legacyjną. Ponadto obciążała ją

²⁸⁶ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 46. Zarówno Adam Jaroszewicz żonaty z Katarzyną Ćwiklanką, jak i właściciel sąsiedniego placu, Paweł Chmielewski (pasierb) byli spokrewnieni z Kazimierzem Ćwikliczem. Może więc place te weszły w ręce dominikanów tą samą drogą jak kamienica Ćwikliczowska na Rynku.

²⁸⁷ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 37v.

²⁸⁸ NAHB, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 65-66v, 145v-147, 292-292v; LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 15v.

²⁸⁹ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6.

²⁹⁰ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 15v.

²⁹¹ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 46.

²⁹² P. Borowik. *Place ryłowskie w Grodnie XVII-XVIII wieku*, „Białostoczczyzna” 2000, nr 3-4, s. 18-26; NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 30, k. 1-2v.

kwota 540 zł na rzecz dominikanów liszkowskich. W 1773 r. w kamienicy mieszkała Żydówka, sędzina grodzieńska, która corocznie na Zielone Świątki opłacała z niej klasztorowi prowizję²⁹³. Ten dwukondygnacyjny murowany budynek można zidentyfikować w spisie budynków objętych pożarem w 1782 r. W kamienicy mieszkali wtedy rabinostwo Leyzer i Róża z Chaimowiczów Hirszowiczowie²⁹⁴. Zdaje się, że na planie z 1780 r. oznaczono go nr 283²⁹⁵.

Jurydyka dominikańska w Grodnie była dość obszerna. Składała się z placów o różnym statusie historyczno-prawnym. Były wśród nich działki formalnie podlegające różnym jurysdykcjom: miejskiej, wołpińskiej, zamkowej i ziemskiej. Zasadniczo dominikanie gromadzili place w kwartale miasta ograniczonym ulicami: Wileńską, Plebańską, ulicą biegnącą z ulicy Wileńskiej do Niemieckiego Rynku oraz samym Niemieckim Rynkiem i dalej Horodniczanką. Zainteresowanie ich budziły też place naprzeciw klasztoru przy ul. Wileńskiej i Kalucińskiej. Nie gardzili jednak również pojedynczymi działkami w innych częściach miasta. W 1721 r. konwent w zamian za wydaną przez miasto gwarancję posiadania terenów w „dominikańskim” kwartale miasta oraz placu funduszowego po dominikanach sejneńskich zrzekł się na rzecz miasta kamienicy Jaroszewiczowskiej z placami na Horodnicy oraz położonych przy ul. Kalucińskiej działek Grygiera, Ancutowskiego, Kudyрки i innych. Przekazał też na rzecz miasta 10 włók w obrębie miejskim Olszanka. Ponadto zobowiązał się wyzbyć posiadanych przez siebie 2 włók w obrębach Grandziczemączyn²⁹⁶. W kolejnym procesie z miastem ukończonym w 1775 r. zakon stracił prawa do kamienicy Ćwikliczowskiej przy Rynku oraz działek po Grudzińskich, Waydach, Rozumowiczu, Sołtanach, Jaroszewiczu, Lewkoviczu, a także parceli za Niemnem²⁹⁷. Ta ostatnia przeszła na rzecz ekonomii grodzieńskiej. Własnością miasta stał się również plac po Scipionach²⁹⁸. Po tymże procesie we władaniu konwentu pozostały tereny ograniczone murem klasztornym oraz Pacowszczyzna na rogu Wileńskiej i Plebańskiej²⁹⁹. Podobnie rzecz całą przedstawia wizytacja z 1820 r.,

²⁹³ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 37v.

²⁹⁴ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3939, k. 1031a.

²⁹⁵ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

²⁹⁶ PAN w Krakowie, nr 369, k. 48-50.

²⁹⁷ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 13, k. 3.

²⁹⁸ P. Borowik. *Place ryłowskie...*, s. 26; RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

²⁹⁹ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1; NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 14, k. 1104-1105.

gdzie oprócz terenu zajętego zabudowaniami klasztornymi odznaczono 3 jurydyczan klasztornych na Pacowszczyźnie przy ul. Wileńskiej zwanej wówczas ul. Dominikańską oraz 4 jurydyczan żydowskich przy ul. Ciasnej. Łącznie pod zabudowaniami i jurydyką było 6 mórg, 111 prętów gruntu³⁰⁰.

Rok 1775 – data ukończenia procesu miasta z właścicielami jurydyk, niezbyt szczęśliwie rozstrzygniętego dla dominikanów, był dla grodzieńskiego konwentu szczególnie niepomyślny. Wtedy Ignacy Hryniewicz Legiecki, buńczuczny i pułkownik wojska litewskiego wyrobił sobie u króla kaduk na należące do klasztoru dobra Kielbasin oraz Parchimowce. Tę ostatnią majątność zwaną Tołłoczki Parchimowce z wsią Parchimowce Żebry 1 stycznia 1750 r. ofiarował dominikanom grodzieńskim Jan Fryderyk Sapieha, kanclerz litewski na odnowienie istniejącego niegdyś przy klasztorze studium filozoficznego³⁰¹. Zdaje się, że cała sprawa skończyła się jednak dla zakonników pomyślnie. Według inwentarzy z pierwszej poł. XIX w. na uposażenie ziemskie klasztoru składały się 3 folwarki: Kielbasin, Małyszczyn (z wsiami Małyszczyn i Dziewiatłowce) oraz Mińczuki (z wsią tegoż miana i awulsem Jaryłówka). Łącznie w rękach dominikanów pozostawało wtedy 48 włók, 12 mórg ziemi. Z inwentarza z 1830 r. dowiadujemy się, że do konwentu grodzieńskiego został przyłączony fundusz klasztoru brzeskiego³⁰². Stanowiły go majątki Czemery i Podbrodziany w powiecie brzeskim³⁰³.

W 1832 r. klasztor skasowano³⁰⁴. Świątynia pełniła rolę kościoła gimnazjalnego. Odebrano ją katolikom w 1865 r. W 1671 r. mieściła się w niej cerkiew pułku jamburskiego³⁰⁵. W 1873 r. kościół zburzono. Rok później urządzono na jego miejscu skwer³⁰⁶.

Jurydyka Franciszkanów

Jedynym zgromadzeniem zakonnym, które miało swą siedzibę w lewo-brzeźnej części miasta byli franciszkanie konwentualni. 1 lutego 1635 r.

³⁰⁰ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 197, 202v.

³⁰¹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3295, k. 18, 23-32.

³⁰² LAPH w Wilnie, F. 604, op. 1, nr 7500, k. 2v.

³⁰³ Giżycki [Wołyniak], *Wiadomość o dominikanach...*, s. 95; J. Jodkowski, *Gimnazjum...*, s. 24.

³⁰⁴ Giżycki [Wołyniak], *Wiadomość o dominikanach...*, s. 98.

³⁰⁵ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 5, nr 840, k. 2-7.

³⁰⁶ J. Jodkowski, *Gimnazjum...*, s. 37.

klasztor ufundowali Eustachy (Ostafej) i Zuzanna z Tyszkiewiczów Kurczowie, starostowie upitcy. Akt fundacji aktywowano w księgach trybunalskich 27 sierpnia następnego roku. Dobroczyńcy klasztoru ofiarowali franciszkanom kamienicę Kudajewską (Gudajewską, Chodajewską, Luda-jewską) na ul. Mostowej położoną przy placach bernardynek, po północnej stronie późniejszego tzw. nowego kościoła karmelitów³⁰⁷. Zezwolenia na fundację udzielił Abraham Wojna, biskup wileński konsensem wydanym 19 października 1636 r.³⁰⁸ Datę przybycia zakonników, którzy najprawdopodobniej osiedli w darowanej przez Kurcza kamienicy dedukuje się zapewne z tego właśnie dokumentu³⁰⁹. Podobno bernardyni sprzeciwili się takiej lokalizacji, naprzeciw ich klasztoru i tuż obok klasztoru pannieńskiego. Miało to być powodem przeniesienia się franciszkanów na lewą stronę Niemna³¹⁰. Było to zresztą dla nich wygodne. Po lewej stronie Niemna położony był bowiem nadany im przez Kurcza majątek Poniemuń³¹¹.

13 kwietnia 1639 r. na prośbę starosty upickiego król Władysław IV zatwierdził fundację „miejsce na kościół i klasztor w tymże mieście Grodnie za rzeką Niemnem na przedmieściu do Tykocina idącym, naznaczył i skupić dozwolił” z warunkiem, aby był on budowany na Przedmieściu Zaniemeńskim. Później, 26 lipca 1643 r., Gedeon Michał Tryzna, administrator ekonomii grodzieńskiej na mocy reskryptu królewskiego dodał do fundacji plac we wsi Ryłowce. Po lewej stronie Niemna franciszkanie pojawili się więc dopiero w 1639 r., co upamiętnia ufundowana w XIX w. tablica wmurowana w ścianę kościoła.

Kościół i klasztor zbudowano w latach 1639-1645. Tę ostatnią datę wyznacza dokument z 22 kwietnia 1645 r., kiedy to ówczesny gwardian Jakub Bernardynus Korysz oskarżał ur. Szczęsnego Pęskiego i landwójta Stanisława Ćwiklicza o najazd na klasztor. Dowiadujemy się z niego wielu interesujących szczegółów. W tymże roku musiał już stać budynek klasztorny nazwany w źródle „ubogim” oraz kościół. Któraś z tych budowli była jednak niedokończona, czytamy bowiem o pobiciu cieśli klasztornych, „którzy budowali przy kościele”. Pada przy tym nazwisko

³⁰⁷ NAHB w Mińsku, F. 1755, op. 1, nr 81, k. 171.

³⁰⁸ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 253v.

³⁰⁹ *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich (Bernardyni, franciszkanie śląscy, franciszkanie konwentualni, klaryski oraz zgromadzenie III reguły)*, pod red. H. E. Wyczawskiego. Warszawa 1981, s. 21. Podana data przybycia franciszkanów - 1636 r.

³¹⁰ K. Kantak, *Franciszkanie polscy*, t. II, 1517-1795, Kraków 1938, s. 153.

³¹¹ NAHB w Mińsku, F. 1755, op. 1, nr 81, k. 171.

jednego z budowniczych – cieśli Pawła Rymyszjana zranionego przez najeźdźców. Choć wyraźnie źródło o tym nie wspomina, zdaje się, że zabudowania były drewniane. Wnioskować tak można z faktu, że napastnicy obiecywali porozrzucić i spalić budowle³¹². Podobno, jak twierdzi Kazimierz Kantak, ów drewniany kościół z klasztorem miał być w 1659 r. kompletnie zniszczony w wyniku najazdu moskiewskiego³¹³. Kościół stał jednak na powrót już w 1662 r., kiedy to po raz pierwszy wymienił go w swym diariuszu Jan Antoni Chrapowicki, dzierżawca pobliskiego Łabna³¹⁴.

O tym, kiedy powstał murowany kościół i klasztor, zupełnie brak wiadomości. Niewielką sygnaturkę świątyni i klasztoru odnajdujemy na planie z 1706 r. Generalnie wizerunek ten odpowiada zachowanym do dziś murowanym zabudowaniom³¹⁵. Twierdzi się zresztą, że już w 1700 r. istniał murowany kościół pod wezwaniem Matki Bożej Anielskiej³¹⁶. W literaturze i źródłach podaje się dwie daty jego konsekracji: 1744 i 1761 r. Najprawdopodobniej druga z nich związana była z gruntowną przebudową świątyni. Józef Jodkowski na podstawie inwentarzy z 1753 i 1759 r. twierdzi, że polegała ona na zdjęciu kopuły, dobudowaniu wieży z dzwonnicy. Wież z zegarem oraz organy fundowała Konstancja z Jundziłłów Łazowa, kasztelanowa mściślawska³¹⁷.

Kościół jest budowlą trójnawową. Zakończoną absydą nawę główną przykrywa dwuspadowy dach. Nawy boczne są niższe. Opublikowano wiele encyklopedycznych opisów architektury świątyni, w sumie niewiele jednak wnoszących. Zwraca uwagę pewna niejednorodność w plastyce fasady. Niższa jej część wykazuje pewne cechy starsze (może XVII w.?).

³¹² BU Warsz., DR, nr 260 (niepaginowane).

³¹³ K. Kantak, *Franciszkanie polscy*, t. II, s. 166. „Grodno i Oszmiana zrównane z ziemią”.

³¹⁴ J. A. Chrapowicki, *Diariusz. Część pierwsza: lata 1656-1664*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 1978, s. 341; I. Трусаў, *Францысканскі касцёл і кляштар*, „Бітва інфармацый”, nr 6 (51) z 11.02.1999 r., s. 4, twierdzi, że po zburzeniu w poł. XVII w. kościół i klasztor zostały odbudowane dopiero na pocz. XVIII w.

³¹⁵ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 1466, k. 1. Niestety, dysponuję kserokopią niezbyt dobrej jakości, może jakieś wyniki dałoby powiększenie wizerunku z oryginału.

³¹⁶ *Kalendarz Diecezji Grodzieńskiej 1999*. Czytamy tu: pierwszy opis murowanego kościoła oo. franciszkanów pochodzi z 1700 r. Dokument ten, mi niestety nieznan, wspomina również A. Кулагін, *Каталіцкія храмы на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, wyd. 2, Мінск 2001, s. 47; J. Hardziejew, *Źródła do dziejów Grodna w zbiorach krakowskich. Wstęp do badań*, [w:] *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne. Stan badań. Materiały z konferencji*, pod red. M. Kietlińskiego, Białystok 2003, s. 38, wspomina o przechowywanych w archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie inwentarzach z l. 1736, 1739, 1745 i 1748. Ze źródeł tych, niestety, nie miałem możliwości skorzystać.

³¹⁷ J. Jodkowski, *Grodno*, s. 100-102.

Opublikowano również: rzuty kościoła i klasztoru z ukazaniem podziałów wewnętrznych, plan sytuacyjny zabudowań franciszkańskich, rysunki fasad (główniej i północnej) oraz bramy³¹⁸. Wizerunek świątyni odnajdziemy również u Napoleona Ordy.

Klasztor zaznaczono na planie miasta z 1780 r. Kompleks budynków, który na niej widnieje, odpowiada planom późniejszym i zbliżony jest do dzisiejszego³¹⁹. Trójskrzydłowy klasztor wraz z kościołem tworzył zamknięty czworoboczny wirydarz o asymetrycznym kształcie. Składały się nań jednopiętrowe budynki kryte dachówką. Według wizytacji z 1820 r. wchodziło się do nich przez furtę znajdującą się za kościołem. Na dole znajdowały się cele zakonne, refektarz, kuchnia. Dla odbywania procesji wzdłuż ściany świątyni zbudowano mur, który oddzielał drogę procesji od wirydarza i znajdującego się na nim ogrodu. Wizytacja milczy jednakże o tym, czy powstałe w ten sposób niby skrzydło korytarzowe było zadaszone³²⁰. Na planie z pocz. XX w. odnajdujemy ślad takiego szlaku procesyjnego w postaci wejścia z placu przed kościołem na dziedziniec umożliwiającego odbywanie procesji wokół kościoła³²¹. Na piętrze klasztoru mieściły się cele zakonne (w tym prowincjańska), biblioteka oraz spiżarnia³²².

Świątynię i przyległe do niej zabudowania klasztorne wzniesiono na Rynku Zaniemeńskim. Kompleks otoczony był murem. Przy świątyni leżał cmentarz oddzielony murem od sadu i ogrodu zajmującego wschodnią część posesji. Na południe od klasztoru znajdował się dziedziniec gospodarczy, częściowo od strony południowej i zachodniej ograniczony przybudowanymi do muru budynkami. Cały kompleks zajmował większość Rynku³²³.

³¹⁸ В. Кудряшев. *Гродно*, s. 60-63; В. А. Чантурия. *Архитектурные памятники Белоруссии*, Минск 1982, s. 127-128; Tenże, *Памятники архитектуры и градостроительства Белоруссии*, Минск 1986, s. 125-127; *Збор помнікаў...* s. 64-66; *Атлас памятных архітэктуры і мемарыяльных комплексаў Беларусі*, под ред. В. А. Чантурия, Минск 1988, tabl. 9, s. 39; tabl. 33, s. 87; *Гродно. Энциклопедический справочник*, Минск 1989, s. 272-273; С. Г. Багласаў, В. А. Чантурия, Г. М. Яармоленка, *Гродзенскі касцёл і кляштар францысканцаў*, [w:] АБ, s. 178; Т. В. Гарбус, *Мураваныя харалы...* s. 97-98; А. Кулагін, *Каталіцкія храмы...* s. 46-48.

³¹⁹ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1; P. Borowik, *Lewobrzeżne Grodno...* 4 s. okładki.

³²⁰ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 241v-242, „... w końcu korytarz ... po prawej ręce drzwi na korytarzyk murem od ogródka oddzielony, a z niego drzwi drugie na korytarz pierwszy ...”.

³²¹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 858, k. 2.

³²² LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 242-242v.

³²³ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21872, k. 1; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 236-237, 241-242v; P. Borowik, *Lewobrzeżne Grodno...* 4 s. okładki. Cmentarz

Przy Rynku Zaniemeńskim znajdowały się również inne place klasztorne. Działki oznaczone na planie z 1780 r. to resztki jurydyki franciszkańskiej odebranej niedługo przedtem na rzecz miasta i ekonomii. Południową pierzeję Rynku zajmował franciszkański folwark, zaś w części zachodniej, naprzeciw bramy kościelnej, znajdował się szpital³²⁴. Ten ostatni, przeznaczony na 6 osób, ufundowała 20 stycznia 1730 r. Konstancja z Jundziłów Łazowa, ofiarowując 200 zł polskich na kupno domu dla ubogich. Z dóbr Hołynka po Krzysztofie Jundzile, marszałku grodzieńskim corocznie przeznaczano na jego utrzymanie 12 zł polskich, 2 beczki żyta, po beczce gryki i jęczmienia oraz 6 garnców soli³²⁵.

Przed 1775 r. jurydyka franciszkanów była znacznie obszerniejsza. Minoryci, obok Potockich, Ogińskich i Radziwiłłów byli największymi właścicielami w lewobrzeżnej części miasta. Magistrat począwszy od 1746 r. skarżył ich przed asesorią m. in. o zagarniecie wielu placów i gruntów miejskich, obrócenie „Płoszczy alias starodawnego Rynku” na wygon (ogrody), uchylenie się od powinności miejskich³²⁶. W 1775 r. magistrat zdołał odzyskać od zakonników 28 działek³²⁷. Z miejskiego dyspartamentu podatkowego wiemy, że miasto w 1772 r. pobierało z jurydyki franciszkańskiej 24 zł czynszu rocznie, co odpowiada posiadaniu przez nich tylko 3 działek. Z większości placów franciszkanie nie opłacali czynszu. Porównanie planu dochodów miejskich na 1775 r. ze spisem przychodów wykazuje, że pobrano czynsz od 16 osób więcej niż zaplanowano. Natomiast w planie dochodów za rok następny wykazano 18 osób więcej niż w roku poprzednim. Owe 16-18 osób to dawni jurydczanie franciszkańscy³²⁸. Działki wielu z nich możemy zidentyfikować na planie z 1780 r. Udało się ustalić, że do franciszkanów należały dwa place w północnej pierzei Rynku (nr 529-530), a być może również sąsiednia pusta działka (nr 528). Ich własnością były też place w pierzei południowej graniczące z folwarkiem klasztornym (nr 532-533) oraz plac w pie-

---

franciszkański wspomina się już w 1645 r. Wzmiankują go również testamenty mieszczan z 1734 i 1743 r., BU Warsz., nr 260 [niepaginowane]; NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 7, k. 474; nr 9, k. 43-43v.

³²⁴ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1, nr 534 „Folwark XX franciszkanów”, nr 542 „Plac XX franciszkanów”, nr 543 „Szpital tychże Xięży”.

³²⁵ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 8, k. 27-30, aktykacja 17.III.1738 r.

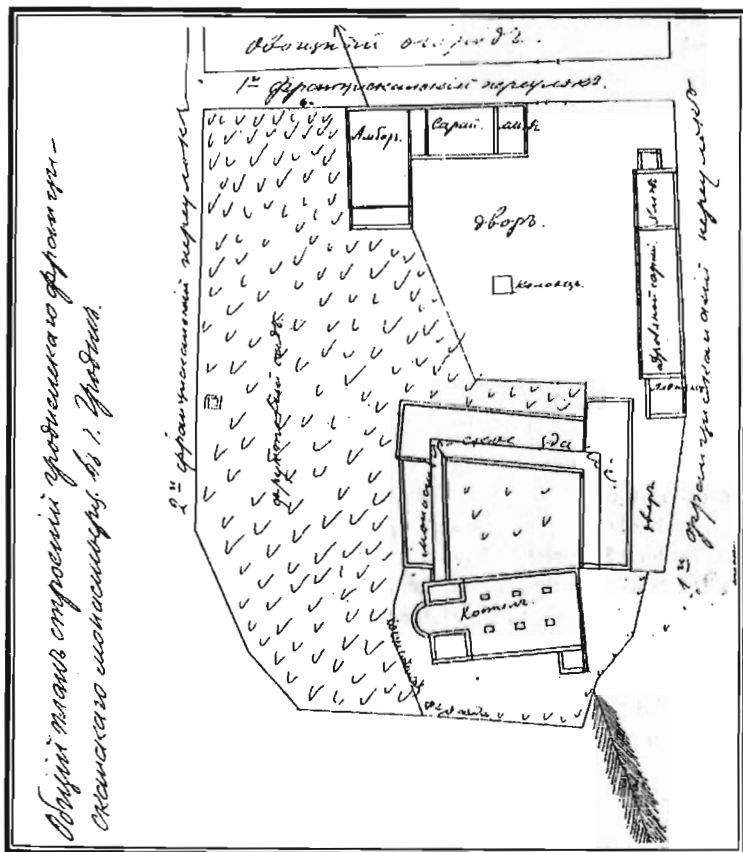
³²⁶ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 35, k. 858-859, 877-877v.

³²⁷ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 13, k. 3-5.

³²⁸ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3862, k. 2v.6v,23; NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 6, k. 1118-1119.

rzei zachodniej (nr 539). Franciszkanie posiadali też działki przy ul. Ła-
beńskiej (Niskiej) (nr 596, 600, 602-603, 605, 625) oraz Hornickiej (nr
552-554)³²⁹.

Rzecz całą przedstawia plan przedmieścia powstały w latach 40.
XVIII w. Oznaczono na nim własność wokół Rynku i na ul. Hornickiej.

Ilustracja 12. Plan sytuacyjny zabudowań w obrębie muru klasztoru franciszkanów z po-
czątku XX wieku. LPAH w Wilnie, F.694, op.1, nr 858, k.1.

³²⁹ Tamże; RPWA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

Według niego do franciszkanów należały wszystkie działki przyrynkowe. Jedynie w części północnej oznaczono własność szlachecką. Jednak ten schematyczny plan nie jest w tej mierze zbyt dokładny. Sporządzono go z okazji sporu o własność placów Ryłowskich przy ul. Hornickiej. Tereny przy Rynku właściwie więc autora planu nie interesowały³³⁰. Poza tym wiemy, że co najmniej jeden plac w pierzei zachodniej nie należał do franciszkanów (nr 536). Natomiast posiadanie przez minorytów działek przy ul. Hornickiej położonych między placami Ryłowskimi a rynekowymi (nr 549-555) jest jak najbardziej prawdopodobne³³¹. Zastanawia też zaznaczona własność franciszkanów we wschodniej części Rynku, który na planie ma kwadratową, nadaną mu przez pomiarę formę. Na planie z 1780 r. wschodnią pierzeję Rynku Zaniemeńskiego zajmuje działka z drewnianym pałacem Ogińskich oraz 4 place ich jurydyczan. Wiele wskazuje na to, że zabudowania klasztorne nie były jedyną budowlą umieszczoną na Rynku lewobrzeżnej części miasta, lecz jego wschodnia część została zajęta przez dwór Sołłohubów (później Ogińskich³³²). Musiał on powstać już po sporządzeniu wspomnianego wyżej planu. Dawny przebieg pierzei wschodniej zaznaczony byłby więc na planie z 1780 r. jako linia oddzielająca działki Ogińskiego od terenów miejskich, a wcześniej franciszkańskich³³³.

Jurydyka franciszkanów powstała nie tylko kosztem gruntów miejskich, ale również jurydyki zamkowej. Grodzieńscy franciszkanie posiadali wiele placów Ryłowskich przy ul. Hornickiej. Z zachowanych dokumentów procesowych z lat 1743-1752 wiemy, że ekonomia królewska próbowała odzyskać od nich 8 działek Ryłowskich oraz 1 $\frac{3}{4}$ włóki gruntu we wsi Ryłowce. Z czasem to się jej udało, na planie z 1780 r. oznaczono je bowiem jako grunty skarbowe³³⁴. Niekorzystne dla minorytów wyniki obu procesów, z miastem i ekonomią, właściwie likwidowały jurydykę franciszkańską. Po 1775 r. w rękach zakonników pozostawały tylko resztki dawnej własności.

Jurydyka franciszkanów nie powstała w ciągu krótkiego czasu przez wykupienie terenów miejskich przez fundatora, jak jurydyka brygidek czy

³³⁰ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 194, k. 250v-251.

³³¹ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3862, k. 6v; RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

³³² NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 52, k. 713. Intromisja z 1766 r. m. in. drewnianego dworu po śmierci Teresy z Ogińskich Sołłohubowej, wojewodziny brzeskiej na rzecz Ignacego i Heleny Ogińskich, marszałków wielkich W. Ks. L.

³³³ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 194, k. 250v-251; RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1; PKGE, cz. II, s. 57; P. Borowik, *Lewobrzeżne Grodno...*, s. 11, 4 s. okładki.

³³⁴ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 198, k. 2-9v. O placach Ryłowskich zob. P. Borowik, *Place ryłowskie...*, s. 18-26 oraz rozdz. IV niniejszej pracy.

karmelitów. Działki skupowano stopniowo, sporo z nich konwent otrzymał jako darowizny, część po prostu przywłaszczył. Szczególnie dużo placów weszło w posiadanie minorytów w latach 70. i na pocz. lat 80. XVII w. oraz w czasie wojny północnej³³⁵. Może pierwszy z tych okresów wzmożonych wykupów wiąże się w jakiś sposób z budową kompleksu klasztornego? Intensywne zmiany własnościowe na Zaniemniu w okresie wojny północnej są łatwiejsze do interpretacji. W 1705 r. Moskale spalili Przedmieście Zaniemeńskie, wiele domostw rozebrano na budowę mostu przez Niemen, którym wycofała się oblężona przez Szwedów armia moskiewska. Dzieła zniszczenia dopełniła zaraza w 1710 r. Znaczne spustoszenie i wyludnienie Zaniemnia ułatwiało zarówno kupowanie działek, jak i ich przywłaszczanie. Widać to wyraźnie na przykładzie położonych tam placów Rylowskich³³⁶.

O skupowaniu działek bezpośrednio po przywileju królewskim z 1639 r. nie mamy żadnych wiadomości. W dekrete komisarskim z 1754 r. najstarszym wspomnianym dokumentem jest akt darowizny 5 placów przez Jana Żeligowskiego z 20 grudnia 1644 r. Komisarze podejrzewali, że to właśnie na nich został zbudowany kościół i klasztor. Całą rzecz miał jednakże dowieść, nieznan nam dzisiaj, wymiar placów, który wówczas zarządzono³³⁷. Fakt, że działek po Żeligowskim nie udało się miastu w 1775 r. odzyskać, może świadczyć, iż zostały one za takie uznane³³⁸. Słyszymy, co prawda, o placach posiadanych przez Żeligowskich przy ul. Niskiej, lecz zostały one sprzedane przez Macieja Żeligowskiego przed pojawieniem się franciszkanów na Przedmieściu Zaniemeńskim³³⁹. Jan Żeligowski kupił ofiarowane później franciszkanom place dopiero w 1640 r. od mieszczanina, Grzegorza Worobiejowicza. Mogły więc one w istocie znajdować się w samym Rynku lub w jego południowej czy zachodniej pierzei³⁴⁰. Wątpić jednak należy, że to na nich zbudowano kościół i klasztor. Tylko niespełna pół roku upłynęło od momentu darowizny do kwietnia 1645 r., kiedy odnotowano kościół i klasztor. Były to w dodatku miesiące zimowe. Po drugie: w reskrypcie ekonoma grodzieńskiego z 1643 r., którym przydawał on franciszkanom na życzenie króla plac w Rylowcach, wspomniano wyraźnie, że graniczył on

³³⁵ PKGE, cz. II, s. 302-305; NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr. k. 131v-132, 299-299v.

³³⁶ P. Borowik, *Place rylowskie...*, s. 23; NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 198, k. 1; LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 194, k. 1-1v.

³³⁷ PKGE, cz. II, s. 305, 310.

³³⁸ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 13, k. 3-6.

³³⁹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1, k. 178-179.

³⁴⁰ PKGE, cz. II, s. 304-305.

z ziemiami skupionymi przez franciszkanów³⁴¹. To właśnie na nich powstał kościół z klasztorem. Niewykluczone jednak, że niektóre ograniczone murem tereny franciszkanie nabyli później, np. wspomnianą w źródłach działkę po Janie i Katarzynie Adamowiczach, o której w 1775 r. słyszymy, że leżała między ogrodami klasztornymi³⁴². Co do samego muru posiadamy też niezbyt pewne informacje. Źródła wzmiankują o darowiznie uczynionej w 1743 r. przez magistrat grodzieński na kawałek gruntu zajęty przez mury klasztorne³⁴³. Inny dokument nazywa darowany plac Płoszczą, a więc Rynkiem³⁴⁴. Czy darowizna ta świadczy o tym, że mur okalający kompleks klasztorowy powstał ok. 1743 r.? Może tylko wyraża realistyczne podejście członków magistratu do sporu z klasztorem? Trudno sobie bowiem wyobrazić, by miasto mogło odzyskać teren zajęty przez budynek klasztoru czy też kościoła. Widać to wyraźnie przy sporach z innymi grodzieńskimi konwentami, np. jezuitami, gdzie roszczenia o działki obwiedzione murami klasztornymi były w istocie jedynie argumentem procesowym, a nie rzeczywistą chęcią ich odzyskania³⁴⁵. W przypadku daty powstania muru otaczającego kompleks franciszkański na Zaniemniu pewne więc jest tylko to, że powstał on przed 1743 r.

Grodzieński klasztor franciszkanów konwentualnych należał początkowo do prowincji polskiej, a potem do utworzonej w 1683 r. prowincji litewskiej³⁴⁶. W niej wraz z konwentami w: Olkiennikach, Drohiczynie podlaskim, podgrodzieńskiej Świsłoczy, Łopienicy, Pińsku, Drohiczynie poleskim i Stawiskach tworzył kustodię grodzieńską³⁴⁷. W przeciwieństwie do innych grodzieńskich zgromadzeń konwent franciszkański nigdy nie został zlikwidowany. W czasach zaborów pełnił on rolę swoistego więzienia, do którego odsyłano nieprawomyślnych księży. Pod koniec XIX w. w klasztorze pozostawał tylko jeden franciszkanin – o. Ratyński³⁴⁸.

Ekonomiczne podstawy istnienia klasztoru naruszone zostały, podobnie jak w przypadku kilku innych grodzieńskich zgromadzeń zakonnych, pod koniec XVIII w., kiedy to w wyniku rozbiorów większość dóbr francisz-

³⁴¹ Tamże, s. 310.

³⁴² NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 13, k. 4-5.

³⁴³ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 253v.

³⁴⁴ PKGE, cz. II, s. 302.

³⁴⁵ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 51-55.

³⁴⁶ K. Kantak, *Franciszkanie polscy*, t. II, s. 174-175.

³⁴⁷ Archiwum Prowincji OO. Franciszkanów w Warszawie, *Tabulae Topographicae Omnium Provinciarum Ordinis Minorum Conventuallum*, 1771 r., s. 58-59.

³⁴⁸ J. Borodicz, *Pod wozem i na wozie. Pamiętniki ks. Józefa Borodiczca*, Chrzanów 1911, s. 26-28.

kańskich znalazła się w zaborze pruskim. Odpadł od zakonu majątek Łosośna, zwany też od nazwiska poprzednich właścicieli Gniewińszczyzną, Komorowszczyzną, Bernatowszczyzną lub Dereczynem. Franciszkanie nabyli go w 1704 r. od Krzysztofa Komorowskiego, wojewody brzeskiego i starosty wołkowyskiego³⁴⁹. Według inwentarza z 1706 r., składał się on z niewielkiego folwarku i wsi Skomoroszki z 8 gospodarzami³⁵⁰. Od funduszu odpadł też majątek Łosośna (Tarusowicze) kupiony w 1710 r. od Micu-tów. Mierzył on 10½ włóki z kilkoma poddanymi³⁵¹. Wcześniej, w wyniku niepomyślnego procesu toczonego z miastem przed sądem zadwornym, klasztor utracił na rzecz miasta niemal 5 włók położonych w miejskich obrębach: Adnowicze, Grandzicze, Małachowicze, Olszanka Wielka i Mała³⁵². Po rozbiorach cały fundusz ziemski stanowił położony po lewej stronie Niemna folwark Poniemuń z liczącą 9 gospodarzy wsią Koszowniki, łącznie więc tylko ok. 11 włók ziemi. Majątek ten w 1635 r. nadał franciszkanom Eustachy Kurcz³⁵³. W 1805 r. w klasztorze było już tylko 3 zakonników³⁵⁴. W 1820 r. odnotowano ich pięciu³⁵⁵. Przed rozbiorami mieszkali ich w nim osiemnastu (1775)³⁵⁶. Później, w XIX w., konwent przejął majątek Kielbasin po skasowanych dominikanach³⁵⁷.

³⁴⁹ BU Warsz., DR, nr 260 (niepaginowane). *Rejestr Spraw na Gniewińszczyznę... od Komorowskiego XX franciszkanom grodzieńskim przedano.*

³⁵⁰ ROSIÓSK w Białymstoku, *Inwentarz Majętności Skomorowskiej alias Łosośny Bernatowszczyzny od JW. JPana Krzysztofa Komorowskiego wdy brzeskiego starosty wołkowyskiego: wielebnym Jchm Xięży franciszkanom klasztoru grodzieńskiego w roku 1706 miesiąca Aprila dnia 24 podany.* W wizytacji z 1820 r. odnotowano odłączony od funduszu majątek Gniewińszczyzna z kilkoma poddanymi dzierzony wcześniej za sumę 11 300 zł polskich. LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 245v.

³⁵¹ W wizytacji z 1820 r. nazywa się go majątkiem Łosośna. LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 245v. Kroniczka parafii z 1848 r. nazywa majątek folwarkiem Łosośna z wsią Nowiki. BU Wil, F4-35670 (A-2310), k. 1. O Tarusowiczach zob. rozdz. VI.

³⁵² NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 13, k. 6.

³⁵³ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 243v-445. Tu też rejestr dokumentów na majątek Poniemuń (k. 254v-254v). Warto zwrócić uwagę na nieodnotowane w rejestrze zrzeczenie się posesji przez Marcina Grzymałę na rzecz Eustachego Kurcza z 1611 roku. ROSIÓSK w Białymstoku.

³⁵⁴ [Wizytacja biskupa Kossakowskiego z 1805 r.], [w:] J. Kurczewski, *Biskupstwo Wileńskie*, s. 527. „Po odeszłym ich funduszu w kraj pruski ledwie 3 zakonników wyżywić się tam może”.

³⁵⁵ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 248v-250.

³⁵⁶ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 5, nr 829, k. 5.

³⁵⁷ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 5, nr 853, k. 2v, 4v. Opisy kościoła z 1901 i 1911 r. wspominają majątek Kielbasin oraz ziemię w Kamionce (łącznie 151 dziesięcin), milczą jednak o folwarku Poniemuń i wsi Koszowniki. Kwestionariusz parafii zaniemeńskiej z 1927 r. wspomina Kielbasin i Skomoroszki (łącznie ok. 150 dziesięcin). Tamże, k. 24. Zacheował się również plan folwarku Kielbasin z czasów franciszkańskich (pocz. XX w.). LPAH w Wilnie, F. 694, op. 5, nr 858, k. 1.

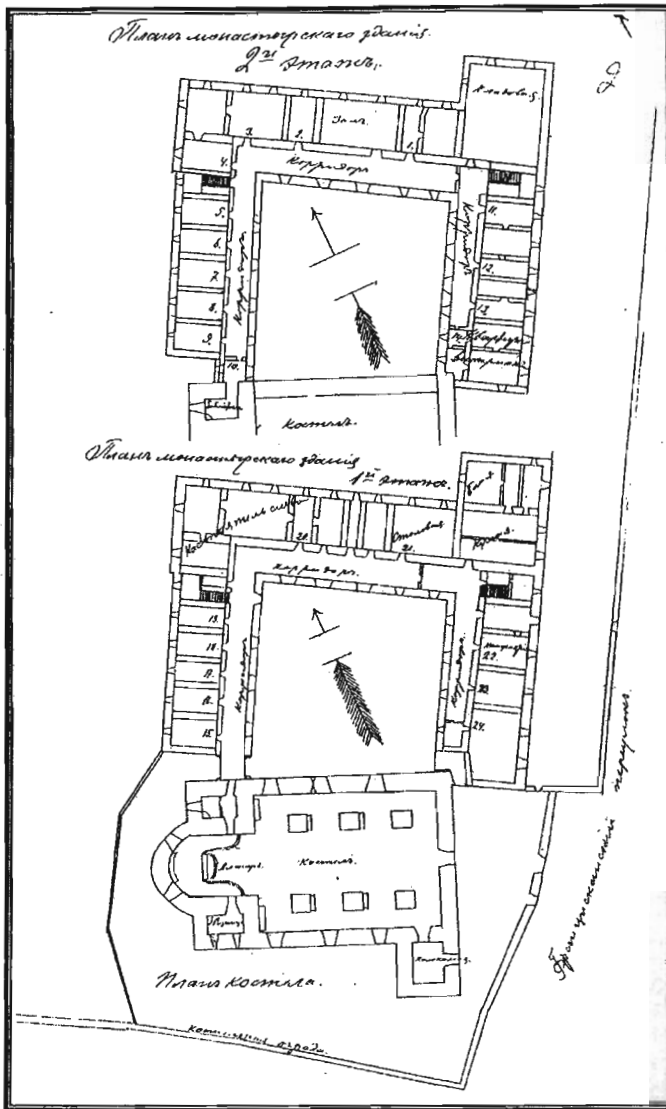

Иллюстрация 13. План церкви и монастыря францисканов в Гродне с поч. XX века. LPAH в Вильне, F. 694, op.1, nr 858, k. 2.

Kościół franciszkański pełnił rolę świątyni parafialnej. Być może stał się nim już w momencie swego powstania, tj. w 1639 r. Pewne dowody posiadamy wszakże z czasów późniejszych. Są nimi prowadzone w kościele franciszkańskim księgi parafialne. Najstarsza z zachowanych zaczyna się od 1698 r.³⁵⁸ Być może data ta odpowiada dacie utworzenia parafii. Jej obszar znany nam jest z opisu z 1784 r., który w zupełności odpowiada topografii wpisów w najstarszych zachowanych księgach metrykalnych³⁵⁹.

Jurydyka Jezuitów

Pierwsza próba utworzenia w Grodnie kolegium jezuitów miała miejsce jeszcze w XVI w. Inicjatorem jego budowy był Stefan Batory. Wy-murowano wtedy wspaniałą kościół zwany później Farą Witoldową. Do przybycia jezuitów jednak nie doszło. Na przeszkodzie stanęły braki personalne oraz niechęć jezuitów do obejmowania dóbr probostwa grodzieńskiego, które zamierzał przekazać im król. Po śmierci Batorego kościół przekazano więc parafii³⁶⁰.

Jezuici przybyli do Grodna dopiero w 1622 r. O początkach ich działalności w mieście wiemy niewiele. Właściwie wszystko, co nam dzisiaj o tym wiadomo, podaje się za dziełem Stanisława Rostowskiego³⁶¹ oraz pracą Stanisława Załęskiego³⁶². Zdaniem Józefa Jodkowskiego ten ostat-

³⁵⁸ Księgi metrykalne przechowywane są w: NAHB w Grodnie, F. 257, op. 1, nr 12, k. 1-125; nr 1a, k. 1-194; nr 4, k. 1-301; nr 3, k. 1-197; nr 2, k. 1-16. Kopie ksiąg przechowuje się w: LPAH w Wilnie, F. 604, op. 13, nr 75, k. 1-326. Wspomniane w tekście najstarsze akta chrztów są zachowane tylko w kopii. Więcej o księgach metrykalnych zob. P. Borowik, *Księgi metrykalne parafii grodzieńskich z XVII-XVIII wieku i ich kopie*, „Białostocczyzna” 2001, nr 1-2, s. 13-19.

³⁵⁹ *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku. Dekanat grodzieński. Źródła do dziejów geografii*, z. 1, oprac. W. Wernerowa, Warszawa 1994, s. 42-46; P. Borowik, *Księgi metrykalne...*, s. 16-17, 19.

³⁶⁰ J. Paszenda, *Kościół pojezuicki (farny) w Grodnie*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce Baroku*, pod red. J. Kowalczyka, Warszawa 1995, s. 192-194; Tenże, *Budowle jezuickie w Polsce XVI-XVIII w.*, t. 2, Kraków 2000, s. 39-41. Zob również: *Budowle pojezuickie w Grodnie*, „Magazyn Polski” 1992, R. I, nr 2, s. 79-87; nr 3-4, s. 78-80; 1993, R. II, nr 1/2, s. 76-78.

³⁶¹ S. Rostowski, *Liuanicarum Societatis Jesu historiarum libri decem*, Parisiis-Bruxellis 1877.

³⁶² S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. IV, cz. III, *Kolegia i domy założone w drugiej połowie rządów Zygmunta III i za rządów Władysława IV 1608-1648*, Kraków 1905, s. 1224-1246.

ni, pisząc o kolegium w Grodnie, opierał się niemal wyłącznie na pracy swego znakomitego poprzednika³⁶³. Z uwagi na brak źródeł jest niezwykle trudno potwierdzić bądź sprostować te informacje.

Przybycie do Grodna pierwszych jezuitów – ojców Adama Kołozębskiego i Zachariasza Skorulskiego wiązać należy z darowizną uczynioną przez Stanisława Kosobudzkiego, starostę grodzieńskiego. Tenże wybierając się na wojnę z Turkiem, ofiarował jezuitom warunkowo, gdyby nie wrócił z wojny, majątność Sucha Bała w powiecie grodzieńskim. Zakonnicy zamieszkali początkowo w domu Massalskiego, a potem w kupionym w 1623 r. przez ks. Jana Lesiewskiego, spowiednika królewicza Władysława, domku w pobliżu fary³⁶⁴. Podobno niezbyt był z tego zadowolony ówczesny proboszcz, Stanisław Krzycki i nie należy dziwić się temu, zważywszy, że murowana fara zbudowana została właściwie dla jezuitów. Opory przezwyciężono i w 1623 r. utworzono w Grodnie misję. Według literatury jezuita przez 12 lat pracowali przy kościele farnym, gdzie dysponowali jedną kaplicą, 3 konfesjonalami oraz sprawowali funkcje kaznodziejów³⁶⁵. Musiała to być kaplica Chaleckich, innej bowiem w Farze Witoldowej nie było. Pierwsza z zachowanych wizytacji fary z 1662 r. nie wspomina jednak o tym³⁶⁶. Zachowała się jednak wzmianka o obliżu na 2000 zł polskich wydanym jezuitom w 1632 r. przez Krzysztofa Chaleckiego, miecznika litewskiego w zamian za odprawianie 3 mszy tygodniowo w kaplicy Chaleckich³⁶⁷. O sprawowaniu

³⁶³ J. Jodkowski, *Gimnazjum...*, s. 8.

³⁶⁴ S. Rostowski, *Lituanicarum...*, s. 270, 412; S. Załęski, *Jezuici...*, s. 1225, 1226; J. Jodkowski, *Gimnazjum...*, s. 7, błędnie twierdzi, że J. Lesiowski był pierwszym rektorem grodzieńskim. Pierwszym superiorem grodzieńskiej stacji misyjnej był w latach 1621-1626 A. Kołozębski. Listę superiorów, rektorów i aptekarzy grodzieńskich, a także wiele krótkich biografii jezuitów związanych z Grodnem zob. w: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, pod red. L. Grzebień, Kraków 1996, s. 197. Skład osobowy kolegium grodzieńskiego z lat 1624-1625, 1635-1636, 1639/1641, 1650/1654, 1655/1658, 1662/1663, 1712/1713, 1755/1756, 1760/1763, 1764/1766.

³⁶⁵ S. Załęski, *Jezuici...*, s. 1225-1226; M. Herbut, t. VIII, k. 7, 14v, 18, 18v, 19v, 24v, 28v, 37v, 39, 41, 42, 45v, 47v, 48, 49v, 58; t. IX, k. 60; LPAH, F. 694, op. 1, nr 3269, k. 32. Stanisław Krzycki został proboszczem grodzieńskim przed 14 V 1603. Funkcję pełnił do śmierci w 1626 r. W 1616 został scholastykiem wileńskim,

³⁶⁶ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3968, k. 1-30v.

³⁶⁷ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3269, k. 26.

przez jezuitów funkcji kaznodziejów świadczy wzmianka z 1640 r. o ks. Chocimowskim tytułującym się kaznodzieją farskim i prefektem jezucikiem³⁶⁸. W 1635 r. misję jezucicką przemianowano na rezydencję, a w 1664 r. na kolegium³⁶⁹.

Kiedy jezuita wybudowali swój własny kościół? Kwestia moim zdaniem jest dyskusyjna³⁷⁰. Starsza literatura uważa Franciszka Dołmat Isaykowskiego za budowniczego świątyni jezuitów grodzieńskich. Zdaniem Jerzego Paszendy, współczesnego badacza dziejów tego zgromadzenia, fakt ten nie znajduje potwierdzenia w źródłach. Zmarły w 1654 r. biskup smoleński nie mógł bowiem zbudować kościoła w 1663 r. (jak twierdzi Kvitnickaja), zaś inne podawane w literaturze daty: 1647 i 1667 r. dedukowane są z konstytucji sejmowych zatwierdzających fundację³⁷¹. Całe więc nieporozumienie, zdaniem tego badacza, bierze się z niewłaściwej interpretacji konstytucji z 1667 r. aprobującej fundację Isaykowskiego uczynioną jezuitom „na dziedzicznych dobrach Świsłoczy, i inszych... w tymże powiecie grodzieńskim leżących...”³⁷².

Moim zdaniem nie jest to prawda. Błąd polega na tym, że wszyscy poszukiwali kościoła zbudowanego przez Isaykowskiego w Grodnie, podczas gdy biskup smoleński ufundował go w swych dobrach dziedzicznych, w podgrodzieńskiej Świsłoczy-Rakowszczyźnie³⁷³. Być może Isaykowski, ówczesny proboszcz grodzieński, uczynił tę darowiznę już w 1634 r.³⁷⁴ Nic nam jednak o tym bliżej nie wiadomo. Datę powstania

³⁶⁸ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1, k. 132.

³⁶⁹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...* s. 196.

³⁷⁰ Swój pogląd na to przedstawiłem w referacie wygłoszonym 18 października 1999 r. w IS PAN w Warszawie na konferencji pt. *Wspólne dziedzictwo. Sztuka ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Zob. P. Borowik, *Kościół i klasztor oo. franciszkanów w Świsłoczy Ogińskich*, „Przegląd Wschodni” 2001, t.VII, z. 4 (28), s. 1027-1042. J. Paszenda w najnowszej wersji swojej pracy *Budowle jezucickie...*, t. 2, s. 42, uwzględnił go tylko częściowo.

³⁷¹ J. Paszenda, *Kościół pojezuicki (farny) w Grodnie*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce Baroku*, Warszawa 1995, s. 191-192, 196.

³⁷² VL, t. IV, Petersburg 1859, s. 474, f. 1006.

³⁷³ APF w Warszawie, Akta klasztoru OO. Franciszkanów w Świsłoczy (1709-1832), s. 73, 96-97. Helena Joanna z Ogińskich 1 v. Stanisławowa Dołmatowa-Isajkowska, chorążyna grodzieńska, 2 v. Mikołajowa z Czekarzewicz Tarłowa, cześnikowa WXL fundowała w Świsłoczy-Rakowszczyźnie 10 XI 1705 r. klasztor franciszkanów. W jednym z dokumentów fundatorka stwierdziła wyraźnie, że ufundowała franciszkanów „przy erygowanym miasto kaplicy kościele przez w Bogu najprzewielebniejszego s. p. Imci księ[ę]dza Franciszka Dołmata Isaykowskiego biskupa smoleńskiego”.

³⁷⁴ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. IV, s. 1226-1227.

świątyni sytuować można więc między 18 III 1633 (datą objęcia probostwa grodzieńskiego³⁷⁵) a datą śmierci biskupa. Początkowo jego spadkobiercy nie interesowali się majątnością. Bratanek, Jan Isaykowski, kasztelan smoleński był dziedzicem pobliskiej Indury i Hrayna oraz Koyran w woj. wileńskim, a Świsłocz dzierżyli jezuita grodzieńscy. Jan Isaykowski zmarł w 1659 r. Wdowa po nim, Joanna z Naruszewiczów wyszła za mąż za Jana Ogińskiego, późniejszego wojewodę połockiego, wnosząc mu wraz z okazałym majątkiem nieletniego syna Stanisława³⁷⁶. Jan Ogiński w 1664 r. dokonał zamiany z jezuitami dóbr Ołny (Hołny) i Kotra na Świsłocz-Rakowszczyznę³⁷⁷. Potem podarował ją swojemu pasierbowi Stanisławowi Isaykowskiemu, którego ożenił ze swą córką Heleną³⁷⁸. To nie jezuita, lecz Jan Ogiński wyrobił sobie w 1667 r. konstytucję potwierdzającą dokonaną zamianę³⁷⁹.

Wspomniany przez Paszendę „stary kościółek” – świątynia jezuitów grodzieńskich i kościół w Świsłoczcy miały identyczne wezwania – św. Piotra i Pawła³⁸⁰. Twierdzenia, że kościół jezuitów grodzieńskich pod tym wezwaniem mógłby powstać jeszcze w pierwszej połowie XVII w., moim zdaniem są bezpodstawne. Dzwon, o który postarali się jezuita w 1637 r., nie może być dowodem, jak mniema Paszenda, na istnienie kościoła jezuitckiego w Grodnie, mógł on być bowiem przeznaczony choćby właśnie do Świsłoczcy³⁸¹. Choć trudno tu o pewność, wydaje się, zgodnie z konstytucją 1647 r., która wspomina place w Grodnie, na których dopiero miał być zbudowany kościół i kolegium, że w tym czasie w mieście nie było jeszcze jezuitckiej świątyni³⁸². Potwierdza to rewizja ekonomii grodzieńskiej z 1650 r. Wzmiankuje ona konfirmację Władysława IV z 13

³⁷⁵ T. Wasilewski, *Isaykowski Dołmat Franciszek*, [w:] PSB, t. 10, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, s. 170.

³⁷⁶ BU Warsz., DR, nr 260 (niepaginowane).

³⁷⁷ *Indeks alfabetyczny...*, s. 220. Wzmianka o dokumentach z 28 i 31 marca 1664 r. dotyczących się zamiany funduszu jezuitów grodzieńskich: dóbr Świsłocz-Rakowszczyzna na dobra Ołny i Kotrę.

³⁷⁸ BU Warsz., DR, nr 260 (niepaginowane).

³⁷⁹ Tamże, „W małoletności Stanisława Isaykowskiego Jan Ogiński dobra Świsłocz własnym swoim majątkiem od jezuitów oswobodził i konstytucję na imię swoje utwierdzającą ten kontrakt wyjednał”. Tego samego zdania jest również J. Wolff, *Kniaziewie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku przez Józefa Wolffa*, Warszawa 1895, s. 305.

³⁸⁰ APF w Warszawie, Akta klasztoru... w Świsłoczcy, s. 86; J. Paszenda, *Kościół pojezuicki (farny) w Grodnie*, s. 196.

³⁸¹ J. Paszenda, *Kościół pojezuicki (farny) w Grodnie*, s. 196.

³⁸² VL, t. IV, Petersburg 1859, s. 57. f. 114.

grudnia 1645 r. libertującą działki leżące w kwartale miasta ograniczonym: Rynkiem, ul. Jezierską, Rzeźnicką (Mirynicką) i przedłużeniem ul. Skalimanowskiej. Dokument nie tylko stwierdza, podobnie jak konstytucja, że kościół i kolegium dopiero mają być budowane, ale wymienia wszystkie będące na tym placu budynki jezuickie: rezydencję, bursę studencką, dom Wasilewski oraz budynki zamieszkałe przez rzemieślników klasztornych³⁸³. Nawet gdyby uznać, że rewizja z 1650 r. powtarza tylko słowa libertacji, nie zaś odzwierciedla stan istniejący w 1650 r., to i tak kościół jezuicki nie mógł powstać przed 1645 r. Wydaje się jednak, że dokument ten oddaje stan faktyczny, który był rewizorom doskonale znany. Skądinąd wiemy bowiem, że w 1650 r. rozpatrywano też skargę jezuitów na magistrat grodzieński o niesłuszne pociąganie jurystów do powinności miejskich³⁸⁴.

Zbyt mało mamy danych, by móc określić datę powstania grodzieńskiego kościoła św. Piotra i Pawła. Już w 1654 r. w katalogu zakonnym określono jednego z zakonników *praefectus fabricae templi*. Zdaniem Paszendy może to świadczyć o wznoszeniu w tym czasie murowanej świątyni albo o poważnych przygotowaniach do budowy. Prawdopodobnie ze względu na rychłą wojnę były to zamierzenia niezrealizowane. Z lat 1666-1667 mamy wzmiankę o murowaniu prezbiterium zapewne właśnie w kościele św. Piotra i Pawła. Musiał on zresztą istnieć już wcześniej w 1664 r., kiedy to wprowadzano doń cudowny obraz Matki Bożej Studenckiej. Czy zatem do drewnianego kościoła dodano murowane prezbiterium? Czy zastąpiono drewniany kościół murowanym pod tym samym wezwaniem? Może od razu budowano kościół murowany? Tego, niestety, nie wiemy. Wiadomo nam jedynie, że w 1700 r. świątynię tę przerobiono na szkołę³⁸⁵.

Wiele wątpliwości wyjaśniłaby zapewne analiza zakupu działek w przyrynkowym, jezuickim kwartale miasta³⁸⁶. Zdaje się, że tzw. dom rogowy przy ul. Jezierskiej wspomniany w 1640 r. jako własność Jana Rusinowskiego stał na placu, na którym wzniesiono później kościół św.

³⁸³ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 8v. „Palace [place] w rynku grodzieńskim w kwadracie leżące. Na których residentia tychże Ojców, także bursa studencka, dom Wasilewski stoi i rzemieślnicy: kowal, bednarz, kotlarz i cieśle mieszkają, a w przyszłości [podkreślenie – P.B.] kościół i kolegium ich zakładane być ma, od różnych osób pokupione...”.

³⁸⁴ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 52.

³⁸⁵ J. Paszenda. *Budowle jezuickie...* s. 42-43, 53.

³⁸⁶ Wątpliwości rozwiałaby zapewne analiza akt przechowywanych w Moskwie (F. 1603, op. 5, nr 2131-2152, 2207, 2280-2291 i inne), z których, niestety, nie miałem możliwości skorzystać. Za informację o źródle dziękuję prof. K. Pietkiewiczowi z Poznania.

Ksawerego³⁸⁷. Pewnych informacji dostarcza też proces toczony przez miasto z jezuitami w 1721 r. Magistrat domagał się wtedy pełnienia powinności miejskich z działek zakupionych po konstytucji sejmowej z 1647 r. Ponieważ miasto generalnie nie wysuwało pretensji do tego kwartału, można by uznać, że nabyto go przed konstytucją. Takiej pewności jednak nie ma z dwóch powodów³⁸⁸. Po pierwsze, znamy przykład działki położonej w interesującej nas kwartale wykupionej po konstytucji. Był to plac położony przy ul. Jezerskiej, zabudowany później kaplicą kongregacką kościoła św. Ksawerego, sprzedany w 1659 r. przez mieszczki: Reginę Mierzejewską i Katarzynę Smiarowską. W momencie sprzedaży parcelę otaczały działki jezuickie³⁸⁹. Po drugie, takiej pewności przeczy specyficzny sposób wykupu przez jezuitów znacznej części innego kwartału miasta sąsiadującego z omawianym od wschodu.

Sektor miasta ograniczony od południa ul. Jezerską, od zachodu przedłużeniem ul. Skalimanowskiej, od wschodu ulicą biegnącą z ul. Jezerskiej do stojącej przy ul. Rzeźnickiej (Mirynickiej) cerkwi Woskresieńskiej, a od północy bezimienną uliczką równoległą do Jezerskiej i Rzeźnickiej znakomicie pokazano na planie z 1753 r. Widnieje na nim kamienica zwrócona frontem do przedłużenia ul. Skalimanowskiej, a bokiem do ul. Jezerskiej oraz 10 różnej wielkości budynków drewnianych³⁹⁰. To właśnie ten obszar opisuje rewizja z 1680 r., gdzie odnotowano przy ul. Jezerskiej kamienicę jezuicką oraz 5 innych, zapewne drewnianych budynków³⁹¹. Inwentarz z 1773 r. informuje, że na terenie tym stała tzw. Stara Bursa oraz 5 budynków żydowskich. Pozostałą część parceli zajmował ogród warzywny ogrodzony płotem z chrustu. Kwartał ten zwano Jurydyką Kolegiacką³⁹². Po kasacie zakonu stała się ona własnością ekonomii (jurydyki zamkowej)³⁹³.

³⁸⁷ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1, k. 42v.

³⁸⁸ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 50v-55.

³⁸⁹ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 3-4; B PAN w Krakowie, nr 369, k. 52v. Plac ten był zabudowany.

³⁹⁰ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6.

³⁹¹ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 16; PKGE, cz. II, s. 192. Lewa strona ul. Jezerskiej, idąc z Rynku: „Plac oo. jezuitów, na którym kamienica, zabudowany. Place tychże, na których domów pięć zabudowanych”.

³⁹² NAHB w Grodnie, F. 259, op. 1, nr 71, k. 9v. „Stara bursa tak nazwana, gdzie przed lat kilkadziesiąt bursa kolegium grodzieńskiego stała. Teraz od lat 20 wymurowana na 2 piętra ...”.

³⁹³ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1. Plac nr 131 oznaczony w 1780 r. jako „Kamienica JW. Wolmera” oraz nr 132-136. W inwentarzu jurydyki zamko-

W procesie z miastem w 1721 r. jezuici dowodzili, że libertacja sejmowa tych działek nastąpiła za zgodą ich właścicieli przed ich wykupem (sic!). W 1647 r. Jan Karp, dworzanin królewski sprzedał 6 placów przy ul. Jezierskiej z kamieniczką jmp. Tokarzewskiemu. Tenże wlewkiem przeniósł własność na Mariannę Szczawińską Janową Stawogórską, podstolinę podlaską i jej synów: Jakuba i Stanisława. Ci z kolei przekazali je Marcinowi Czernickiemu i małżonce Barbarze ze Stawogórskich Czernickiej. Na ostatek Czerniccy odstąpili je w 1662 r. jezuitom, którzy rok później uzyskawszy intromisję, weszli w posiadanie placów libertowanych 16 lat wcześniej przez sejm³⁹⁴.

Sposób objęcia tych placów powoduje wątpliwości nie tylko co do przyrynkowego kwartału miasta, ale również znakomicie komplikuje sytuację, pozbawia bowiem całkowitej pewności co do innych jurydyk. Owszem, chciałoby się rzec, że jezuici mijali się z prawdą. Jednakże trzeba przywołać też inny grodzieński przypadek: przykład szlachcica żonatego z mieszczką, który uzyskał libertację sejmową kamienicy rynkowej, która nigdy nie była własnością ani jego samego, ani jego potomków³⁹⁵.

Plan kolegium grodzieńskiego dziś zajmowanego przez więzienie został kilkakrotnie opublikowany³⁹⁶. Chronologię budowy poszczególnych gmachów opracował Jerzy Paszenda. Przepiękny kościół pod wezwaniem św. Franciszka Ksawerego zbudowano w latach 1678-1705. Konsekrowano go w obecności króla polskiego i cara moskiewskiego 6 grudnia 1705 r.³⁹⁷ Zachwyca szczególnie monumentalny ołtarz autorstwa Johana Szmida z Reszla³⁹⁸. Warto też zwrócić uwagę na obraz Matki Boskiej Studenckiej oraz wspiane stalle z opisem doznanych za jej pośrednic-

---

wej z 1795 r. odnotowano: „kamienica murowana zwana Stara Bursa JW. marszałka Wolmera. Jurydyka do tej bursy należna ...”. LPAH w Wilnie. F. 1219, op. I, nr 415, k. 4v.

³⁹⁴ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 51-51v.

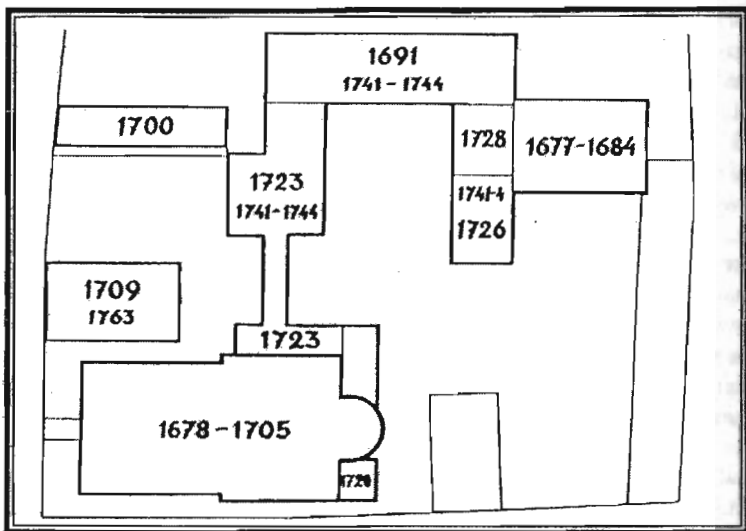
³⁹⁵ Zob. Kamienica Ćwikliczowska na jurydyce dominikanów.

³⁹⁶ B. Кудряшев, *Гродно*, il. 17, s. 50 (plan parteru bez podania źródła lub rekonstrukcja autora), il. 19, s. 52 (plan kościoła – rekonstrukcja?); J. Paszenda, *Budowle jezuickie...*, ryc. 5, s. 64 (plan parteru za Kudriaszowem), ryc. 6-7, s. 65 (plany I i II piętra kolegium, CGADA w Moskwie, F. 1603); *Беларуская Совецкая Энцыклапедыя*, t. IV, s. 20 (plan parteru).

³⁹⁷ J. Paszenda, *Budowle jezuickie...*, s. 43-56, ryc. 8, s. 66. Znane mi źródła nie pozwalają wnieść tu niczego nowego. Nie chcąc się powtarzać, odsyłam czytelnika do znakomitych prac J. Paszendy. Polecam też opis architektury kościoła i kolegium jego autorstwa.

³⁹⁸ O. Gorszkowoz, A. Jaroszewicz, *Ołtarz kościoła farnego w Grodnie*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce Baroku*, pod red. J. Kowalczyka, Warszawa 1995, s. 79-87; aneks (s. 85-87), „Kontrakt z rzeźbiarzem Johannem Schmidem na budowę ołtarza głównego do kościoła Jezuitów w Grodnie z 14 grudnia 1736 r”.

twym łask³⁹⁹. Zainteresowanie budzi budynek apteki⁴⁰⁰ oraz umieszczony na wieży zegar⁴⁰¹.

Ilustracja 14. Chronologia budowy gmachów jezuitów w Grodnie. J. Paszcenda, *Budowle jezuitów w Polsce XVI-XVIII w.*, t. 2, Kraków 2000, ryc. 8, s. 66.

Oprócz terenów położonych w dwóch kwartałach miasta ograniczonych ul. Rzeźniczą i Jezierską jezuita posiadali także plac funduszowy nad Niemnem w końcu ul. Podolskiej. Na planie miasta z 1780 r. naznaczono go z nr 432. Od zachodu graniczył on ze stajniami Radziwiłłów⁴⁰². Według dekretu z 1721 r. działkę wraz z obrębem Poniemuń (6 włók) ofiarował jezuitom w 1630 r. Andrzej Kazimierz Eysmont. Darowiznę ak-

³⁹⁹ J. Jodkowski, *Wiadomość historyczna o cudownym obrazie N. Maryi Panny Studenckiej w kościele farnym w Grodnie z 3ma ilustracjami*, Grodno 1909, s. 1-11; Tenże, *Grodno*, s. 84, 86.

⁴⁰⁰ NAHB w Mińsku, F. 259, op. 2, nr 71, k. 44-44v. „Ta apteka czyli budynek jest wmurowany ... od lat 64 bez żadnej lokacji i funduszu”.

⁴⁰¹ *Wywiad z Aleksandrem Milinkiewiczem* (przeprowadził W. Małaszkiwicz), „Głos znad Niemna”, nr 3, III 1991 r., s. 3; R. Karaczun, *Przewyciężenie*, „Głos znad Niemna”, nr 37, 13-19 IX 1997 r., s. 3.

⁴⁰² RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1. „Plac pusty po Exjezuitach”.

tykowano w 1643 r. Poprzednio działka należała do Filona Kozłowieckiego, pisarza grodzkiego grodzieńskiego, który nabył ją w 1616 r. od Andrzeja Janowicza Eysmonta⁴⁰³. 9 marca 1643 r. Władysław IV libertował ten plac⁴⁰⁴. Zapewne na graniczącej z nim działce jezuita wzniesli spichlerze i karczmy, o których wspomina się w inwentarzu z 1773 roku. Plac ten podlegał jurysdykcji ekonomicznej. Jezuita musieli opłacać z niego czynsz, choć z reguły uchylali się od tego obowiązku⁴⁰⁵.

Słyszymy też o placu Łagowszczyzna przy ul. Wileńskiej, który darował konwentowi przed 1660 r. jezuita Jan Łagowski, syn mieszczan - Tomasza i Doroty Burbianki Łagowskich⁴⁰⁶. W 1753 r. zakonnicy nadal posiadali tę działkę⁴⁰⁷.

Okresowo jezuita mieli również parcele w innych częściach miasta. Słyszymy, że superior Grużewski sprzedał plac na ul. Wiercielskiej (Złotej) za 100 kop groszy mieszczaninowi, Wojciechowi Borysewiczowi⁴⁰⁸. Musiało to mieć miejsce w latach 1627-1630⁴⁰⁹. Plac ten legował na kościół w swym testamencie mieszczanin, Sebastian Monczas⁴¹⁰. Podobnie jezuita postąpili z działką i dworem na Kurhanie darowanymi im w 1720 r. przez Teresę z Podbereskich Pacową, podkomorzynę litewską⁴¹¹. W 1725 r. odsprzedali go biskupowi wileńskiemu⁴¹². Zasadniczo, oprócz placów we wspomnianych już wyżej dwóch kwartałach miasta położonych między Jezerską a Rzeźniczą oraz gruntów graniczących z jezuickim Poniemu-

⁴⁰³ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 52v-53. Położenie placu nabytego w 1616 r. opisuje się tu następująco: „nad rzeką Niemnem w końcu ul. Garbarskiej, końcem jednym do ul. mieszczan grodzieńskich na placu przysądu dworu ... Horodnicy, a drugim końcem Ponie-mońskiego za rowem do końca starej granicy gruntów miejskich siola Suchego [Horodnicy (1 pole)], a bokiem do drogi skidelskiej i za drogą rowem zaszłą pod górą podług płotu i ogrodu mieszczanina Łaskiewiczza, drugim zaś bokiem do rzeki Niemna ...”.

⁴⁰⁴ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 8v.

⁴⁰⁵ NAHB w Grodnie, F. 259, op. 2, nr 71, k. 17v. „Należy do kolegium ... 2 spichrze cale stare i opuszczone i 2 karczemki jedna zawalona druga mało stojąca na placach ekono-micznych niegdyś przez jmp. Micutę podkomorzego grodzieńskiego i innych ichmościów nad Niemnem na dole i na górze zabudowane, a potem ... kolegium legowane i ustapione ...”

⁴⁰⁶ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 28-29v, 89v-90v; LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 4734, k. 1-2. Po 12 V 1657 r.

⁴⁰⁷ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6.

⁴⁰⁸ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 7930, k. 1.

⁴⁰⁹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...*, s. 197, 200. Tu raz podaje się, że superiorem w latach 1627-1630 był Andrzej, innym razem, że Jerzy Grużewski.

⁴¹⁰ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1, k. 284v.

⁴¹¹ BU Warsz., nr 335, k. 28-31.

⁴¹² *Indeks alfabetyczny...*, s. 221.

niem (zajętych najprawdopodobniej przez cegielnie) tereny o innej lokalizacji nie interesowały jezuitów.

Jurydyka Karmelitów Bosych

O początkach fundacji klasztoru karmelitów bosych w Grodnie posiadamy niezbyt pewne informacje. Eustachy Orłowski wprowadził do literatury datę 1650 r., kiedy to Andrzej Kotowicz miał jakoby ofiarować karmelitom plac naprzeciw cerkwi, na ulicy zwanej od niej Czesnochrzeską. Według niego mieli oni wybudować na nim drewniany kościół, zaś po jego rychłym pożarze nabożeństwa przenieśli do cerkwi Czesnochrzeskiej (św. Krzyża)⁴¹³. W innej pracy tenże badacz przeczy sobie, twierdząc, że karmelici osiedli na jednej z działek należących do bractwa garbarskiego przy ul. Czesnochrzeskiej, gdzie mieli jakoby zbudować kościół, w którym pierwszą mszę odprawili 2 stycznia 1674 r.⁴¹⁴ Źródła zdają się negować większość z tych twierdzeń.

Tworzenie jurydyki klasztoru zapoczątkował Andrzej Franciszek Kotowicz. Fundator w latach 1671-1674 skupował place w mieście pod budowę kościoła i klasztoru. W 1671 r. nabył parcelę na ul. Mostowej od Dadźboga i Cecyli z Kotowiczów Tołoczaków, stolników grodzieńskich⁴¹⁵. W 1673 r. kupił 3 działki przy ul. Czesnochrzeskiej od mieszczan: Jana Gudajewskiego⁴¹⁶, wdów – Elżbiety Karłowskiej i Łucji Zielepużynej⁴¹⁷ oraz potomków Marcina Klimcewicza⁴¹⁸. W tymże roku wszedł też w posiadanie 2 działek przy ul. Mostowej należących do szlachty ziemian Korony Polskiej, sukcesorów Stanisława Przełuckiego⁴¹⁹ oraz placu przy ul. Podolskiej od miesz-

⁴¹³ E. Орловский, *Очерк истории города Гродны составленный на основании печатных источников*, Гродна 1889, s. 37; Tenże, *Гродненские православные церкви в XVI веке*, „Гродненские Епархиальные Ведомости” 1904, nr 16, s. 448. Powtarza to za nim Jodkowski, *Grodno*, s. 26.

⁴¹⁴ E. Орловский, *Гродненская Старина*, s. 111. Data pierwszej mszy św. wyraźnie pomyłona z konsensem metropolity na oddanie placu cerkiewnego z cmentarzykiem garbarskiego bractwa z 2 I 1675 r. (zob. niżej). Również inwentarz cerkiewny z 1771 r. datuje konsens na 1674 r. (zob. niżej). NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 3, k. 16.

⁴¹⁵ PKGE, cz. II, s. 257-8.

⁴¹⁶ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 264v-265.

⁴¹⁷ Tamże, k. 262v-263v. Od Elżbiety Kroszniewskiej 1 v. Lachowiczowej, 2 v. Maciejowej Karłowskiej i Łucji Kroszniewskiej Janowej Zielepużnej

⁴¹⁸ Tamże, k. 272-273. Od Jana, Wojciecha, Stefana i Ewy Klimcewiczów.

⁴¹⁹ Tamże, k. 265v-266v. Od Szymona i Reginy z Przełuckich Górskich, Wojciecha i Agnieszki z Przełuckich Żendzinów i panny Marianny Przełuckiej.

czan, potomków Hrehorego Wojciechowicza⁴²⁰. W 1673 r. stał się też za konsensem metropolity właścicielem placu szpitalnego cerkwi Sobornej przy ul. Mostowej, który nabył za 400 zł polskich od Józefa Walewicza, protopopa grodzieńskiego oraz prezbiterów cerkwi katedralnej: Jana Szaszki i Samuela Kołoski⁴²¹. Kolejne 3 działki leżące przy ul. Czesnochrzeskiej lub w jej pobliżu kupił w następnym roku od mieszczan: Stefana Siemionowicza Hanczarza⁴²² oraz Hanusa Paulsena⁴²³.

Łącznie w latach 1671-1674 Andrzej Kotowicz skupił 11 placów przy ul. Mostowej, Czesnochrzeskiej i Podolskiej, wydając na ten cel tylko ok. 3 tys. zł polskich. Tereny te nie były bowiem zabudowane, z wyjątkiem działki po Tołoczkach, na której siedzieli ogrodnicy. Metoda kojarzenia sąsiedztw wykazuje, że działki te graniczyły ze sobą, tworząc w miarę zwartą całość ograniczoną ul. Mostową, ul. Mimo dwór pana Chaleckiego do Niemna i Niemnem⁴²⁴. Fragment ul. Mostowej zwany był wtedy czasem ul. Czesnochrzeską lub Podolską⁴²⁵. W 1674 r. również sami karmelici nabyli od mieszczanina, Gabriela Heybowicza pusty plac w tym obrębie. Sąsiedował on z działkami kupionymi przez fundatora. Jak się zdaje, wbrew aktowi sprzedaży był on obciążony jakąś sumą, w 1676 r. słyszymy bowiem o wlewkę uczynionym nań karmelitom od Tomasza Wołłowicza, sędziego ziemskiego grodzieńskiego⁴²⁶. W opisywanym obrębie ograniczonym ul. Mostową, ul. Mimo dwór pana Chaleckiego i Niemnem leżały też 2 działki tzw. Hameltonowskie i Kubalowskie⁴²⁷. Nazwę swą zawdzięczają one poprzednim właścicielom: mieszczaninowi Aleksandrowi Hameltonowi i szlachcicowi Kubali⁴²⁸. Karmelici nabyli je za wła-

⁴²⁰ Tamże, k. 263v-264v. Od wdowy Reginy Oniszkówny Hrehorowej Wojciechowiczowej oraz dorosłych dzieci: Jakuba Hrehorowicza i Agaty Hrehorowiczówny Matysowej Sadowskiej.

⁴²¹ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 271v; F. 1761, op. 1, nr 2, k. 398-399.

⁴²² Tamże, k. 277v-278.

⁴²³ Tamże, k. 276v-277.

⁴²⁴ Tamże, k. 262v-263v, 264v, 266, 271, 272-272v, 276v, 277v; PKGE, cz. II, s. 257-258. A. Kotowicz wydał co najmniej 2470 zł, nie znamy jednak sumy zapłaconej za plac Tołoczek.

⁴²⁵ Możliwe jest, że ul. Czesnochrzeska biegła równolegle do ul. Mimo dwór Chaleckiego do Niemna, łącząc się z Mostową.

⁴²⁶ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 275v-276v, 307v-308. Dekret komisarski z 1754 r. błędnie stwierdza, że plac Heybowiczowski leżał pod górą bernardynów, a więc po przeciwnej stronie ul. Czesnochrzeskiej, czemu przeczy akt kupna. PKGE, cz. II, s. 259-260.

⁴²⁷ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 276v; PKGE, cz. II, s. 259.

⁴²⁸ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1, nr 2, k. 211-212. W 1642 r. nad Niemnem odnotowano dworek jmp. Kubali.

sne środki zapewne pod koniec lat 70. lub w latach 80. XVII w.⁴²⁹ W poł. XVIII w. place te zajęte były oficynami klasztornymi i dworkiem należącym do zgromadzenia⁴³⁰.

W 1675 r. karmelici uzyskali też konsens metropolity na ustąpienie przez protopopa grodzieńskiego placu z cmentarzykiem bractwa garbarskiego sąsiadującego z fundacją. Dokument, datowany na 2 stycznia, aktykowano w aktach ławniczych 25 dnia tegoż miesiąca⁴³¹. Również ten plac położony był w powyższym ograniczeniu. W 1673 r. kapituła prowincjonalna zatwierdziła nowo tworzoną fundację. Do Grodna skierowano wtedy o. Józafata od Matki Bożej (Kazimierza Tyszkiewicza)⁴³². Źródła z tego okresu zważą go „prezydentem fundacji grodzieńskiej”⁴³³. Był on specjalistą od prowadzenia robót budowlanych znanym z prac przy konwentach w Warszawie i Głębokiem⁴³⁴.

26 marca 1676 r. sporządzono formalny akt fundacji konwentu karmelitów bosych w Grodnie. Dokumentem tym dobroczyńcy karmelitów: Andrzej Franciszek i Barbara Cecylia Kotowiczowie nadali zakonowi kupione przez siebie w latach 1671-1674 place w Grodnie⁴³⁵. Według niektórych wzmianek miało być ich 9⁴³⁶, według dekretu komisarskiego z 1754 r. nadanie opiewało na 11 działek nabytych na podstawie 9 aktów kupna-sprzedaży. Fundacja obejmowała również plac Heybowiczowski

⁴²⁹ BU Wilno, F4-36961 (A-4085), k. 19.

⁴³⁰ PKGE, cz. II, s. 259.

⁴³¹ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 286; RPHA w Petersburgu, F. 823, op. 3, nr 386, k. 1-3 (kopia); B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 58v (wzmianka). 26 I 1675, dzień po aktykacji, karmelici weszli w posiadanie tego placu. PKGE, cz. II, s. 259 (tu błędna data 6 I).

⁴³² O. B. Wanat, *Zakon karmelitów bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitańskie bosych 1605-1975*, Kraków 1975, s. 511.

⁴³³ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 275, 276.

⁴³⁴ O.B. Wanat, *Zakon karmelitów...*, s. 462, 508, 414; M. Brykowska, *Architektura karmelitów bosych w XVII-XVIII wieku*, „Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki” 1991, t. XVIII, s. 27.

⁴³⁵ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 233. T. Wasilewski, *Kotowicz Andrzej Franciszek*, PSB, t. 14, z. 3, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 480; Ю. Гардзевы, *Босыя кармаліты*, „Биржа информации” [odbitka uzyskana bez bliższych danych bibliograficznych (1998?)], twierdzi, że Kotowiczowie fundowali karmelitom 9 działek w 1668 r. W świetle powyższego nie jest to prawda, gdyż w tymże roku żaden z placów nie należał do Kotowicza; B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 58v. Tu data aktykacji w ks. kancelarii większej W. Ks. L. – 18 IV 1676 r.

⁴³⁶ BU Wilno, F. 4-36961 (A-4085), k. 14; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 233; B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 58v.

kupiony przez karmelitów w 1674 r.⁴³⁷ W jej skład nie wszedł za to nabyty przez Kotowicza plac przy ul. Podolskiej. W inwentarzu ekonomii z 1680 r. został on odnotowany łącznie z parcelą, na której stała karczma libertowana w 1667 r. na rzecz Andrzeja Kotowicza. W XVIII w. stanowił on własność Krasickich⁴³⁸.

Dokument funduszowy sporządzono, jak się wydaje, specjalnie na potrzeby obradującego w 1676 r. sejmu. Potwierdził on fundację i libertował „... place na te fundacje skupione, na których kościół, klasztor, i insze oficyyny do wygody ich mają być pobudowane, od wszelkich podatków i ciężarów ...”⁴³⁹.

Krótko po konstytucji obszar jurydyki uległ dalszemu zwiększeniu. Ostatniego dnia 1676 r. karmelici bosi stali się właścicielami tzw. placu Łazarowskiego w lewobrzeżnej części miasta⁴⁴⁰. Stanowił on wschodni fragment dawnego Zwierzyńca wielkksiążęcego⁴⁴¹. Część tej parceli źródła określają jako „bagnisko, trzęsawisko”⁴⁴². Jak się wydaje, w 1677 r., już po objęciu placu w posiadanie, karmelici uzyskali nań przywilej królewski⁴⁴³. W 1741 r. działka ta została zmierzona przez Mateusza Zdanowicza, mierniczego ziemskiego powiatu grodzieńskiego. Zajmowała wtedy 4 morgi, 12 prętów, 1 pręcik, 3 ławki powierzchni⁴⁴⁴. Wizytacja z 1828 r. informuje nas jednak już tylko o 3 morgach, 130 prętach powierzchni⁴⁴⁵. Według innego źródła z w. XIX plac Łazarowski mierzył 7,616 sążni kwadratowych powierzchni⁴⁴⁶. W rękach karmelitów funkcjonował on pod nazwami: plac Łazarowski (Łazarewski)⁴⁴⁷ lub Jurydyka za Niemnem⁴⁴⁸. Nabytek ten libertował sejm w 1678 r. Konstytucja ta od-

⁴³⁷ PKGE, cz. II, s. 257-259.

⁴³⁸ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 263v-264v; LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 13v; PKGE, cz. II, s. 187, 254; VL, t. IV, Petersburg 1859, s. 440, f. 934.

⁴³⁹ VL, t.V, s. 213, f. 433.

⁴⁴⁰ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 30, k. 677; J. Gordziejew, *Socjotopografia...* s. 232, błędnie twierdzi, że karmelici weszli w posiadanie Zwierzyńca w I poł. XVIII w.

⁴⁴¹ P. Borowik, *Lewobrzeżne Grodno...*, s. 8-11, 4 s. okładki; RPWHA w Moskwie, F. 847, op. 16, nr 21 872, k. 1.

⁴⁴² GPMHA w Grodnie, nr 02 189, k. 35.

⁴⁴³ BU Wilno, A 4-19111 (A-363), k. 10.

⁴⁴⁴ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 30, k. 677-677v.

⁴⁴⁵ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 642, k. 82v.

⁴⁴⁶ O. B. Wanat, *Zakon karmelitów...* s. 511.

⁴⁴⁷ GPMHA w Grodnie, nr 02189, k. 35; BU Wilno, A 4-19 111 (A-363), k. 10; NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 30, k. 677-677v.

⁴⁴⁸ BU Wilno, A 4-36 961 (A-4085), k. 16; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 642, k. 82v; nr 4020, k. 219v.

dawała też klasztorowi jakąś uliczkę w prawobrzeżnej części miasta⁴⁴⁹. Dekret komisarski z 1754 r. określa ją jako: „Uliczkę od cerkwi Czesno-chreskiej przy placach kupnych i na fundusz ... zapisanych idącą”⁴⁵⁰.

Sejm z 1678 r. zatwierdził również inny nabytek - wieś Kazimierzówkę zapisaną karmelitom w 1672 r. przez Jana Kazimierza Gażubę, łowczego i sędziego grodzkiego grodzieńskiego⁴⁵¹. Majątek ten położony był w parafii grodzieńskiej⁴⁵² nad rzeką Hożą⁴⁵³. Zostawał on w rękach klasztoru do jego kasaty. Jak świadczy wizytacja z 1820 r., majątek obejmował: folwark i wieś Kazimierzówkę oraz włóki we wsi Putryszki - łącznie ok. 44 włóki gruntu⁴⁵⁴. Konstytucja sejmowa libertowała także skupione przez zakon w latach 1673-1676 grunty w obrębach miejskich: Mączyn, Grandzicze i Połtkowo. Nabytki te potwierdził również swym przywilejem wydanym 20 marca 1679 r. Jan III Sobieski, który od siebie podarował zakonowi tzw. włókę Szescinowską należącą do ekonomii grodzieńskiej. Później karmelici powiększali obszar folwarku, skupując grunty miejskie. Nabytki te libertowane zostały listem królewskim z 20 listopada 1705 r.⁴⁵⁵ Na włóce otrzymanej od króla karmelici założyli wieś Siwkowo⁴⁵⁶. W ręce zakonników wszedł też majątek Bała, który 25 stycznia 1681 r. podarowali im Mi-

⁴⁴⁹ VL, t. V, Petersburg 1959, s. 310, f. 635.

⁴⁵⁰ PKGE, cz. II, s. 259.

⁴⁵¹ VL, t. V, Petersburg 1959, s. 310, f. 635; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 233. Dokument z 20 VIII 1672 r. aktykowano w grodzie grodzieńskim 7 I 1679 r. W innym miejscu (k. 220v) jest informacja, że dobra te zapisano w 1678 r. i wtedy zostały potwierdzone przez sejm.

⁴⁵² P. Borowik, *Księgi metrykalne...*, s. 18.

⁴⁵³ BU Wilno, F 4-19111 (A-363), k. 37-37v. Dokument ten nazywa majątek Ozą Kotowszczyzną (Kazimierzówką). Karmelici rościli sobie prawa do myta mostowego na tej rzece zgodnie z przywilejem wydanym 7 VI 1633 przez Władysława IV Jakubowi Czernickiemu, właścicielowi Ozy Kotowszczyzny.

⁴⁵⁴ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 220v-223. Majątek składał się wtedy z folwarku (6 włók oromych, 5 mórg ogrodów, 1 włóka i 10 mórg łąk, grunt pod zabudowaniami), wsi Kazimierzówka (12 włók, 22 gospodarzy), wsi Putryszki (1 włóka, 2 gospodarzy), młodego lasu (2 włóki) i nieużytków (ok. 21 włók). Według O. B. Wanata, *Zakon karmelitów...*, s. 511, majątek liczył w 1817 r. 48 włók. Jedno ze źródeł informuje nas, iż „Putryszki *cum villa* Kazimierzówka” została zapisana konwentowi jakimś testamentem z 5 I 1679 r. BU Wilno, A 4-19 111 (A-363), k. 37-37v.

⁴⁵⁵ Zob. rozdz. VI.

⁴⁵⁶ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 58; *Indeks Alfabetyczny...*, s. 223; BU Wilno, karmelitów 4-36 961 (A-4085), k. 12v. W 2 poł. XVIII w. mieszkało tam dwóch bojarów; SG, t. 10, s. 634.

kołaj i Katarzyna z Kopciów Ogińscy, marszałkowie wołkowyscy⁴⁵⁷. W 1776 r. konwent sprzedał go Ksaweremu Ogińskiemu, kuchmistrzowi litewskiemu⁴⁵⁸. W rękach karmelitów znajdował się również folwark Szudziałów. Z uwagi na szczupłość fundacji sejm w 1717 r. pozwolił Grzegorzowi Kotowiczowi, staroście grodzieńskiemu i łowczemu wielkiemu W. Ks. L. przyłączyć go do niej. Majętność składała się z dziedzicznego Szudziałowa oraz należących do ekonomii wsi Wybranowce i Słojka⁴⁵⁹. Źródła późniejsze świadczą, że karmelici dzierżyli Szudziałów aż do 1742 r. tylko tytułem zastawu. Wtedy to podarowała go „na wymurowanie kościoła” Katarzyna z Kotowiczów Wereszczakowa⁴⁶⁰. Po rozbiorach majątek znalazł się w zaborze pruskim⁴⁶¹.

Bardzo niewiele wiadomo o pierwszej świątyni karmelickiej. Wiemy, że powstała ona na terenie fundowanym przez Andrzeja Kotowicza przy ul. Czesnochrzeskiej. W jednej z późniejszych wizytacji można przeczytać, że pierwotnie kościół pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Św. był drewniany⁴⁶². Wezwanie, identyczne jak cerkwi Czesnochrzeskiej, świadczy tu o jakimś związku między obiema świątyniami. Najprawdopodobniej karmelicką świątynię zbudowano na placu przekazanym konwentowi w 1675 r. przez metropolitę unickiego⁴⁶³. Wcześniej znajdowała się tam zapewne cerkiew Czesnochrzeska. Była ona położona między działką kupioną przez Kotowicza od Karłowskiej i Zielepużyniej⁴⁶⁴ a placem nabytym

⁴⁵⁷ LPAH w Wilnie, F. 1177, op. 1, nr 4520, k. 18v. Majątek ten nazywano Bałą Szembelwską, Uhlukowską, Kompelewską, Bałą Mniejszą.

⁴⁵⁸ LPAH w Wilnie, F. 1177, op. 1, nr 4521, k. 9.

⁴⁵⁹ VL, t. VI, Petersburg 1860, f. 327, s. 160; PKGE, cz. II, s. 263.

⁴⁶⁰ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 233v. Darowizna – 2 V 1742, intromisja – 21 V 1742. Majątek pozostawał w rękach karmelitów do rozbiorów, po których znalazł się w zaborze pruskim.

⁴⁶¹ BJ, nr 6331 IV, k. 30 v. Folwark Szudziałów liczył 12 włók gruntu, było tam 9 podanych, młyn i karczma.

⁴⁶² LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 642, k. 83v; nr 4020, k. 214-236.

⁴⁶³ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 286; RPWHA w Petersburgu, F. 823, op. 3, nr 386, k. 1-3 (kopia). Zapewne nie było to pierwsze zezwolenie metropolity na przekazanie placu cerkwi Czesnochrzeskiej, bowiem w liście metropolity do metropolity grodzieńskiego również z 2 I 1675 r. czytamy: „.... darowałem ja dawno i teraz daruję plac cerkiewny z cmentarzykiem garbarskiego bractwa dla rozszerzenia fundacji Ichm ojców karmelitów grodzieńskich ...”. NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 286v.

⁴⁶⁴ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 262v. Tu wyraźnie stwierdza się, że wschodnią granicą tego placu była cerkiew Czesnochrzeska. Nie wiadomo, czy świadczy to, iż w 1673 r. świątynia istniała, czy tylko że do określenia położenia zastosowano starą znaną wszystkim nazwę.

Ilustracja 15. Cerkiew Św. Krzyża na Podolu (Czesnochrzeska) na rycinie Adelhausera i Zündta z 1567-8 r.

przez karmelitów od Heybowicza⁴⁶⁵. Jednakże nie wydaje się możliwe, by karmelici przejęli samą cerkiew, gdyż nie przetrwała ona wojen połowy stulecia. W jednym z aktów sprzedaży placu przy ul. Podolnej z 1662 r. czytamy o uleczce „gdzie cerkiew przedtym ś[w]. Czesochresta stała”⁴⁶⁶. Świadczy to wyraźnie o zniszczeniu świątyni przez Moskali. Również list

⁴⁶⁵ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 275v-276v. Tu granica zachodnia określona enigmatycznie: plac cerkiewny.

⁴⁶⁶ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 66v.

metropolity do protopopa grodzieńskiego z 1675 r. mówi o pustym placu⁴⁶⁷. Najprawdopodobniej karmelici wykorzystali jednak rozwaliny cerkwi Czesnochrzeskiej lub miejsce po niej i tam zbudowali kościół. Niepokoi tu jednak niezbyt zrozumiała wzmianka w księdze funduszowej konwentu warszawskiego, że pierwsza msza święta odbyła się w Grodnie w karmelickim kościele pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Św. 27 kwietnia 1668 r.⁴⁶⁸

Schematyczny wizerunek pierwszego, tzw. starego kościoła karmelitów odnajdziemy na planie miasta z 1706 r. Widnieje na nim niewielki w porównaniu z innymi przedstawionymi tam świątyniami kościół oraz złączony z nim od strony wschodniej budynek (zapewne klasztor) zbudowany na rzucie litery „L”⁴⁶⁹. Niewielkie rozmiary świątyni potwierdza też diariusz Wilhelma Schlemüllera⁴⁷⁰. Kościół zaznaczono również na planach z lat 1753⁴⁷¹ i 1758⁴⁷². Na planach późniejszych z lat 1780, 1795, 1798, 1823 już go nie odnajdziemy. W miejscu, gdzie powinien istnieć kościół, widnieje tylko plac należący do karmelitów⁴⁷³. Inwentarze cerkiewne z lat 1768, 1771 informują nas, że po przeniesieniu się w 1765 r. karmelitów do nowego murowanego kościoła, stary – „pustował”, lecz nadal znajdował się w ich władaniu⁴⁷⁴. Według wszelkiego prawdopodobieństwa drewniane zabudowania klasztoru i świątyni wraz z jurydyką spłonęły w 1776 r. Wnioskować tak można ze wzmianki, że pożar zniszczył zabudowania jurydczan klasztornych: Beniamina i Zelmana Howsiejowiczów⁴⁷⁵. Jedyny znany nam dokładniejszy wizerunek starego kościoła i klasztoru przedstawia plan z 1753 r. Klasztor karmelitów bosych

⁴⁶⁷ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 286v. „... większa stąd chwala Boza będzie kiedy to miejsce nie będzie wakowało ...”.

⁴⁶⁸ O. B. Wanat, *Zakon karmelitów...*, s. 508.

⁴⁶⁹ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 1466, k. 1.

⁴⁷⁰ W. Schlemüller, *Dyaryusz...*, s. 11. „Karmelitów stary, mały kościół. Pięć jednak ołtarzy złoconych”.

⁴⁷¹ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6.

⁴⁷² RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 871, k. 1. Tu bardzo schematycznie. Przerys fragmentu planu z 1758 r. z zaznaczonymi dwoma kościołami karmelickimi zamieściła E. Д. Квитницкая, *Планировка Гродно в XVI-XVIII вв.*, „Архитектурное Наследство”, t. 17, Москва 1964, rys. 10, s. 22.

⁴⁷³ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1; nr 21 873, k. 1; nr 21 528, cz. 6, k. 4; F. 349, op. 12, nr 1486, k. 1.

⁴⁷⁴ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 3, k. 10, 16v.

⁴⁷⁵ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3939, k. 1049 v. W spisie pogorzalców z 1776 r. wspomniano Beniamina Howsiejowicza, jurydczanina bazylianów byteńskich i Zelmana Howsiejowicza, jurydczanina karmelitów. Żydzi Beniamin i Zelman wymienieni są w spisie jurydczan karmelickich powstałym w (lub po) 1760 r. Według tego źródła plac bazylianów byteńskich należał do karmelitów. BU Wilno, A 4-36961 (A-4085), k. 16, 19.

przedstawiono na nim jako duży, drewniany, dwuskrzydłowy budynek skierowany dziedzińcem do ulicy. Zachodnie skrzydło zajmował kościół. Najprawdopodobniej do wschodniej ściany świątyni przylegał korytarz klasztorny prowadzący od furty do głównego mieszkalnego, jak mniemać można, korpusu budowli położonego w głębi działki. Świadczy o tym wielkość skrzydła zachodniego znacznie szerszego niż wschodnie. Dziedziniec był od strony ulicy otwarty, nieograniczony parkanem czy murem. Do skrzydła wschodniego przylegały położone frontem do ulicy drewniane budynki o nieznanym nam przeznaczeniu⁴⁷⁶.

Dużo więcej informacji posiadamy o tzw. nowym kościele karmelickim. Znajdował się on po zachodniej stronie ul. Mostowej. Fundator, Andrzej Franciszek Kotowicz posiadał tam murowaną kamienicę. 4 kwietnia 1663 r. nabył on od kowala grodzieńskiego, Symona Kondrukiewicza i jego żony, Barbary z Pirskich za 250 zł sąsiadujący z nią od południa plac, na którym zbudowano później nowy kościół karmelicki⁴⁷⁷. Działki te libertowała mu konstytucja z 1667 r.⁴⁷⁸ Źródła klasztorne mówią o stojącym tam budynku jako o kamienicy fundatorskiej. Dekret komisarski z 1754 r. mówi wprost, że tzw. Kamienica Gudajewska w rękach karmelitów „za nabyciem przez ... Kotowicza zostaje”⁴⁷⁹. W 1705 r. podarował ją karmelitom Jan Franciszek Kotowicz⁴⁸⁰. Wcześniej kamienica ta stanowiła pierwotny fundusz franciszkanów grodzieńskich, zanim przenieśli się oni na Zaniemnie⁴⁸¹. Według wizytacji z 1820 r. był to dość duży, trójkondygnacyjny murowany budynek (73x19 łokci), otynkowany i pobielony, pokryty dachówką (w 1818 r.). Znajdowało się tam 20 pomieszczeń⁴⁸². W 1794 r. mieszkało w nich 15 komorników z rodzinami, łącznie ok. 50 osób. Budynek nosił wtedy nr 678⁴⁸³.

⁴⁷⁶ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6.

⁴⁷⁷ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 73v-74. Obok aktykacji zamieszczono późniejszy XVIII-wieczny dopisek: „Na Mostowej ulicy u JXX karmelitów gdzie nowy kościół miejski plac”. J. Gordziejew, *Socjotopografia ...*, s. 170, traktuje mylnie dopisek jako wzmiankę pochodzącą z 1663 r. Stąd błędny wniosek, że odnosi się on do cerkwi Czesnochrzeskiej.

⁴⁷⁸ VL, t. IV, Petersburg 1959, s. 440, f. 934.

⁴⁷⁹ PKGE, cz. II, s. 260, 309.

⁴⁸⁰ BLAN, F 43-8179, k. 1-2; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 233. Wzmianka o podarowaniu karmelitom 6 V 1705 r. jednokondygnacyjnego murowanego budynku, intrmisja – 9 VI 1705.

⁴⁸¹ P. Borowik, *Lewobrzeżne Grodno...*, s. 9.

⁴⁸² LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 219; O. B. Wanat, *Zakon karmelitów...* s. 510, błędnie podaje, że wybudowali go sami karmelici. Raczej mowa tu o jego podwyż-

W 1706 r. karmelici powiększyli swój stan posiadania po zachodniej stronie Mostowej, otrzymując legat na dwa place od Macieja Józefa i Teresy z Chreptowiczów Leszczyńskich, skarbników mozyrskich. Darowizna obejmowała teren między kamienicą fundatorską a murowanym pałacem Ogińskich, a także teren za kamienicą fundatorską aż do Podsadzia bernardynek. Na działkach tych powstały murowane zabudowania klasztorne⁴⁸⁴.

Nowy kościół i klasztor karmelitów wzniesiono między 1736 a 1765 r.⁴⁸⁵ Ramy czasowe wyznacza tu wzmianka o rozpoczętej budowie⁴⁸⁶ oraz informacja, że karmelici przenieśli się do nowej świątyni w 1765 r.⁴⁸⁷ Monumentalna budowla budziła podziw współczesnych⁴⁸⁸ i potomnych⁴⁸⁹. Według źródeł karmelickich kościół i klasztor wzniesione zostały kosztem i staraniem zakonu. Wiemy też o kilku pobożnych legatach szlacheckich na jego budowę. W 1736 r. znaczącą sumę 47 tys. zł zapisał karmelitom Michał Bartkiewicz Szylański, piwniczy W. Ks. L.⁴⁹⁰ Rok później 20 tys. zł

szeniu o 2 kondygnacje. Dokument z 1706 r. określa go jako „pałac”. NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 2, k. 15.

⁴⁸³ [Spis... z 1794 r.], s. 100-101. W 1820 r. kamienica nosiła nr 773. LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 219.

⁴⁸⁴ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 2, k. 15-15v, 164-167, 172-173.

⁴⁸⁵ E. Д. Квитницкая, *Монастыри XVIII в. с безбашенными храмами в Белоруссии*. „Архитектурное наследие”, т. 33, Москва 1985, s. 94-98, podaje lata 1738-1765. Powtarza to za nią: T. В. Гарбуць, *Як жылі босяы кармеліты*, „Мастацтва”, 1994, nr 9, s. 66; Tejże, [w:] *Страчаная спадчына*, Мінск 1998, s. 139-140, Tejże, *Мураваныя харалы...*, s. 221. Prawidłowo ramy chronologiczne powstania budowli określa Ю. Гардзеяў, *Босяы кармяіты*; O. В. Wanat, *Закон кармелітów...*, s. 508, uznaje 1736 r. za datę powstania nowego kościoła i klasztoru. Powtarza to za nim M. Brykowska, *Архітэкура кармелітów*, s. 7. J. Jodkowski, *Grodno*, s. 26, błędnie podaje 1678 r. jako datę powstania nowej świątyni.

⁴⁸⁶ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 7, k. 672. Wizytacja z 1820 r. wzmiankuje, że kościół powstał ok. 1738 roku. LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 214.

⁴⁸⁷ BOZ, nr 1798, k. 10v. „27 [X 1765] XX Karmelici bosi tutejsi dziś w niedzielę 22 po świątkach, a 5 miesiąca oktobra z starego kościółka i klasztoru ... do nowego kościoła i klasztoru transport uczynili”; NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 3, k. 10; T. В. Гарбуць, *Мураваныя харалы...*, s. 220 twierdzi, że 1765 r. to data konsekracji nowego kościoła.

⁴⁸⁸ W. Schlemüller, *Dyaryusz...*, s. 11. „Nowy [kościół] karmelitów, wspaniały będzie. Buduje się gruntownie (in fundo) na brzegu Niemna. Front w stylu romańskim, bardzo ozdobny”.

⁴⁸⁹ W. Toloczko, *Doctora mystica (w 400-letnią rocznicę urodzin św. Teresy od Jezusa)* (Dok.), „Dwutygodnik Dyecezalny”, R. VI, Nr 12-13, Wilno 25 czerwca (8 VII)-10 (23) lipca 1915 r., s. 150. „Był to bezsprzecznie najwspanialszy kościół karmelitów w diecezji, a może i w kraju całym”.

⁴⁹⁰ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 7, k. 671-674; nr 9, k. 35-36v. Suma 10 tys. do dochodzenia na zastawionej mu przez Jana Kazimierza Wołłowicza, oboźnego W. Ks.

darował na ten cel swym testamentem Jan Karp, wojski grodzieński⁴⁹¹. W 1702 r. r. 40 tys. tyńfów przekazał karmelitom Adam Grothuz, co potwierdził jego syn Jan w 1754 r.⁴⁹² Kilka tysięcy złotych na budowę nowego kościoła podarował również Hrehory Kotowicz, łowczy grodzieński, który przelał na klasztor swój depozyt złożony na kahale grodzieńskim⁴⁹³. Nie były to sumy wystarczające. Z 1762 r., kiedy to budowie klasztorne musiały być już bliskie ukończenia, posiadamy informację o sprzedaży przez karmelitów za 2055 zł 11 gr. apteki w kamienicy Jordanów. Sumę tę przeznaczono na pilne potrzeby fabryki kościelnej⁴⁹⁴.

Murowany kościół pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Św. był budowlą trzynawową, zwróconą ołtarzem na zachód (52 x 30½ łokcia). Trójkondygnacyjna fasada wzorowana na *Il Gesu*, ozdobiona „sztukateria, statuami i galeryjką z kratami żelaznymi” wystawała nad dwuspadowy dach nawy głównej i spadziste dachy naw bocznych. Kościół był otynkowany wewnątrz i częściowo na zewnątrz (część widoczna od ul. Mostowej). W bocznych nawach znajdowało się 6 kaplic, w ich przedłużeniach była zakrystia i magazynek na sprzęty liturgiczne. Na piętrze, nad zakrystią mieścił się chór zakonny. Z prawej strony kościoła znajdowała się wieża z 2 dzwonami⁴⁹⁵.

Na planie miasta z 1753 r. na skrzyżowaniu ul. Mostowej i ul. Mimo dwór Pana Chaleckiego do Niemna odnaleźć można murowany budynek położony naprzeciw frontu nowego kościoła. Na innych planach nie oznaczono go. Wydaje się on być nieodłączną częścią założenia. Przeznaczenie budynku nie jest nam znane. Oznaczenie tego obiektu krzyżem sugeruje, że była to należąca do karmelitów kaplica lub dzwonnica⁴⁹⁶.

Zapis w wizytacji z 1820 r., że dzwonnica kościelna w formie wystającej nad dach kościoła wieżyczki nie była jeszcze wykończona, mogłaby

L. wsi Poroznicy w pow. kowieńskim oraz zaległe czynsze 37 tys. zł do dochodzenia na sukcesorce Wołowicza - Annie z Wołowiczów Iv. Urbanowiczowej, 2v. Ukolskiej.

⁴⁹¹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 7, k. 753-759; nr 10, k. 675-678; nr 12, k. 195-196.

⁴⁹² LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 233v. Suma do dochodzenia od sukcesorów Hrehorego Ogińskiego; F. Ю. Гардзеляў, *Босья кармеліты. Zakonnikom udało się uzyskać 4500 zł pol. w 1755-1756 r. J. Hardziejeў, Źródła do dziejów Grodna w zbiorach krakowskich...*, s. 32.

⁴⁹³ BJ, nr 6331 IV, k. 29-29v.

⁴⁹⁴ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 12, k. 279-281.

⁴⁹⁵ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 233-233v; T. В. Гарбусь, *Як жылі босья кармеліты*, s. 66 (rzut parteru. 2 kondygnacji i przekrój poprzeczny z 1845 r.): O. В. Wanat, *Zakon karmelitów...*, s. 509-510.

⁴⁹⁶ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6.

świadczyc, że została ona umieszczona w korpusie kościoła wtórnie⁴⁹⁷. Być może pierwotnie dzwonnica stała przed frontem kościoła. Za identyfikacją omawianego budynku jako kaplicy przemawia natomiast fakt, że w 1752 r. Schlemüller wymienił w Grodnie aż 3 świątynie karmelickie. Nie wzmiankuje on jednak kościoła bernardynek, stąd słuszne, jak miemam, sprostowanie wydawcy, który oznaczył to jako pomyłkę autora diariusza⁴⁹⁸. Zdaje się to potwierdzać inne źródło współczesne diariuszowi Schlemüllera, gdzie wymieniono tylko dwa kościoły karmelickie: stary i nowy⁴⁹⁹.

Obok świątyni stał okazały murowany klasztor. Składał się on z dwóch części. Od ulicy Mostowej, po lewej stronie kościoła wznosił się ceglany, otynkowany jednokondygnacyjny budynek zbudowany na rzucie nieco pochylonej litery „L”⁵⁰⁰. Od strony ulicy jego dwuspadowy dach pokryty był dachówką, a od strony dziedzińca klasztorowego – tarcicą. W 1820 r. mieściły się w nim: refektarz, kuchnia, piekarnia, spizarnia⁵⁰¹. Gmach ten powstał przed 1753 r.⁵⁰² Jego niewielka wysokość oraz widoczna od strony ulicy niemal ślepa ściana podkreślały fasadę kościoła. Od ulicy musiał on sprawiać wrażenie wysokiego muru klasztorowego. Budynek ten łączyła z kościołem furta klasztorowa. Od niej wzdłuż ściany świątyni biegł korytarz, który prowadził do mieszkalnej części klasztoru. Był nią trójkondygnacyjny, wysoko podpiwniczony, ceglany budynek, z zewnątrz nieotynkowany, przylegający prostopadle do świątyni. Mieściło się w nim 26 cel klasztorowych⁵⁰³. Powstał on wraz z furką klasztorową i łączącym je korytarzem między 1753 a 1765 r.⁵⁰⁴ Po 1765 r. do ściany klasztorowej przemurowano prewet. Jak czytamy w wizytacji z 1820 r., pierwotnie był on trójkondygnacyjny, potem składał się tylko z 2 poziomów⁵⁰⁵. Moze ostatnie piętro zniszczone zostało w 1812 r. podczas kampanii napoleoń-

⁴⁹⁷ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 214v.

⁴⁹⁸ W. Schlemüller, *Dyaryusz...*, s. 11.

⁴⁹⁹ AGAD, AR, nr 333, s. 2. *Wymiar bruków, przed pałacami pańskimi, dworami, dworkami, z jurydykami do nich należącymi szlacheckimi, duchownymi, miejskimi, tudzież domami żydowskiemi w mieście J. Kr. M. Grodnie reparacyi potrzebnych (1750-1752)*, aneks do artykułu J. Kowalczyka, *Palace i dwory...* s. 468.

⁵⁰⁰ T. В. Гарбуць, *Як жылі босья кармеліты*, s. 66.

⁵⁰¹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 218v.

⁵⁰² SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; nr 5 q q.

⁵⁰³ Zob. wyżej.

⁵⁰⁴ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 3, k. 10.

⁵⁰⁵ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 218v.

skiej⁵⁰⁶. W pożarze 7 września 1820 r. spłonęła część zabudowań gospodarczych klasztoru: drewniana stajnia, wozownia i odryna położone przy murowanym murze klasztornym⁵⁰⁷.

Stosunkowo niewiele wiadomo o części jurydyki karmelickiej położonej między ul. Czesnochrzeską (później fragment Mostowej) a Podgórzem Bernardyńskim, naprzeciw starego drewnianego klasztoru. Rewizja miasta z 1680 r. informuje, że jedyny należący do zakonu plac znajdował się właśnie tam. W 1680 r. na działce położony był dwór oraz 2 domki ogrodników⁵⁰⁸. Teren ten udało się zlokalizować na podstawie jednego z planów miasta⁵⁰⁹. Nie był on przedmiotem fundacji z 1676 r.⁵¹⁰ Jeżeli twierdzenia o nadaniu karmelitom placu w 1650 r. są prawdziwe, działka ta mogłaby być terenem pierwotnej fundacji, która najwyraźniej w wyniku wojen poł. XVI w. nie doszła do skutku. Bardziej jednak prawdopodobne wydaje się, że parcela odznaczona w rewizji z 1680 r. to tzw. place: Męzykowski i Bohdanowiczowski. Ich lokalizacja i pochodzenie nie są znane. Źródła klasztorne informują nas jedynie, że zostały one nabyte za pieniądze klasztorne⁵¹¹. Możliwe więc, że zakon zakupił je między 1676 a 1680 r. Wobec posiadania w miarę dokładnych informacji o nabyciu innych części jurydyki lokalizacja tych placów po północnej stronie ul. Czesnochrzeskiej (Mostowej) zdaje się być właściwa bez względu na to,

⁵⁰⁶ [Wizytacja biskupa Kossakowskiego z 1805 r.], [w:] J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 222, określa stan zabudowań jako dobry, czytamy w niej bowiem: „Klasztor w znacznej części reparowany”. O zniszczeniach klasztoru w 1812 r. wspomina O. B. Watan, *Zakon karmelitów...*, s. 510. Powtarza to za nim Ю. Гардзевяў, *Босья кармеляіты*. Źródła mówią o tym niewiele: wizytacja z 1820 r. podaje, że cele na trzeciej kondygnacji budynku klasztorowego „wszystkie przez rewolucję i skarbowe składy zrujnowane, bez okien ... podłogi, pieców, dzwiów” oraz że refektarz klasztorny został w 1820 r. na nowo restaurowany. W innym miejscu czytamy: „w 1818 r. dach kościelny, gzemdy i facjata zupełnie zreperowane i opatrzone”. Wizytacja z 1818 r. informuje nas o zniszczeniach innych budynków klasztornych. BJ, nr 6331 IV, k. 27v. Budynki klasztorne musiały być wszakże i później użytkowane niezgodnie z przeznaczeniem, gdyż w 1828 r. o tym samym refektarzu czytamy, iż musi być remontowany, bo „w nim byli pomieszczeni przez rząd cywilny rekruci”. LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 642, k. 82; nr 4020, k. 214v, 218v.

⁵⁰⁷ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 218v-219.

⁵⁰⁸ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 13v. „Plac WW. OO. karmelitów bosych, na których dwór i ogrodów dwa” (zapewne błąd – powinno być: 2 ogrodników).

⁵⁰⁹ Tamże; SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6.

⁵¹⁰ PKGE, cz. II, s. 257-259.

⁵¹¹ BU Wilno, F. 4-36 961 (A-4085), k. 19. Karmelici w procesach z miastem ukrywali dokumenty na te place.

czy uznamy, że odnotowany w 1680 r. dwór karmelitów położony był na owych gruntach, czy też karmelici po prostu je dokupili do wcześniej posiadanej działki. Po tej stronie ulicy znajdował się również wzmiankowany przez źródła jako własność karmelitów tzw. plac Ometowski⁵¹². Także szpital karmelicki, na który swój drewniany dom ofiarowała w 1764 r. mieszcza Huszczyzna, był w pobliżu⁵¹³. Stał on na rogu ul. Mostowej, naprzeciw nowego kościoła. Na planie miasta z 1780 r. działkę tę oznaczono nr 254. Na pobliskiej parceli nr 251 mieściły się budynki określone jako „pięć budek ubogich”⁵¹⁴. Inne źródła nazywają je domkami ubogich szpitalnych⁵¹⁵. Budynek szpitala został rozebrany w 1817 r. z powodu starości. Ubogich karmelici umieścili w oficynie przy klasztorze⁵¹⁶. Rychło chyba jednak zrezygnowali z prowadzenia szpitala, o ile bowiem w 1820 r. wspomina się o nim, o tyle już następna wizytacja z 1828 r. stwierdza, że nie było go przy kościele⁵¹⁷.

Po wschodniej stronie ul. Mostowej leżały place nazywane od poprzedniego właściciela Jerzego Tropiańskiego, skarbnika żmudzkiego – Tropiańskimi lub Tropiańszczyzną⁵¹⁸. Według dokumentów klasztornych karmelici dzierżyli je tytułem zastawu w 8200 zł polskich⁵¹⁹. Według dekretu komisarskiego z 1754 r. Jerzy Tropiański posydownął tę działkę, spłaciwszy 2200 zł polskich długu po poprzednim właścicielu, a następnie w 1729 r. podarował testamentem karmelitom wraz ze zbudowaną przez siebie karczmą i oficyną w 8 tysiącach zł polskich⁵²⁰. Tropiańszczyznę można lokalizować na planie z 1780 r. jako działkę położoną między ul. Mostową i Bernardyńską określoną nr 237⁵²¹. W rewizji z 1680 r.

⁵¹² NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 13, k. 2; PKGE, cz. II, s. 259-260. Wzmianka o placach Ometowskim i Heybowiczowskim nie jest tu do końca zrozumiała. Być może zapis ten świadczy, że leżały one po obu stronach libertowanego konstytucją sejmową placu Nowickiego, który również znajdował się w rękach karmelitów?

⁵¹³ BJ, nr 6331/IV, k. 27v; O. B. Wanat, *Zakon karmelitów...*, s. 511.

⁵¹⁴ RPWA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

⁵¹⁵ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3862, k. 47v, 59v.

⁵¹⁶ BJ, nr 6331/IV, k. 27v; O. B. Wanat, *Zakon karmelitów...*, s. 511, podaje 1816 r.;

Ю. Гардзейя, *Босья кармяліты*, podaje 1811 rok (?).

⁵¹⁷ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 234; nr 642, k. 83.

⁵¹⁸ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 13, k. 2.

⁵¹⁹ BU Wilno, A 4-36 961 (A-4085), k. 19v.

⁵²⁰ PKGE, cz. II, s. 261.

⁵²¹ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3862, k. 22, 47, 59, 70v; NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 6, k. 1118; nr 13, k. 2, 49; F. 1882, op. 1, nr 4, k. 3; AGAD, AR, nr 333, s. 1; RPWA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

oznaczono ją jako plac marszałka grodzieńskiego Jana Kazimierza Kierdeja⁵²². Ta część jurydyki klasztornej spłonęła w 1753 r.⁵²³

Czasowo w rękach karmelitów znajdował się dwór i plac Bychowców położony przy ul. Miryńskiej. W latach 1704-1712 za wlewkiem 1648 zł 24 gr. dzierżył go Gabriel Ottomek, który w testamentie podarował go karmelitom. Zakon odsprzedał go ordynatowej Zamojskiej. Ta, nękana procesami przez Bychowców, zrzekła się go w 1722 r. na rzecz klasztoru. Dwór pozostawał w rękach karmelitów do 1750 r.⁵²⁴ Potem wrócił w ręce Bychowców. Stożące na nim zabudowania spaliły się w 1753 r. Na planie z 1780 r. parcelę oznaczono nr 87⁵²⁵.

Karmelici osadzali na swych działkach jurydczan. Inwentarz klasztorny z 1695 r. wymienia 35 zagrodników osadzonych na czynszu na placach karmelickich. W 1705 r. wspomina się 18 jurydczan mieszkających po prawej stronie Niemna oraz 5 na placu Łazarowskim po lewej stronie rzeki⁵²⁶. W 1760 r. odnotowano 17 jurydczan⁵²⁷.

Grodzieński konwent karmelitów bosych w ciągu II poł. XVII w. oraz na początku wieku następnego zdołał skupić w swych rękach znaczne tereny przy ul. Mostowej będącej fragmentem głównej arterii komunikacyjnej miasta, drogą dojazdową wiodącą od przewozu (okresowo mostu)

⁵²² LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 8. Karmelici procesując się z miastem o Tropiańszczyznę, wymienili braci Alexandrowiczów, sędziego i pisarza pow. lidzkiego oraz Sosnowskiego, pułkownika JKMcI jako wieczników tych placów. BU Wilno, F4-36 961 (A-4085), k. 19v. Franciszek i Dominik Alexandrowiczowie oraz Józef Sosnowski dziedziczyli dobra w Grodnie po Kierdejach, po babce Tekli z Kierdejów Alexandrowiczowej. NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 194, k. 256-257. Inne źródło mówi wprost, iż poprzednio plac ten należał do Kierdejów. PKGE, cz. II, s. 261.

⁵²³ *Wiadomość o pożarze...*, s. 37. Spalił się: „Dwór i karczma IchM. XX karmelitów”; SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się...*, aneks 1, s. 258, *Den Paters Carmeliter Gründe* (litera V); PKGE, cz. II, s. 262, „zabudowania w roku 1753... przez ogień dewastowane zostały ...”; BU Wilno, A 4-36961 (A-4085), k. 19v, „... budynków tych nie masz Tropiańskich, podczas konflagraty miasta funditus zgorzeli” (wzmianka z 1760 r.).

⁵²⁴ BLAN, F. 273-3433, k. 1-8v; PKGE, cz. II, s. 262.

⁵²⁵ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1. Na planie z 1753 r. oznaczono go nr 4. SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6. Opis działki w specyfikacji niezrozumiałej: *den Hg. von Picowski seyn Palais, Offisen, wo von??? stahen geblieben*; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się...*, aneks 2, s. 258. Według oryginału równie dobrze może być *Bic[h]owski(?)*; T. Zielińska, *Szlacheccy właściciele...*, na dołączonym planie błędnie oznacza go cyfrą 1.

⁵²⁶ BU Wilno, F. 4-19 111(A-363), k. 16v, 18v.

⁵²⁷ BU Wilno, F. 4-36 961 (A-4085), k. 16-17.

do centrum miasta. Podobną lokalizację przy głównych drogach dojazdowych posiadały konwenty w Lublinie, Poznaniu, Kamieńcu Podolskim czy Wilnie. Umiejscowienie obu świątyń i klasztorów karmelickich w Grodnie należy uznać za typowe⁵²⁸. Jurydyka karmelicka powstała głównie w wyniku pobożnych legatów. Swój największy zasięg terytorialny osiągnęła w połowie wieku XVIII. Własność tę obrazuje doskonale wielokrotnie wspomniany tu plan miasta z 1753 r., szalejące w tym roku pożary obeszły się bowiem z nią dość łaskawie. Potem, w 1775 r., w wyniku toczzonego od 1754 r. procesu z miastem jurydyka została pomniejszona. Miastu udało się odzyskać place: Hameltonowskie, Kubalowskie, Tropiańskie i Ometowski. Konwent utracił też część gruntów w Grandziczach-Mączynie⁵²⁹. Rok później znaczną część jurydyki spustoszył pożar. Objął on swym zasięgiem cały pierwotny teren funduszowy między Niemnem a Mostową⁵³⁰. Według wizytacji z 1820 r. mierzył on 1 morgę, 222 pręty powierzchni. W rękach karmelitów pozostawał też teren między Mostową a Podsadziem, na którym znajdowały się zabudowania klasztorne oraz plac Łazarowski za Niemnem⁵³¹.

Klasztor karmelitów bosych w Grodnie zlikwidowano w wyniku represji po powstaniu listopadowym. W 1842 r. odebrano mu na rzecz państwa folwark i grunty w Grandziczach. Car zlikwidował konwent ukazem z dnia 13/25 marca 1845 r.⁵³²

Posesje należące do zgromadzeń pozagrodzieńskich

Oprócz grodzieńskich zgromadzeń zakonnych posiadaczami nieruchomości w mieście były również liczne konwenty mające swe siedziby poza Grodnem.

Posesję na terenie Grodna mieli dominikanie sejneńscy. Byli oni właścicielami placu przy ul. Kaluścińskiej w latach 1602-1634. Działkę otrzymali od swego fundatora, Jerzego Grudzińskiego, a potem ofiarowali nowo powstającemu konwentowi grodzieńskiemu⁵³³. Także inne domy dominikańskie posiadały działki w Grodnie. Informuje nas o tym plan

⁵²⁸ M. Brykowska, *Architektura karmelitów bosych...*, s. 35.

⁵²⁹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 13, k. 1-2; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4647, k. 15-16.

⁵³⁰ Tamże.

⁵³¹ LPAH, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 214-214v, 218-220v.

⁵³² O. B. Wanat, *Zakon karmelitów...*, s. 511-512.

⁵³³ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 37-37v; B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 48.

miasta z 1780 r., na którym oznaczono przy ul. Zamkowej niezabudowaną parcelę dominikanów różanostockich. Nic nam jednak bliżej o niej nie jest wiadomo⁵³⁴. Być może wcześniej dominikanie różanostoccy posiadali przy ul. Rzeźnickiej tzw. plac Lewkowiczowski. Jako własność Lewkowiczów odnotowano go w l. 1659, 1662, 1680⁵³⁵. W 1692 r. ks. Bernard Lewkowicz, superior konwentu różanostockiego sprzedał go Samuelowi Dobrogostowi Bychowcowi. Wydaje się, że była to raczej prywatna działka Lewkowicza, nie zaś własność dominikanów różanostockich⁵³⁶. W pierwszej połowie XVIII w. konwent różanostocki posiadał parcelę przy ul. Łabeńskiej na Zaniemniu⁵³⁷. W 1775 r. o tę działkę toczył się proces z magistratem⁵³⁸. Według niektórych źródeł do dominikanów liszkowskich należała kamienica przy ul. Zamkowej. Budynek oznaczony na planie z 1780 r. nr 283 nigdy nie był jednak ich własnością, lecz był obciążony sumą legacyjną 540 zł polskich⁵³⁹.

Do grona posiadaczy należeli również kameduli wigierscy. Nabyli oni działkę miejską w 1679 r. od Samuela Wituskiego. Był to plac libertowany przez sejm w 1677 r. na rzecz jego wuja Kazimierza Gażuby. Jako własność kamedułów odnotowuje go już rewizja z 1680 r.⁵⁴⁰ W ich rękach plac pozostawał przez cały okres nowożytny. Informują o tym źródła z lat 1690, 1775 i 1780, gdzie wymienia się dworek kamedułów położony na rogu ul. Mirynickiej (Rzeźnickiej) i Skalimanowskiej. W 1753 r. dwór spłonął. W 1776 r. kameduli podarowali plac Piotrowi Starzeńskiemu. W 1791 r. sprzedał on jego część wraz z drewnianą oficyną kupcom grodzieńskim: Janowi Andrzejowi Weberowi i Godfrydowi Kalowi⁵⁴¹.

Także konwenty bazylikańskie posiadały w Grodnie posesje. W 1791 r. Łukasz i Ludwika z Grochowskich Malinowscy sprzedali dom stojący na gruncie bazylianów kuźnickich przy ul. Podolskiej Janowi Konopce, regentowi Komisji Porządkowej i Cywilno-Wojskowej pow. grodzieńskie-

⁵³⁴ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1, nr 300. „Plac pusty XX domin: rożan. [ostockich]”.

⁵³⁵ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 8v-9v, 59; LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 16.

⁵³⁶ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 6479, k. 1.

⁵³⁷ J. Gordziejew, *Socjotopografia...*, s. 160.

⁵³⁸ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3862, k. 11v.

⁵³⁹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4623, k. 37v.

⁵⁴⁰ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 6, nr 34, k. 1-2; PKGE, cz. II, s. 297-299; LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 13.

⁵⁴¹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 15, k. 190-199; BLAN, F. 273-875, k. 1.

go. Jana Konopkę odnajdujemy w spisie z 1794 r. jako właściciela domu nr 786 przy tejże ulicy. Moze działkę oznaczono na planie z 1780 r. nr 435 jako plac pusty prezbitera?⁵⁴² Parcelę należącą do bazylianów kuźnickich odnajdziemy również w inwentarzu cerkiewnym z 1768 r., gdzie odnotowano, że uzurpowali oni sobie 1½ placu po wdowie Kiełbasince. Wtenczas mieszkał na nim Jan Dawidecki⁵⁴³.

Znacznie więcej wiadomo o posiadłości bazylianów byteńskich. W 1780 r. odnotowano należący do nich plac z karczmą. Znajdowała się ona między ul. Mostową, Połodną i ul. Od rowu do przewozu. Karczmę bazylianów byteńskich odnotowano również w latach 1721, 1726, 1744, 1750, 1774 i 1778⁵⁴⁴. Według inwentarza cerkiewnego z 1768 r., na części należącego do karczmy placu stał pałac Przeddzieckich. Wiemy, że na tej działce metropolita Cyprian Żochowski pozwolił budować się Kazimierzowi Frąckiewiczowi Radzywińskiemu, podskarbiemu nadwornemu litewskiemu. Miała ona pozostawać w jego rękach dożywotnio, co obdarowany zaświadczył w 1692 r. Metropolita rozdał wtedy do zabudowania wiele różnych placów opustoszałych po zniszczeniach wojennych połowy XVII w. Wdowa po podskarbin, Aleksandra z Naruszewiczów wbrew zapisowi męża odstąpiła dwór Dominikowi Ronikerowi, stolnikowi pińskiemu. Metropolita Leon Szlubicz Załęski (1796-1708) próbował odzyskać plac i dwór na drodze sądowej. W 1697 r. skarżył go o najazd na dwór, przeniesienie budynków na swój plac w uroczysku Konopielki nad Horodniczką i zagarnięcie placów cerkiewnych. Swoje straty metropolita ocenił na 8 tys. złotych⁵⁴⁵. Zapewne Roniker zagrożony sądami odstąpił działkę bazylianom byteńskim. Późniejsze inwentarze cerkiewne wspominają, że metropolita Załęski również z nimi procesował się o dwór Frąckiewiczowski⁵⁴⁶. Później o plac zabudowany „karczmą wielką” spierali się

⁵⁴² F. 1761, op. 1, nr 15, k. 164-166; [Spis... z 1794 r.], s. 108; RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

⁵⁴³ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 4, k. 11v, 12v. Plac w 1768 r. był własnością bazylianów kuźnickich i został wymieniony w tymże inwentarzu wśród działek, z których nie wpływały do cerkwi sobornej podatki.

⁵⁴⁴ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1; CPAHU w Kijowie, F. 2227, op. 1, nr 518, k. 1-2; nr 521, k. 1-2; nr 524, k. 1; nr 525, k. 1; LPAH w Wilnie, F. 1274, op. 1, nr 61, k. 2.

⁵⁴⁵ AVAK, t. I, cz. III, nr 29-31 s. 353-361.

⁵⁴⁶ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 3, k. 11v; nr 4, k. 3v, 12v, 31-34v; J. Gordziejew, *Socjotopografia...* s. 147. myląc ze sobą dwie działki położone w różnych częściach miasta, błędnie stwierdził, że plac zwany karczmą byteńską posiadali już w wieku XVII, od 1652 r.

bazylianie z magistratem⁵⁴⁷. W 1786 r. zakon sprzedał stojące na parceli zabudowania za 2 tys. zł pol. Janowi Sokolowskiemu, rotmistrzowi grodzieńskiemu. Następnie dwór zwany karczmą byteńską znalazł się w rękach Żydów. W 1793 r. Zelik Herczkowicz sprzedał go Berkowi Abramowiczowi. Ten w 1796 r. odstąpił go Nochimowi Gdalowiczowi. Sam jednakże plac pozostał własnością bazylianów byteńskich, z czego wnioskować można, że ostatecznie proces zakończył się niepomyślnie dla miasta⁵⁴⁸.

Bazylianie byteńscy posiadali też prawo do innej nieruchomości. W 1634 r. Halszka z Chreptowiczów Tryźnina w swym testamencie zobowiązała sukcesorów, aby sprzedali zabudowania stojące na jej placu i kupili za to złoty kielich i inne sprzęty liturgiczne do cerkwi byteńskiej. Zdaje się, że sukcesorzy nie wywiązali się z zadania i zakonnicy na krótki okres weszli w posiadanie placu obciążonego zapisem. Później sprzedali go rodzinie zmarłej, tj. Chreptowiczom, a może po prostu zrealizowano wolę nieboszczki. Tereny te były potem własnością Macieja Józefa Leszczyńskiego, skarbnika mozyrskiego żonatego z Teresą Chreptowiczówną. W 1706 r. Leszczyńscy zapisali je karmelitom. Dawny plac bazylianów byteńskich wszedł w obręb muru tzw. nowego kościoła i klasztoru karmelitów⁵⁴⁹. W procesach z miastem zakonnicy wykorzystywali fakt darowizny Tryźniny dla obrony karczmy byteńskiej przed zakusami miasta.

Na Przedmieściu Zaniemeńskim posesję posiadał nowicjat jezuitów wileńskich. Jezuiti zakupili dwie położone obok siebie działki od mieszczan grodzieńskich w 1668 r. W 1712 r. odnotowano je jako jedną parcelę mierzącą 7 przętów. Położona ona była na ul. Hornickiej na terenie jurydyki zamkowej⁵⁵⁰.

Inny zakon, trynitarze z podwileńskiego Antokola, stali się na krótki czas posiadaczami działki na rogu Mostowej i uliczki biegnącej z Rynku do cerkwi katedralnej, czyli w rogu głównego Rynku miasta. Zwana była ona placem Zielepużyńskim. Od 1667 r. połowę parceli dzierżawił Wawrzyniec Stefan Rukiewicz, podkomorzy parnawski i sędzia grodzki grodzieński. W 1673 r. Łucja Kroszniewska Janowa Zielepużyna, rajczyni grodzieńska sprzedała mu drugą część. Zamieniła mu również poprzednie prawo na

⁵⁴⁷ PKGE, cz. II, s. 242; CPAHU w Kijowie, F. 2227, op. 1, nr 523.

⁵⁴⁸ CPAHU w Kijowie, F. 2227, op. 1, nr 529. k. 1-2; NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 17, k. 981-4.

⁵⁴⁹ BU Wilno, F. 4-36961 (A-4085), k. 19; NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 2, k. 15-15v, 164-167, 172-173; *Objaśnienie Interessu miasta Seymowego J. K. Mci Grodna, 1789*, [druk b. m. w.].

⁵⁵⁰ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 182v-185; LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 291, k. 7.

prawo własności. Tak ukształtowaną działkę, do której należał też kram w Rynku, potem posiadał Ignacy Rukiewicz, również podkomorzy parnawski i sędzia grodzki grodzieński, który uzyskał na nią libertację. W 1714 r. odsprzedał on posesję Aleksandrowi Janowi Mosiewiczowi, wówczas chorążemu lidzkim, a potem marszałkowi tego powiatu i wojewodzie mścisławskiemu. Pozostawała ona w rękach rodziny Mosiewiczów do 1717 r., kiedy to wdowa po jednym z nich, Katarzyna Kuncewiczówna Mosiewiczowa, marszałkowi lidzka zastawiła spustoszony plac w sumie 5 tys. zł trynitarzom antokolskim. Ci po objęciu realnej posesji odstąpili go zaledwie po 2 miesiącach użytkowania za taką samą sumę Zygmunтови Szulcowi, rajcy i syndykowi bernardynów grodzieńskich⁵⁵¹.

Od 1732 r. dwór na ziemiach jurydyki brygidzkiej miały siostry miłosierdzia ze Szczuczyna⁵⁵².

Większość spośród wyżej wymienionych zgromadzeń zakonnych posiadających pojedyncze place w Grodnie miało swą siedzibę w powiecie grodzieńskim (dominikanie różanostoccy, bazylianie kuźniccy) lub jego okolicach (kameduli wigierscy, dominikanie sejneńscy, siostry miłosierdzia ze Szczuczyna). Za taki uznać też trzeba nowicjat jezuitów wileńskich, który co prawda mieścił się w Wilnie przy kościele św. Ignacego, jednakże w pobliżu Grodna posiadał majątek Kundzin. Nadał go jezuitom w 1585 r. Stefan Batory, który dobra te przeznaczył na nie urzeczywistnioną wtedy fundację grodzieńską. Majątek od 1604 r. należał do nowicjatu, początkowo stanowiąc główne źródło jego utrzymania. Jezuiti mieli tu kościół oraz willę, w której chronili się nowicjusze i profesj podczas zaraz i wojen. Kundzin od 1664 r. zarządzany był przez osobnego prokuratora. Wydaje się, że to właśnie z tym majątkiem, a nie wileńską siedzibą wiązać należy posiadany przez nowicjat wileński plac na Zaniemniu⁵⁵³. Podobnie bazylianie byteńscy byli bardzo silnie związani z Grodnem. Przez wiele lat klasztor byteński i kołoski łączyła osoba wspólnego archimandryty, który rezydował w Grodnie. Wszystkie więc parcele posiadane przez zgromadzenia pozagrodzieńskie, z wyjątkiem krótkotrwałej posesji trynitarzy, wiązać można z Grodzieńszczyzną.

Zagospodarowanie tych posesji było różne. Nowicjat jezuitów, bazylianie kuźniccy osadzali na swych działkach pojedynczych jurydyczan. Parce-

⁵⁵¹ BLAN. F. 20-1214. k. 1; LPAH w Wilnie. F. 1282, op. 1. nr 4528, k. 7-8, 9-12, 24-30; nr 5302, k. 3v-11; NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 4, k. 255; F. 1800, op. 1, nr 1, k. 256-257.

⁵⁵² J. Gordiejew. *Socjotopografia...* s. 233.

⁵⁵³ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...* s. 347, 743-744.

la dominikanów była niezabudowana. Szczuczynskie siostry miłosierdzia, kameduli wigierscy i bazylianie byteńscy mieli dworki, które oprócz funkcji rezydencjonalnej czy stacji podczas podróży dostarczały właścicielom wcale pokaźnych dochodów z wynajmu, szczególnie podczas zjazdów publicznych. Widać to wyraźnie z kontraktu zawartego w 1752 r. przez kamedułów z marszałkiem wielkim litewskim Ignacym z Kozielska Ogińskim. Kameduli wynajęli wtedy swój dwór na czas sejmu za 500 czerwonych złotych, zobowiązując się przy tym znacznie go przebudować oraz upiększyć według życzenia najemcy⁵⁵⁴. Znaczne zyski musieli czerpać ze swej karczmy bazylianie byteńscy. Wystarczy spojrzeć na jakikolwiek plan miasta, by stwierdzić, że aby w czasach nowożytnych dostać się do miasta z jego lewobrzeżnej części lub w tym kierunku je opuścić, nie sposób było nie przejechać koło bazylikańskiej karczmy. Źródła określają ją jako „wielką”⁵⁵⁵. O tym, że pojedynczy plac w mieście mógł pełnić dużą rolę gospodarczą, świadczy też wzmianka w aktach Kapituły wileńskiej z 1650 r., kiedy to nakazała ona ks. Żabińskiemu, zarządcy położonych w pobliżu Grodna dóbr kapitulnych przeznaczonych na stół wikariuszy katedralnych (Odelsk, Kuźnica, Krynki) zakupić plac w Grodnie „dla wygodniejszego rozporządzenia zboża z parafii odelskiej”⁵⁵⁶.

Jurydyki duchowne a miasto

Większość sakralnych budowli w nowożytnym Grodnie rozmieszczona była wzdłuż głównego traktu, przebiegającego przez miasto. Trakt wileński - dawna wielka droga witoldowa, przekraczał rzeczkę Horodniczanek i przebiegał przez miasto charakterystycznym wrzecionem, biegnąc do przewozu (okresowo mostu). Za Niemnem trakt rozwidłał się na kilka odnóży, z których najważniejsze były trasy do Brześcia Litewskiego oraz do Goniądza i Tykocina. W samym mieście, w czasach nowożytnych, gościniec wileński przebiegał wschodnią odnogą wrzeciona, czyli ul. Wileńską, potem wzdłuż wschodniej pierzei głównego Rynku, dalej ul. Mostową. Wzdłuż tej trasy położone były kościoły: św. Ducha, domi-

⁵⁵⁴ B. PAN w Krakowie, nr 5745, k. 28-29v. Była to suma niezwykajna. Identyczną kwotę podaje kontrakt na wynajem dworu Józefa Wala, chorążego grodzieńskiego na stancję ministra rosyjskiego na czas sejmu 1752 roku. Tu również mamy do czynienia z sumą nadzwyczajną, bowiem Wal obawiał się podpalenia dworu.

⁵⁵⁵ RPWA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1; NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 4, k. 3v.

⁵⁵⁶ Herbert, t. XII, k. 146.

nikanów, bernardynek, bernardynów, stary i nowy kościół karmelicki oraz świątynia franciszkańska na Zaniemniu. Prawdopodobnie przy trakcie wileńskim przed miastem stał też kościół św. Mikołaja. Przy drugiej głównej trasie komunikacyjnej, trakcie wschodnim (smoleńskim), który na terenie miasta przebiegał ul. Jezierską, kończąc się w głównym Rynku miasta, mieściła się świątynia brygidek. W punkcie centralnym – na Rynku, gdzie łączyły się trakty wileński i smoleński, wybudowano kościół jezuitów. Umieszczenie dwóch innych placówek klasztornych: augustianów i bazylianek (fundowanych przy cerkwi mającej rodowód XII-wieczny) wiązać należy ze starszym średniowiecznym przebiegiem traktu wileńskiego. Podobnie umiejscowienie fary położonej tyłem do głównego Rynku nowożytnego Grodna mogłoby wiązać ją ze średniowiecznym układem przestrzennym⁵⁵⁷.

Analiza genezy części składowych jurydyk świadczy, że grodzieńskie jurydyki zakonne zajmujące w XVIII w. przeważnie kilkuhektarowe obszary miasta składały się zazwyczaj z 2 elementów, powstałych w różnych okresach. Pierwszy element jurydyki powstawał w czasie urzeczywistnienia fundacji, zazwyczaj dość szybko. Przykład brygidek wskazuje, że fundator mógł skupić wiele sąsiadujących ze sobą działek w bardzo krótkim czasie, rychło tworząc odpowiednio dużą parcelę konieczną do budowy. Podobnie fundator karmelitów wykupił cały kwartał miasta w ciągu kilku lat. Znacznie rzadziej na fundację ofiarowywano place posiadane wcześniej (dominikanie, bazylianki). Przykłady wojewody mściławskiego, Fryderyka Sapiehy czy też Andrzeja Franciszka Kotowicza świadczą, że fundator nie przeznaczzał na klasztor wszystkich posiadanych działek, lecz część zachowywał dla siebie i swoich spadkobierców. W pierwszej kolejności skupowano działki przeznaczone pod kościół i siedzibę zakonną. Fundator zazwyczaj chciał szybko urzeczywistnić swój zamiar, często więc wykorzystywano pomieszczenia tymczasowe, by móc wprowadzić zakonników na nowy teren (brygidki, bernardyni, karmelici?, bonifratrzy). W czasie trwania samej budowy rzadko kupowano działki. Nabycie wielu sąsiadujących parcel wiązało się z dużymi kosztami - jednak nie zawsze. Przykład karmelitów wskazuje, że wykupywanie terenów peryferyjnych, niezabudowanych czy spustoszonych

⁵⁵⁷ Zwraca na to uwagę W. Rewieńska, *Miasta i miasteczka w północno-wschodniej Polsce. Położenie topograficzne, rozplanowanie, fizjonomia*. Wilno 1938, s. 59. Autorka nie mogła jednak wiedzieć, że budynek fary powstał w XVI w. Nie wiadomo, jak umieszczony był poprzedni kościół.

pożarami nie musiało wcale być bardzo kosztowne. Zapewne jednak fakt masowego skupu powodował podwyższenie ceny działki, podobnie jak podwyższało ją sąsiedztwo placu klasztornego.

W okresie drugim, kiedy kościoły i klasztory były już zbudowane, powiększanie jurydyk klasztornych odbywało się albo w ramach tworzenia zwartych kompleksów jurydycznych poprzez gromadzenie działek w kwartałach, gdzie stała świątynia (lub kwartałach przyległych), albo w sposób przypadkowy poprzez darowizny szlacheckie, rzadziej mieszczańskie oraz działalność kredytową zakonów. Widać tu różnicę pomiędzy poszczególnymi zakonami. W przypadku jezuitów czy bernardynek obszar jurydyki po minięciu okresu funduszowego właściwie się nie zwiększył. Szczególnie dobrym przykładem są tu jezuita, którzy wchodzili w posiadanie wielu placów w różnych częściach miasta, ale stosunkowo szybko je sprzedawali. Odmienne postępowaly zakony: karmelitów bosych i dominikanów, które oprócz „kwartałów świątynnych” gromadziły w swych rękach wiele parceli w różnych rejonach miasta i bardzo niechętnie się ich pozbywały. Wszystkie zgromadzenia wyraźnie preferowały działki liberowane wcześniej na rzecz szlachty.

Zdarzały się również zawłaszczenia. Na przykładzie klasztoru franciszkanów widać dość wyraźnie, że sprzyjały temu różnego rodzaju klęski, jak zaraza, pożary, wojny. Czas niepewności, zagrożenie wojenne wpływały także na darowizny testamentowe. Szczególnie okres wojny północnej jawi się nam jako czas, w którym wyjątkowo wiele parcel mieszczańskich przeszło w ręce właścicieli szlacheckich i duchownych. Z drugiej jednak strony zubożeni mieszczanie, dla których po wojnie nieruchomości nierzadko stanowiły jedyny ocalały majątek, w okresach poklęskowych zdają się zwracać na nie szczególną uwagę. Dość powiedzieć, że największe znane nam procesy miasta z właścicielami szlacheckimi i duchownymi odbyły się tuż po okresach klęsk, tj. w 1721 r. po wojnie północnej oraz w 1754 r., kiedy to dwa szalejące rok wcześniej pożary niemal doszczętnie zniszczyły zabudowę miejską.

Klasztory grodzieńskie były właścicielami całych kwartałów miasta. Posiadali je: dominikanie, karmelici, bernardyni i bernardynki. Niemal cały olbrzymi kwartał miasta między ul. Jezierską a Dziemianowską miały brygidki. Dwa kwartały należały do jezuitów. Kwartał miasta zajmowała jurydyka farna⁵⁵⁸. Dążenie duchownych właścicieli do posiadania

⁵⁵⁸ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

zwartej terytorialnie jurydyki, najczęściej ograniczonej istniejącą siecią uliczną, dotyczy wszystkich grodzieńskich zgromadzeń zakonnych. W niniejszej pracy najlepiej widoczne jest to na przykładzie dominikanów oraz franciszkanów. Ci ostatni wyraźnie dążyli do opanowania całej lewobrzeżnej części miasta.

Pojawienie się w mieście w XVII w. wielu nowych placówek zakonnych zmieniło jego oblicze urbanistyczne. Przy głównych ulicach powstało sporo obiektów murowanych. Zabudowa mieszczańska została zepchnięta na mniej atrakcyjne tereny lub na obrzeża kompleksów jurydycznych. Duże tereny zostały otoczone murami, gdzie dostęp mieszczanom utrudniały lub uniemożliwiały mniej lub bardziej rygorystyczne klauzury zakonne.

Stosunek magistratu i mieszczan do zjawiska był niejednoznaczny. Magistrat nie był w stanie skutecznie przeciwstawić się powstawaniu jurydyk zakonnych. W dobie nowożytnej nie mogły przeciwdziałać zjawisku nawet miasta prywatne. Starano się jednak ograniczyć przepływ nieruchomości w ręce duchowne i szlacheckie, gdyż wyłączenie spod prawa miejskiego znacząco zmniejszało dochody miejskie. Z drugiej jednak strony członkowie patrycjatu sprzedawali nieruchomości w ręce duchowieństwa. Niejednokrotnie też mieszkali oni na terenie jurydyk. Sprzeciwu mieszczan nie budził fakt powstania świątyni czy klasztoru, do czego niejednokrotnie sami przez darowizny przykładali rękę, lecz fakt tworzenia jurydyki oraz powiększanie jej obszaru kosztem terenów miejskich. Być może próbą przeciwdziałania takiej sytuacji był wzmiankowany w źródle najazd na budujący się klasztor franciszkanów (1645 r.)⁵⁵⁹ Źródła odnotowują też inne konflikty o drastycznym przebiegu. W 1689 r. wybuchł spór między ówczesnym burmistrzem a dominikanami o jeden z placów miejskich. Najechano wtedy domy jurydyczan klasztornych, pobito ich, a jedną z poddanych klasztornych sprowadzono na Rynek, gdzie ją publicznie zbito postronkami. „Niechaj teraz księży przyjdą i bronią ciebie” urągano – skarżył się ówczesny przeor Damascen Sokółowski⁵⁶⁰. W 1719 r. metropolita ruski oskarżył magistrat o zrujnowanie jego jurydyki na Podolu, wyprowadzenie z niej jurydyczan, odpędzanie nowych osadników. W tymże roku również opat bazylikański skarżył magistrat o to, że „w pustki obrócić usiłuje” jurydykę kołoską⁵⁶¹. Sprzeciw magistratu budziło szczególnie sprawowanie jurysdykcji nad miesz-

⁵⁵⁹ BU Warsz., DR, nr 260 (niepaginowane).

⁵⁶⁰ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 4623, k. 20, 23-24.

⁵⁶¹ AVAK, t. VII, cz. III, nr 18-19, s. 494-497.

czanami. W 1540 r. odnotowano spór jurysdykcyjny między miastem a protopopem grodzieńskim, który „osadził w łańcuchach” mieszczanina Miska Oniskiewiczza. Ponieważ nie chciał wypuścić go nawet za poręczeniem majątkowym, magistrat w zamian pojął i osadził w ratuszu jednego z popów⁵⁶². Generalnie jednak konflikty między miastem a jurydykami duchownymi przybierały bardziej, jak byśmy to dziś powiedzieli, cywilizowane formy procesowe.

Pierwszy duży proces miasta z właścicielami jurydyk toczył się przed sądem zadwornym w 1720 r. Dekretem asesorii wydanym w Warszawie 12 listopada tegoż roku utworzono komisję, która na miejscu miała wydać wyrok. Komisja początkowo miała się zebrać 7 maja 1721 r., jednakże z powodu nieprzybycia niektórych komisarzy sprawę odłożono do 4 lipca, by ostatecznie odbyć ją 4 listopada 1721 r. W jednej z kronik bernardynów grodzieńskich zachował się ferowany tego dnia wyrok. Tyczy się on sporu miasta z 5 osiadłymi w Grodnie zakonami: bazylianami, dominikanami, jezuitami, bernardynami i karmelitami⁵⁶³. Drugi duży proces toczył się przed asesorią w latach 1746-1775. Zakończył się on sukcesem magdeburgii, która zdołała odzyskać wiele placów i włók miejskich przywłaszczonych przez klasztory: franciszkanów, karmelitów i dominikanów⁵⁶⁴.

Wiele jednak przeczy ukazywaniu wzajemnych stosunków miasta i jurydyk klasztornych jako konfrontacji. Takie przedstawianie sprawy negują również same procesy. W 1721 r. zawarto przecież kompromis między jezuitami a miastem i zdołano rozgraniczyć sporny teren. W tymże roku dominikanie w zamian za wydaną przez miasto gwarancję posiadania placów uznawanych za funduszowe zrzekli się na rzecz magistratu 10 włók miejskich i wielu działek w mieście. W 1760 r. bernardyni zawarli ugodę z miastem, rezygnując z praw do jurydyki na Podgórzu⁵⁶⁵. W 1782 r. na rzecz miasta zrzekły się spornych placów brygidki grodzieńskie⁵⁶⁶.

Kwestia, która nieodparcie nasuwa się po analizie procesu rozwoju terytorialnego jurydyk duchownych, to przede wszystkim pytanie o liczby. Analiza rozwoju jurydyk duchownych wykazuje, że Grodno było tu miastem szczególnym.

⁵⁶² AVAK, t. XVII, nr 186 s. 78, nr 205, s. 80-81.

⁵⁶³ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 36-66. W zachowanym odpisie brak podpisów komisarzy.

⁵⁶⁴ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 35, k. 858-859, 877-877v; PKGE, cz. II, s. 240-314; NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 13, k. 1-7.

⁵⁶⁵ B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 45v-55, 72-74v.

⁵⁶⁶ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 13, k. 87-102.

Pierwszego chronologicznie wyliczenia zasięgu własności duchownej w Grodnie dokonać można na podstawie rejestru pomiaru włócznej. Dane uzyskane na tej podstawie, powtórzone również w inwentarzu z 1650 r., mogą wskazywać, że rejestr nie wymienia całej własności duchownej w mieście. Podaje się w nim działki zajęte przez jurydyczan kościoła farnego (37) oraz 2 place należące do cerkwi Czesnego Chresta. Jeden z nich (libertowany) zajmowała sama cerkiew, drugi (miejski) zamieszkały był przez duchownego obsługującego tę świątynię⁵⁶⁷.

Bardzo trudno jest natomiast wskazać konkretnie, jaką własność duchowną rejestr ewentualnie pomija⁵⁶⁸. Nie zapomina on o parceli z kościołem i cmentarzem farnym. Według sumariusza pomiaru w posiadaniu proboszcza rzymsko-katolickiego było 37 placów mierzących łącznie 129½ pręta powierzchni. Jednakże w samym rejestrze wyróżnić umiemy tylko 26 jurydyczan plebańskich po obu stronach ul. Plebańskiej oraz pusty plac przy ul. Zamkowej (Żydowskiej), zajmujące łącznie tylko 1/3 tej powierzchni⁵⁶⁹. W 1728 r., kiedy trwał spór między proboszczem a dominikanami, zmierzono powtórnie jurydykę farną, posługując się rejestrzem pomiaru. Znalaziono wtedy 129½ pręta gruntu, a więc liczbę identyczną, jak w rejestrze pomiaru. Oprócz działek po obu stronach ul. Plebańskiej do pomiaru wszedł również plac z kościołem i cmentarzem, tereny przy Niemieckim Rynku (4 pręty) oraz pod zamkiem „na Niemieckiej ulicy” (5 prętów)⁵⁷⁰. Rewizja z 1558 r. zdaje się więc pomijać sam budynek kościoła, natomiast w sumariuszu podano właściwą powierzchnię oraz zapewne liczbę placów, których, niestety, nie potrafimy szczegółowo wyróżnić z rejestru. Na pewno rejestr pomiaru pomija: szpital św. Ducha (chyba, że ten jeszcze nie istniał), place jurydyki cerkwi św. Borysa i Gleba położone za miastem na Kołozy, działki cerkwi Woskresieńskiej stojącej wówczas na terenie późniejszego Nowego Zamku, parcele cerkwi Preczyścieńskiej znajdującej się również na gruntach przyzamkowych, może również place innych lakonicznie wzmiankowanych w źródłach cerkwi grodzieńskich. Generalnie rzecz biorąc, własność duchowna w czasie pomiaru włócznej z uwagi na charakter źródła nie jest możliwa do wyróż-

⁵⁶⁷ PKGE, cz. II, s. 47-48, 56.

⁵⁶⁸ З. Ю. Копыцкий, *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.*, Минск 1966, s. 30, szacuje liczbę placów pominiętych w rejestrze pomiaru na 250. J. Gordziejew, *Socjotopografia...*, s. 35, szacuje liczbę placów duchownych na 15. W obu przypadkach zupełnie niejasne są podstawy tych wyliczeń.

⁵⁶⁹ PKGE, cz. II, s. 40, 42-43, 55.

⁵⁷⁰ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 6, k. 88-89, 92-96.

nienia. Pewne jest, że kościół farny i cerkiew Czesnego Chresta posiadały 38 działek. Jeden plac miejski należał do prezbitera tejże świątyni. Łącznie więc we władaniu duchownych w czasie pomiaru było nieco ponad 7% placów wymienionych w rejestrze prawobrzeżnej części miasta. Może duchownym był Jan Protopopicz mieszkający przy ulicy od Niemna do Cerkwi Czesnego Chresta. Forma zapisu wskazuje jednak raczej na syna protopopa, niż jego samego⁵⁷¹.

W inwentarzu ekonomii grodzieńskiej z 1650 r. odnajdujemy informację, że z 543 działek wyliczonych przez pomiarę po prawej stronie Niemna aż 198 stanowiło własność nowo fundowanych klasztorów: jezuitów, brygidek, bernardynek, bernardynów i dominikanów. Doliczając do tego 37 placów plebańskich oraz jeden cerkiewny, osiągnęlibyśmy liczbę 236 działek duchownych, co stanowiło 43.5% ogólnej liczby placów wymienionych przez rejestr pomiaru⁵⁷². W czasie pomiaru jurysdykcji miejskiej, zamkowej, starościńskiej (place żydowskie) podlegało 448 parcel⁵⁷³. W latach 1595-1650, a zatem w ciągu półwiecza, w ręce klasztorów przeszło 44% nieruchomości mieszczańskich. Wiemy jednak, że własność duchowna wzrastała kosztem terenów miejskich i zamkowych, lecz nie placów żydowskich, których w czasie pomiaru było co najmniej 65. W pierwszej połowie XVII w., w okresie gdy w Grodnie ufundowano kilka nowych klasztorów, objęły one w swe posiadanie 55% wszystkich działek miejskich i zamkowych znanych nam z rejestru pomiaru. Szczególne nasilenie tego procesu obserwujemy w latach 1622-1650 (od daty przybycia jezuitów do daty sporządzenia inwentarza). W ciągu jednego pokolenia (30 lat) co najmniej $\frac{1}{3}$ nieruchomości mieszczańskich znanych nam z opisu pomiaru stała się własnością duchowieństwa zakonnego. W świetle powyższego to duchowieństwo a nie szlachta przejęło większość placów mieszczańskich i zamkowych w prawobrzeżnej części miasta.

Wyliczenia powyższe, wartościowe ze względu na określenie zasięgu i skali zjawiska, mają jednak pewną zasadniczą wadę. Nie uwzględniają powierzchni placu. Tymczasem w Grodnie były one bardzo różnej wielkości. Za wiarygodny wskaźnik wielkości jurydyki uznać możemy jedynie jej powierzchnię. Pierwszą próbę takiego szacunku dla Grodna podjęła Elena Kvitnickaja. Rozrysowała ona plan miasta z 1780 r., zaznaczając na nim ujęte w legendzie rodzaje własności: szlachecką (ziemską), skar-

⁵⁷¹ PKGE, cz. II, s. 50.

⁵⁷² NAHB w Mińsku. F. 1882, op. 1, nr 1, k. 7v.

⁵⁷³ PKGE, cz. II, s. 55-56.

bową (zamkową), duchowną, wojewódzką i żydowską (starościńską)⁵⁷⁴. Przedstawienie takie pozwala naocznie utwierdzić się w przekonaniu, że w Grodnie przeważały zdecydowanie własności szlachecka i duchowna. Place miejskie były bardzo nieliczne. Autorka popełniła jednakże wiele błędów. Dla przykładu zaznaczona na planie jako własność skarbowa Pacowszyczna (róg Wileńskiej i Plebańskiej) była w istocie libertowaną własnością dominikańską. Położona obok Wróblewszczyzna w 1780 r. stanowiła własność miasta, a nie ekonomii. Zaznaczone na planie place bernardynek przy ul. Sadownickiej (strona od Niemna) ciągnęły się w istocie aż do samej rzeki, tymczasem autorka teren ten zazaczyła jako własność szlachecką i skarbową. Również 2 parcele na rogu ul. Mostowej między Podgórzem Bernardyńskim nie były własnością szlachecką. Także sam moment nie został dobrany szczęśliwie. Plan z 1780 r. przedstawia sytuację własnościową miasta już po zakończeniu procesu z właścicielami jurydyk (1775), po ugodzie zawartej między bernardynami a miastem (1760), po kasacie zakonu jezuitów (1773) itd. Innymi słowy, plan nie przedstawia własności duchownej w największym rozkwicie, ale właściwie w okresie dla niej schyłkowym.

Drugą próbę graficznego przedstawienia własności zakonnej na terenie Grodna zawarł w swej pracy Jerzy Gordziejew. Grzeszy ona z kolei ogromnym brakiem precyzji i achronologicznością ujęcia⁵⁷⁵. Na planie przedstawiono własność jezuitów będącą w ich władaniu przed 1773 r., własność franciszkanów według stanu na 1780 r., plac dominikanów różanostockich sprzedany przez nich jeszcze pod koniec XVII w., działki bernardynów zarówno te, których zrzekli się na rzecz miasta w 1760 r. jak i te, które wtedy uzyskali w zamian. Nie oznaczono natomiast licznych terenów franciszkańskich, karmelickich, placu bazylianów kuźnickich itd.

Do nowożytnego Grodna dysponujemy planami, które przedstawiają własność gruntów. Jest to plan tzw. dreźnieński z 1753 r. oraz plan Markiewiczza z 1780 r. Dla graficznej rekonstrukcji własności mieszczańskiej przydatny jest również plan miasta z 1824 r.⁵⁷⁶ W świetle tych planów oraz innych źródeł własność duchowna w połowie XVIII w. zdaje się zajmować obszar co najmniej równy własności szlacheckiej. Place miesz-

⁵⁷⁴ Е. Д. Квитницкая. *Планировка Гродно...*, il. 24, s. 37.

⁵⁷⁵ J. Gordziejew, *Socjotopografia...*, mapa nr 3.

⁵⁷⁶ SLHA w Dreźnie. Schr. VII. Fach. 90. nr 6; RPWHA w Moskwie. F. 846. op. 16. nr 21 872, k. 1; F. 1293. op. 1. nr 162, k. 1.

czańskie były nieliczne⁵⁷⁷. Na załączonym planie przedstawiającym własność duchowną ok. 1750 r. nie umiałem jednak zaznaczyć wielu wspomnianych przez źródła działek.

---

⁵⁷⁷ Niestety, nikt nie potrafi obliczyć powierzchni miasta oraz poszczególnych działek w XVIII wieku. Wobec braku dokładnego planu przedstawiającego sytuację własnościową sprzed pożaru 1885 r., który pozwoliłby zaznaczyć na nim działki znane z planów XVIII-wiecznych, obliczenie konkretnych proporcji między poszczególnymi rodzajami własności wydaje się niemożliwe.

Rozdział IV

JURYDYKA ŻAMKOWA W GRODNIE

Ryłowce

Wśród dokumentów dotyczących Grodna w XVII-XVIII w. niejednokrotnie, chociaż niezbyt często, pojawia się nazwa Ryłowce. Lokalizacja tego miejsca nie jest prosta. Najważniejsze źródła dla określenia topografii własności w Grodnie i jego okolicach, takie jak pomiara włóczna, liczne plany miasta czy mapa ogólna ekonomii grodzieńskiej nie wymieniają tej nazwy. W dodatku Ryłowce wzmiankowane były niekonsekwentnie. Z rewizji z 1680 r. dowiadujemy się o „placach wsi Ryłowce, które należą do zamku”¹, zaś w jednej z ksiąg miejskich o „placu ...na przedmieściu w mieście JKMc i Grodnie w Ryłowcach”². Sprawę komplikuje jeszcze bardziej opublikowany z błędami dekret z 1754 r. Wspomniano w nim dokument z 1643 r. ekonoma grodzieńskiego, Michała Gedeona Tryzny, który na polecenie królewskie nadał franciszkanom „plac gruntu, we wsi Rykowcach leżący”, wymieniając wśród opisu jego granic m.in.: „ulicę Rylewską i grunty przedmieszczan rykowskich rzemieślników JKMc i”³.

Czym były więc owe Ryłowce – placami, ulicą, przedmieściem czy częścią magdeburgskiego miasta? Kto je zamieszkiwał – mieszczanie czy rzemieślnicy – poddani zamku grodzieńskiego? Gdzie owo miejsce dokładnie usytuować? Pewność, że Ryłowce leżały gdzieś na lewym brzegu Niemna, tutaj nie wystarczy.

Kluczem do odpowiedzi na powyższe pytania jest rewizja ekonomii grodzieńskiej z lat 1650-1651. Pozwoliła ona jednoznacznie zidentyfikować wieś Ryłowce (sic!) z wsią Zaniemonie⁴. W pomierze włócznej występuje ona jako siedziba jednego z trzech wójtostw należących do dworu

¹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 4, k. 14.

² NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 2, k. 323.

³ PKGE, cz. II, s. 309.

⁴ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 20.

Horodnica. Zaniemonie graniczyło od północy z lewobrzezną częścią Grodna, tzw. Przedmieściem Zaniemeńskim, od południa z siółem Kołbasino, od zachodu z położoną po obu stronach Łosośny wsią Gołowicze, od wschodu zaś z gruntami bojarskimi Rabieja i Sasinowej⁵. Porównanie opisu granic Zaniemonia z mapą ogólną ekonomii grodzieńskiej z 1781 r. pozwoliło jednoznacznie stwierdzić, że zaznaczony tam teren należący do założonego przez Tyzenhauza dworu Augustów to grunty wcześniejszej wsi Zaniemonie (Ryłowce)⁶.

W 1561 r. Sióło Zaniemonie (45 włók) zamieszkiwali wyłącznie rzemieślnicy. Wśród nich przeważały zawody budowlane. Wydaje się, że nazwa Ryłowce (Ryłowce) może pochodzić właśnie od zajęć mieszkańców, szczególnie strycharzy, „którzy glinę kopać, cegłę robić i wypalać powinni” oraz wapienników, „którzy wapno kopią i wypalają”, a więc od czasownika ryć, kopać w ziemi⁷. Wiemy, że w czasach nowożytnych wydobywano „ziemię ... na wapno” w nieodległych od Zaniemonia Adamowiczach, a także pozyskiwano kredę z góry zamkowej⁸. Bezpośrednie okolice Grodna obfitują zresztą w tego typu surowce, np. w Pyszkach występują złoża kredy białej, zaś w Poniemuniu margiel, kreda i glina biała⁹.

Przełomowym momentem w dziejach wsi Ryłowce oraz zaniemeńskiej części miasta Grodna była rewizja z 1650-1651 r. Mieszkańcy Ryłowców prosili wówczas komisarzy królewskich o możliwość zamieszkania w lewobrzeżnej części Grodna. „Ciąż rzemieślnicy przed lat kilkadziesiąt suplikowali JKM aby im na pomienionych placach miejskich siedlić się pozwolono było. Jakoż i dekret pewny, o którym nam sami mieszczanie grodzieńscy sprawę dali, od JKMci Zygmunta Augusta w Lublinie otrzymali. Gdzie pomienionym rzemieślnikom placów miejskich w ulicy Hornickiej według liczby włók ich wydzielić i nadać rozkazano” – czytamy w rewizji¹⁰. Nie jest nam znana żadna z tych licznych suplik ani dekret królewski w tej sprawie. O możliwości istnienia takiego dokumentu świadczy jednak wyraźnie wzmianka w przywileju Zygmunta Augusta z 3 marca 1562 r.¹¹

⁵ PKGE, cz. II, s. 81-82, 92-93, 106-107, 109-111.

⁶ AGAD, Zbiór kartograficzny, nr 67-1.

⁷ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 10v, 20-20v.

⁸ PKGE, cz. II, s. 96, 310.

⁹ Por. J. Gordiejew, *Prekursorzy badań nad dziejami miasta Grodna*, „Białostocczyzna” 1999, nr 2, s. 23.

¹⁰ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 10.

¹¹ AVAK, t. VII, cz. II A, nr 16, k. 84. Świadczy o tym fragment: „A co się tyczy strycharzów, mielników, mularzów, te w przysądzie zamkowym być mają do inszego postano-

W 1650 r. nie znający dekretu królewskiego w tej sprawie rewizorzy zrealizowali prośbę. Na ich polecenie Wojciech Pucilowski, miernik przysięgły ekonomii rozmierzył powtórnie Przedmieście Zaniemeńskie, na którym onalazł 1248 prętów i 19 pręcików gruntu. Następnie wydzielił w ul. Hornickiej po 8 prętów na każdą włókę trzymaną w Ryłowcach przez rzemieślników królewskich (razem 360 prętów). Place te były wolne od opłat¹². Trafiły one pod jurysdykcję ekonomiczną, stając się częścią jurydyki zamkowej¹³. Pozostałe 888 prętów i 19 pręcików gruntu, z wyjątkiem działek ziemskich i klasztornych, włączono pod jurysdykcję magdeburską i nakazano płacić z nich podwodne według przywilejów miejskich¹⁴.

Dlaczego do tego doszło i co było główną przyczyną powtórnego rozmierzenia Przedmieścia? Dlaczego miasto bez protestów pozbywało się części swoich gruntów? Mogłoby się wydawać, że po prostu nie było w tej sprawie antagonizmów między mieszczanami i rzemieślnikami z Ryłowców, żadnych dochodów nie traciła też ekonomia grodzieńska. Wydaje się, że tak jednak nie było. Już pierwsze zdanie rewizji z 1650 r. świadczyło, że istniały wątpliwości, do kogo w ogóle należy całe Przedmieście Zaniemeńskie. Czy było ono częścią magdeburskiego miasta czy też częścią ekonomii? Rewizorzy, analizując rejestr pomiarowy włócznej, doszli do wniosku, że Przedmieście jest częścią miasta. Nie czyniliby tego, gdyby rzecz była oczywista. Potwierdziła to ordynacja komisarska z 1670 r., gdzie odnotowano: „Place zaniemeńskie i mieszczanie na tych placach mieszkający, oprócz siola samego Ryłowców, do jurydyki miejskiej należeć mają, której rewizja w r. 1650 ... sprawowana, nie przypuszczając pod jurysdykę dworną horodnicką, do miasta przywrócili”¹⁵. W 1670 r. wątpliwości wciąż więc istniały. Rewizja z 1650 r. nie tyle więc odebrała miastu place przy ul. Hornickiej (przeznaczając je mieszkańcom Ryłowców), co przywracała pod jurysdykcję miasta Grodna jego lewo-brzeżną część. Była więc jakimś kompromisem¹⁶.

---

wienia i nauki naszej”. W artykule *Place ryłowskie w Grodnie w XVII-XVIII wieku*, „Białostoczczyzna” 2000, nr 3-4, s. 21, w wyniku przeoczenia tejże wzmianki niesłusznie wątpięm w istnienie takowego dokumentu.

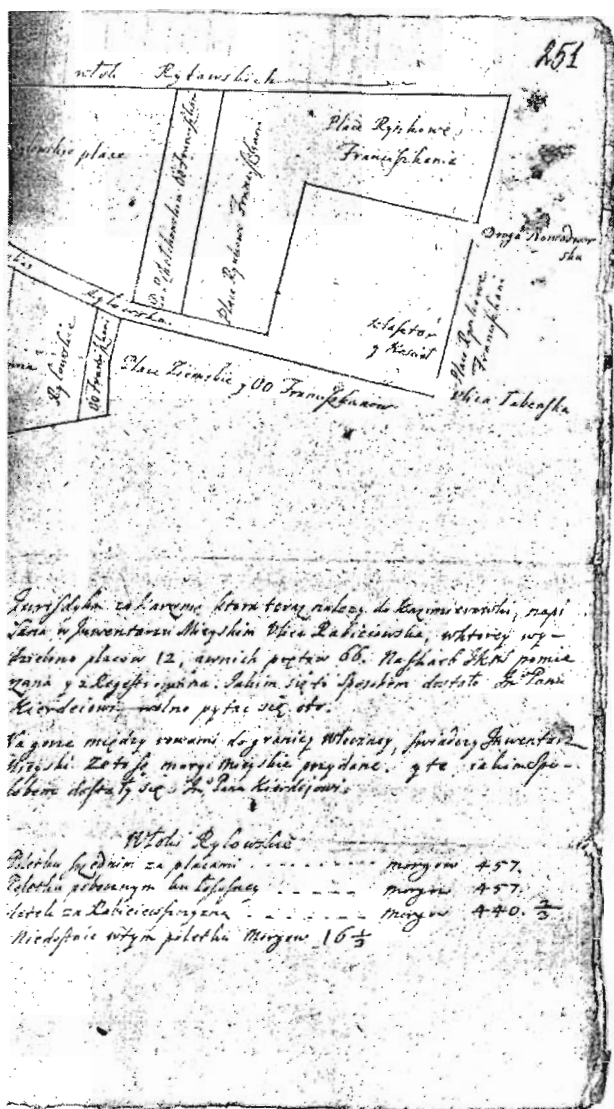
¹² NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 10.

¹³ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 194, k. 1.

¹⁴ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 10-10v.

¹⁵ LPAH, F. 110, op. 1, nr 1, k. 1-1v.

¹⁶ Stan wiedzy i badań o lewo-brzeżnym Grodnie wyraziłem w artykule pt. *Lewobrzeżne Grodno w XIV-XVIII wieku. Stan wiedzy i postulaty badawcze*. „Gryfita” 1999, nr 20/21, s. 7-13. Tamże wyrażam swoje wątpliwości co do statusu jego mieszkańców w momencie pomiaru.

Ilustracja 16. Fragment schematycznego planu Przedmieścia Zaniemeńskiego (Ryłowców) z ok. 1740 r. NAHB w Mińsku, F. 1711, op.1, nr 194, k. 251.

Opinię na temat tego, czym były Ryłowce, wyraził chyba tylko Zinowiej Kopysskij. Według niego to wieś pod Grodnem pochłonięta przez rozrastające się miasto, której mieszkańcy utworzyli ulicę pod tą samą nazwą¹⁷. Moim zdaniem funkcjonowały równocześnie dwa miejsca zwane Ryłowcami albo Ryłowcami: dawna wieś Zaniemonie oraz place zwane od osiedleńców Ryłowskimi przy ul. Hornickiej (Ryłowskiej). Grodno rozrastając się, nie pochłonęło Ryłowców, jak twierdzi Kopysskij, wieś wciąż istniała, a rzemieślnicy obrabiali nadal jej grunty, mieszkając na pobliskim Przedmieściu Zaniemeńskim na działkach należących do jurydyki zamkowej. Nie ma zresztą pewności, że taki stan istniał dopiero od połowy XVII w. Przesiedlenie się rzemieślników z Ryłowców na Przedmieście mogło nastąpić dużo wcześniej, zaś rewizja z 1650 r. w tym przypadku porządkowałaby tylko istniejące tam stosunki własnościowe.

Nie wiemy, ile działek ryłowskich wymierzono w 1650 r. Teoretycznie odmierzone 45 placów, tyle ile włók we wsi. Część mieszkańców siola rzemieślniczego posiadała jednak więcej włók. Przykładem może tu być mieszcanka – Magdalena Anna Zieleńska Pietraszewiczowa, wdowa po pisarzu ławniczym Kazimierzu Pietraszewiczu, posiadaczka $3\frac{1}{3}$ włóki w Ryłowcach¹⁸. Tacy właściciele otrzymali większe parcele bądź też kilka działek obok siebie, co sprzyjało ich łączeniu. Inwentarz z 1712 r. ujmował rzecz nieco inaczej: „Tych placów według rewizji 1650 miało być nr 45, w każdym po prętów 8. Teraz zaś, że inne place na kilka części, innych zaś i kilka w jeden posesorowie *sensim* podzielili i połączali, a inne do ziemskiego i duchownego prawa *per abusum et avulsionem* przywłaszczono ...”. Za przyczynę tego stanu rzeczy uznano „spalenie przez Moskwę osiadłości” oraz zarazę, które to zdarzenia ułatwiły przywłaszczenie placów zamkowych¹⁹. To pierwsze wydarzenie miało miejsce w roku 1705, epidemia zaś w 1710 r.²⁰

Zniszczenia były ogromne. Obrazuje je zachowana w papierach jednego z instygatorów ekonomii grodzieńskiej niedatowana rewizja dymów jurydyki zamkowej przedstawiająca stan przed i po zniszczeniach. Po-

¹⁷ З. Ю. Копыцкий, *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.*, Минск 1966, s. 37-38.

¹⁸ НАНВ в Мінску, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 20.

¹⁹ ЛПАН в Wilnie, Sa, nr 11291, k. 6v; НАНВ в Мінску, F. 1711, op. 1, nr 198, k. 1.

²⁰ С. Данских, *Гродна ў час Паўночнай вайны 1700-1721 гг.* [w:] *Памяць. Гісторыка - дакументальная хроніка горада Гродна*, Мінск 1999, s. 99. То само рт. *Гродна ў гады паўночнай вайны (1700-1721)*, „Гарадзенскія запісы (Старонкі гісторыі і культуры)”, вып. 2, Гародня 1995, s. 28-36.

równanie jej z inwentarzem z 1712 r. pozwoliło stwierdzić, że źródło powstało po roku 1710, a przed rokiem 1712. Dane wcześniejsze pochodziły sprzed epidemii, a może nawet, choć nie ma co do tego pewności, sprzed 1705 r. Na jurydyce ocalało tylko ok. 35% dymów²¹. Znamienna jest tu nota o Ryłowcach w inwentarzach z 1708 i 1712 r.: „Tą wieś albo przedmieście ... *funditus* Moskale spalili, i nikt się nie buduje dla naprzykszenia się od różnych wojsk ...”²².

Tabela 5. Zniszczenia jurydyki zamkowej w latach 1705-1710.

	Ilość dymów przed zniszczeniem	Ilość dymów po zniszczeniu
Ryłowce	13-14*	6
Podzamcze	20	6
Mioły	13-14*	5-6*
Pyszki	3	0
Razem	49-51	17-18

Źródło: LPAH, F. 110, op. 1, nr 194, k. 1-1v.

*Różnica między ilością imiennie wymienionych gospodarzy a podsumowaniem dymów.

Niewątpliwie zniszczenia przyczyniły się do alienacji placów w ręce innych właścicieli – szczególnie franciszkanów. Pretensje ekonomii do grodzieńskiego konwentu franciszkanów tyczyły się 8 działek ryłowskich oraz 1¼ włóki gruntu we wsi Ryłowce. Zakon wszedł w ich posiadanie w wyniku zapisów testamentowych od osób chorych na zarazę w zamian za ich pochówki. Niektóre przywłaszczył bezprawnie tuż po grasującym powietrzu, gdy „... poddani JKMcI przedmieścia grodzieńskiego przy gruntach ryłowskich osiedleni odstąpiwszy ... domów, gruntów i placów swoich jedni rozejść się musieli, inni poumierali ...”²³. Przykładem może tu być przejęcie przez franciszkanów 4 działek po jednym z mieszkańców jurydyki królewskiej nazwiskiem Rudy. Jego syn, Wasyl Rudy, wójt wsi alias „jurydyki JKMcI Ryłowców” po śmierci ojca odprawił swą macochę, która zamieszkała w pobliskich Małachowiczach. Franciszkanie po jej śmierci (wbrew woli rodziny, która chciała pochować zmarłą na swój koszt) pogrzebali ją na Przedmieściu Zaniemeńskim. Od tego też momentu zaczęły wdzierać się na grunty po Rudym, uzurpując sobie do nich

²¹ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 194, k. 1-1v.

²² LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 2; nr 11 291, k. 6v.

²³ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 198, k. 2, 3.

prawo, jak można mniemać, na podstawie testamentu bądź swoistej formy opłaty za pogrzeb. By utrudnić rozszczenia spadkobierców, jak mówi źródło, na spornych ziemiach „zakopali krzyż”²⁴.

Placami Ryłowskimi interesowały się również inne zgromadzenia. W 1668 r. mieszczenie grodzieńscy, Maciej Bilza i Marcin Matysewicz sprzedali dwie leżące obok siebie parcele kolegium nowicjatu jezuitów w Wilnie. Podpis pod aktem intronizacji Jana Stacewicza, podstarościego kamionieckiego, przedstawiciela ekonomii grodzieńskiej mógł świadczyć o zgodzie ekonomii grodzieńskiej na sprzedaż²⁵. Nic nam też nie wiadomo o jakichkolwiek pretensjach ekonomii do tychże gruntów. Traktowano je jednak jako przynależne jurydyce zamkowej. W 1712 r. odnotowano 7-prętowy plac jezuitów, na którym osiadł ich jurystyczny, Jan Kościukiewicz²⁶.

Posiadaczami jednej z działek ekonomicznych przy ul. Hornickiej (Ryłowskiej) byli jezuita grodzieńscy. Wzmiankuje ten fakt inwentarz ekonomii grodzieńskiej z 1712 r. 7-prętowy plac nabyli oni również od wspomnianego już wyżej mieszczanina Bilzy²⁷.

Właścicielami działki w Ryłowcach byli też dominikanie. Otrzymali ją w 1718 r. prawem wlewkowym od szlachty Oziębłowskich z tytułu legacji na rzecz klasztoru w wysokości 6.200 złotych polskich, uczynionej niegdyś (przed 1700 r.) przez Piotra i Barbarę Oziębłowskich²⁸.

Część placów Ryłowskich przeszła również w ręce szlachty. Wśród działek wymienionych przez inwentarz z 1712 r. wspomniano o kilku parcelach należących do przedstawicieli tego stanu:

- 1) Plac 8-prętowy jmp. Jana Szreytera, skarbnego W. Ks. Litewskiego, na którym przed zniszczeniem stała karczma, dwór i spichlerz,
- 2) Plac 7-prętowy jmp. Oziębłowskiego, na którym przed zniszczeniem stał spichlerz,
- 3) Plac jmp. Kierdeja nad Niemnem między rowem zwanym Rosiewszczyzną (leżącym pod pałacem) a gościńcem odelskim,
- 4) Klinowaty, 20-prętowy plac przy gościńcu odelskim należący po Bilzy do Ogińskiego, chorążego W. Ks. L. a potem starosty zmużdkiego, na którym przed wojną północną stała karczma wjezdna²⁹.

²⁴ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 198, k. 3, 7.

²⁵ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 182v-185.

²⁶ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 291, k. 7.

²⁷ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 291, k. 7; NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 198, k. 7.

²⁸ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 5, k. 47v; F. 1711, op. 1, nr 30, k. 1v.

²⁹ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 291, k. 6v-7v; NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 198, k. 1-1v.

Ponadto w inwentarzu odnotowano 4 działki tzw. Burakiewiczowskie. Zwano je tak od nazwiska poprzednich właścicieli – Wasyla i Stefana Buraków – wymienionych wśród jurydyczan zamkowych w 1680 r. Wspomina się ponadto 2-prętowy plac po Macieju Bochanie uzurpowany przez posesora gruntów Burakiewiczowskich – szlachcica Dąbrowskiego³⁰. Wcześniejsze źródło odnotowuje też parcelę Jakuba Reszki, ziemianina powiatu grodzieńskiego³¹. Jak się wydaje, ogromna większość tych działek przeszła w ręce szlachty przed wojną północną.

Place w Ryłowcach były bardzo atrakcyjne gospodarczo ze względu na sąsiedztwo Niemna i zbieg dróg kierujących się do pobliskiego przewozu przez rzekę. Grunty szlacheckie w Ryłowcach położone były z reguły przy nadniemeńskiej stronie ul. Hornickiej oraz drodze kierującej się do przewozu³². Na przejętych terenach nowi właściciele osadzali jurydyczan (chrześcijan i Żydów), budowali karczmy i spichlerze, uzyskiwali dochody z czynszów, arend i pańszczyzny³³. Wyjątkiem byli dominikanie, którzy odziedziczywszy działkę spustoszoną przez wojnę, bardzo długo jej nie zabudowywali z powodu „kościola i klasztoru reperacji potrzebującego”. Niemniej i oni w 1740 r. obsadzili ją drzewami owocowymi i zaczęli budować karczmę, którą pretendujący do tego gruntu marszałek wielki koronny jeszcze w tym samym roku kazał rozrzucić³⁴.

Uszczuplało to dochody ekonomii grodzieńskiej. Starano się odzyskać utracone grunty na drodze sądowej. Dotyczyło to przede wszystkim klasztoru franciszkanów. Sprawa ciągnęła się latami. Nieznane jest jednak, niestety, jej zakończenie. Zachowały się tylko dokumenty procesowe z lat 1743-1752³⁵.

Ekonomia wystąpiła również przeciwko Alexandrowiczom. Odziedziczyli oni po Kierdejach graniczącą z Przedmieściem Zaniemeńskim wieś i folwark Hnojnica (Soły) ze zrujnowanym pałacem. W skład tej majątności wchodziła: część Przedmieścia Zaniemeńskiego granicząca z Hnojnicą oraz przywłaszczone place Ryłowskie. Przedmiotem sporu stały się dwie karczmy wybudowane w 1745 r. na gruntach skarbowych przez Łukasza Alexandrowicza, chorążego lidzkiego. Rok później, chroniony przez peł-

³⁰ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 6v; Sa, nr 11 291, k. 7-7v; F. 110, op. 1, nr 3, k. 6v.

³¹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 2, k. 323-323v.

³² NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 194, k. 250v-251; LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 291, k. 6v-7v.

³³ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 198, k. 1-9v.

³⁴ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 30, k. 2.

³⁵ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 198, k. 2-9v.

nioną funkcję poseselską, postawił na spornych terenach kolejny budynek, coraz dalej wdzierając się we własność ekonomiczną. Sytuacja taka powtórzyła się również w roku 1748³⁶. Doprowadziło to do zażegnowania własności nie tylko spornych działek Ryłowskich, ale również placów przy ul. Rabiejowskiej i położonych na wschód od niej, dawnych, znanych nam z pomiaru włócznej mórg miejskich, które nie wiedzieć kiedy i na jakiej podstawie weszły w skład dóbr Hnojnic³⁷. Naciskani przez ekonomię królewską i sądy bracia: Franciszek (cześnik) i Dominik (chorążyc) Alexandrowiczowie orąż Józef Sosnowski (pułkownik petyhorski) – sukcesorzy dóbr kierdejowskich po Tekli z Kierdejów Alexandrowiczowej zdecydowali się sprzedać zagrożoną własność. Do transakcji doszło w 1749 r. Zdezelowany pałac Kierdejowski z jurydyką na Przedmieściu, folwarkiem Hnojnic oraz dwoma placami Alexandrowiczowskimi na prawym brzegu Niemna nabył za 30 tysięcy zł pol. książę Michał Radziwiłł, hetman wielki W. Ks. Lit. i wojewoda wileński. Protesty ekonomii były bezskuteczne³⁸. Radziwiłłowie skutecznie chronili swą własność przed zakusami ekonomii. Place Ryłowskie wraz z zagarniętą częścią Przedmieścia funkcjonowały w ich dobrach grodzieńskich pod nazwą „Jurydyka Kazimierzowska”³⁹.

W latach 40. XVIII w., przy okazji procesu powstał schematyczny plan Ryłowców⁴⁰. Obrazuje on sytuację własnościową na Przedmieściu Zaniemeńskim oraz pretensje ekonomii grodzieńskiej do gruntów ekonomicznych będących w rękach klasztorów i szlachty. Dołączona doń legenda wskazuje, że mapa powstała w wyniku przeprowadzenia dokładnej wizji lokalnej bądź nawet kolejnego zmierzenia przez geometrę działek przy ul. Hornickiej. Według tego źródła pretensje ekonomii dotyczyły nie tylko 360 przętów placów Ryłowskich wymierzonych przez rewizję z 1650-1651 r., ale również brzegu Niemna i innych gruntów skarbowych.

Z pewnością były też inne procesy. Koronnym dowodem na to, że większość z nich zakończyła się dla ekonomii pomyślnie, jest plan z 1780 r. Place Ryłowskie przy ul. Hornickiej określono w nim jako własność skarbową.

³⁶ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 194, k. 252-253, 254-255. Pałac musiał powstać po 1658 roku. BLAN, F. 273-1259, k. 1.

³⁷ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 194, k. 250v-251.

³⁸ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 194, k. 256-259, 260-261, 265-266; AGAD, AR, dz. XVIII, nr 303, k. 5.

³⁹ AGAD, AR, dz. XVIII, nr 323, k. 390-392.

⁴⁰ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 194, k. 250v-251. Plan odnalazł w archiwum w Mińsku Przemysław Czyżewski. Dziękuję za pomoc.

Źródło wymienia ich 23, określając je numerami 556-566, 574-585. Niemal połowa z nich była wówczas niezabudowana⁴¹. Po 1780 r. procesy nie ustały. Ekonomia usiłowała odzyskać z rąk Potockich parcele oznaczone nr 586 rozdzielone drogą biegnącą do przewozu. Ze swej strony Potoccy w 1790 r. skarżyli o bezprawne zagamięcie spichrza nadniemeńskiego⁴².

W inwentarzu ekonomii z 1789 r. place Ryłowskie nazwano Jurydyką Zaniemeńską. Zamieszkiwało je wówczas 21 żydowskich i 11 chrześcijańskich gospodarzy. Wspomniano też należącą do skarbu karczmę⁴³. Zbliżony doń chronologicznie miejski dyspartymnt podatkowy określił place Ryłowskie jako własność ekonomii królewskiej. Według niego w Ryłowcach było 8 domów chrześcijańskich i tyleż żydowskich, karczma ekonomiczna, pusty domek skarbowy oraz 4 puste parcele⁴⁴. Według lustracji z 1790 r. na Przedmieściu Zaniemeńskim znajdowały się 34 dymy ekonomiczne. W spisie z 1794 r. określono je numerami: 892-904, 907-920, 1003, 1041-1044, 1046-1047⁴⁵. Według inwentarza jurydyki zamkowej z 1795 r. na terenie Ryłowców stało 40 drewnianych budynków mieszkalnych, drewniana austeria oraz spichlerz⁴⁶.

Brzeg Niemna, do którego rościli sobie pretensje właściciele terenów leżących przy nadrzeczej stronie ul. Hornickiej, na planie z 1780 r. pozostał bez określenia własności. Jednakże nad brzegiem wymieniono karczmę Radziwiłła, spichlerz Potockiego i należący do ekonomii przewóz⁴⁷. Inwentarz z 1789 r. wspominał dwa stojące przy przewozie spichrze ekonomiczne oraz dwóch osiadłych Żydów⁴⁸. Sytuacja prawna terenów nadbrzeżnych nie była do końca wyjaśniona, jednakże stanowisko ekonomii było w tym względzie jasne. „A co od brzegu Niemna do góry, to wszystko nad dawne pomiary. Ja nie wiem komu to należy, jeśli nie skarbowi” – napisał nieznan nam autor planu Ryłowców⁴⁹.

⁴¹ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

⁴² NAHB w Mińsku, F. 1839, op. 1, nr 4, k. 104-105, 110, 113, 130v-131v.

⁴³ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 307, k. 369-371.

⁴⁴ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 589, k. 1-4.

⁴⁵ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 649, k. 10-11; *Spis mieszkańców Grodna z 1794 r.*, oprac. J. Urwanowicz, [w:] *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, pod red. A. Woltanowskiego i J. Urwanowicza, Białystok 1997, s. 138-139.

⁴⁶ LPAH w Wilnie, F. 1219, op. 1, nr 415, k. 4-4v.

⁴⁷ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

⁴⁸ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 307, k. 370.

⁴⁹ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 194, k. 250v.

Budowa dworu ekonomicznego za czasów Tyzenhauza nazwanego na cześć króla Augustowem (Augustowo) spowodowała wyłączenie z obrębu wsi Rylowce większości gruntów. We władaniu jej mieszkańców w latach 80. XVIII w. pozostawało jedynie 15 włók⁵⁰. Na mapie ogólnej ekonomii z 1781 r. nie wyróżniono ich, odznaczając je wspólnie z dworem Augustowo. Oznaczony pod tą nazwą obręb Rylowców w porównaniu do zapisu pomiary włócznej zmniejszony też został najprawdopodobniej o grunta nad Łosośną, które weszły w skład zakładanego przez Tyzenhauza miasta Kunsztów⁵¹.

Podzamcze

Część jurydyki zamkowej położona zgodnie z nazwą pod zamkiem królewskim. W źródłach określenia tego używano w dwóch znaczeniach: szerszym i węższym. Podzamcze w znaczeniu szerszym obejmowało wszystkie tereny podlegające jurysdykcji zamkowej położone na terenie miasta w bliższym lub dalszym sąsiedztwie zamku⁵². W drugim, węższym znaczeniu Podzamcze to jedynie place położone między Starym Zamkiem a rzeką Horodniczanką. Równoległe do niej, według planu z 1795 r., biegła ul. Podzamcze⁵³. Niewyraźny zarys takiej drogi odznaczono w 1812 r.⁵⁴ Na wielu planach odnotowano stojące na Podzamczu budynki. Widnieją takie na planach z lat 1753 (6), 1793 (7), 1795 (9), 1798 (9), 1812 (4), 1823 (7)⁵⁵. Według planu z 1780 r. na tym terenie były 4 działki. W przeciwieństwie do innych placów w mieście nie zostały one jednak oznaczone numerem i opisane w legendzie. Podobnie 6 nieoznaczonych parceli wymieniono po drugiej stronie Horodniczanki⁵⁶. Rewizja z 1680 r. wyraźnie lokalizuje grunty na Podzamczu, dzieląc je na dwie pierzeje. Jedna z nich, usytuowana między Horodniczanką a zamkiem liczyła 10½ placu zamkowego. Druga, położona była „od góry żydowskiej” nad Ho-

⁵⁰ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 307, k. 369, 370.

⁵¹ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1; AGAD, Zb. Kart., nr 67-1.

⁵² W takim znaczeniu zdają się używać tego terminu przedstawiane tu w formie tabeli źródła opisujące zniszczenia wojny północnej. LPAH, F. 110, op. 1, nr 194, k. 1-1v.

⁵³ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 873, k. 1.

⁵⁴ RPWHA w Moskwie, F. 349, op. 12, nr 1485, k. 1.

⁵⁵ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 1465, k. 1; nr 21 873, k. 1; nr 21 874, k. 1; nr 21 528, cz. 6; F. 349, op. 12, nr 1485, k. 1; nr 1486, k. 1.

⁵⁶ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

rodniczką w pobliżu stojącej na wyższym tarasie synagogi i placów kahalnych, między powstała później stajnią królewską a rzeką. W 1680 r. odnotowano tam 6 działek zamkowych, w tym 4 puste. Jakież 4 parcele (bez numerów) odznaczono tam w 1780 r.⁵⁷ W 1789 r. odnotowano: „Jurydykę pod Starym Zamkiem” składającą się z 16 zabudowanych placów⁵⁸.

W bezpośredniej bliskości Podzamcza znajdował się kwartał miasta położony przy ul. Zamkowej między Starym Zamkiem a synagogą, od której oddzielała go ul. Szkolna żydowska. Na planie z 1780 r. zaznaczono tam 4 duże parcele należące do kościoła parafialnego, metropolity oraz kahału⁵⁹. W 1783 r. grunty w tym kwartale odebrano właścicielom, przeznaczając je na wybudowanie stajni zamkowych⁶⁰. Budynek stajni królewskich odnajdziemy na planach miasta z 1793 r. i późniejszych. Zachował się również plan budowlany z 1820 r.⁶¹

Podsadzie

Część Podzamcza w szerszym znaczeniu tego określenia. Nazwę swą zawdzięcza sadowi królewskiemu położonemu po wschodniej stronie wzgórza, na którym później zbudowano Nowy Zamek. Sadownicy zamieszkiwali południową, nadrzeczną pierzeję ul. Sadownickiej. Wśród właścicieli 7 położonych tam działek rejestr pomiarowy wymienia sadowników: Mikitę i Marcina Paszkiewiczów, Sciepana Sadownika oraz dom Żyda Chaima⁶². Źródła nieco wcześniejsze również odnotowały mieszczan będących na służbie sadowniczej. W 1539 r. wspomniano sadownika gospodarskiego, Łuca Koledzicza, a w 1541 r. sadowniczkę Owdotję

⁵⁷ Ossolineum, nr 5620/II, s. 14-15; RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

⁵⁸ LPAH, Sa, nr 11 307, k. 367v-8.

⁵⁹ Е. Д. Квитницкая, *Планировка Гродно в XVI-XVIII вв.*, „Архитектурное Наследство” 1964, t. 17, il. 7, s. 20. Odrys interesującego nas fragmentu planu z 1780 r.

⁶⁰ NAHB w Grodnie, F. 259, op. 1, nr 34, k. 16; NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 3, k. 18v-20, 21v; F. 1761, op. 1, nr 13, k. 808-809.

⁶¹ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 1465, k. 1; nr 21 873, k. 1; nr 21 874, k. 1; nr 21 528, cz. 6, k. 4; F. 349, op. 12, nr 1485, k. 1; nr 1486, k. 1; nr 1487, k. 1; F. 1293, op. 1, nr 162, k. 1; F. 25, op. 2/161a, nr 266, k. 66.

⁶² PKGE, cz. II, s. 54. Może odnotowany tam jako słodownik Sierhej Kalennik to również pomyłkowo oznaczony przez wydawcę rejestru sadownik. Mieszkająca w tej pierzei Habka Naytawiczowa oraz mieszkańcy 5 placów położonych po przeciwnej stronie ulicy również mogli być sadownikami (?). J. Hardziejeu, *W kwestii stratygrafii społecznej Grodna w pierwszej połowie XVI w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2001, nr 16, s. 39, błędnie nazywa Żyda Chaima Paszkowiczem, myląc w ten sposób jego przynależność etniczną i konfesijną.

Maksimową, mieszkankę grodzieńską „przysądu zamkowego”⁶³. Według inwentarza z 1650 r. nad Niemnem przy ul. Sadowniczej było 9 placów zasiedlonych przez ogrodników zamkowych. Żaden z nich nie był jednak sadownikiem. Odnotowano tylko, że niegdyś mieszkali oni w tym miejscu⁶⁴. W 1680 r. wymieniono przy ul. Sadowniczej tylko jeden, najbliższy wzgórzu plac zamkowy. Pozostałe tereny przeszły w ręce Hieronima Piaseckiego, marszałka słonimskiego (3) oraz w ręce Jana Ogińskiego, wojewody i starosty mścisławskiego (2)⁶⁵. działki te libertowne zostały przez sejm w 1678 r.⁶⁶ Tam leżał również plac bernardynek, co wynika z opisu granicy libertacji Piaseckiego, samej rewizji oraz źródeł późniejszych⁶⁷. Według rewizji ekonomii na Podsadziu znajdowały się także dwie inne działki zamkowe zabudowane przez Michała Rapieskę i Hryszka Litwina⁶⁸. Leżały one naprzeciw placu Podymskiego, a więc, jak mniemamy, po drugiej stronie ul. Sadowniczej, przy działkach bernardynek⁶⁹. Parcela Denisa Podymskiego, jak informuje nas inwentarz z 1708 r. została przyłączona do gruntów z pałacem Ogińskiego. Pozostałe tereny zamkowe na Podsadziu pozostawały w czasie wojny północnej puste. Ostatni jurydczanin zamkowy - rybak Jan Szałay przeniósł swe zabudowania przed 1712 r. na Podzamcze⁷⁰. W źródłach późniejszych już nie odnajdziemy placów zamkowych przy ul. Sadowniczej. Wszystkie działki przy niej były w rękach szlacheckich oraz zakonu bernardynek.

Pieszczany

W rewizji z 1680 r. wymienia się kilka parceli zamkowych lokalizowanych jako „Pieszczanie” lub „na Pieszczanach”. Znajdowały się tam: 2 place jurydczanina zamkowego Jaska Komotowskiego oraz 2 ćwierci pustego placu. Wymieniono też pusty plac zwany Saktrzańskim, który objął w posiadanie Adam Grodecki, wiceekonom grodzieński, zobowiązując się opłacać

⁶³ AVAK, t. XVII, nr 110, s. 44, nr 686 s. 255-256; E. Д. Квитницкая, *Планировка Гродно...*, il. 8, s. 20 (odrys fragmentu planu z 1841 r.).

⁶⁴ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 18v.

⁶⁵ Ossolineum, nr 5620/II, s. 15.

⁶⁶ VL, t. V, Petersburg 1859, s. 312, f. 640.

⁶⁷ Tamże; RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1; SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6.

⁶⁸ Ossolineum, nr 5620/II, s. 15.

⁶⁹ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 291, k. 5v.

⁷⁰ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 2; nr 11 291, k. 5v.

z niego 6 zł czynszu rocznie na rzecz zamku⁷¹. Figurował on również wśród dożywników ekonomicznych w abiuracie z 1690 r. Odnotowano tam p. Grodeckiego z Pieszczan i Mioł⁷². Inwentarze ekonomii z 1708 i 1712 r. tytułowały właściciela działek na Pieszczanach pod czaszym czernihowskim, stwierdzając, że zostały one libertowane konstytucją sejmową⁷³.

Opis granic placu Adama Grodeckiego wskazuje, że Pieszczany leżały gdzieś nad Niemnem, stykając się z terenami miejskimi⁷⁴. Rozumiemy też, że sama nazwa wskazuje, że położone one były na jakichś piaskach nad rzeką. Najprawdopodobniej leżały przy ul. Podolskiej. W 1724 r. ks. Florian Grodecki, bazylianin supraski, syn Jana Grodeckiego pod czaszego czernihowskiego sprzedał umiejscowiony przy tej ulicy dworek Kazimierzowi Ludwikowi Micucie, staroście sumiliskiemu⁷⁵.

Ogród Chomiczowski

Część jurydyki zamkowej zwana czasem zaściankiem. Według inwentarza z 1650 r. Ogród Chomiczowski położony był „na Niemieckim Rynku wedle św. Trójcy”. Rewizja z 1680 r. lokalizowała go na ul. Za Niemieckim Rynkiem⁷⁶. Wiemy, że w początkach XVII w. posiadał go (na mocy przywileju królewskiego) Hanus Fandenberg, burmistrz grodzieński. Potem król oddał go jego synowi Marcinowi Fandenbergowi, aptekarzowi i rajcy grodzieńskiemu⁷⁷. Na mocy przywileju Władysława IV wydanego 17 listopada 1642 r. włókę ekonomiczną i zaścianek w Suchym Siole oraz Ogród Chomiczowski po Fandenbergach otrzymał Foltyn Szulc, burmistrz grodzieński. Po jego śmierci dzierżyła go jego żona Anna z Dorzbachów. Za konsensem Jana Kazimierza wydanym 14 stycznia 1668 r. scedowała ona te dobra na swego zięcia Marcina Maszewskiego⁷⁸.

⁷¹ Ossolineum, nr 5620/II, s. 16.

⁷² *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690 r.*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2000, s. 124.

⁷³ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 2; nr 11 291, k. 6.

⁷⁴ Ossolineum, nr 5620/II, s. 15.

⁷⁵ AVAK, t. XVII, cz. III, nr 20, s. 498-500. Zapewne ojciec sprzedawcy lub on sam podarował wcześniej plac Leonowi Kiszce, metropolicie ruskiemu i opatowi supraskiemu. W akcie wspomina się, że warty 2 tys. zł dworek stał na placu jurydyki metropolitarnej, do której płacił 5 zł czynszu rocznie.

⁷⁶ NAHB w Wilnie, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 19; Ossolineum, nr 5620/II, s. 17; NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1, k. 63v-65.

⁷⁷ LAPH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5379, k. 3-3v; NAHB w Wilnie, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 19; Ossolineum, nr 5620/II, s. 17.

⁷⁸ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 222-222v.

Ogród Chomiczowski wcześniej jednak trafił w inne ręce. W czasie nawały moskiewskiej, kiedy to Foltyn Szulc uciekł do Prus, zagarnął go podproboszczy grodzieńskiego kościoła farnego, Maciej Kieysz. Po swym powrocie Szulc protestował przeciwko temu przed magdeburgia, jednak bezskutecznie. Po jego śmierci przeciwko podproboszczemu występowała również wdowa po nim. Gdy podproboszczy umarł, w 1668 r. burmistrzowa próbowała odzyskać swoją własność od siostry księdza, Anny Rawskiej, która zagarnęła bezprawnie tę posesję. Zdaje się, że to się jej udało, bowiem w rewizji z 1680 r. występowała ona jako posesorka Ogródu Chomiczowskiego. Podzielono go na kilka mniejszych części, na których osadzono ogrodników. W 1662 r. mowa jest o 3 ogrodnikach, w 1680 r. już o siedmiu⁷⁹. W 1708 i 1712 r. odnotowano, że włókę w Suchym Siole i Ogród Chomiczowski, podzielony na 7 placów, trzymał po Foltynowej „p. wasilkowski”. Działki musiały być wtenczas zasiedlone, o czym świadczy fakt, że w przeciwieństwie do pozostałych gruntów jurydyki zamkowej opłacano z nich czynsz na rzecz ekonomii⁸⁰. Posesorem tych ziem był zapewne Michał Kazimierz Pac, wtenczas starosta wasilkowski (po 29 I 1667-12 I 1715)⁸¹.

Co do późniejszych losów tej posesji niemal zupełnie brak wiadomości. Na planie z 1780 r. zaznaczono jakieś działki ekonomiczne położone między ulicami wychodzącymi z Niemieckiego Rynku (nr 353-354). W legendzie planu oznaczono, że są to place odebrane na rzecz skarbu⁸².

Place zamkowe na ul. Wileńskiej

W rewizji ekonomii z 1680 r. odnotowano przy ul. Wileńskiej kilku jurydyczan zamkowych⁸³. Łącznie, jak mówią inwentarze późniejsze, znajdowało się tam 8 mniejszych i większych placów. W 1708 i 1712 r. zapisano, iż wszystkie w tym czasie były puste⁸⁴. O ich dalszych losach nic nie umiemy powiedzieć.

⁷⁹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 2, k. 21-21v, 163-163v; Ossolineum, nr 5620/II, s. 17.

⁸⁰ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 2v; nr 11 291, k. 8.

⁸¹ P. Czyżewski, Starostwo wasilkowskie w XVI-XVIII wieku, Białystok 1997, s. 31 (maszynopis).

⁸² RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

⁸³ Ossolineum, nr 5620/II, s. 16

⁸⁴ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 2-2v; nr 11 291, k. 6.

Jurydyka na ul. Skalimanowskiej

Na planie miasta z 1780 r. po prawej, patrząc od Horodnicy, stronie ul. Skalimanowskiej odnotowano place skarbowe nr 179-181. Na planie wcześniejszym oznaczono je w tym samym miejscu, jednakże ostatnia na północ działka zamkowa sięgała od Skalimanowskiej aż do Złotarskiej. Obejmowała więc również teren oznaczony na planie z 1780 r. nr 114, będący własnością Andrzeja Glindzicza, krajczego grodzieńskiego. Być może pobudował się on na gruncie skarbowym? W 1753 r. parcela ta nie była jeszcze zabudowana. Natomiast przy samej Skalimanowskiej oznaczono 5 drewnianych budynków⁸⁵. Jakież dwa place skarbowe na ul. Skalimanowskiej odnotowano również w rewizji z 1680 r. Być może były one położone na omawianym terenie⁸⁶. W inwentarzu ekonomii z 1789 r. po prawej, patrząc od Horodnicy, stronie ul. Skalimanowskiej odnajdziemy 5 działek jurydyczan zamkowych, zaś po przeciwnej stronie - plac zamkowy kowala, Pawła Szydłowskiego. Znajdował się on na terenie zaznaczonym na planie z 1780 r. jako duży plac zwany „Jurydyką skarbową”⁸⁷.

Jurydyka koło Pałacu Sanguszków

Ta część jurydyki zamkowej zwana była „Jurydyką pod pałacem Sanguszkowskim”, ponieważ od strony południowej graniczyła ze skrzydłem pałacu Sanguszków. Wytyczono tam krótką ulicę biegnącą od mostu na Horodnicę i drogi Wiercieliskiej na południe. W 1780 r. nie zapisano jej nazwy, chociaż ją samą zaznaczono bardzo wyraźnie. Plany późniejsze nazywają ją ul. Bośniacką. Odnajdujemy ją już na planie miasta z 1753 r. wraz z jej przedłużeniem zwanym ul. Nową lub Polną biegnącym na południe, równoległe do ul. Skalimanowskiej. Już wtedy po obu jej stronach oznaczono drewniane zabudowania leżące na gruntach ekonomicznych. Nazwa ulicy wiąże się z zabudową powstałą w czasach Tyzenhauza. Po jej zachodniej stronie wybudowano wtedy 6, zaś po wschodniej stronie 8 domów przeznaczonych dla bośniaków ekonomicznych. Oznaczono je na planie miasta z 1780 r. wraz z niewielkimi działkami. Parcele po stronie wschod-

⁸⁵ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6; RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

⁸⁶ Ossolineum, nr 5620/II, s. 52.

⁸⁷ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 307, k. 367-368; RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

niej miały jednakową powierzchnię, mierząc po 30 prętów kwadratowych. Po przeciwnej stronie różniły się one wielkością, mierząc od 36 do 69 prętów kwadratowych. Według inwentarza z 1789 r. przy tej ulicy mieszkali urzędnicy ekonomiczni oraz oficerowie⁸⁸. Domy nosiły nr 490-504⁸⁹.

Na wschód od ul. Bośniackiej, na gruntach ekonomicznych, powstała ulica w kształcie greckiej litery „Π”. Na planie z 1780 r. jeszcze jej nie oznaczono. Na planach późniejszych zwano ją ul. Podwalską (Podwalem) (1793, 1824) lub Polną (1795). Jej zachodnie ramię wychodziło z drogi Wiercielskiej i biegło w kierunku południowym, łącząc się z ul. Bośniacką w okolicy pałacu Sanguszków. Dalej ulica skręcała pod kątem prostym na wschód, ciągnąc się wzdłuż granicy gruntów ekonomicznych, by znów skręcić na północ, tworząc równoległe do zachodniego ramię biegnące w kierunku Horodniczanki. Taki przebieg ulicy łatwo wytłumaczyć faktem, że chciano ją całą umieścić na gruncie ekonomicznym⁹⁰. Inwentarz ekonomii z 1789 r. teren ten określił jako „Jurydykę skarbową mimo browaru murowanego”. Podzielono ją na place mierzące po 48 prętów². Przy zachodnim skrzydle ulicy wymierzono ich 9, w tym jeden w tyle działek przy ul. Bośniackiej. W pozostałej części ulicy źródło odnotowuje 6 takich parceli. W spisie z 1794 r. domy mieszkańców tej części ulicy oznaczono nr 513-518, zaś domy przy jej zachodnim ramieniu nr 482-489. Mieszkańców zapisano przy dwóch ulicach: Podwalnej, którą to nazwą określono skrzydło zachodnie oraz Polnej, przy której umieszczono mieszkańców pozostałej części ulicy⁹¹. Inwentarz ekonomii podaje dokładne daty powstania większości zabudowań tej jurydyki (1786-1789). Nazywa ją „Jurydyką naprzeciw domku Lenkiewicza nowo zbudowaną”. Mierzyła ona łącznie 3 morgi, 120 prętów i 12 pręcików kwadratowych powierzchni⁹².

⁸⁸ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 307, k. 367; J. Gordziejew, *Socjotopografia...*, s. 154, twierdzi błędnie, że działki przy ul. Bośniackiej miały jednakowe rozmiary wynoszące 21 prętów, 93 pręciki kwadratowe.

⁸⁹ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 649, k. 5.

⁹⁰ SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6. Tu dokładnie zaznaczono granicę gruntów ekonomii. RPWA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 1465, k. 1; nr 21 872, k. 1; nr 21 873, k. 1; nr 21 874, k. 1; F. 1293, op. 1, nr 162, k. 1.

⁹¹ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 307, k. 367; NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 24, k. 75v; *Spis mieszkańców Grodna z 1794 r.*, oprac. J. Urwanowicz, [w:] *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, pod red. A. Woltanowskiego i J. Urwanowicza, Białystok 1997, s. 87-89.

⁹² LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 307, k. 367, 371.

Zwierzyniec wielkoksiażący

Istnienie Zwierzynca królewskiego odnotowano w 1560 r. Wydaje się on jednak być tworem wcześniejszym, może jeszcze XV-wiecznym. Położony był po lewej stronie Niemna, na północ od ulicy Łabeńskiej⁹³. Niedługo hodowano w nim łosie, daniela i samy⁹⁴. W 1653 r. dzierżawił go Łazarz Mojżeszowicz, sekretarz i faktor królewski – stąd późniejsza nazwa: plac Łazarowski. W 1668 r. odnotowano: „Zwierzyniec na Przedmieściu za Niemnem nie ogrodzony pusty”. Najprawdopodobniej w tymże roku jego zachodnia część trafiła w ręce Massalskich⁹⁵. Natomiast część wschodnia znalazła się od końca 1676 r. w rękach karmelitów⁹⁶. Dużo wcześniej, bo w 1643 r. król Władysław IV podarował brygidkom położone na terenie Zwierzynca 2 sadzawki wraz z otaczającym je placem⁹⁷. W 1680 r. odnotowano, że Zwierzyniec miejski został podzielony na 19 działek⁹⁸.

Jurydyka nad rzeką Horodniczanką

Zdaje się, że była to jedna z młodszych części jurydyki zamkowej. Inwentarz z 1789 r. nadał jej miano „Jurydyki nad rzeką Horodniczanką”. Było tam wtedy 16 placów mierzących od 6 do 25 prętów⁹⁹. Lustracja z 1790 r. nazwała ją „Podgórzem nad rzeczką Horodniczanką”, traktując ją łącznie z Podzamczem¹⁰⁰. Jurydyka rozciągała się wzdłuż koryta Horodniczanki, od Horodnicy do Kołoży. Zabudowania nad tą rzeką widać wyraźnie na wielu planach miasta, z których najwcześniejszy powstał w 1706 r.¹⁰¹

Suche Sioło - Horodnica

Wieś na prawym brzegu Niemna, pod samym miastem. W źródłach występowała pod wieloma nazwami. W pomierze włócznej została odnotowana jako sioło Horodnica¹⁰². Jednakże przy opisie sąsiadujących z nią

⁹³ P. Borowik, *Lewobrzeżne Grodno...*, s. 7-8, 4 s. okładki (fragment planu z 1780 r.).

⁹⁴ GPMHA w Grodnie, nr 02 189, k. 35.

⁹⁵ PKGE, cz. II, s. 23, 62, 259, 295-296.

⁹⁶ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 30, k. 677-677v; BU Wilno, A 4-19 111 (A-363), k. 10.

⁹⁷ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 9.

⁹⁸ Ossolineum, nr 5620/II, s. 45.

⁹⁹ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11307, k. 368-369.

¹⁰⁰ J. Gordziejew, *Socjotopografia...*, s. 103.

¹⁰¹ RPWHA w Moskwie, F. 843, op. 16, nr 1466.

¹⁰² PKGE, cz. II, s. 75, 96-100.

wsi napotyamy inną nazwę, a raczej odmienne brzmienie tej samej nazwy: Horodno (sic!)¹⁰³. Bardzo wcześnie, bo w 1591 r. wzmiankowane są też określenia: Suche Siolo i Sucha Dolina. Raz odnotowano formę pozwalającą na jednoznaczną identyfikację: „Sucha Dolina albo Horodnica”¹⁰⁴. Księgi miejskie oraz inne źródła z XVII-XVIII w. nazwy Horodnica już nie wymieniają. Niemal bez wyjątku określają one wieś mianem Suchego Siola¹⁰⁵. Nazwy Horodnica używa się w nich tylko na określenie rzeki oraz położonego nad nią zamku, dworu i folwarku królewskiego. Chyba najwyraźniej stwierdza to inwentarz ekonomii z 1650 r.¹⁰⁶ W księgach miejskich napotyamy też czasem akty kupna-sprzedazy, w których nie określono, w której wsi miejskiej położone były zbywane grunta, lokalizując je enigmatycznie jako włóki „w mieście Grodnie”, zaś w intro-misji stwierdzono, że leżą one w Suchym Siolu¹⁰⁷.

Inwentarze ekonomii grodzieńskiej z lat 1650, 1680, 1708 i 1712 r. zgodnie stwierdzają, że wieś Suche Siolo liczyła 49 włók gruntu¹⁰⁸. Szczegółowa analiza wykazała, że istotnie tak było. Jednakże obręb gruntu Horodnica, którego granicę opisuje pomiara, zawierał ponadto pasnięę dworską mierzącą 10 włók i 29 mórg, 72 morgi ogrodnicze i 100 prętów sadzib ogrodników. Łącznie obręb Horodnicy mierzył więc niespełna 62½ włók (nie licząc zaścianków)¹⁰⁹.

Poniższa tabela ilustrująca rozdział włók w Suchym Siolu wyraźnie wykazuje, że w okresie stulecia po przeprowadzeniu pomiaru włócznej zaszły tu znaczące zmiany.

Tabela 6. Włóki Suchego Siola (Horodnicy).

Własność	Liczba włók			
	1560-1561 r.	1650 r.	1680 r.	1708-1712 r.
królewska (ekonomiczna)	41	28	28	28
miejska	-	9	9	9
kościelna*	6	6	6	6

¹⁰³ PKGE, cz. II, s. 65, 74.

¹⁰⁴ AVAK, t. XIV, nr 2, s. 393.

¹⁰⁵ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 148, 152, 202, 224v-225; F. 1761, op. 1, nr 1, k. 72-72v; nr 5, k. 17v-18v; nr 8, k. 236; nr 9, k. 263-266.

¹⁰⁶ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 11, 13v, 16, 17, 18.

¹⁰⁷ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 146v-148.

¹⁰⁸ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 20v; LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 8; Sa, nr 11290, k. 3v; Sa, nr 11 291, k. 8.

¹⁰⁹ PKGE, cz. II, s. 96-103.

cerkiewna*	-	2	2	2
wójta*	1	4	4	4
humiennika*	1	-	-	-
Razem:	49	49	49	49

Źródło: PKGE, cz. II, s. 99-103; NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 20v-21v; LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 8; Sa, nr 11 290, k. 3v; Sa, nr 11 291, k. 8-8v.

* wolne od opłat

Przyczyn zmian dopatrywać się można już w czasach pomiaru. Rejestr wyraźnie stwierdził, że włóki pańszczyźniane w Suchym Siole nie były zbyt atrakcyjne dla osadników. Z 43 włók przeznaczonych do obsługi folwarku horodnickiego w 1561 r. cztery pozostały nieobsadzone. Kolejnych 6 włók osadnicy porzucili po roku użytkowania. „Pasznia tego dwora [Horodnicy] dlatego, iż ludzi ku robocie przyległych nie było blisko miasta, przeto wielka stanowiona być nie mogła ...” – stwierdzili rewizorzy. Okazało się jednak później, że owe nieco ponad 10 włók folwarku horodnickiego to i tak o wiele za dużo. Podobnie było z ogrodnikami i morgami ogrodniczymi. „Iż się ku braniu morgów ogrodniczych poddanych nie znajdowało, tedy ich jeno 12 ku temu dworowi zostawiono” – czytamy w rejestrze pomiaru. Każdy ogrodnik dostał wtedy 100-prętowy plac sadzibny i 6 mórg gruntu¹¹⁰. W dłuższej jednak perspektywie okazało się to nierealistyczne, zabrakło chętnych i morgi ogrodnicze włączono do paszni dwornej. W 1650 r. komisarze królewscy weryfikujący pożytki płynące z ekonomii zmuszeni byli znacząco zmniejszyć powierzchnię folwarku horodnickiego z niespełna 13½ włóki do 8 włók, 20 mórg. Stwierdzili oni, że włość horodnicka w $\frac{2}{3}$ nie była zasiedlona „... częścią dla żołnierza często przechodzącego, częścią dla nieurodzajów i przewozów trudnych przez Niemen poczęła pustoszeć”¹¹¹. Starano się temu zaradzić, rozdając puste włóki na czynsz¹¹². W wyniku zniszczenia zabudowań folwarcz-

¹¹⁰ PKGE, cz. II, s. 96-97, 101-103.

¹¹¹ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 16v.

¹¹² O oczyszczaniu ekonomii grodzieńskiej zob. S. Kościalkowski, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. 1, Londyn 1970, s. 540-556; Tenże, *Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1911-1914, t. V, s. 85-168; D. L. Pochilewicz, *Pierwod gosudarstwiennych krestjan Wielikogo Kniażstwa Litowskogo s otrabocznoj rienty na dienieźnuju w XVII w.*, „Istoričeskije Zapiski”, t. 37, s. 144-168; J. Jurkiewicz, *Czynsz i pańszczyzna w ekonomiach królewskich w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII - pierwszej połowie XVIII w.*, [w:] *Przemiany w Polsce, Rosji, na Ukrainie, Białorusi i Litwie (druga połowa XVII - pierwsza XVIII w.)*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 22-51. Rozdawanie pustych włók na czynsz zalecał

nych w czasie najazdu Moskali ekonomia zrezygnowała z prowadzenia folwarku horodnickiego. 1 sierpnia 1667 r. Samuel Oziębłowski wystarał się u Jana Kazimierza o dożywocie na dawnych gruntach folwarcznych (6 włók), wszakże z obowiązkiem płacenia z nich czynszu. Inną ich część otrzymał na czynsz Krzysztof Kundzicz (1½ włóki)¹¹³. Według inwentarza z 1708 r. grunt dawnego folwarku należał do Sapiehów i Siennickiego, miecznika W. Ks. L. Pozostałe 1½ włóki trzymał Gniewiński¹¹⁴. Nieco późniejszy inwentarz z 1712 r. informuje, że ziemie dawnego folwarku horodnickiego rozdane były „różnym ludziom” na trzeci snop¹¹⁵.

Jak się wydaje, opustoszenie Suchego Siola i rozdawanie pustych włók na czynsz przyczyniło się do włączenia 9 włók tego siola pod jurysdykcję miejską, pojawienia się tam wolnych włók wójtowskich i cerkiewnych. Nie znamy jednak żadnego dokumentu, który jednoznacznie by to stwierdzał. Nie znamy bezpośrednio przyczyny pojawienia się w Suchym Siole własności mieszczańskiej podlegającej jurysdykcji magistratu. Wiemy natomiast, że wiele z pozostałych włók Horodnicy trafiło w ręce mieszczan i szlachty na mocy postanowień królewskich, nadal jednak pozostając pod jurysdykcją ekonomiczną.

Przy wsi Horodnica znajdowało się sporo zaścianków. Przy pierwszym polu wsi znajdował się zaścianek mierzący 2 włóki gruntu. W innym zaścianku, po zachodniej stronie drogi z Grodna do Hoży, leżały sadyby poddanych horodnickich. Trzy inne zaścianki przy Niemnie zamieszkiwali rzemieślnicy zamkowi. Zwane były one wsiami Mioły i Pyszki i wchodziły w skład jurydyki zamkowej¹¹⁶.

Zamek królewski na Horodnicy

Dzieje zamku królewskiego, podobnie jak i całej Horodnicy do połowy XVIII w. właściwie dotąd nie zostały zbadane. Historyków, poza nielicznymi wyjątkami, interesowały głównie czasy Tyzenhauza. Sprawy nie ułatwia również uboga baza źródłowa. Dysponujemy zaledwie jednym opisem tej budowli z 1653 r. opublikowanym jeszcze w XIX stuleciu przez Szołkowicza. Jest on identyczny z inwentarzem przechowywanym

---

już reskrypt ekonomy grodzieńskiego, Krzysztofa Wiesiołowskiego z 15 stycznia 1630 r. BU Warsz., DR, nr 260 (niepaginowane).

¹¹³ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 8v.

¹¹⁴ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 3v.

¹¹⁵ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 8v.

¹¹⁶ PKGE, cz. II, s. 96-104; NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 21v-22.

w mińskim archiwum z lat 1650-1651. W świetle tego źródła zamek królewski to drewniany, pokryty gontami budynek, zbudowany na planie kwadratu¹¹⁷. Próby rekonstrukcji zamku na podstawie opisu dokonał J. Jakimowicz, który uznał go za paradną rezydencję podmiejską króla, odmawiając mu tym samym wszelkich funkcji obronnych¹¹⁸. Porównując rekonstrukcję z zachowanym w archiwum drezdeńskim planem sytuacyjnym tego budynku, należy ją uznać za dość udaną¹¹⁹. Trudno jednakże odmówić lokalizacji zamku znacznych walorów obronnych, znajdował się on bowiem w widłach rzeki Horodniczanki i jej bezimiennego dopływu¹²⁰. Najprawdopodobniej budowla została zniszczona podczas najazdu moskiewskiego w połowie XVII stulecia. W inwentarzach ekonomii z lat 1680, 1708, 1712 brak jest informacji o funkcjonowaniu zamku na Horodnicy po „potopie moskiewskim”¹²¹. W 1680 r. wspomina się jedynie, że na Horodnicy istniały przedtem „budynki królewskie i folwark zamkowy” zniszczone przez Moskali, po których zostały tylko ruiny¹²². Wobec tego datacja planu zamku na Horodnicy (ok. 1700 r.) zaproponowana przez Igora Trusowa wydaje mi się być wątpliwa¹²³. Taka chronologia planu byłaby możliwa jedynie w przypadku, gdyby przedstawiał on pozostałości po zamku lub budowlę powstałą na jego miejscu po najeździe moskiewskim, która następnie uległa zniszczeniu w czasie wojny północnej.

Podobne wątpliwości dotyczą czasu powstania zamku. Można by jego powstanie wiązać z osobą królowej Bony. W rejestrze pomiarów włócznej czytamy: „... ten wszystek dwór [Horodnica] za dzierżenia królowej jejmci Bony jest zbudowan przez Sebastiana Dybowskiego”¹²⁴. Jednakże inwentarz z 1650-1651 r. wymienia na Horodnicy obok drewnianego zamku również dwór o tej nazwie¹²⁵. Wzmianki z rejestru pomiarów w żaden sposób nie można więc odnieść do zamku na Horodnicy.

¹¹⁷ PKGE, cz. II; НАНВ в Мiнску, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 11-13.

¹¹⁸ Ю. А. Якимович, *Зодчество Белоруссии XVI-середины XVII в.*, Минск 1991, s. 94-96.

¹¹⁹ Plan opublikował I. Трусаў, *Гарадніца*, „Биржа информации”, 9 VII 1998, s. 4.

¹²⁰ Na początku XIX w. ruczaj ten zwano Jurydyką. I. Трусаў, *Вуліца Горкага*, „Биржа информации” [odbitka uzyskana bez bliższych danych bibliograficznych – 1998 r. ?].

¹²¹ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 2-9; Sa, nr 11 290, k. 1-5v; Sa, nr 11 291, k. 1-12.

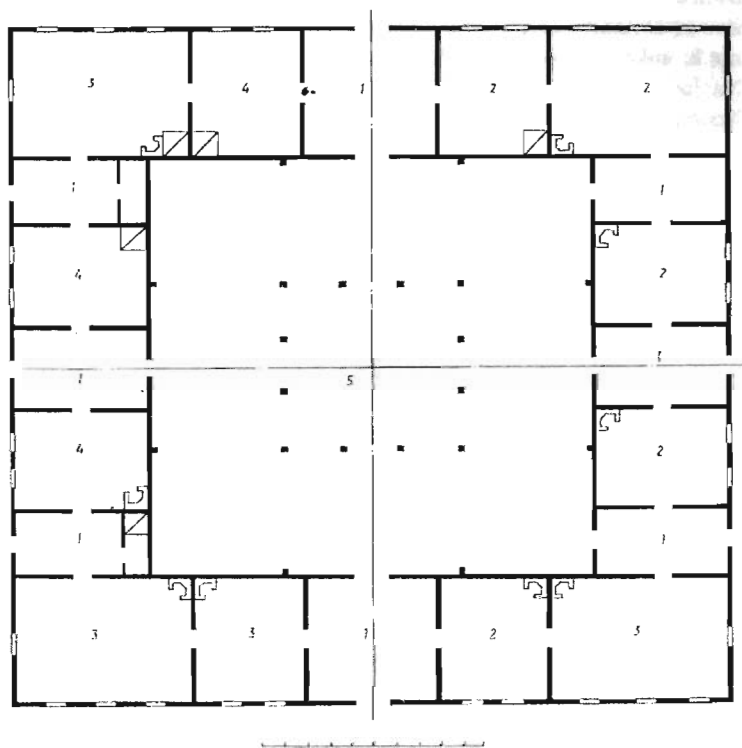
¹²² LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 8v-9. W źródle tym czytamy: „... jeszcze ruintera extant ...”.

¹²³ I. Трусаў, *Гарадніца*, s. 4.

¹²⁴ PKGE, cz. II, s. 96.

¹²⁵ НАНВ в Мiнску, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 13v-16.

Wydaje mi się, że budowla na Horodnicy znana z opisu z połowy XVII w., stała na miejscu tzw. Zamku Dolnego z czasów Witolda¹²⁶. Podobny pogląd przedstawia również jeden z białoruskich historyków architektury. Nie nazywa on jednak wprost zamku na Horodnicy Zamkiem Dolnym¹²⁷.

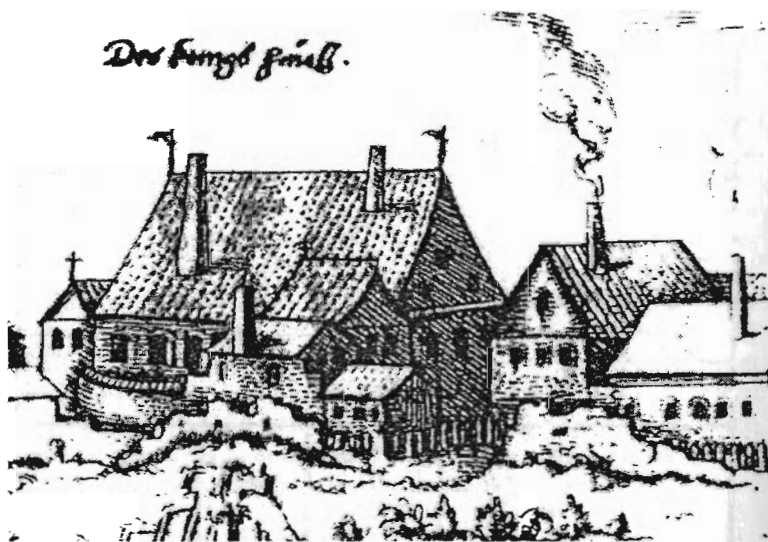
Ilustracja 17. Zamek królewski na Horodnicy. Rekonstrukcja na podstawie inwentarza z 1653 roku. Ю. А. Якимович. *Зодчество Белоруссии XVI-середины XVII в.*, Минск 1991, s. 95.

Legenda: 1. Sień 2. Komnata 3. Pokój 4. Izba 5. Sala

¹²⁶ P. Borowik. *Lewobrzeżne Grodno...*, s. 7.

¹²⁷ I. Трусаў. *Гарадніца*, s. 4. „Drewniany zamek na Horodnicy, jeśli zawierzyć tak niepewnej nauce, jak historia architektury, zgodnie z danymi rejestrów XVII w. można odnieść do budynków okresu XV i XVI wieku. To oznacza, że prawdopodobnie książę Witold zbudował w jednym czasie z murywanym zamkiem w Grodnie i drewniany zamek na Horodnicy”.

Umiejscowienie średniowiecznego Zamku Dolnego na miejscu wybudowanego w czasach saskich tzw. Nowego Zamku to dogmat całej poświęconej temu miastu historiografii. Wprost trudno by było tu wymienić autorów a priori uznających, że skoro Stary Zamek to średniowieczny Zamek Górny, to na miejscu obecnego Nowego Zamku w średniowieczu istnieć musiał Zamek Dolny. Tymczasem nie ma na to żadnego dowodu. Zamku Dolnego nie pozwalają lokalizować średniowieczne źródła pisane, np. kronika Wiganda z Marburga, są one bowiem zbyt enigmatyczne¹²⁸. Na lokalizację nie pozwalają również dane archeologiczne. Na terenie Nowego Zamku właściwie nie przeprowadzono badań. Stracone ku temu

Ilustracja 18. Zabudowania królewskie na terenie późniejszego Nowego Zamku na rycinie Adelhausera i Zündta z 1567-8 r.

okazje wyliczył przed wojną w jednym ze swych artykułów Józef Jodkowski¹²⁹. W czasach powojennych, w latach 1987-1988, na terenie No-

¹²⁸ *Puścizna po Janie Długoszu dziejopisie polskim to jest: Kronika Wiganda z Marburga rycerza i kapłana Zakonu Krzyżackiego na wezwanie Długosza z rymowanej kroniki niemieckiej na język łaciński przetłumaczona*, wyd. J. Voigt, E. Raczyński, Poznań 1842.

¹²⁹ J. Jodkowski, *Grodno i okolice w zaraniu dziejów Litwy i Rusi nad Niemnem*, „Kronika miasta Grodna”, R. I, z. 1, 20 kwietnia 1928 r., s. 8.

wego Zamku przeprowadzono pod kierownictwem Aleksandra Krawcewicza tylko jeden niewielki wykop (40 m²). Badano fragment południowej części wzgórza, najwyraźniej poszukując pozostałości wzmiankowanej w źródłach cerkwi Woskresieńskiej. Kierownik ówczesnych badań uważa, że na terenie Nowego Zamku istniał w XI-XII w. umocniony osad będący okolnym grodem epoki Kijowskiej Rusi, a potem Zamkiem Dolnym z czasów Witolda. Twierdzenie to w całości lub części może, lecz nie musi, być prawdą¹³⁰. Dowodem na istnienie w przeszłości Zamku Dolnego z czasów Witolda na terenie Nowego Zamku nie może być również grafika z 1567 r. Zgodnie z nią na miejscu późniejszego Nowego Zamku odnajdziemy budynek określony jako: *Domus Regia*, czyli dom królewski¹³¹. Józef Jodkowski zechciał w budowlę tej widzieć rezydencję wielkksiążęcą powstałą za czasów Kazimierza Jagiellończyka¹³². Jednakże nie wiemy, jaka była jego właściwa funkcja? Może była to rezydencja królewska, a może tylko jakiś królewski budynek gospodarczy, np. kuchnia? Grafika w żaden sposób nam tych wątpliwości nie rozstrzygnie. Nie ma żadnych podstaw, by identyfikować ją z Witoldowym Zamkiem Dolnym. Za jego umiejscowieniem na terenie późniejszego Nowego Zamku przemawiałaby jedynie okoliczność, że taka lokalizacja miałaby pewien sens militarny. Dolny Zamek stojąc w sąsiedztwie Starego Zamku, mógłby bronić podejścia pod tę warownię.

Za lokalizacją Dolnego Zamku z czasów Witolda na terenie Horodnicy również w istocie nie przemawia wiele. Teren nie był badany archeologicznie. Fakt istnienia tu zamku w XVII w. również nie dowodzi, że istniał on w wieku XV. Przemawiają za tym pośrednio jedynie dwa elementy. Po pierwsze, lokalizacja warowni w widłach Horodniczanki i jej dopływu miałyby większe znaczenie militarne niż teren późniejszego Nowego Zamku. Tak umiejscowiona warownia broniłaby leżącej w tym miejscu przeprawy przez Horodniczankę oraz blokowała przebiegający przez nią trakt wileński będący fragmentem wielkiej drogi Witoldowej i główną arterią komunikacyjną miasta zamkniętą bramą wileńską, znaną nam z późniejszych źródeł¹³³. Fakt, że tak umiejscowiony zamek nazywa-

¹³⁰ А. Краўцэвіч, *Археалагічнае вывучэнне Гродна*, [w:] *Памяць. Гісторыка – дакументальная хроніка горада Гродна*, Мінск 1999, s. 28-29; *Археалогія Беларусі*, т. V, *Помнікі XIV-XVIII ст.*, Мінск 2001, s. 22. Znaleźiska opisuje i interpretuje: М. А. Ткачоў, *Старажытны горад Гродна*, [w:] *Памяць...*, s. 39-40.

¹³¹ В. Czart, nr MNK XV, R. 7024.

¹³² J. Jodkowski, *Grodno*, Wilno 1928, s. 10; Tenze, *Grodno i okolice...*, s. 8.

¹³³ НАНБ в Мінску, F. 1761. op. 1, nr 1, k. 175.

ny byłby w źródłach Dolnym Zamkiem w Grodnie a nie zamkiem Horodnica, nie dziwiłby specjalnie. Wieś Horodnica określana jest niekiedy przez szesnastowieczne źródła identycznie jak miasto: Horodno¹³⁴. Inny argument to istnienie na terenie Horodnicy, w bezpośredniej bliskości zamku, kościoła kolacji królewskiej pod wezwaniem św. Mikołaja¹³⁵. Według Kurczewskiego świątynia ta została ufundowana przez Witolda¹³⁶. Może pełniła ona funkcję kaplicy zamkowej?

Obie lokalizacje Witoldowego Zamku Dolnego do momentu przeprowadzenia badań archeologicznych należy uznać jedynie za hipotezy. Możliwość identyfikacji warowni z zamkiem na Horodnicy – według mnie – wydaje się bardziej prawdopodobna.

Mioły

Osada na prawym brzegu Niemna należąca do jurydyki zamkowej. Zaznaczono ją tylko na mapie Textora. Według niej wieś znajdowała się nad Niemnem, idąc od Pyszek nieco dalej w dół rzeki¹³⁷. Porównanie tej bardzo schematycznej lokalizacji osady z mapą ogólną ekonomii z 1781 r. pozwala umiejscowić wieś Mioły na terenie zaścianków leżących między obrębami siół Horodnica i Grandzicze a Niemnem¹³⁸.

Według zapisu w rejestrze pomiary włócznej przy wsi Grandzicze (między końcem włók tego siola a Niemnem) było 198 mórg zaścianku. Podzielono je następująco: 30 dano jako odmianę szlachcicowi Tarusie, 75 pozostawiono przy wsi miejskiej Grandzicze, zaś 93 oddano pod zarząd podstarościego zamkowego. Owe grunta przyłączone do jurydyki zamkowej były w tym czasie porośnięte borem, z którego podstarości „na poprawowanie gór zamkowych i parkannych i inne potrzeby drzewo brać” miał¹³⁹. Zapis ten powtarzają wypisy z niezachowanego do dziś sumariusza prowentów ekonomicznych z 1638 r. Jedyne zmiany w porównaniu z pomiarą to fakt wytrzebień boru w 1638 r.¹⁴⁰

Inwentarz z 1650 r. opisywał Mioły następująco: „Przy górze krętny bokiem od przydatków na włók[i] siola mie[j]skie[g]o Grandzicz w rze-

¹³⁴ PKGE, cz. II, s. 65, 74.

¹³⁵ O kościele św. Mikołaja patrz też rozdział III.

¹³⁶ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912, s. 224.

¹³⁷ AGAD, Zbiór kartograficzny, 479-1.

¹³⁸ AGAD, Zb. kart., nr 67-71.

¹³⁹ PKGE, cz. II, s. 68.

¹⁴⁰ BU Wilno, DR. F. 4-19 111 (A-363), k. 42; LPAH, F. 1177, op. 1, nr 4520, k. 10.

kę Niemen. W tym zaścianku morgów 64". Nie wymienia on jednak nazwy Mioły, określając go „Zaściankiem Mielównickim”, dalej zaś stwierdza, że mieszkali tam mielownicy zamkowi¹⁴¹. Wyjaśnia to nie tylko nazwę wsi, ale zwraca również uwagę na inną wzmiankę w pomierze włócznej. Przy omawianiu granic siola Horodnica wspomniano zaścianek przy trzecim, stykającym się z Grandziczami polu tej wsi, który zaczynał się „począwszy końcem od rowu wielkiego, który jest od Mielników ...”¹⁴². W innym dokumencie z 1560 r. trzykrotnie wspomina się drogę idącą z zamku i miasta do „Mielowników”¹⁴³. Świadczy to, że osada istniała już w czasie przeprowadzania pomiaru włócznej.

Pod nazwą Mioły osada występuje w inwentarzach z lat 1680, 1708, 1712. W każdym z tych dokumentów ma ona 60 mórg gruntu, z których $\frac{2}{3}$ było tzw. nieużytych, a więc bagnistych, piaszczystych, zarośniętych. Według tych spisów wbrew dawnej, starszej nazwie zaścianka wszyscy mieszkańcy byli rybakami a nie mielownikami¹⁴⁴. Natomiast inwentarz wcześniejszy z 1650 r. wyraźnie wspomina o mielownikach¹⁴⁵. Mniemać można, że zaścianek opustoszał w czasie najazdu moskiewskiego i został ponownie zasiedlony. O dawnych zajęciach jego mieszkańców świadczy wzmianka w inwentarzu z 1680 r. polecająca wiceekonomowi „na wapna palenie gór sposobnych ... wymierzyć do cegielni morgów 4”. Tłumaczy to ubytek owych mórg w porównaniu do wcześniejszego spisu¹⁴⁶.

W połowie XVII w. w Miołach funkcjonował przewóz przez Niemen należący do ekonomii grodzieńskiej.

Pyski

Pyski odznaczono na wielu planach i mapach Grodna. Na współczesnej mapie uwzględniono „lasopark Pyski” rozciągający się od mostu przez Niemen w dół rzeki i obejmujący zakole skracającego w tym miejscu na północ Niemna¹⁴⁷. Na przedwojennym planie miasta zaznaczono

¹⁴¹ NAHB w Mińsku. F. 1882, op. 1, nr 1, s. 22.

¹⁴² PKGE, cz. II, s. 103.

¹⁴³ AS, t. III, nr 16, s. 20.

¹⁴⁴ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 6; LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 2v; Sa, nr 11 291, k. 6.

¹⁴⁵ NAHB w Mińsku. F. 1882, op. 1, nr 1, s. 22.

¹⁴⁶ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 6.

¹⁴⁷ *Гродно и окрестности. Обзорно-топографическа карта 1: 200 000*. Мінск 1998 (na odwrocie plan miasta ok. 1:15 000).

w tym miejscu „Pyszki podmiejskie” i folwark o tej nazwie¹⁴⁸. Cofając się jeszcze bardziej, dojdziemy wreszcie do mapy guberni jezierskiej z końca XVIII w., na której również zaznaczono Pyszki¹⁴⁹.

Wieś położona była w bezpośrednim sąsiedztwie Mioł. Ziemie „rybaków Pyskow” kilkakrotnie wspomina się już w roku 1560¹⁵⁰. Według inwentarza z 1650 r. leżały one w dwóch zaściankach. Pierwszy z nich, zwany Dzieckowo (21 mórg), leżał nad Niemnem w końcu włók Suchego Siola. Drugi 30 morgowy zaścianek położony nad Niemnem graniczył z Miołami¹⁵¹. Kolejne spisy traktują je łącznie, podając, że było tam 25 mórg użytych i 27 nieużytych. W 1680 r. mieszkało tam tylko 3 rybaków. W 1708 i 1712 r. zaścianki nie były zasiedlone¹⁵².

Mioły i Pyszki od momentu pomiaru włócznej pozostawały w składzie jurydyki zamkowej. Jako jej część traktuje je jeszcze podymne z 1775 r. W Miołach i Pyskach odnotowano wtedy 7 dymów rolniczych¹⁵³. W inwentarzu ekonomii z 1789 r. nie odnajdziemy ich już jednak w składzie jurydyki ekonomicznej. Gdzieś między 1775 a 1789 r. przyłączono je do klucza stanisławowskiego¹⁵⁴. Obie wsie odnotowano w składzie tego klucza w 1798 r. Mioły liczyły wtedy 9 włók, 24½ morgi powierzchni (5 gospodarzy), zaś Pyszki 3½ włóki (7 gospodarzy)¹⁵⁵. Jak się wydaje, w czasach Tyzenhauza podczas tworzenia klucza stanisławowskiego przyłączono do osad ziemie należące wcześniej do trzeciego pola Horodnicy oraz inne tereny leżące między nim a Niemnem¹⁵⁶. Jednakże teren uprawny w Miołach (63⅓ morgi) i Pyskach (26⅓ morgi) pozostał ten sam co w czasach wcześniejszych. Przyłączone grunty nie były uprawiane, porastały je zarośla¹⁵⁷.

¹⁴⁸ *Plan miasta Grodna*, Grodno 1937, skala 1:10 000 (również reprint z 1989 r.).

¹⁴⁹ AGAD, Zb. kart., nr 66-3.

¹⁵⁰ AS, t. III, nr 16, s. 20.

¹⁵¹ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, s. 22.

¹⁵² LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 6; LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 2v; Sa, nr 11 291, k. 6v; LPAH, F. 110, op. 1, nr 194, k. 1-1v.

¹⁵³ AGAD, AT, D-1, k. 78v.

¹⁵⁴ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 307, k. 371v.

¹⁵⁵ NAHB w Mińsku, F. 1928, op. 1, nr 225, k. 3v-4.

¹⁵⁶ PKGE, cz. II, s. 100, 103; AGAD, Zb. kart., nr 67-1. Klucz stanisławowski odnotowano dopiero w 1775 r. Składały się nań wsie: Hołowacze, Rydzele, Wiercieliszki, Piluki, Jakola i Zabohoniki. AGAD, AT, D-1, k. 76. W 1798 r. składał się on natomiast z wsi: Żylicze, Swawicze, Kowale, Koszowniki, Piluki, Birulicze, Rusinów, Mioły, Pyszki, Zarzycza. NAHB w Mińsku, F. 1928, op. 1, nr 225, k. 3v-9.

¹⁵⁷ NAHB w Mińsku, F. 1928, op. 1, nr 225, k. 3v-4.

W opisie parafii zaniemeńskiej z 1784 r. odnotowano inną osadę Pyszek leżącą na lewym brzegu Niemna¹⁵⁸. Mapa Textora również umieszcza ją na lewym brzegu rzeki naprzeciw Pyszek zamkowych¹⁵⁹. Porównanie z mapą ekonomii grodzieńskiej pozwala przypuszczać, że była ona umieszczona w zaścianku przy wsi miejskiej Adamowicze¹⁶⁰. Osada ta funkcjonuje również dziś¹⁶¹.

Zarzycza

Wieś na prawym brzegu Niemna w parafii grodzieńskiej¹⁶². Według pomiaru jej obręb graniczył od południa z wsiami miejskimi Grandzicze i Mączyn, od wschodu z gruntami bojarskimi, zaś od zachodu z tzw. zaściankiem Szamotulińskim, ziemiami bojarskimi i Niemnem. Tylna ściana gruntów zarzyckich stykała się niemal z terenami miasteczka Hoża. W 1560 r. wieś liczyła 22 włóki, lecz rok później jedną z nich odebrano i dano w odmianie Pawłowi Kotowiczowi¹⁶³.

Wieś początkowo była siedzibą wójtostwa podległego dworowi horodnickiemu. Według inwentarza z 1650 r. w skład wójtostwa oprócz Zarzycy wchodziły wsie: Tarusowicze, Gołowicze, Bereh (Koszowniki), Połtkowo oraz wyłączone z leśnictwa perstuńskiego siola Rakowicze i Łoyki¹⁶⁴. Wszystkie one położone były po lewej, przeciwnej do Zarzycy stronie Niemna¹⁶⁵. Później podczas rewizji ekonomii z lat 1679-1680 wieś odłączono, podobnie jak Suche Siolo, z klucza kamiońskiego i przyłączono do jurydyki zamkowej w Grodnie. Przyczyną tego była likwidacja folwarku horodnickiego oraz trudności w przeprawach przez Niemen¹⁶⁶. Już w 1680 r. Zarzycza figuruje w wykazach dochodów ekonomii grodzieńskiej jako część jurydyki zamkowej¹⁶⁷. Podobnie inwentarze eko-

¹⁵⁸ W. Wernerowa, *Rękopiśmienne opisy...*, s. 44.

¹⁵⁹ AGAD, Zbiór kartograficzny, 479-481.

¹⁶⁰ AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

¹⁶¹ Mapa topograficzna 1:50 000 (wykonana na podstawie mapy 1:25 000 z 1982 r.).

¹⁶² P. Borowik, *Księgi metrykalne parafii grodzieńskich w XVII-XVIII wieku i ich kopie*. „Białostoczczyzna” 2001, nr 1-2, s. 18.

¹⁶³ PKGE, cz. II, s. 65, 67, 105-106; AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

¹⁶⁴ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, s. 22v-25. Z 80 włók w Rakowiczach i Łoykach przyłączono do wójtostwa zarzyckiego 12 włók.

¹⁶⁵ AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

¹⁶⁶ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 7.

¹⁶⁷ Ossolineum, rkp. 5620/II, k. 682; PKGE, cz. II, s. 177.

nomiczne z 1708 i 1712 r. wliczają wieś do jurydyki zamkowej¹⁶⁸. W 1783 r. Zarzycę odnotowano jako dożywocie instygatora ekonomii Borkowskiego¹⁶⁹. W świetle inwentarzy z 1796 i 1798 r. znalazła się ona potem w kluczu stanisławowskim. Zarzyca liczyła wtedy 19 włók i 12 gospodarzy. Leżał tam niewielki, mierzący 6 włók folwark o tej samej nazwie¹⁷⁰. W 1794 odnotowano w tej wsi 12 dymów¹⁷¹.

Powinności rzemieślnicze a jurydyka zamkowa

Najstarszą jurydyką w Grodnie jest jurydyka zamkowa. Stanowi część miasta, która nie została objęta przez hospodara prawem magdeburskim w 1496 r. ze względu na specyficzne potrzeby władcy i jego namiestników.

W okolicach Grodna, już po obdarzeniu miasta przywilejem magdeburskim, rzemieślnicy i inne kategorie ludności służebnej zależnej od zamku zorganizowani byli w setnictwa (sotnictwa), na czele których stał setnik (sotnik). Źródła odnotowują następujące: sanników, rybaków, koniuchów, koleśników, kowali¹⁷². W mniejszych dworach hospodarskich setnictwo było, zdaje się, organizacją terytorialną skupiającą wszystkich rzemieślników i pewne kategorie ludności służebnej bez podziału na profesje. Słyszymy więc o setnictwach: wiercieliskim, łabeńskim, żerosławskim, nowoniedzielskim, weretejskim¹⁷³. Podobnie setnictwa zdają się być organizacją terytorialną za czasów Antoniego Tyzenhauza, który na takie jednostki podzielił miasteczka ekonomii grodzieńskiej. Mniejsze miasteczka stanowiły jedno setnictwo. Im bardziej rozległa była planta miejska i im więcej ludności chrześcijańskiej ją zamieszkiwało, tym więcej miasteczko liczyło tzw. sotniowisk, czyli rejonów obsługiwanych przez setników. W Lipsku było 6 setników, trzech w Krynkach, dwóch w Nowym Dworze, Sokółce i zapewne Mostach¹⁷⁴. Zdaniem Kopysskiego setnictwa poprzedzały organi-

¹⁶⁸ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 3; Sa, nr 11 291, k. 7v-8.

¹⁶⁹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3985, k. 27.

¹⁷⁰ NAHB w Mińsku, F. 1928, op. 1, nr 106, k. 2v-5; nr 225, k. 9v-10.

¹⁷¹ *Tabela dymów rolniczych w powiecie grodzieńskim znajdujących się, ostatnią taryfą zajętych do wybierania rekrutów podług niżej dla wiadomości Komisji Porządkowej sporządzona r[oku] 1794 m[iesiąca] maja 25 dnia*, oprac. J. Urwanowicz, A. Woltanowski, „Studia Podlaskie” 1990, t. I, s. 259.

¹⁷² AVAK, t. XVII, nr 3, s. 1-2; nr 18, s. 7; nr 38, s. 14; nr 157, s. 64; nr 195, s. 77; nr 357, s. 140; nr 492, s. 182; nr 607, s. 223.

¹⁷³ AVAK, t. XVII, nr 73, s. 28; nr 128, s. 52; nr 263, s. 107; nr 272, s. 111; nr 293, s. 121; nr 416, s. 154; nr 634, s. 232; nr 713, s. 273; nr 730, s. 282; nr 967, s. 392.

¹⁷⁴ NAHB, F. 1928, op. 1, nr 72, k. 12v-13, 253v-258, 311v-312, 436-438, 555v-556; LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 301, k. 2v-6.

zając cechową na terenie samego miasta¹⁷⁵. Z kolei Tkaczew grodzieńskie setnictwa uznał za organizację wojskowo-obronną¹⁷⁶.

Jak się wydaje, większość rzemieślników gospodarskich wspomnianych w źródłach z przymiotnikiem „grodzieński” nie mieszkała wcale w mieście, lecz tylko przynależała do zamku grodzieńskiego, zamieszkując bliższe i dalsze okolice Grodna. Nie jest łatwo wyróżnić wśród nich mieszkańców miasta. Możliwe jest to jedynie w przypadkach odnotowania przez źródło sprzedaży przez nich domu w mieście. Takich przypadków znamy zaledwie kilka. W 1539 r. wspomina się dom mularski, który Misko Moznewicz podarował w testamencie swemu synowi, Jasucie Miskiewiczowi, mularzowi gospodarskiemu wraz z pasznią na Zarzycy. W tymże roku mieszczanin Jacko Nonikowicz kupił dom strycharski koło płytnic gospodarskich i drogi skiedelskiej. Mieszczanie nabywający te nieruchomości od rzemieślników, poddanych gospodarskich, musieli z nich pełnić powinności na rzecz zamku¹⁷⁷. Domów będących na służbie rzemieślniczej odnajdziemy w źródłach nieco więcej. Słyszymy o przywileju, który otrzymał Bartłomiej Buchnerz na plac na służbie kowalskiej¹⁷⁸. Źródła wzmiankują również list wydany nieznanemu z nazwiska Antoniemu na dom i działkę na służbie mularskiej obok cerkwi św. Borysa i Hleba¹⁷⁹. Ponadto wspomina się domostwo na służbie kucharskiej¹⁸⁰. W 1539 r. Bogdan, syn Piotra Łysego, urzędnika wojewody podlaskiego Pawła Sapiehy, kwitował mieszczanina Pawła Mitkiewicza z wypłacenia sumy za kupiony od jego ojca dom mularski, będący na służbie horodowej mularskiej¹⁸¹. Również pomiara włóczna wymienia takie budynki i działki będące na służbie strycharskiej, mularskiej, sadownickiej i kowalskiej¹⁸².

¹⁷⁵ З. Ю. Копыцкий, *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.*, Минск 1966, s. 88-89.

¹⁷⁶ М. А. Ткачев, *Замки Белоруссии*, Минск 1987, s. 32.

¹⁷⁷ AVAK, t. XVII, nr 18, s. 7; nr 58, s. 22; nr 160, k. 65-66.

¹⁷⁸ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5379, k. 5. *Bałtromieju Buchneru i potomkom jeho na plac nad Perekopem wchodaczy do pryhorodka zamku horoden. po lewej ruce na służbie kowalskiej.*

¹⁷⁹ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5379, k. 5. *Potwierzenie Antoniemu i synu jeho Aleksandru na dom w meste horoden. podle cerkwi Borysa i Chleba na służbie mularskiej.*

¹⁸⁰ ML, ks. 10 [10], nr 61, s. 72.

¹⁸¹ AVAK, t. XVII, nr 151, s. 63.

¹⁸² PKGE, cz. II, s. 36, 50, 52, 54.

Jurydykcja zamkowa tyczyła się w tym przypadku nie tyle statusu mieszkańców, co statusu niektórych działek na terenie miasta i powinności wobec zamku królewskiego związanych z ich posiadaniem. Mówi się, co prawda, o mieszczanach zamkowego przysądu¹⁸³. Dla zarządcy nie miało to jednak w istocie znaczenia, czy plac na powinności rzemieślniczej posiada mieszczanin posługujący się prawem magdeburskim, grodowym, czy też Żyd. Jedynym warunkiem było pełnienie przypisanych do parceli powinności. Stąd też zamek starał się kontrolować przepływ należących do niego nieruchomości, wydając pozwolenia na sprzedaż placów¹⁸⁴. Kontrastują z tym wyraźnie znane z Grodna i innych miast (np. Kijowa) fakty rozciągania jurysdykcji zamkowej na rzemieślników miejskich przez lokalnych urzędników wielkopsiążących. Tłumaczy się to zazwyczaj faktem spadku ich dochodów po wprowadzeniu prawa magdeburskiego oraz „wylamywaniem się” rzemieślników spod ciężarów miejskich¹⁸⁵.

Najstarsze elementy wchodzące w skład jurydyki zamkowej mają, jak się wydaje, taką właśnie genezę – genezę osady służebnej, której ze względu na potrzebę obsługi zamku gospodarskiego nie włączono w skład miasta i nie objęto prawem magdeburskim. W pierwszym momencie chronologicznym, w którym elementy tworzące jurydykę zamkową w Grodnie są uchwytnie w źródłach, osady mają taki właśnie status. Charakter osady rzemieślników zamkowych nosiły Ryłowce (strycharze, mielownicy, bednarze, mularze, dojlid, rybacy), Mioły (mielownicy), Pyszki (rybacy), Podsadzie (sadownicy) oraz, jak się wydaje, Podzamcze. Warto też zauważyć, że wszystkie te osady w stosunku do centrum miasta, czyli Rynku miały peryferyjne położenie.

Jurydyka zamkowa będąc częścią ekonomii grodzieńskiej, wraz z nią ulegała przeobrażeniom. Z czasem, gdy królowie coraz rzadziej odwie-

¹⁸³ AVAK, t. XVII, nr 744, s. 289-290.

¹⁸⁴ Najlepszym przykładem jest tu Żyd Chajm posiadający dom na powinności sadowniczej. PKGE, cz. II, s. 52. Wspomniany wyżej mieszczanin Jasko Nonikowicz aktykował akt kupna domu na powinności zamkowej zarówno w księgach miejskich jak i przed urzędem zamkowym. Urząd zamkowy uczynił to na jego czołobitcie. AVAK, t. XVII, nr 58, s. 22; nr 160, k. 65-66. Jerzy Mikołajewicz Radziwiłł oddał dom na służbie kucharskiej szlachcicowi Iwanowi Timofiejowiczowi Pleszewicza Jurłowowi do łaski gospodarskiej. ML, ks. 10 [10], nr 61, s. 72.

¹⁸⁵ AVAK, t. VII, cz. IIA, nr 2, s. 61-62; nr 3, s. 62; nr 7, s. 68; J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 100-103, 106-109; З. Ю. Копыцкий, *Из истории общественно-политической жизни городов Белоруссии в XVI первой половине XVII вв.* [w:] *Труды Института Истории Академии Наук БССР*, вып. 3, *Сборник статей. Досоветский период*, Минск 1958, s. 17, 24-25.

dzali Grodno, mało znaczenie robocizna na rzecz zamku, rosły dochody z czynszu. Oczyszczanie ekonomii w najbliższej okolicy Grodna zawodziło ograniczaniem powierzchni, a następnie likwidacją folwarku horodnickiego. Reorganizacji uległa też jurydyka zamkowa. Włączono wtedy do niej tereny wiejskie: znaczną część obrębu Suche sióło (28 włók) wraz z zaściankami, teren byłego folwarku Horodnica (6 włók) oraz wieś Zarzycę (21 włók). Należy zaznaczyć, że już w czasie pomiaru włócznej przyłączono do jurydyki ogromny obręb Ryłowce (45 włók). Łącznie więc w 1680 r. jurydyka posiadała ponad 100 włók gruntów uprawnych. Z czasem zmienił się też sposób ich użytkowania.

W 1561 r. Sióło Zaniemonie (45 włók) zamieszkiwali wyłącznie rzemieślnicy. Każdy z nich w zamian za włókę ziemi wolną od opłat zobowiązany był do wykonywania swego rzemiosła na rzecz zamku królewskiego. Podobny charakter miało pobliskie sióło Bereh (Koszowniki), gdzie część gruntów (6 włók) przeznaczono „na służbę koszownicką, z których powinni kosze do wozów pospolitych robić”¹⁸⁶. Podział ziemi na poszczególne kunszty i wójta w Zaniemoniu wyglądał następująco:

„Na dojlida zamkowego mistrza dobrego, aby blisko zamku mieszkał włók ostawiono	2
Na wójta tego wójtostwa zostawiono	2
Skindelnikom... dla podbijania domów sindelami...	1
Strycharzom, co płyty do zamku robią	12
Bednarzom, co becзки do zamku robią	2
Mielownikom, co wapno palą	9
Mularzom, co murują	12
Rybołowom, co ryby do zamku dają	5”

Pomiara włóczna dość enigmatycznie określiła powinności rzemieślników zamkowych. Skądinąd wiemy jednak, że strycharze i wapiennicy zobowiązani byli do wykonywania swego rzemiosła na rzecz zamku przez 5 dni w tygodniu, począwszy od dnia św. Jerzego na wiosnę do św. Marcina jesienią. Zapewne również mularze pracowali na rzecz zamku sezonowo. „Mularstwo robią to jest w zamku i w folwarkach do oekonomiej należących mury wszelakie i kominy naprawują”¹⁸⁷. Zachowały się też wzmianki świadczące o tym, że mieszkańcy Ryłowców uczestniczyli w reparacji innych zamków. List królewski z 15 lutego 1561 r. nakazywał

¹⁸⁶ PKGE, cz. II, s. 106-109, 112-114.

¹⁸⁷ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 20-20v.

namiestnikowi grodzieńskiemu, panu Lwu Michajłowiczu posłać do zamku w Orszy 4 mularzy, 4 strycharzy i 4 mielowników. Inny, o kilka miesięcy późniejszy nakaz, wspomina kolejnych 2 mularzy i 2 strycharzy posłanych do tegoż zamku¹⁸⁸. Grodzieńscy rzemieślnicy uczestniczyli też w naprawach w zamku wileńskim¹⁸⁹.

Dziewięćdziesiąt lat później, w świetle rewizji z lat 1650-1651, sytuacja wyglądała już inaczej. Ryłowce traciły z wolna charakter wsi rzemieślniczej. Grunty czynszowe stanowiły już ok. 60% włók tego siola. Uległ też nieco zmianie rozkład włók na poszczególne profesje. Obrazuje to Tabela 7.

Tabela 7. Włóki rzemieślnicze i czynszowe we wsi Ryłowce w latach 1650-1651.

Profesja	Włóki			
	obciążone powinnościami rzemieślniczymi	czynszowe	razem	
strycharz	6	8	14	
wapiennik	3 ² / ₃	5 ¹ / ₃	9	
mularz	6	6	12	
rybak	-	5	5	
bednarz	-	2	2	
gontownik	-	2	2	
wójt	-	-	1	
Razem	włók	15 ² / ₃	28 ¹ / ₃	44
	%	35.6%	64.4%	100%

Źródło: NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 20-20v.

Oprócz rzemieślników grunty za czynsz dzierżawiły również inne osoby, jak się wydaje, głównie poddani ekonomiczni, ale również mieszczanie. Źródło wymienia Magdalenę Annę Zieleńską Pietraszewiczową, która trzymała po swym mężu w Ryłowcach na czynsz włókę wapiennicką na mocy listu rewizorskiego z 22 maja 1638 r., 2 włóki bednarskie za przywilejem Władysława IV datowanym w Warszawie 18 października 1646 r. oraz trzecinę wapiennicką bez tego rodzaju praw¹⁹⁰. Bez wątpienia była ona mieszczką, żoną pisarza ławniczego grodzieńskiego Kazimierza

¹⁸⁸ ML, ks. 564 [7], nr 10, s. 36; nr 34, s. 55.

¹⁸⁹ M. A. Ткачев, *Замки...*, s. 32.

¹⁹⁰ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 10v, 20-20v.

Pietraszewicza¹⁹¹. Mieszczaninem był też Jan Kącki, ojciec późniejszego burmistrza Piotra Kąckiego¹⁹². Trzymał on na czynsz w Ryłowcach włókę strycharską podobnie, jak Daniło Panasowicz, prawdopodobnie również mieszczanin¹⁹³.

Cel oczynszowania wyjaśnia reskrypt ekonoma grodzieńskiego, Krzysztofa Wiesiołowskiego z 15 stycznia 1630 r., którym nadał on 2 puste włóki bednarskie z placem za Niemnem w obrębie Ryłowce sławetnym Symonowi Petrasewiczowi i jego małżonce Katarzynie Jaworowskiej. Wspomina on „listowne rozkazanie JKMcI ... aby puste grunty oekonomiej grodzieńskiej ..., które dla różnych plag ... nawiedzonych opustoszałe są poddanym JKMcI rozdał ...”¹⁹⁴. W 1680 r. w Ryłowcach były już wyłącznie włóki czynszowe¹⁹⁵.

Podobnie zanikły robocizny w przyłączonych do jurydyki zamkowej: Zarzycy i Suchym Siole. Wcielenie Zarzycy do jurydyki zamkowej w Grodnie zaowocowało oczynszowaniem wsi oraz zniesieniem niemal wszystkich powinności roboczych. Według pomiaru włócznej jej mieszkańcy zobowiązani byli do dwóch dni roboczych na tydzień z włóki¹⁹⁶. Inwentarz z 1650 r. mówi już o 3 dniach pańszczyzny, stróży w zamku, koszeniu łąk dwornych, odwożeniu siana i zboża do spichrzów ekonomicznych i dawaniu podwód¹⁹⁷. Według rewizji z 1680 r. ośmiu gospodarzy osiadłych na 2 włókach, oprócz czynszu, zobowiązanych było tylko do posyłek z listami oraz do zaorania i ogrodzenia jednego ogrodu zamkowego dla podstarościego¹⁹⁸. Była to zmiana zasadnicza, ale pamiętać należy, że oczynszowano wtedy niemal całą ekonomię. Zniesienie pańszczyzny nie było więc efektem przyłączenia do jurydyki zamkowej, lecz oczywistą konsekwencją likwidacji folwarku horodnickiego, skutkiem ogólnej tendencji.

Tu również za przywilejami *jure colonorum* i konsensami królewskimi wkroczyła własność mieszczańska i szlachecka. Chronologicznie pierwszy ze znanych nam jest przywilej - konsens królewski z 2 września 1631 r. na ustąpienie 8 włók przez mieszczkę Annę Kudajewską miesz-

¹⁹¹ NAHB w Mińsku. F. 1761, op. 1, nr 1, k. 63v-65, 286-287.

¹⁹² NAHB w Mińsku. F. 1800, op. 1, nr 1, k. 71-71v.

¹⁹³ NAHB w Mińsku. F. 1882, op. 1, nr 1, k. 20-20v.

¹⁹⁴ BU Warsz., DR, nr 260 (niepaginowane).

¹⁹⁵ Ossolineum, nr 5620/II, s. 20.

¹⁹⁶ PKGE. cz. II, s. 65, 67.

¹⁹⁷ NAHB w Mińsku. F. 1882, op. 1, nr 1, s. 22v-23.

¹⁹⁸ LPAH w Wilnie. F. 110, op. 1, nr 3, k. 8.

czaninowi Foltynowi Pośpiechowi¹⁹⁹. Po jego śmierci w 1667 r. żona – Zofia Sikorska 1 v. Foltynowa Pośpiechowa, 2 v. Adamowa Ćwikliczowa przekazała 8 włók i 20 mórg synowi Kazimierzowi Pośpiechowi²⁰⁰. Wcześniej, 14 stycznia 1653 r. otrzymał on na nie przywilej *jure colonorum* od Jana Kazimierza²⁰¹. Inny mieszczanin, ławnik i późniejszy burmistrz, Foltyn Szulc przywilejem Władysława IV z 7 listopada 1642 r. otrzymał włókę z zaściankiem po aptekarzu i rajcy miejskim, Marcinie Fandebkeru²⁰². Jego małżonka Anna Dorzbachowna Szulcowa, posiadaczka na mocy confirmacji Jana Kazimierza (14 I 1668), odstąpiła w 1671 r. ten grunt swej córce i zięciowi²⁰³. 21 kwietnia 1645 r. Michał Heywart, muzyk królewski otrzymał 12 włók na mocy konsensu Władysława IV wydanego na ich ustąpienie Janowi Bylinie Śmiałkowi. Potem posiadała je jego żona Anna Gawrońszczanka za przywilejem *jure colonorum* wydanym 5 kwietnia 1652 r.²⁰⁴ Podobne przywileje otrzymywała też szlachta²⁰⁵. Z czasem, jak świadczą inwentarze z 1708 i 1712 r., to ona przejęła większość włók ekonomicznych w Horodnicy (Suche Siolo), a także Zarzycy. Grunty takie nadal jednak pozostawały pod jurysdykcją zamkową²⁰⁶.

W samym mieście powinności robocze pełnione przez mieszkańców placów podległych jurysdykcji zamkowej uległy znacznym ograniczeniom. W 1650 r. nie słyszymy już o żadnych domach i placach w mieście obciążonych powinnościami rzemieślniczymi. Jurydyczan nazywa się tam ogrodnikami. Zobowiązani oni byli do plewienia ogrodów (3 dni w roku) oraz do posprzątania zamku przed przyjazdem króla, umycia ław, stołów, posadzek oraz pomocy w kuchni²⁰⁷. Powinności robocze pojawiły się znowu wraz z przywróceniem przez Antoniego Tyzenhauza gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. W inwentarzu ekonomii z 1789 r. odnajdziemy specjalną ustawę określającą obowiązki jurydyczan zamkowych. Podzieleni oni zostali na dwie grupy. Grupa pierwsza składająca się z mieszkańców Horodnicy i Podzamcza zobowiązana była do gwałtów, plewidła, stróży. Ustawa z 1789 r. zastąpiła te powinności dobrowolną opłatą

¹⁹⁹ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 21.

²⁰⁰ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 152v.

²⁰¹ Ossolineum, nr 5620/II, s. 26.

²⁰² NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 21; F. 1761, op. 1, nr 1, k. 4, k. 63v-65, 127, 271; F. 1761, op. 1, nr 2, k. 163-163v; F. 1800, op. 1, nr 1, k. 57, 181-2.

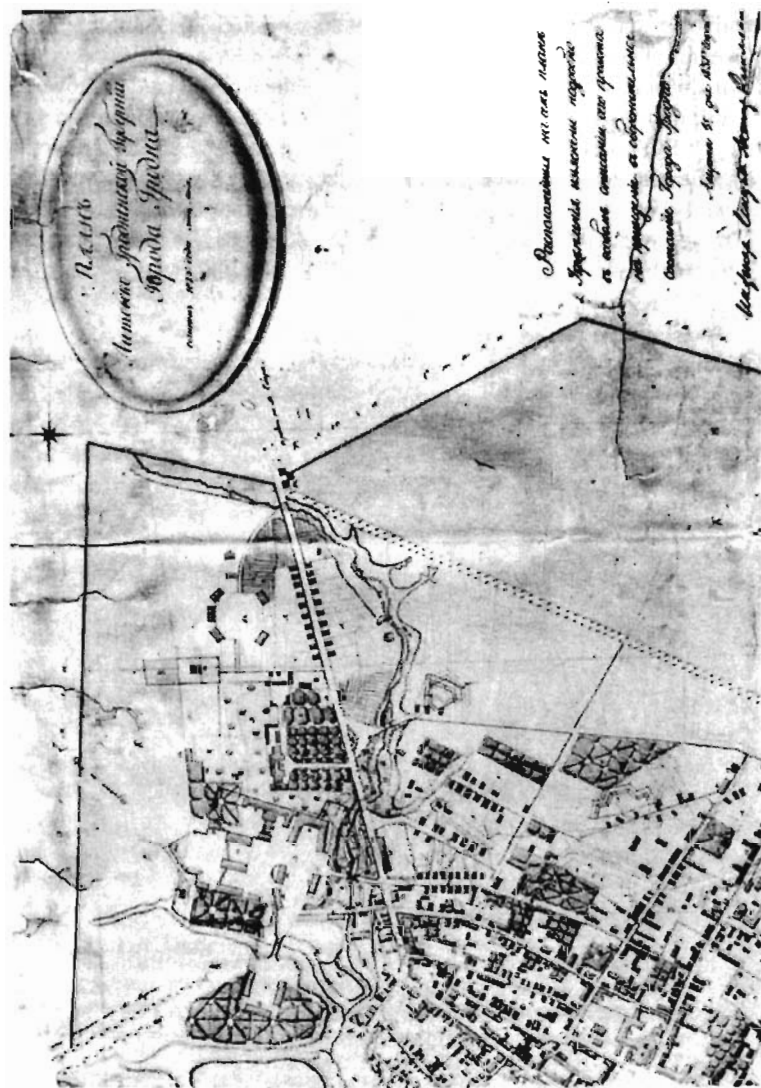
²⁰³ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 222.

²⁰⁴ Ossolineum, nr 5620/II, s. 27; NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 21v.

²⁰⁵ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 21v.

²⁰⁶ LPAH w Wilnie. Sa, nr 11 290, k. 3v; Sa, nr 11 291, k. 8.

²⁰⁷ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 18v; Ossolineum, nr 5620/II, s. 14.

Ilustracja 19. Fragment planu Grodna z 1823 r. RPWHA w Moskwie, F. 349, op. 12, nr 1486.

w wysokości 22 zł polskich. Obiecano też płacić za wymagane w razie potrzeby: sprzątanie zamku, rąbanie lodu i posługi kuchenne po 20 gr. dziennie. Przedmieszczeni zamieszkujący place Ryłowskie zobowiązani byli do ponoszenia większych ciężarów: jednej posyłki tygodniowo do 3 mil, dnia pańszczyzny w ogrodach klucza stanisławowskiego (od 1 IV do 31 IX), 4 gwałtów w czasie żniw (całą rodziną), 20 dni szarwarku rocznie. Od robocizn uwolnieni byli Żydzi. W 1789 r. wpływy za przymusowe robocizny wyniosły 601 zł 15 groszy. Nie wszyscy jurydycznie uiszczali opłatę w takiej samej wysokości 22 złotych. W inwentarzu przy poszczególnych placach opisano 100%, 50% lub 25% tej sumy²⁰⁸.

Ilustracja 20. Pieczęć magistratu miasta Grodna używana w latach 1792-1799. Napis na otoku: PIECZEC MAGISTRATU MIASTA WYDZIAŁOWEGO WOLNEGO RZPLTEY GRODNA. Średnica 51.5 mm, BU Warsz., nr 260 [bez paginacji].

²⁰⁸ LPAH w Wilnie. Sa. nr 11 307, k. 367-369, 371v.

Rozdział V

JURYDYKA STAROŚCIŃSKIE

Place Kahalne

Ludność żydowska w Grodnie podlegała jurysdykcji starościńskiej bez względu na to, na którym placu zamieszkiwała. Samorząd kahalny był poddany zwierzchniej władzy starosty (w praktyce podstarościego, namiestnika) jako przedstawiciela władzy królewskiej. Staroście podlegała też najstarsza część terenu dzielnicy żydowskiej, zwana najczęściej placami żydowskimi lub kahalnymi, rzadziej jurysdyką starościńską.

Grodzieńską gminę żydowską zaliczyć należy do najstarszych na Litwie. Zdaniem Krzysztofa Pietkiewicza przed 1495 r., kiedy to Aleksander Jagiellończyk wygnał Żydów z Litwy, w jej granicach istniały tylko 2 gminy żydowskie w Brześciu i Grodnie¹. 22 marca 1503 r. Żydzi grodzieńscy uzyskali przywilej zezwalający im na powrót do miasta obdarzonego już wtedy przywilejem magdeburskim. Miano im zwrócić majątek: domy, folwarki, pola, łąki, cmentarz i miejsce po szkole żydowskiej². Po wygnaniu nadano je, jak mówi jeden z dokumentów, panom, kniaziom i mieszczanom. Otrzymali je m. in.: biskup wileński Wojciech Tabor, diak gospodarski Sysoj³. Przywilej magdeburski z 1496 r. włączył do miasta „miejsca puste żydowskie”⁴. Przekazanie dóbr pożydowskich zapewne wzbudziło pewne opory, bowiem w 1507 r. król Zygmunt I, potwierdzając Żydom przywilej na zwrot domów i kramów na Rynku, nakazał im oddać chrześcijańskim właścicielom poniesione koszty⁵.

---

¹ K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XVI i XVII wieku*, Poznań 1995, s. 164.

² DiR, t. I, nr 39, s. 62-63.

³ DiR, t. I, nr 29, s. 54; nr 30, s. 54-55; nr 40, s. 63-64.

⁴ AVAK, t. VII, cz. 2A, nr 1, s. 60.

⁵ ML, ks. 8 [8], nr 271, s. 227; DiR, t. I, nr 50, s. 73-75; E. Орловский, *Гродненская Старина. Ч. I Гор. Гродна*, Гродно 1910, s. 47-48.

Granica dzielnicy żydowskiej nie została wtedy określona. Wszystko wskazuje, że była ona „płynna”. Generalnie jednak Żydzi skupiali się na terenie w pobliżu synagogi. W 1549 r. Bona rozsądzała spory między nimi a mieszczanami grodzieńskimi. Ci ostatni skarżyli się między innymi na to, że Żydzi kupując domy od chrześcijan, nie chcieli z nich pełnić powinności miejskich i wyłamywali je spod prawa miejskiego. W odpowiedzi Żydzi stwierdzili, że dotyczyło to obu stron konfliktu. Rozsądzając spór, królowa zatwierdziła istniejący stan własności. Zakazała Żydom nabywania domów miejskich bez pozwolenia królewskiego. Ci z nich, którzy kupiliby domy na mocy takiego zezwolenia, mieli pełnić z nich powinności miejskie. Dokument ten wyznaczał więc granicę dzielnicy żydowskiej, której mieszkańcy nie byli zobowiązani do takich opłat. Inna skarga dotyczyła udziału Żydów w płaceniu serebszczyzny, którą ustalono wtedy na 17%. Może procent ten w jakiś sposób odzwierciedla stosunek ilościowy obu grup ludności lub stosunek posiadanych przez nich domów?⁶

Zasadniczo jednak pierwszych dokładniejszych danych co do liczby i lokalizacji żydowskich nieruchomości w Grodnie dostarczyła nam pomiarowa włóczna (1558). W mieście odnotowano wtedy ok. 65 placów żydowskich. Według rejestru pomiarowy Żydzi zamieszkiwali przy ul. Zamkowej, Ciasnej, Szkolnej i ul. Nad rowem Horodnicy. Posiadali także pojedyncze działki i domy w innych częściach miasta. W świetle tego źródła obszar dzielnicy żydowskiej wyraźnie zakreślony został ulicą Zamkową i rzeczką Horodnicą. W tymże ograniczeniu, przy ul. Szkolnej oznaczono też parcelę, gdzie stała synagoga⁷. Lokalizację bożnicy pokrywającą się

⁶ DiR, t. I, nr 352, s. 333; AVAK, t. I, cz. II, nr 20, s. 211-212.

⁷ PKGE, cz. II, ul. Oliskowska: 1) Abram Schadzie; ul. Zamkowa: 2) Moszko Doktorowicz, 3) Morduchay Doktorowicz, 4) Ochron Schudziez, 5) Abra Schudziez, 6) Pieszach Schudziez, 7) Żdrach Choroskowiez, 8) Abram Choroskowiez, 9) Dawid Szklarz, 10) Hia Koszko Doktorowicz, 11) Chasko Łazarowicz, 12) Chaim Jakubowicz, 13) Moszko Schudziez, 14) Moszko Bogdanowicz; ul. Szkolna: 15) Breyma Kantorowa, 16) Mordus Moczowiez, 17) Mysan Chackowicz, 18) Szłoma Chankowicz, 19) Szłoma Chankowicz, 20) Azon Pszczołczyc, 21) Izrael Schudziez, 22) Smochno Chalkiewicz, 23) Dobrusa Aronowa, 24) Horko Horazyczyc, 25) Czhancko Izraelowicz, 26) Nahim Jakubowicz, 27) Tobijasz Abrahamowicz, 28) Chaczko Manczyc, 29) Josko Krzywon; ul. Ciasna: 30) Josko Mosiejewicz, 31) Jakob Aurynowicz, 32) Jorosiej Machajewicz, 33) Miesin Kochwanowicz, 34) Horko Chainowicz, 35) Izmojto Schalnicz, 36) Łazarz Majrowicz, 37) Abram Haroszowiez, 39) Pieszach Mordusiewicz, 40) Morchay Tuschnowicz, 41) Chrapujec Żyd, 42) Morduchay Bogdanowicz, 43) Abram Schiatokowicz, 44) Dom Naszanców, 45) Mosko Zarowicz, 46) Alia Auronowicz, 47) Nachmasz Morduchajewicz, 48) Jeymin Marchajewicz, 49) Dawid Morduchajewicz; ul. Nad rowem Horodnicy: 50) Izak Achronowicz, 51) Pielinak

z późniejszymi planami miasta potwierdzono również wzmianką z 1585-1586 r.⁸ oraz przywilejem królewskim, który zezwalał w tym samym miejscu co poprzednio wymurować świątynię po pożarze z 1617 r.⁹ Synagogę grodzieńską odnajdziemy na licznych planach miasta, gdzie odznaczono ją jako murowany budynek zbudowany na planie kwadratu. Być może zaznaczone na niektórych planach budynki najbliższe bożnicy to tzw. przyszkółki. Wiemy, że część z nich zniszczył pożar w 1782 r.¹⁰

Przywilej Zygmunta III z 1619 r. ograniczył wolność osiedlania się Żydów poza dzielnicą żydowską, zabraniając kupowania domów i placów ponad stan posiadania z 1617 r. Stanowiącą granicę getta ulica Zamkowa miała być również wolna od zabudowy żydowskiej. Zakaz potwierdzili kolejni władcy¹¹. Formalnie ograniczono więc możliwość osiedlania się Żydów do terenów getta, którego granicę stanowiły: ul. Zamkowa, Stary Zamek, Rynek Niemiecki oraz rów Horodniczanki. Zakaz ten, choć nie zawsze przestrzegany, uwarunkował charakter dzielnicy żydowskiej. W świetle zachowanych spisów i materiałów kartograficznych jawi się nam ona jako najgęściej zabudowana w mieście¹². Ograniczenia wprowadzone przez Bonę, a następnie wydany w 1619 r. zakaz nabywania przez Żydów domów i placów był zapewne jedną z przyczyn powstania falsyfikatu wydanego rzekomo grodzieńskim Żydom przez Witolda w 1389 r. Opisaną tam dzielnicą żydowską odzwierciedla najprawdopodobniej stan posiadania nie wcześniej niż połowa XVI w.¹³

Archilowicz, 52) Moszko Jakowowicz, 53) Zawol Szmojłowicz, 54) Izrael Sienkowicz, 55) Ichudko Auronowicz, 56) Iłasz Manachimiewicz; Rynek Niemiecki: 57) Plac pusty Abrama Żyda, 58) Szpitala Żydowskiego; ul. Mimo dwór pana Chaleckiego do Niemna: 59) Dom Żyda Nachmana; ul. Za Worobiejem: 60) Dom Meilożej; ul. Sadownicka: 61) Josko Żyd, 62) Dom Żyda Chajma; Rynek Zaniemeński: 63) Abram Tudzic, 64) plac z synagogą.

⁸ J. Morgensztern, *Regesty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1574-1586)*, „Biuletyn ŻIH” 1963, nr 47-48, nr 99, s. 128.

⁹ AVAK, t. I, cz. II, nr 22, s. 217-219. Trudno jest orzec, czy przed 1617 r. budynek bożnicy był murowany czy drewniany. Podobno w latach 1575-1578 wzniesiono murowaną synagogę. A. Bersohn, *Słownik biograficzny uczonych Żydów polskich XV, XVII, XVIII wieku*, Warszawa 1906, s. 32. Przywilej z 1619 r. wyraźnie jednak mówi, że przed pożarem bożnica była drewniana.

¹⁰ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 6, k. 759; LPAH w Wilnie, SA, nr 3939, k. 1034v-1035.

¹¹ AVAK, t. I, cz. II, nr 22, s. 217-219; nr 23, s. 220-221; nr 24, s. 222-224; nr 24, s. 225-228, nr 26, s. 229-233.

¹² RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 873; SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6, nr 5a.

¹³ DiR, t. I, nr 2, s. 26-28; *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386-1430*, oprac. J. Ochmański, Warszawa-Poznań 1986, s. 180-181.

Zakaz przyczynił się również do wykorzystywania przez Żydów możliwości osadniczych, które stwarzały jurydyki szlacheckie i duchowne. W re wizji w 1680 r. odnotowano, że mieszkali oni na placach: biskupich, dominikańskich, Tymińskiego i Potockiego¹⁴. Skądinąd wiemy, że licznie zamieszkiwali również na jurydyce farnej, gdzie w 1662 r. zajmowali 25 placów, oraz na jurydyce Sołohuba na Przedmieściu Zaniemeńskim¹⁵. W 1672 r. wspomina się dom żydowski stojący na placu Potockich¹⁶. Analiza planu miasta z 1780 r. wykazała, że pod koniec XVIII w. domy żydowskie z reguły stały na cudzych działkach¹⁷. Podobnie było również w Wilnie¹⁸.

Osiadanie starozakonnej ludności miasta na terenie jurydyk szlacheckich i duchownych doprowadziło w kilku przypadkach do sporów kompetencyjnych między jurysdykcjami. Wiemy o konflikcie między jurysdykcją plebańską a starościńską. W 1672 r. podproboszczy i dziekan grodzieński protestował przed sądem wójtowsko-ławniczym na Kazimierza Kobylańskiego, namiestnika starościńskiego, przeciwko niesłusznemu pociąganiu Żydów zamieszkujących jurydyki farne przed swój sąd, pobieranie od nich opłat sądowych i pokłonów i zmuszanie ich do pębienia warty nocnej¹⁹. Skądinąd wiemy, że również później proboszcz grodzieński rezerwował sobie pełną jurysdykcję nad żydowskimi mieszkańcami jurydyk proboskich²⁰. Ich osiedlanie się na jurydykach stanowiło też przyczynę sporu jurysdykcyjnego w ramach samorządu żydowskiego. Żydzi mieszkający na jurydyce Jana Dowoyny Sołohuba i Teresy z Ogińskich, podskarbih litewskich na Przedmieściu Zaniemeńskim, zasłaniając się protekcją pana gruntowego, wybudowali na ziemiach jurydycznych synagogę, podejmując próbę oderwania się od kahału grodzieńskiego. W 1741 r. starszyzna kahałna skarżyła podskarbiostwo oraz zamieszkałych na ich jurydyce Żydów o niepłacenie podatków kahałnych, nieprzykładanie się do podatków publicznych, bezprawne postawienie synagogi, ubój rytualny,

¹⁴ Ossolineum, nr 5620/II, s. 43-57.

¹⁵ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3968, k. 24v-25; AVAK, t. V, cz. II B, nr 28, s. 330-331.

¹⁶ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 2, k. 313-313v.

¹⁷ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1; I. Трусов, *Некоторые источники, как зеркала социальных, культурных и национальных перемен в Гродно XVI-XVIII вв.*, „Наш Радавод”, кн. 7, Гродна 1996, s. 225.

¹⁸ J. Maroszek, *Ulice Wilna w XIV-XVIII wieku*, „KHKM” 1999, nr 1-2, s. 177.

¹⁹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 2, k. 276-277.

²⁰ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3985, k. 16 v.

udzielanie ślubów, obrzezywanie dzieci²¹. Podobną skargę dotyczącą uchylania się Żydów zaniemeńskich od płacenia składek kahalnych odnotowano również w 1790 r.²² Rok później, gdy Komisja Cywilno-Woj-skowa Powiatu Grodzieńskiego wzywała Żydów zaniemeńskich do złożenia raportu o ludności, nazywa się gminę zaniemeńską podkahalkiem grodzieńskim, a rabina – podrabinkiem²³.

Skarga z 1741 r. to pierwsza znana nam wzmianka źródłowa tycająca się powstania drewnianej, barokowej bożnicy zaniemeńskiej. Rysunek tej pięknej świątyni zamieścił Józef Jodkowski, datując budowlę na wiek XVII²⁴. Natomiast Maria i Kazimierz Piechotkowie na podstawie jej konstrukcji określili czas powstania zgodnie z odczytanymi na bimie datami (1749, 1754) na poł. XVIII w.²⁵ Termin ten pośrednio potwierdza nam również datacja pinkasu bractwa badawczo-religijnego przechowywanego przed wojną w synagodze zaniemeńskiej (zwanej wówczas Wielką)²⁶. Porównanie planów miasta z 1780 i 1824 r. pozwoliło na dokładne zlokalizowanie świątyni. Znajdowała się ona przy ul. Hornickiej, na placu należącej do jurydyki Ogińskich, określonym przez legendę do planu jako działka Mendela Leyzorowicza²⁷. Bożnice o podobnej konstrukcji, ze zrębowymi ścianami i wielokondygnacyjnymi mansardowymi dachami tworzą tzw. grupę białostocko-grodzieńską. Należą do niej bożnice m. in. w: Suchowoli, Janowie, Wołpie, Zabłudowie, Sopoćkiniach, Jeziorach, Sidrze i Wasilkowie²⁸. Pod koniec XVIII w. na Zaniemniu działała jeszcze

²¹ NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 30, k. 118-118v, 155-155v; AVAK, t. V, cz. II B, nr 28, s. 330-331.

²² LPAH w Wilnie, F. 11, op. 2, nr 286. Skargę tę cytuję w artykule: *Lewobrzeżne Grodno w XIV-XVIII w. Stan wiedzy i postulaty badawcze*, „Gryfita. Białostocki Magazyn Historyczny” 1999, nr 20/21, s. 12. Tamże na s. 8 zamieszczam fotografię bożnicy autorstwa J. Jodkowskiego.

²³ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 6910, k. 1[druk]. Gminy zaniemeńskiej nie nazywa się przykahalkiem w „Compendium Głównych Żydowskich 1765 r.”, gdzie figuruje tylko kahal grodzieński z 2418 głowami. LPAH w Wilnie, Sa 3739, k. 5. Również rejestry wyboru głównego z przykahalków i partykularzy gminy grodzieńskiej z lat 1761-1764 nie wspominają go. LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5864, k. 1-11.

²⁴ J. Jodkowski, *Grodno*, Wilno 1923, s. 104-105.

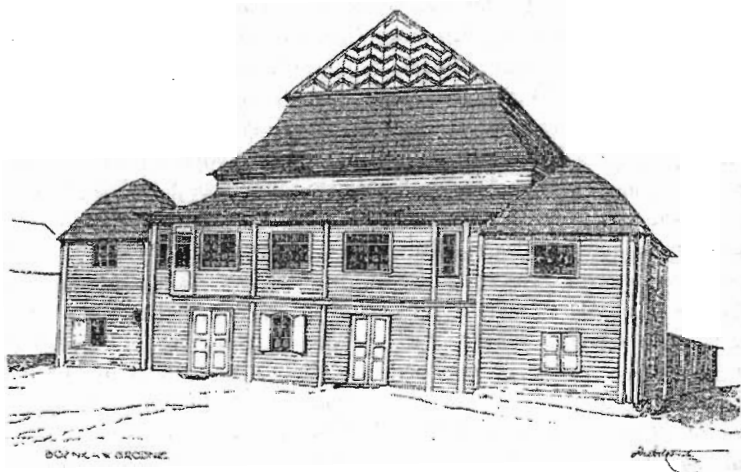
²⁵ M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bożnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996, s. 199-205.

²⁶ B. Brozd, *Archiwa żydowskie w Grodnie*, „Ateneum Wileńskie” 1938, R. XIII, s. 246.

²⁷ RPWA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1; F. 1293, op. 1, nr 162, k. 1.

²⁸ M. i K. Piechotkowie, *Bramy...*, s. 199-205; Tychże, *Bożnice drewniane*, Warszawa 1957, s. 42-43; Z. Gloger, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. 1.

druga synagoga. W powstałym przed 1784 r. spisie placów Przedmieścia odnotowano szkołę żydowską wraz z przyszkółkiem na placu Ogińskiego oraz szkołę żydowską na jurydyce Radziwiłłów. W tymże źródle zanotowano również 2 szkolników: Hirszka Szkolnika i Szymela Szmoyłowicza²⁹. Wszystko wskazuje na to, że pod koniec XVIII w. funkcjonowały w mieście 3 synagogi.

Ilustracja 21. Synagoga zaniemeńska tzw. Wielka, rys. J. Jodkowski [w:] J. Jodkowski, *Grodno*, Wilno 1923, s. 105.

Dzięki kilku spisom sporządzonym w drugiej połowie XVIII w. możliwa jest w miarę dokładna analiza własności żydowskiej w mieście w II poł. XVIII w. Najpełniejszy jest spis z 1782 r. opracowany po pożarze dzielnicy żydowskiej. Wymienia on 97 budynków, które całkowicie spłonęły, uległy znacznemu uszkodzeniu lub zostały rozrzucone podczas gaszenia pożaru, który 1 maja tego roku spustoszył teren od ul. Zamkowej w kierunku północno-wschodnim aż do kościoła i klasztoru dominikanów. Ponadto wymienia on 112 budynków uratowanych od ognia, w których żydowscy mieszkańcy ponieśli w pożarze nieznaczne straty³⁰. Nie

Warszawa 1907, s. 11; T. Wiśniewski, *Bożnice Białostocczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 156-158, 184-185, 191-193, 201-207.

²⁹ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5819, k. 1-3v.

³⁰ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3939, k. 1025-1049. O pożarze z 1782 r. zob. też ODZ w Warszawie, Teki Glinki, teka 316, s. 51.

był to pierwszy spis sporządzony po pożarze dzielnicy żydowskiej. Po pożodze miasta z 1753 r. odnotowano 53 spalone budynki żydowskie, w tym 4 kamienice³¹. W innym spisie dokonany po pożarze z 4 maja 1672 r., w którym spłonęły 202 budynki w śródmieściu grodzieńskim, wymienia się szczegółowo 27 domów żydowskich (w tym 4 kamienice), wiele żydowskich browarów oraz wzmiankuje wiele innych domów chrześcijańskich i żydowskich „do różnych jurysdykcji należących”³². Jednakże spis z 1782 r. był wyjątkowy, wymieniał bowiem również zabudowania, które ocalały³³.

Łącznie w 1782 r. (przed pożarem) w Grodnie stało 255 budynków należących do Żydów. Ogromna ich większość zlokalizowana była w części miasta między ul. Zamkową, kościołem farnym, ul. Wileńską a rzeczką Horodniczańką, a więc na terenie znanej z wcześniejszych źródeł dzielnicy żydowskiej oraz na pn.- wsch. od niej, na terenie jurydyk: proboskich, dominikańskiej, Wołpińskiej, Potockich. W tymże ograniczeniu stało 74% domów należących do Żydów. Dzielnica żydowska zachowywała do końca epoki nowożytnej charakter zwartej getta, o gęstej zabudowie i wyraźnie etnicznie odmiennym od reszty miasta charakterze. Żydzi, którzy decydowali się osiedlić poza nią, zajmowali z reguły tereny mu najbliższe, na sąsiednich, bliskich boznicy jurydykach kościelnych i szlacheckich. W pozostałych rejonach miasta nieruchomości żydowskie były nieliczne. W 1782 r. poza gettem odnotowano: 27 budynków na ul. Podolskiej, 6 na Złotarskiej, 8 na Bernardyńskiej, 4 na Dziemianowskiej, 6 po wschodniej stronie ul. Wileńskiej, 14 stało wreszcie po południowej stronie ul. Zamkowej i przy ul. Metropolitarniej. Lokalizacji dwóch domów nie udało się ustalić. W spisie wymienione zostały również budynki szlacheckie zamieszkałe przez Żydów. Starozakonni osiedli we dworzech: Jeleńskiego, Stryjeńskiego, Alexandrowiczów, Tyzenhauza, w kamienicy Alexandrowiczów, w karczmach: Stryjeńskiej, Rzewuskiego, Wala³⁴. Również w innych spisach odnotowujemy tenże fakt, np. w spisie kontrybucyjnym z 1794 r. wymieniono 31 domów chrześcijańskich zamieszka-

³¹ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 200, k. 1. Trzy spalone kamienice żydowskie wymienia również inny powstały wówczas spis, *Wiadomość o pożarze zdarzonym 1753 roku w Grodnie*, [w:] *Ōndyna Druskiennickich Źródeł*, Grodno 1846, s. 35-36.

³² NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 2, k. 310-310v. Datę dzienną ustalono na podstawie wzmianki, że tego dnia spłonęła wymieniona w spisie kamienica Ćwikliczowska. Tamże, k. 310v.

³³ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3939, k. 1050.

³⁴ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3939, k. 1025-1052v.

tych wspólnie przez Żydów i chrześcijan bądź przez samych Żydów (w tym 2 pałace, 5 kamienic, 3 karczmy)³⁵.

Nieco odmiennie przedstawia się własność w lewobrzeznej części miasta zwanej Przedmieściem Zaniemeńskim. Dysponujemy tu spisem domów powstałym przed 1784 r. Na Zaniemniu było wówczas 100 budynków żydowskich (w tym 3 karczmy i 2 szkoły), 6 browarów i słodownia żydowska. Żydzi stanowili większość mieszkańców³⁶. Podobnie według spisu z 1794 r. $\frac{2}{3}$ mieszkańców Zaniemnia było Żydami³⁷.

W sumie Żydzi grodzieńscy w 1782 r. dysponowali, według moich wyliczeń, 355 domami. Podobne liczby podaje sumariusz dymów z 1790 r., w którym odnotowano 334 dymy żydowskie i spis kontrybucyjny z 1794 r. (383)³⁸.

Działki na jurydyce starościńskiej zwane kahalnymi zaznaczono na planie z 1780 r.³⁹ Inne źródła nazywają je jurydyką królewską lub szkolną⁴⁰. W 1789 r. odnotowano na działkach kahalnych 83 dymy, w tym: 6 kamienic, 2 dworki i jedną karczmę. W tym czasie zaledwie co czwarty dom żydowski stał na jurydyce starościńskiej⁴¹. Wcześniejsze dane z 1775 r. mówią nam zaledwie o 39 dymach kahalnych, nie są to jednak zbyt dokładne informacje⁴².

Przedmiotem sporu między magistratem a Żydami były parcele położone bezpośrednio przy ul. Zamkowej. Żydzi zamieszkiwali ją po obu stronach. Fakt ten odnotowano w wielu źródłach z XVI-XVIII w. Niekiedy wręcz nazywa się ją ul. „Żydowską z Rynku do zamku”⁴³. Magistrat

³⁵ J. Urwanowicz, A. Woltanowski, *Grodno w 1794 r.: miasto i ludność*, [w:] *Miasto – region – społeczeństwo. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, Białystok 1992, s. 114.

³⁶ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5819, k. 1-3.

³⁷ J. Urwanowicz, A. Woltanowski, *Grodno w 1794 r.: miasto i ludność*, s. 112.

³⁸ *Spis mieszkańców Grodna z 1794 r.*, oprac. J. Urwanowicz, [w:] *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność* (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku), pod red. A. Woltanowskiego i J. Urwanowicza, Białystok 1997, s. 63-171; J. Urwanowicz, A. Woltanowski, *Grodno w 1794 r.: miasto i ludność*, s. 114-115; Tychże, *Struktura majątkowa i społeczna ludności powiatu grodzieńskiego w ostatnich latach Rzeczypospolitej szlacheckiej*, „KHKM” 1988, nr 1, s. 87.

³⁹ RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1.

⁴⁰ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3939, k. 1046; NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 18, k. 362.

⁴¹ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5819, k. 1-3.

⁴² NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 4, k. 4v.

⁴³ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 2, k. 362; nr 8, k. 427; F. 1882, op. 1, nr 4, k. 1-1v; RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872, k. 1; LPAH w Wilnie, Sa, nr 3939, k. 1025-1033; PKGE, cz. II, s. 39-40.

uznawał te place za miejskie i domagał się z nich czynszu oraz pełnienia powinności miejskich. Żydzi uważali tereny za kahalne, a więc zwolnione od takowych zobowiązań. Sprzeciw magistratu wywoływała również sprzedaż położonych tam działek i domów w ręce szlacheckie, szczególnie na rzecz położonej tam jurydyki Massalskich. W 1786 r. magistrat pozywał Żydów przed asesorię, oskarżając ich o bezprawne zagarnięcie 40 parceli przy ul. Zamkowej i wyprzedanie większości z nich w ręce szlacheckie⁴⁴.

••

Jurydyka Wołpińska

Kazimierz Jagiellończyk nadał Wołpę Olechnie Sudymontowiczowi w 1449 r. Zofia Sudymontowiczówna wniosła te dobra w posagu księciu Aleksandrowi Juriewiczowi Holszańskiemu. Następnie Wołpę dziedziczył jego syn Paweł, biskup łucki i brzeski, a potem wileński. Biskup Paweł Holszański darował majątność królowi, który jednak zatwierdził mu na niej dożywocie. Po śmierci biskupa (zm. 4 września 1555 r.) majątek przeszedł na króla⁴⁵. Po dołączeniu doń Dubna i Starego Dworca utworzono tu najbogatsze w powiecie wołkowyskim starostwo niegrodowe⁴⁶. Należał do niego klucz Kołodziej w powiecie grodzieńskim⁴⁷.

W skład starostwa wchodziła również jurydyka w Grodnie zwana Wołpińską lub placami Wołpińskimi. W sumariuszu rejestru pomiary odnotowano 15 działek należących do niej. W rejestrze udało się wyróżnić 12 z nich. Położone one były przy ul. Wileńskiej, Niemieckim Rynku, ul. Z Niemieckiego Rynku do rzeczki Horodnicy, ul. Z boku Rynku Nie-

---

⁴⁴ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 13, k. 862-864, 882-884, 976-979, 1114-1115; AVAK, t. V, cz. III B, nr 17, s. 313; nr 30, s. 338.

⁴⁵ ML, ks. I [1], nr 51, s. 32; nr 297, s. 71; nr 370, s. 83-84; nr 374, s. 84; nr 377, s. 84-85; nr 379, s. 85; nr 381, s. 85; nr 384, s. 86; nr 413, s. 89; nr 617, s. 125-126; nr 618, s. 126; J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku przez Józefa Wolffa*, Warszawa 1895, s. 101-104; Tenże, *Pacowie. Materiały historyczno-genealogiczne ułożone i wydane przez Józefa Wolffa*, Petersburg 1885, s. 22-23; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 86-87.

⁴⁶ W. Karpyza, *Kościół w Wołpie*, „Białostoczczyzna” 1990, nr 4, s. 26.

⁴⁷ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 7, k. 539-541; PKGE, cz. I, s. 22; SG, t. XIII, Warszawa 1893, s. 913. J. Śliwiński, *Z dziejów włości gospodarskich w powiecie grodzieńskim (Dubna, Skidla i Zerostawki) od XV do XVI wieku*, [w:] *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2002, s. 142-143. Podejrzenia, że początkowo cała włość wołpińska położona była w pow. grodzieńskim.

mieckiego do ul. Wileńskiej⁴⁸. Można podejrzewać, że jurydykę Wołpińską stworzył książę Aleksander Juriewicz Holszański, pełniąc urząd starosty grodzieńskiego w latach 1485-1505⁴⁹. Może po części utworzono ją na placach pożydowskich?

Jurydyka Wołpińska zarządzana przez starostów wołpińskich istniała zatem od momentu nadania praw miejskich aż do końca okresu nowożytnego. Na planie miasta z 1780 r. odnotowano place Wołpińskie przy tych samych ulicach co w czasie pomiaru: Rynku Niemieckim (nr 331), ul. Z Rynku Niemieckiego do Horodnicy (nr 336-339), ul. Z boku Niemieckiego Rynku do ulicy Wileńskiej (nr 372-377). W porównaniu z rejestrem pomiaru nie odnajdziemy ich jedynie przy reprezentacyjnej ul. Wileńskiej. Jurydyka straciła je na rzecz dominikanów i szpitala św. Ducha, któremu nadał je w 1619 r. ówczesny starosta wołpiński⁵⁰. W lustracji z 1789 r. odnotowano na jurydyce 12 dymów⁵¹.

---

⁴⁸ PKGE, cz. II, s. 28, 44-45: 1) Jan Gersjan Wołpiński, 2) Iwan Niekrasowicz, 3) Stanisław Jarupowski, 4) Marcin Miesoyed, 5) Dosia Borczanka, 6) Stanisław Chlebnik, 7) Maciej Seytka, 8) Jan Jankowski, 9) Szchyrzko Piłownik, 10) Wasil Hryncowicz 11) Jan Jankowski, 12) Jurko Klunowicz.

⁴⁹ K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 86. Jednoznacznym źródłowym potwierdzeniem posiadania jurydyki przez Holszańskich jest list biskupa Pawła z 1529 r., w którym zatwierdził on synom swego zmarłego sługi Jerzego Łotwina posiadanie działki w Grodnie oraz ziemi Jankowszczyzny podarowanych mu przez swą matkę Sofię, która po śmierci Aleksandra Holszańskiego zarządzała Wołpą. Annusa Łotwina, potomka Jerzego odnotowano w rejestrze pomiaru włócznej wśród jurydyczan wołpińskich. *Отисание рукописного отделения Виленской Публичной Библиотеки*, вып. 2, Вильна 1897, s. 21; PKGE, cz. II, s. 92.

⁵⁰ NAHB w Mińsku, F. 1761, op.1, nr 25, k. 460v-461.

⁵¹ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5820, k. 1-1v. W lustracji z 1775 r. odnotowano jedynie 6 dymów wołpińskich. NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 4, k. 1.

GRODNO w 1753 r.

Ilustracja W 3. Grodno w 1753 r.

Ilustracja W 4. Fragment planu Grodna z 1753 r.
z jurydyką karmelitów bosych.

Rozdział VI

WSIE MIEJSKIE GRODNA W XVI-XVIII W.

Sioło miejskie, wieś miejska, folwark miejski – pojęcia oznaczające osadę podległą prawu miejskiemu odnajdujemy często w źródłach dotyczących się miasta Grodna. Pomiarą włóczna nazywa te osady siołami miejskimi¹. Księga miejska z lat 1638-1644, pierwsza chronologicznie z zachowanych do dziś, nazywa je również siołami lub wsiami. Czasami jednak pojawiało się też określenie dodatkowe: „folwarki miejskie”². Kolejne księgi miejskie z XVII w. stosowały te same nazwy, czasem zaś je w ogóle pomijały jako rzecz oczywistą³. W wieku następnym osady te określane były często jako przedmieścia, jak np. w zachowanych fragmentach rachunków miejskich z lat 70.⁴ Wszystkie te terminy były tożsame. Każdy z nich określał obręb gruntu i istniejące w ich granicach osady podlegające jurysdykcji miejskiej. Wydaje się jednak, że najlepsze opisowe określenie zastosowano w rewizji z 1680 r. Jest w niej mowa o: „wsiach, folwarkach i włókach” miasta Grodna, a więc właśnie o tym, czym one były, o obrębach miejskiego gruntu i sposobie ich zagospodarowania⁵.

Źródeł do dziejów wsi miejskich Grodna jest wiele. Zachowane akta miejskie zawierają dużo wzmianek o nich. Są to jednak przeważnie akty kupna-sprzedaży dotyczące się transakcji nabycia niewielkich kawałków ziemi, intronisje, czasem testamenty mieszkańców tych osad. Ta mnogość dokumentów okazuje się jednak nieprzydatna do uchwycenia całościowej sytuacji. Nieliczne są za to źródła mówiące o wszystkich siołach miejskich w jednym momencie chronologicznym, spisy gruntów czy

¹ PKGE, cz. II, s. 65-90.

² NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1, np. k. 127, 177, 212, 274, 277, 278v, 282, 289.

³ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 2, k. 12, 15, 85, 88v, 126, 128, 196, 209, 363, 401v, 424; nr 3, np. k. 35v, 38v, 56v.

⁴ NPAH w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 6, k. 1082, 1086-1087, 1089, 1092, 1095, 1106, 1108, 1110, 1112, 1114, 1116.

⁵ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 17v-18v.

mieszkańców. Takim jedynym, w istocie „pełnym” źródłem jest tylko pomiaru włóczna. Wymienia ona wszystkie wsie i grunty należące do miasta Grodna, opisuje ich granice, właścicieli poszczególnych włók i rezów oraz ich powinności względem skarbu królewskiego⁶. Jej przydatność zwiększa fakt, iż zachowało się graficzne przedstawienie tych terenów. Jest nim mapa ekonomii grodzieńskiej z 1781 r. Źródło to pozwoliło wyjaśnić wiele niezbyt dzisiaj jasnych sformułowań pomiaru. Porównanie opisu granic wsi miejskich z okresu pomiaru z mapą z 1781 r. wykazało zresztą, że zmiany zaszele w XVII-XVIII w. były niewielkie⁷. Pozwala to na identyfikację siół miejskich oraz ich graficzne przedstawienie. Stanowi też podstawę do uchwycenia dalszych przemian. Z innych źródeł warto wymienić inwentarze ekonomii grodzieńskiej z 1650⁸, 1680,⁹ 1708¹⁰ i 1712 r.¹¹ Tyczą się one wsi miejskich, bowiem czynsz z gruntów miejskich stanowił dochód stołu królewskiego. Zachował się również fragment bardzo dokładnej rewizji gruntów we wsiach miejskich z początku XVIII w. (przed 1721 r.)¹².

Uposażenie miasta

Pomiaru wymienia kilkanaście obrębów miejskich leżących po obu stronach Niemna. Na prawym brzegu rzeki położonych było 7 z nich. Po lewej stronie Niemna było ich 9. Miały one różną powierzchnię, od 3 włók poczynając na 49 kończąc. Pod jurysdykcją miasta znajdowały się również włóki w 2 obrębach należących do ekonomii grodzieńskiej. Po-tem miasto weszło też w posiadanie gruntów w obrębie ekonomicznym Suche Sioło (Horodnica). Łącznie w 1561 r. do miasta należały:

1. 4 włóki i 23 morgi gruntów komunalnych (wygonów i wypustów),
2. grunty orne podzielone na włóki: 139½ na prawym brzegu Niemna (w 7 obrębach miejskich) + 250½ na lewym brzegu Niemna (w 9 obrębach miejskich i 2 ekonomicznych) = 390 włók¹³,

⁶ PKGE, cz. II, s. 65-118.

⁷ AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

⁸ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 7-10.

⁹ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 6-9, 17v-18v.

¹⁰ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 4-5v, 25-25v.

¹¹ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 291, k. 8-12, 62v-63.

¹² LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 198 (niepaginowane). Zachował się jedynie fragment dotyczący 3 obrębów.

¹³ Licząc łącznie z gruntami cerkiewnymi, jurysdyką Wołpińską i włókami przeznaczonymi dla mierników.

3. 129 mórg, 24 pręty sianozęci w zaściankach podzielone na morgi¹⁴,
4. 128 mórg gruntu ornego w zaściankach podzielonego na morgi,
5. 52 morgi miejskie na Zaniemniu (orome).

Tabela 8. Grunty miasta Grodna w latach 1558-1561.

Nazwa obrębu	Powierzchnia			Gatunek gruntu
	włóki	morgi	pręty	
Mączyn	49	-	-	średni
Grandzicze	40	-	-	średni
- zaścianek oromy	-	65	-	podły
- wygon wsi miejskiej	-	10	-	podły
Perechrystowicze	8	-	-	średni
- sianozęci	-	13	-	?
- wygon wsi miejskiej	1	-	-	?
- sianozęci wymierzone w 1561 r.	-	23	18	średni
Dziechciary	4	-	-	średni
- zaścianek oromy	-	7	-	podły
- wypust wsi miejskiej	-	21	-	?
Chodorowo (Kochanowo)	30	-	-	średni
Ponimonie	6	-	-	średni
Oliszkowicze (Łapienki)	2½ ^a	-	-	średni
Sianozęci miejskie w błocie wiercieliskim		75	-	średni
Sianozęci w Prudcach	?	-	-	?
Wypust miejski (wspólny z dworem i wsią Horodnica)	2	2	-	?
Adamowicze	30	-	-	średni
- zaścianek sianozętny	-	9	-	średni
Karłowo (Mickiewiczze)	17	-	-	średni
- zaścianek sianozętny	-	9	6	średni
Baranowicze	30	-	-	średni
Kołbasino (Kielbasin)	33 ^b	-	-	średni
Hnojnicza	18	-	-	średni
- zaścianek oromy	-	11	-	?
Malachowicze	16	-	-	średni
Olszanka	44	-	-	średni
Gibulicze	24	-	-	średni
Cwiklicze	17	-	-	średni
Połotkowo	11	-	-	średni
Tarusowicze	10	-	-	?
- zaścianek	½	-	-	?
Morgi miejskie zaniemenskie				
- wypust miejski	-	28	-	nader podły
- morgi orome	-	35	-	podły
- zaścianek oromy	-	17	-	podły

¹⁴ Licząc bez sianozęci w Prudcach.

Źródło: PKGE, cz. II.

- a- po odliczeniu ½ włóki oddanej szlachcie
 b- po odliczeniu 4 włók oddanych ziemianom Dowtargowiczom

W sumie uposażenie miasta wynosiło nieco ponad 404 włóki gruntu. Z innych inwentarzy po podliczeniu danych wyjdą nam nieco mniejsze liczby, np. w 1712 r. mowa jest o 396 i ½ włóki¹⁵. Być może najbliższa prawdy jest tu rewizja z 1650 r., gdzie czytamy: „Wszystkich włók przy mieście Grodnie było według rewizyj i pomiary przez P. Sebastiana Dybowskiego ... odprawowanej włók 400”¹⁶.

Gruntów miastu nie brakowało. Jeżeli jednak spojrzymy na mapę wsi miejskich okaże się, że w istocie teren samego miasta otoczony był wianuszkami wsi ekonomicznych: Horodnicą (Suchym Siołem) i jej zaściankami, wsiami Gołowacze i Ryłowce. Granicę między miastem a ziemiami ekonomii uznać można za granicę miasta Grodna (terenu sadzibnego)¹⁷. Nie dziwi zatem fakt, że mimo posiadania rozległych obszarów w obrębach wsi miejskich rozwijające się „miasto ścięśnione w granicach swych”, jak mówi źródło, wystąpiło pod koniec XVIII w. z prośbą do sejmu o powiększenie swego obszaru o kilkanaście przyległych włók ekonomicznych¹⁸. Kilka lat później, na mocy rozporządzenia Izby Skarbowej Litewskiej z 22 sierpnia 1797 r., sporządzono rozgraniczenie miasta z gruntami majątków Stanisławowa i Augustowa oraz niektórymi gruntami jurydycznymi. Z tej okazji Adam Todt sporządził schematyczny plan miasta. Wnioskując na jego podstawie, prośbie tej nie stało się zadość¹⁹.

Rozległość obrębów miejskich odzwierciedlała stan sprzed pomiaru. Grunty kupione przez mieszczan przed reformą włóczną zostały przez nią scalone i uporządkowane. To jednak nie pomiaru, a wcześniejsza ekspansja mieszczan i Żydów na tereny podmiejskie, wykupowanie przez nich od szlachty i poddanych gospodarskich terenów przyległych stworzyły zrąb tej własności. Przywileje Wielkich Książąt Litewskich, pomiaru włóczna i późniejsze rewizje ekonomii grodzieńskiej tylko ją utwierdzały i porządkowały. Pierwszym przywilejem, który wspominał o grun-

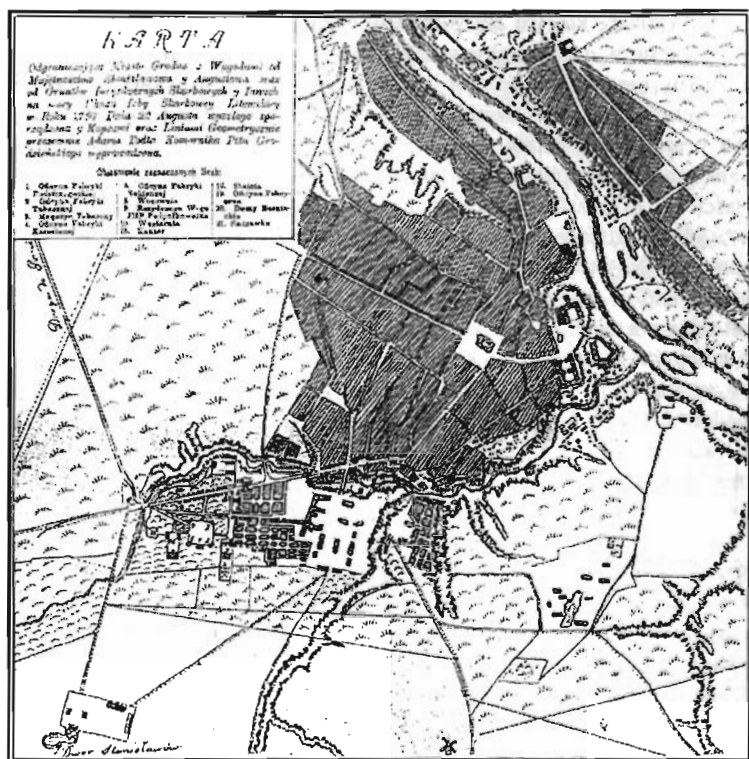
¹⁵ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 291, k. 8-12, 62v-63.

¹⁶ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 7-7v.

¹⁷ AGAD. Zb. kart., nr 67-1.

¹⁸ *Instrukcja Wydziału Grodzieńskiego na Sejm Wielki z 11 VIII 1791 r.*, wstęp i oprac. J. Urwanowicz, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. XI, s. 323 (punkt 3).

¹⁹ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794)*, Kraków 1897, t. II, plan Todta między s. 248-249.

Ilustracja 22. Plan Grodna Adama Todta z 1797 r. T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta* (1764-1794), t. II, Kraków 1897, między s. 248-249.

tach miejskich, był wydany 16 lipca 1502 r. dokument Aleksandra Jagiellończyka. Potwierdzał on mieszczanom prawo posiadania majątków w pow. grodzieńskim kupionych przez nich za czasów Kazimierza Jagiellończyka oraz namiestnika Aleksandra Jurewicza Holszańskiego, a więc aż po datę wydania przywileju. W dokumencie mowa jest wyraźnie nie tylko o niwach, sianożęciach, ziemiach, ale również o wsiach, siolach, czyli, jak rozumiemy, całych osadach kupionych bądź założonych przez mieszczan²⁰. Ciekawe, że następny przywilej Zygmunta I wydany w Gro-

²⁰ AVAK, t. VII, cz. IIA, nr 2, s. 61-62.

dnie w 1506 r., którym tenże konfirmował przywileje poprzednika, dostarczył nam w całości tekst przywileju z 1502 r. w brzmieniu nieco odmiennym. Inne brzmienie obu wersji przywileju jest tu wynikiem odrębnych tłumaczeń, a nie dziełem fałszerza. Sens obu wersji był taki sam. Oba przekazy zawierają również stwierdzenia niekorzystne dla mieszczan: prawo odkupienia gruntów przez poprzednich niemieszczzańskich właścicieli oraz zakaz kupowania majątków od daty wydania przywileju²¹. Wprowadzony zakaz dotyczył jednak, jak świadczy reskrypt Zygmunta I z 26 lutego 1526 r., tylko kupna ziemi bez pozwolenia królewskiego. Król wyraźnie w nim stwierdził, że między 1506 a 1526 r. wydawał takie zezwolenia oraz że być może będzie to czynił w przyszłości²². W kolejnym reskrypcie z 12 maja tegoż roku potwierdził ten fakt²³. Znamy zresztą konkretne potwierdzenie zakupu gruntów od poddanych hospodarskich wydane w 1510 r. mieszczańsinowi Grzegorzowi Grandzie²⁴.

Posiadanie kupnych gruntów potwierdzał też przywilej Bony z 1541 r. i reskrypt Zygmunta I z 1544 r. oraz wiele dokumentów późniejszych²⁵. Mamy jednakże wśród nich zaledwie trzy, które coś miastu dawały, a nie tylko potwierdzały mieszczańskie zakupy. Pierwszym z nich był przywilej na prawo magdeburskie przydający miastu niewielką łąkę²⁶. Drugim, przywilej z 11 maja 1506 r. nadający miastu wchody w puszczy pod Prutcami²⁷. Trzecim dokumentem Zygmunt August potwierdził przyłączenie przez sprawców pomiary Zaniemnia oraz nadał 2½ włóki łąki na Horodnicy z przeznaczeniem na wypust miejski²⁸. W kształtowaniu się własności miasta decydującą rolę odegrały nie przywileje królewskie, jak w przypadku miast lokowanych na surowym korzeniu, ale działalność gospodarcza samych mieszczan i regulacje poczynione w czasie pomiary.

Kupowanie przez mieszczan grodzieńskich gruntów od poddanych hospodarskich i szlachty nie było cechą, która by ich wyróżniała w jakiś specjalny sposób. Zjawisko i problem miały charakter ogólnopaństwowy. Generalnie szlachta próbowała ograniczyć prawo nabywania majątków ziemskich przez mieszczan. W 1538 r. zakazano mieszczanom nabywania

²¹ AVAK, t. VII, cz. IIA, nr 3, s. 62-64.

²² AVAK, t. VII, cz. IIA, nr 7, s. 68-69.

²³ AVAK, t. VII, cz. IIA, nr 8, s. 68-69.

²⁴ ML. ks. 8 [8], nr 498, s. 360-361; ODiB, t. 21, nr 501, s. 182.

²⁵ AVAK, t. VII, cz. IIA, nr 12, s. 77; nr 13, s. 79; nr 15, s. 82 i n.

²⁶ AVAK, t. VII, cz. IIA, nr 17, s. 87.

²⁷ AVAK, t. VII, cz. IIA, nr 4, k. 64-65.

²⁸ AVAK, t. VII, cz. IIA, nr 16, k. 83-84.

majątków ziemskich oraz nakazano sprzedaż posiadanych już majątności do 1543 r. Wyjątek uczyniono tylko dla 8 największych miast koronnych i stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jednakże w praktyce zakazu nie przestrzegano rygorystycznie²⁹. Świadczą o tym chociażby próby wysuwane do hospodara na sejmach litewskich w latach 1544, 1547, 1551, 1563, w których szlachta domagała się, by mieszczenie odbywali służbę ziemską z nabytych majątków³⁰.

Grunty miejskie przynosiły miastu znaczne dochody. Ze szczytków zachowanych rachunków miejskich z II poł. XVIII w. możemy podać tu kilka danych. W 1759 r. opłaty od właścicieli gruntów miejskich wynosiły 47% wszystkich wpływów. Dla pierwszego półrocza 1762 r. będzie to liczba zbliżona – 48%. Podobnie w latach 1770-1775 dochody z tych terenów wahały się w granicach od 46% aż do 57% wszystkich wpływów kasy miejskiej³¹. Później po ustanowieniu Komisji Dobrego Porządku i wzroście innych dochodów miasta (szczególnie z dzierżawy kramów miejskich, brukowego i targowego, placowego) udział podatków włóczyńskich w budżecie miasta znacznie się zmniejszył. W latach 1784-1786 wynosił on 13-18%. Nadal więc był znaczący³².

Po III rozbiórce Rzeczypospolitej część obrębów miejskich leżących po lewej stronie Łosośny znalazła się w zaborze pruskim. Utrata obrębów: Mickiewicze, Adamowicze i Baranowicze, w których było stosunkowo mało ziem szlacheckich i duchownych, a także strata gruntów miejskich (spornych z franciszkanami) w obrębie Tarusowicze była sporym

²⁹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1986, s. 321, 448.

³⁰ *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529 tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, wyd. T. Działyński, Poznań 1841, s. 403 (1544 r., art. 6), s. 418 (1547 r., art. 17), s. 447 (1551 r.), s. 456 (1563 r., art. 12). Hospodar podzielił majątności miejskie na dwa typy: 1) majątności na prawie ziemskim kupione od szlachty lub wysłużone u hospodara, z których mieszczenie zobowiązani byli pełnić służbę ziemską, 2) majątności będące pod prawem miejskim, położone na miejskich gruntach i w granicach miejskich zwolnione od takich powinności. Zdaje się jednak, że w przypadku Grodna częściej miało miejsce wykupowanie gruntów poddanych hospodarskich niż szlacheckich. W takim przypadku o tym, czy grunt kupiony przez mieszczanina przechodził pod władzę magistratu czy też pozostawał pod dawną jurysdykcją, decydowało zezwolenie królewskie, które mogło zawierać (lub nie) taką klauzulę. Wyraźnie mówi o tym wspomniany wyżej restrykt królewski z 1526 r. Ostatecznie problem uregulowała pomiaru włóczyń, która wszystkim mieszczanom i Żydom dawała odmiany podlegające jurysdykcji magistratu bez względu na to, jakiej natury grunt dzierżyli oni wcześniej.

³¹ NAHB w Mińsku. F. 1761, op. 1, nr 6. k. 1078-1097, 1106-1118.

³² LPAH w Wilnie. F. 1282. op. 1, nr 5818. k. 1-2.

ciosem finansowym dla miasta. W 1796 r. zwróciło się ono do króla pruskiego z prośbą o potwierdzenie swych przywilejów. Choć król odmówił, stwierdził jednak, że pozostawały one w mocy, nie miały też być naruszone bez ważnych przyczyn. Prusacy pozwolili wybierać składki miejskie z utraconych wsi miejskich: Adamowicz, Baranowicz, Mickiewicz i Pyszczek³³. W zamian, w imieniu magistratu grodzieńskiego, jego plenipotent Piotr Postolski złożył przysięgę z dóbr miejskich na wierność królowi pruskiemu i jego rodzinie³⁴.

Obręby i wsie miejskie Grodna Prawy brzeg Niemna

Grandzicze - Mączyn

Właściwie były to dwa obręby Grandzicze i Mączyn położone nad wielkim smugiem Łuzajną. Domy obu wsi leżały przy drodze wileńskiej, naprzeciw siebie, tworząc razem jedną osadę. Wyjeżdżając z Grodna do Hoży, mijano się po prawej stronie gościńca wileńskiego Mączyn, po lewej zaś Grandzicze³⁵. Zawarte w XVII stuleciu akta kupna-sprzedaży stosowały nadal nazwę Mączyn, czasem traktując ją tylko jako określenie lokalizacji terenu, np. jedna z transakcji kupna-sprzedaży zawarta w 1732 r. określiła przedmiot transakcji jako „ćwierć gruntu gołego w folwarkach miejskich grodzieńskich Grandziczach w polach Mączyńskich”³⁶. Mówiono też o gruncie w Grandziczach „w położeniu Mączyno zwanym”³⁷. W XVIII w. całą osadę określano często tylko jako Grandzicze, jak czyniły to np. inwentarze ekonomii grodzieńskiej z 1708 i 1712 r.³⁸, rachunki miejskie z lat 1759, 1762, 1770-1775³⁹ czy też miejskie dyspartymenty podatkowe z drugiej połowy XVIII w.⁴⁰ Na mapie ogólnej ekonomii z 1781 r. zaznaczono jednakże dwa oddzielne obręby tych wsi⁴¹. Jak mniemać można, autor mapy korzystał bowiem z rejestru pomiaru włócznej.

³³ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 17, k. 713-714.

³⁴ Tamże, k. 735-738.

³⁵ PKGE, cz. II, s. 65-68; AS, t. III, nr 16, s. 21.

³⁶ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 7, k. 323-324.

³⁷ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 6, k. 910-917, XXII-XXIIv.

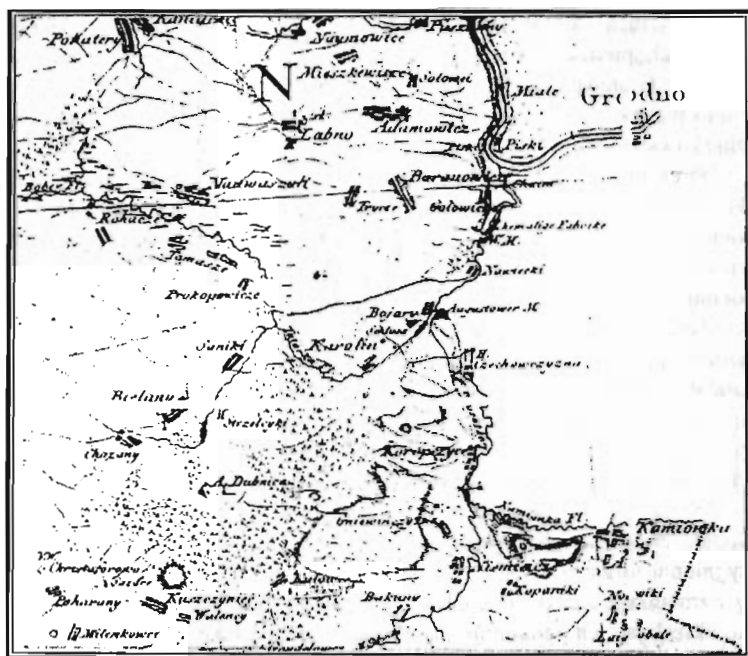
³⁸ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 4; Sa, nr 11 291, k. 9v.

³⁹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 6, k. 1079-1082, 1086-1087, 1089, 1092, 1095, 1106, 1108, 1110, 1112, 1114, 1116.

⁴⁰ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3862, k. 1v, 3v, 5, 6v, 8, 9v, 11, 18v, 54.

⁴¹ AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

Ilustracja 23. Przebieg granicy zaboru pruskiego i rosyjskiego w okolicy Grodna na mapie J. C. Textora. Fragment arkusza V mapy J. C. Textora D. F. Sotzmanna, Nowe Prusy Wschodnie z l. 1795-1800.

* Na mapie zaznaczono po stronie pruskiej wsie miejskie Baranowice, Adamowice (Adamowicz), Mickiewicze (Mieszkewicze) oraz należącą do miasta osadę Pyski (Piski). Wiodące są także pozostałości po tyzenhauzowskich fabrykach nad rz. Łosośną.

** Po stronie rosyjskiej oznaczono 2 osady należące do jurydyki zamkowej w Grodnie: Mioly (Miale) oraz Pyski (Piski).

Obręb Mączyn graniczył na północy z królewską wsią Zarzycą, przeciwnym południowym bokiem stykał się z siółem Horodnica. Ściana główna przylegała do drogi wileńskiej i obręb miejskiego Grandzicze. Przeciwna doń ściana tylna według pomiaru stykała się z: gruntami majątku Rusota, ziemiami szlacheckimi Andrzeja Świrskiego oraz ze wsią miejską Oliszki (Łapienki)⁴². Wschodnią granicę obrębu Mączyn precyzują dokumenty z XVII w. Wynika z nich, że pola mączyńskie kończyły

⁴² PKGE, cz. II, s. 65-66, 76.

się u gościńca „lesnanskiego” bądź „lesnickiego” oraz siola miejskiego Oliszek (Łapienek)⁴³. Inne źródło nazywało ten trakt gościńcem do Łapienek⁴⁴. Granicą była więc droga z Grodna do Leśnicy, straży królewskiej i mająteczku probostwa grodzieńskiego wiodąca przez wieś miejską Oliszkowicze⁴⁵.

Obręb Grandzicze ścianą główną przylegał do wielkiej drogi wileńskiej i Mączyna, przeciwną zaś (zachodnią) graniczył z zaściankami przy Niemnie. Od południa stykał się z Horodnicą. Północną granicę stanowiła wieś Zarzyca oraz tzw. zaścianek Szamotuliński i ziemie bojarskie przy Niemnie⁴⁶.

Osada Grandzicze-Mączyn była największą wsią miasta Grodna.⁴⁷ Posiadała łącznie 89 włók. Ponadto przy Niemnie znajdował się 6-włókowy naddatek gruntu. Zaścianek ten pomiaru rozdzieliła między różnych właścicieli. Jego część (30 mórg) trafiła jako odmiana w ręce szlacheckie. 93 morgi „zarosłe borem” przeznaczono na umocnienie góry zamkowej, parkany i inne potrzeby zamku królewskiego. Miastu przypadło 75 mórg⁴⁸.

Źródła z okresu pomiaru włócznej wspominają mieszczan o nazwisku Granda. Jeden z nich, Szymon Granda, wzmiankowany jest w przywileju Zygmunta Augusta z 1561 r. jako burmistrz grodzieński⁴⁹. Rejestr pomiaru wzmiankuje Jurge, Jana, Olekseja, Szymona, Hryszkę, Macieja, Sobnika, określając ich zamiennie nazwiskiem Granda bądź Grandzicz. Posiadali oni łącznie 14 włók w Grandziczach i 4 włóki w Mączynie oraz domy w mieście przy Rynku, ul. Wileńskiej i Dziemianowskiej⁵⁰. Jak się wydaje, nazwa siola miejskiego pochodziła właśnie od tej rodziny mieszczkańskiej. Grandzicze już przed pomiarem posiadali grunty na terenie późniejszej wsi miejskiej⁵¹.

Na terenie wsi miejskiej Grandzicze-Mączyn karmelici bosy, którzy posiadali tu folwark, wybudowali kościół. Istniał on już w 1759 r. Świątynia nosiła wezwanie św. Izydora. W 1783 r. opisano ją jako mały, za-

⁴³ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 99-99, 268-269.

⁴⁴ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 3, k. 39.

⁴⁵ *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku. Dekanat grodzieński*, oprac. W. Wernerowa, Warszawa 1994, s. 48.

⁴⁶ PKGE, cz. II, s. 66, 105-106.

⁴⁷ Osada była na tyle duża, że niekiedy na początku XIX w. nazywano ją miasteczkiem. LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 220v.

⁴⁸ PKGE, cz. II, s. 68.

⁴⁹ AVAK, t. VII, cz. IIA, nr 15, s. 82.

⁵⁰ PKGE, cz. II, s. 28-30, 37, 62, 66, 68.

⁵¹ AS, t. III, nr 16, s. 20; ML, ks. 8 [8], nr 498, s. 360-361; ODiB, t. 21, nr 501, s. 182.

pewne drewniany kościółek⁵². Znajdował się on po wschodniej stronie traktu wileńskiego, na terenie obrębu Mączyn⁵³. Wizytacje klasztoru karmelitów z 1817, 1820 i 1828 r. milczą o jego istnieniu⁵⁴. Na powrót słyszymy o nim, a może o kolejnej drewnianej świątyni, w 1840 r. W 1906 r. na jej miejscu wybudowano murowaną kaplicę pod wezwaniem św. Rocha. Istnieje ona do dzisiaj⁵⁵.

Perechrystowicze (Kaplica)

Wieś miejska licząca 8 włók gruntu. Graniczyła od pd-wsch. z wsią miejską Chodorowo. Od pln.-wsch. stykała się z Kaplicą – majątkiem grodzieńskiego kościoła farnego. Od pd-zach. sióło granoczyło z ziemiami bojarskimi Tołoczów i Michajła Mielezka. Ściana główna położona na pln.-zach. stykała się z mierzącym włókę wygonem miejskim⁵⁶. Przez Perechrystowicze przebiegała droga Grodno-Wiercieliszki⁵⁷. Przy wsi miejskiej Perechrystowicze w latach 1560-1561 wymierzono liczne zaścianki sianozęte mierzące łącznie 36 mórg i 18 prętów powierzchni⁵⁸.

Bardzo interesująca nazwa tego sióła miejskiego została odnotowana w rejestrze pomiary w formie Perechrystowicze bądź też Prechrystowicze⁵⁹. Księgi miejskie z lat 60 XVII w. nazywały ją Perechrystami⁶⁰. Biorąc pod uwagę bliskość wsi Kaplica należącej do funduszu parafii grodzieńskiej (w której już w XVI w., jak sama nazwa wskazuje, musiała istnieć kaplica rzymsko-katolicka) nazwa mogłaby oznaczać jakich przechrztów. Może pochodziła od słowa *prĕkrĭstiti sę*, czyli przeżegnać się⁶¹.

⁵² NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 6, k. 1098, 1110, 1001, 1120, 1123; LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5279, k. 1; F. 694, op. 1, nr 3985, k. 27v; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912, s. 480.

⁵³ NAHB w Grodnie, F. 886, op. 1, nr 173, k. 7.

⁵⁴ BJ, nr 6331 IV, k. 27-31v; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 214-234; nr 642, k. 81-83v.

⁵⁵ A. Кулагін, *Каталіцкія храмы на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск 2001, s. 40; Tenże, *Эклектыка. Архітэктура Беларусі другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя*, Мінск 2000, s. 178. Tu projekt fasady głównej i bocznej z 1906 r.

⁵⁶ PKGE, cz. II, s. 69-70.

⁵⁷ AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

⁵⁸ PKGE, cz. II, s. 70-72.

⁵⁹ AVAK, t. I, s. 79; PKGE, cz. II, s. 69, 74. Wśród ziem graniczących odnotowano również grunty poddanego królewskiego, niejakiego Olexicza Prechrysta.

⁶⁰ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 119, 166v, 185; F. 1761, op. 1, nr 2, k. 252.

⁶¹ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2000, s. 185.

Istnieje też inna, bardziej prozaiczna możliwość. W jednym z opublikowanych aktów grodzieńskiego sądu ziemskiego, wśród opisu granic jednego z podgrodzieńskich mająteczków jedna z nich sięgała końcem do jakiegoś „perechrest'ja” pomiędzy polami, a więc, jak się zdaje, do jakiegoś chrustu, kustowia⁶². W każdym razie późniejsza nazwa Kaplica bez wątplenia wywodzi się od pobliskiej Kaplicy, wsi należącej do fary grodzieńskiej. Pod nazwą Kaplica wieś Perechrystowicze występowała już w XVII w.⁶³ W XVIII w. nazwa ta dominowała⁶⁴.

Dziechciary

W pomierze włócznej nazwane Dziechciary⁶⁵, w inwentarzu ekonomii z 1650 r. Dziegieraty, Dziegciarze⁶⁶, w inwentarzach z 1708 i 1712 r. również Dziegciarze⁶⁷. Określenie wywodzi się bez wątpienia od słowa dziegieć – smoła brzoźowa⁶⁸. W wypisie z rejestru pomiaru wydany dla cerkwi kołoskiej zostały odnotowane jako „Degterevicze” lub „Degtjarowicze”. Nazwa ta pozostaje w bezpośrednim związku z pobliskimi poddanymi królewskimi Hlebowiczami Dziektjarami i zapewne odzwierciedla ich zajęcie⁶⁹.

Obwód Dziechciary liczył zaledwie 4 włóki i 28 mórg zaścianku. Otoczony był z trzech stron gruntami szlacheckimi i klasztornymi, tylko niewielką ścianą boczną stykał się z wsią miejską Chodorowo (Kochanowo)⁷⁰. Według mapy ekonomii przebiegała tędy droga z Grodna do Wiercieliszek⁷¹.

Jak się wydaje, w obrębie miejskim Dziechciary nie wykształciła się osada. W czasie pomiaru wspomniano co prawda kilku gospodarzy: Chwecko Jackowicza, Sienka i Hawryłę Zienkowicza oraz Piotra i Jurko Baranowiczów, posiadali oni jednakże domy w mieście i grunty w innych

⁶² AVAK, t. XXI, nr 536, s. 351.

⁶³ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 54, 119.

⁶⁴ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 6, k. 23, 1082, 1084, 1087, 1089, 1092, 1095, 1106, 1108-1110, 1112, 1114, 1116; nr 9, k. 315-316; F. 1882, op. 1, nr 4, k. 6v; LPAH w Wilnie, Sa, nr 3862, k. 2, 3v, 5, 6v, 8, 9v, 11, 25v, 54.

⁶⁵ PKGE, cz. II, s. 72.

⁶⁶ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 8, 9v.

⁶⁷ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 4; Sa, nr 11 291, k. 10v.

⁶⁸ A. Brückner, *Słownik etymologiczny...*, s. 109.

⁶⁹ AVAK, t. I, s. 79.

⁷⁰ PKGE, cz. II, s. 72-74.

⁷¹ AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

wsiach miejskich. Sądzę, że w Dziechciarach mogły istnieć co najwyżej jakieś zabudowania gospodarcze⁷². Następnie obręb w nieznanymi nam okolicznościach przeszedł w ręce szlachty. Jeszcze w pierwszej ćwierci XVIII w. w inwentarzach ekonomii Dziechciary występowały jako wieś miejska należąca w całości do szlachcica Rukiewicza, który nabył ją od Bazylego Sierockiego, również szlachcica⁷³. Później jednak z nieznanymi przyczyn znikły całkowicie ze źródeł miejskich i ekonomicznych. Dziechciary pojawiły się znowu na mapie z 1781 r. i to w formie zapisu odpowiadającemu zapisowi pomjary⁷⁴. Charakterystyczne, że proboszczowie grodzieńscy opisując parafię w drugiej połowie XVIII w., nie odnotowali żadnej osady, dworu czy folwarku pod tą nazwą⁷⁵. Nie uwzględniono jej również w wizytacji z 1820 r.⁷⁶ Część gruntów obrębu Dziechciary pod koniec XVIII w. pozostawała we władaniu rodziny Olizarowiczów⁷⁷.

Chodorowo (Kochanowo, Kochanów)

Według rejestru pomiaru wieś na prawym brzegu Niemna, osadzona jedną połacią nad rzeką, licząca 30 włók gruntu. Graniczyła od zachodu z wsią miejską Poniemuniem i pierwszym polem Horodnicy, od wschodu z wsią Sisaczynicy i ziemiami szlacheckimi. Północna ściana stykała się z wsiami miejskimi Perechrystowiczami i Dziechciarami, wsią proboską Kaplicą i gruntami szlacheckimi. Południową granicę stanowił Niemen⁷⁸. Wieś wymierzono częściowo na terenach majątku Poniemuń należącego do Doroszkiewiczów, o czym świadczy wypis z oryginalnego rejestru pomiaru⁷⁹.

W czasach przeprowadzania pomiaru i później wieś pozostawała w rękach szlacheckich. Podlegała jednak prawu i powinnościom miejskim. Czy szlacheccy właściciele: Andrzej Nieprzecki (20 włók), Bieniasz Młyński (10 włók) i ich następcy wywiązywali się z nich? Nie wiemy⁸⁰.

⁷² PKGE, cz. II, s. 27, 32, 34, 67, 68, 73, 80, 83, 102.

⁷³ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 4; Sa, nr 11 291, k. 10v.

⁷⁴ AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

⁷⁵ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 5, nr 829, k. 5v; F. 694, op. 1, nr 3985, k. 27-27v; NAHB w Grodnie, F. 259, op. 1, nr 34, k. 31v.

⁷⁶ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 14-14v.

⁷⁷ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 4617, k. 1. W kwiecie opłaty przez Olizarowicza składek miejskich z 1766 r. zapisano: „... z 2 włók w tychże Perechrystach alias Kaplicy *quondam* teneuty Sierockich ...”, można to odnieść do obrębu Dziechciary.

⁷⁸ PKGE, cz. II, s. 74-75; AGAD, Zb. kart., 67-1.

⁷⁹ BU Warsz., DR, nr 260 (niepaginowane).

⁸⁰ PKGE, cz. II, s. 75.

W księgach miejskich wieś nie występowała z uwagi na to, że stała się częścią funduszu Wiesiołowskich dla brygidek grodzieńskich⁸¹. Uzyskały one na nią libertację króla Władysława IV wydaną w Krynkach 8 października 1646 r.⁸² Na tym terenie powstały osady Prychodzicze (20 włók) i Żydowszczyzna (10 włók)⁸³.

Na mapie ogólnej ekonomii grodzieńskiej po lewej stronie Niemna, na przeciw wsi miejskiej Chodorowo (Kochanowo), zaznaczono własność szlachecką o identycznej nazwie. Majątek Kochanowo ograniczył od wschodu z Żyliczami i Swawiczami, od przeciwnej, zachodniej ściany z wsią Bereh (Koszowniki), od południa z nienazwanym na mapie z 1781 r. obrębem (Hornica). Północną granicę stanowił Niemen⁸⁴. W rejestrze pomiaru przy opisie granic wsi Bereh (Koszowniki) wspomniano właściciela tego majątku. Był nim w tym czasie Andrzej Nieprzecki – posesor 20 włók miejskich we wsi Chodorowo, które otrzymał jako odmianę za posiadane grunty miejskie na Żmijewie i Dubnicy⁸⁵. Nieprzecki nabył majątek po lewej stronie Niemna w 1555 r. od wnuczki klucznika grodzieńskiego Afanasa Dudki – Maryny Pietrowny Podhajskiej za 200 kop groszy⁸⁶. Sądzę, choć o dowód trudno, że od nazwy tego majątku szlacheckiego leżącego po lewej stronie Niemna zaczęto nazywać Kochanowem miejską wieś Chodorowo znajdującą się na prawym brzegu Niemna. Aleksandra Wiesiołowska skupując majątek Kochanów na fundację brygidek, wykupiła również te ziemie. Dokumenty dotyczące się Kochanowa z XVIII w. wymieniają grunty leżące po lewej stronie Niemna. Na terenie tym powstała klasztorna wieś Pohorany⁸⁷.

Rejestr pomiaru odnotował jeszcze jedną wieś o nazwie Kochanowo. Znajdowała się ona w wójtostwie łososieńskim, liczyła 11 włók gruntu. Na mapie ogólnej ekonomii nie odnotowano jej. Dość pokretny w tym miejscu opis pomiaru wymieniał wśród miejscowości graniczących z tą wsią Baku-

⁸¹ B. Czart. w Krakowie, nr 3582, k. 14.

⁸² NAHB w Mińsku. F. 1882, op. 1, nr 1, k. 9.

⁸³ NAHB w Grodnie, F. 1783, op. 1, nr 122, k. 161v-162, 163v-164.

⁸⁴ AGAD, Zb. kart., 67-1.

⁸⁵ PKGE, cz. II, s. 75.

⁸⁶ BU Warsz., DR, nr 260 (niepaginowane). Maryna Pietrowna Podhajska z mężem Kasprem Janowiczem sprzedali przypadającą nań trzecią część majątku Kochanów i folwarku Opanasów leżącego po obu stronach Niemna z powodu zbyt wielkiego oddalenia i trudnego dojazdu.

⁸⁷ B. Czart. w Krakowie, nr 3582, k. 14; NAHB w Grodnie, F. 1783, op. 1, nr 122, k. 154-155, 162v-163. Wieś Pohorany wg inwentarza z 1797 r. miała 18 włók ziemi, ponadto po lewej stronie Niemna znajdowały się 3 zmiany pola dwornego, las zwany Łohy (Soły), 2 gaje i 3 sadzawki.

nowo i Dubnicę oraz ziemie panów Sopoćków. Pozwala to zidentyfikować ją jako obręb położony na zachód od wsi Niemieyszy⁸⁸. Być może ta miejscowość to dawna własność Nieprzeckiego, owe tereny pod jurysdykcją miejską „na Dubnicy”, za które otrzymał on odmiangę w Chodorowie?

P o n i e m o n i e (P o n i e m u ń)

Niewielka wieś miejska na prawym brzegu Niemna licząca 6 włók gruntu. Graniczyła od północy z Horodnicą, a od wschodu z wsią miejską Kochanowo. Południową granicę stanowiła rzeka Niemen, a zachodnią „piaski nikczemne ... nad rzeką”. W rejestrze pomiaru włoźczej odnotowano dwie formy nazwy: Poniemonie i Poniemuń⁸⁹.

Miejscowość jest bardziej znana jako Poniemuń – dworek króla Stanisława Augusta⁹⁰. W zachowanych aktach miejskich i inwentarzach ekonomii grodzieńskiej nie występowała z powodu przejścia jej przez szlachtę. Później odkupili ją jezuici grodzieńscy, którzy w 1643 r. otrzymali na nią libertację królewską⁹¹. Jezuici posiadali tu stację misyjną oraz dwór, w którym chronili się podczas epidemii, np. w 1710 r.⁹² Po kasacie zakonu Poniemuń stał się własnością ekonomii grodzieńskiej. Na mapie ekonomii z 1781 r. został zaznaczony jako dwór ekonomiczny⁹³.

O l i s z k o w i c z e (O l i s z k i , Ł a p i e n k i)

Niewielka wieś miejska występująca w rejestrze pomiaru jako „Oliszkowicz[e]”⁹⁴. Nazwę tę potwierdzają dwa inne źródła z tego samego okresu⁹⁵. Sióło od zachodu stykało się z miejskim obrębem Mączyn. Trzy

⁸⁸ PKGE, cz. I, s. 319; AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

⁸⁹ PKGE, cz. II, s. 74-76.

⁹⁰ *Гродно. Энциклопедический справочник*. Минск 1989, s. 327; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 3, *Województwo trockie, Księstwo Żmudzkie, Inflanty Polskie, Księstwo Kurlandzkie*, wyd. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992, s. 126-129; S. Kościalkowski, *Antoni Tyzenhaus podskarbi nadworny litewski*, t. 1, Londyn 1970, s. 430; A. A. Кулагін, *На колишніх маёнтках*, [w:] *Страчаная спадчына*, Минск 1998, s. 214-215.

⁹¹ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 8v.

⁹² *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, pod red. L. Grzebień, Kraków 1996, s. 528.

⁹³ AGAD, Zb. kart., nr 67-1. Między 1773 a 1783 r. przeniesiono kilku gospodarzy z pojezuickiego Poniemunia tworząc w pobliżu Pyszek (zamkowych) nową osadę zwaną Zaściankiem. LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3985, k. 27.

⁹⁴ PKGE, cz. II, s. 65, 76.

⁹⁵ AVAK, t. I, nr XXI, s. 78; nr 455, s. 293.

pozostałe ściany graniczyły z gruntami szlacheckimi: Mieszków, Wiesiołowskich, Macieja Kuncewicza, Piotra Micuty, Mikołaja Talwosza oraz majątkiem Czeszczewłany bazylianów grodzieńskich⁹⁶. Przynajmniej niektóre z okolicznych majątków szlacheckich nazywały się podobnie jak wieś miejska. Źródła w 1555 r. wspominają „dwór w lesie Oliszkowiczach” dzierzony tytułem zastawu przez Michała Hrynkowicza Wołowicza od Żyda grodzieńskiego Ilij Igudicza oraz sioto „Oliszkowicz[e]”⁹⁷. Wieś Oliszki wchodząca w skład majątku Rusota Andruszowska należącego do Ławryna Wojny wymienia inwentarz tego majątku z 1581 r.⁹⁸ Taką też nazwę nosiła niewielka własność Wiesiołowskich wspomniana w opisie granic Oliszkowicz⁹⁹. Poszukiwali jej ze zrozumiałych względów historycy zajmujący się dziejami Białegostoku: wcześniej Jan Glinka, ostatnio Józef Maroszek. Obaj, ze względu na zmianę nazwy Oliszkowicz, czynili to bezskutecznie, choć ten pierwszy był bliższy prawdy¹⁰⁰.

Później w XVII-XVIII w. nazwa wsi miejskiej Oliszkowicze pojawiała się coraz rzadziej. Zastąpiło ją określenie Łapienki. Źródła odnotowały je bardzo wcześnie, bo już pod koniec XVI w. W inwentarzu Czeszczewłan z 1591 r. wymieniono je kilkakrotnie. Wspomina się tam: niwy łapińskie, dróżkę z Łapienek do Zarzycy, gościniec z Łapienek do Hoży¹⁰¹. Inwentarze ekonomii grodzieńskiej posiłkując się rejestrem pomiaru włócznej jako pomocą przy ustalaniu kwestii własnościowych, nadal posługiwały się nazwą starszą, jak np. inwentarz z 1650 r.¹⁰², bądź też dwiema nazwami jednocześnie Oliszkowicze-Łapienki, jak czynią to np. inwentarze z 1708 i 1712 r.¹⁰³ W aktach miejskich w XVIII w. figurowały już z reguły same Łapienki¹⁰⁴. Podobnie mapa ekonomii z 1781 r. odnotowała tylko późniejsze określenie¹⁰⁵. Raz też w aktach ławy grodzieńskiej w 1664 r. wspomniano jeszcze inne miano tego siota miejskiego:

⁹⁶ PKGE, cz. II, s. 65,76.

⁹⁷ AVAK, t. XXI, nr 154, s. 90-91.

⁹⁸ AVAK, t. XIV, nr 19, s. 229.

⁹⁹ PKGE, cz. II, s. 76.

¹⁰⁰ J. Glinka, *Ród Klausucia w wiekach XIII-XVI. Ze studiów nad kształtowaniem się i różnicowaniem społecznym bojarstwa litewskiego*, cz. I-II, „Studia Źródłoznawcze” 1959-1960, t. IV-V; J. Maroszek, *Rewelacyjne odkrycie nieznanych najstarszych dokumentów dla Białegostoku*, „Białostoczczyzna” 1999, nr 1, s. 26-28.

¹⁰¹ AVAK, t. XIV, nr 44, s. 391.

¹⁰² NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 8.

¹⁰³ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 5; Sa, nr 11 291, k. 12.

¹⁰⁴ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3862, k. 18, 54, 64.

¹⁰⁵ AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

Bandykowszczyzna¹⁰⁶. Pozostałością starszego określenia Łapienek w topografii miasta była ul. Oliszkowska. Funkcjonowała ona pod tą nazwą w Grodnie przez cały okres nowożytny¹⁰⁷.

Pomiara przeznaczyła Oliszkowiczom 3 włóki gruntu. Wszystkiezymał mieszczanin, Jermasz Dubrowicz. W 1561 r. odebrano mu pół włóki, przeznaczając je jako odmianę szlachcie¹⁰⁸. Owe dwa zapisy następujące po sobie w rejestrze pomiary sprawiają wrażenie, iż stały się przyczyną niekonsekwentnego podawania ilości włók miejskich w tymże siole przez późniejsze źródła. Raz bowiem inwentarze wymieniają tam 2½ włóki (1650 r.), innym zaś razem 3 włóki (1708 i 1712 r.)¹⁰⁹. Przyczyna tego stanu rzeczy jest jednak inna. Otóż przed 1680 r. Żyd grodzieński, Łazarz Mojżeszowicz (właściciel 2½ włóki w Łapienkach) osadził na połowie włóki w Grandziczach tkacza ze wsi Łapienki. Następnie jego 3 włóki za dług 900 złotych zajęchali dominikanie grodzieńscy. Oni to uczynili nań wlewek Czernickiemu. Jego spadkobiercy: Sopoćkowie i Czerniccy legowali grunt w 1680 r. karmelitom bosym, którzy uzyskali na niego libertację królewską¹¹⁰. Stąd informacja w inwentarzach o 3 libertowanych włókach karmelitów w Łapienkach. Były one w istocie „łapieńskie”, ale tylko 2½ z nich było położone we wsi Oliszkowicze, zaś pozostałe pół włóki we wsi Grandzicze.

Suche Sioło (Horodnica)

Wieś na prawym brzegu Niemna, pod samym miastem. W źródłach występuje pod wieloma nazwami: Horodno, Horodnica, Sucha Dolina, Suche Sioło. Według inwentarzy ekonomii grodzieńskiej z lat 1650, 1680, 1708 i 1712 liczyła ona 49 włók gruntu. Inwentarze ekonomii z 1650, 1708 i 1712 r. wymieniają w tej wsi 9 włók miejskich¹¹¹. Nie wiemy jednak, od kiedy należały one do miasta? W czasach pomiary nie odnotowano w tej wsi włók miejskich. Mówią o nich inwentarze ekonomii, poczynając od 1650 r. Były tam również 4 włóki należące do wójta grodzień-

¹⁰⁶ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 98v.

¹⁰⁷ RPWHA w Moskwie, F. 646, op. 16, nr 21 872, k. 1; J. Gordziejew, *Socjotopografia Grodna w XVIII w.*, Toruń 2002, s. 61, 134-135, twierdzi, że nazwa ulicy powstała od jednego z jej mieszkańców – Oliska.

¹⁰⁸ PKGE, cz. II, s. 76.

¹⁰⁹ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 8; LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 5; Sa, nr 11 291, k. 12.

¹¹⁰ PKGE, cz. II, s. 267.

¹¹¹ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 8; LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 3v, 4v; Sa, nr 11 291, k. 8, 12.

skiego¹¹². Włóki miejskie w Suchym Siole (Horodnicy) wspominają księgi miejskie od 1642 r.¹¹³

W czasach Tyzenhauza odebrano miastu grunty w Suchym Siole, przeznaczając je pod zabudowanie przedmieścia Horodnicy. Obiecano zamianę, do której nigdy jednak nie doszło. Miasto starało się o ich odzyskanie. Szczególne zaniepokojenie magistratu wywołał przywilej królewski, którym nadano sporne ziemie na rzecz kampanii fabrycznej¹¹⁴. Miasto prosiło o zwrot zabranych terenów również w instrukcji sejmowej z 11 sierpnia 1791 r.¹¹⁵ Zdaje się, że później magistrat uzyskał przynajmniej częściową rekompensatę. W inwentarzu klucza stanisławowskiego z 1796 r. odnotowano ziemie wyłączone z folwarku Zarzyca, które przeznaczono na wygony miasta Grodna i cegielnie skarbowe. Również z gruntów wsi Pyszki odcięto wtedy 19 mórg pod wygony miejskie¹¹⁶.

Lewy brzeg Niemna

Adamowicze

Wieś miejska położona po lewej stronie rzeki Łosośny licząca według pomiary 30 włók gruntu. Graniczyła główną płn.-zach. ścianą z wsiami: Solowieje (ekonomiczna) i Mickiewicze (miejska). Przeciwna płd.-wsch. granica stykała się z wsiami: Trycze (ekonomiczna), Baranowicze (miejska) i Gołowicze (ekonomiczna). Boczna płd.-zach. ściana przylegała do paszni dworu Łabno. Od płn.-wsch. Adamowicze stykały się z Niemnem. Ponadto przy wsi znajdował się niewielki, 9-morgowy zaścianek nad Łosośną¹¹⁷.

Adamowicze, w przeciwieństwie do wielu innych wsi miejskich miasta Grodna, przez cały okres nowożytny nie zmieniły nazwy. Bez wątplenia wiązać ją należy z mieszczańską rodziną Adamowiczów. W czasie pomiaru połowa terenów wsi należała do Stanisława i Misko Adamowiczów, posiadaczy domów przy Rynku grodzieńskim¹¹⁸. Przedstawiciele tej rodziny odnotowano później w XVII-XVIII w. zarówno wśród patrycjatu jak i braci

¹¹² NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 8, 20v.

¹¹³ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1, k. 72-73.

¹¹⁴ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 14, k. 968-970, „... wygony miejskie i inne grunta na rozszerzenie murów horodnickich zostały zabrane z obietnicą zamiany ...”.

¹¹⁵ *Instrukcja... z 11 VIII 1791 r.*, s. 323, pkt. 3, 4.

¹¹⁶ NAHB w Mińsku, F. 1928, op. 1, nr 225, k. 3-4.

¹¹⁷ PKGE, cz. I, s. 238, 291, 301-302, 304; cz. II, s. 77-80, 109-110; AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

¹¹⁸ PKGE, cz. II, s. 27-28, 78.

cechowej. Największe zaszczyty osiągnęli chyba Jan i Stanisław pełniący przez szereg lat w XVII w. urząd burmistrza¹¹⁹. Księgi miejskie wymieniały wielu Adamowiczów wśród posiadaczy gruntów w tej wsi.

W Adamowiczach siostry zakonne św. Klary (bernardynki) wybudowały w XVII w. kościół. Dość chętnie uczęszczali do niego mieszczanie ze wsi miejskich położonych na lewym brzegu Niemna. Świadczą o tym ich testamentowe dyspozycje¹²⁰. Świątynię w Adamowiczach wspomina w swym diariuszu Chrapowicki¹²¹. Konstytucja z 1677 r. wzmiankuje cudowny obraz Matki Boskiej Adamowickiej¹²². W 1854 r. na miejscu kościoła wybudowano klasycystyczną kaplicę. Zachowała się ona do dzisiaj¹²³.

Karłowo (Mickiewicze, Mitkiewicze)

Najdalej na zachód wysunięta wieś miejska Grodna. Mierzyła ona 17 włók gruntu. Znajdował się też przy niej niewielki zaścianek. Obręb ten graniczył z wsiami ekonomicznymi Sołowieje, Naumowicze oraz ziemiami dworu Łabno. Południowo-wschodnia ściana stykała się z wsią miejską Baranowicze¹²⁴.

W opublikowanym rejestrze pomiary została odznaczona, co może nieco mylić, pod nazwą Karłowo. Właściwie miano to Karłowo¹²⁵. Częściej jednak występowała pod nazwą Mickiewicze¹²⁶ albo zamiennie Mitkiewicze¹²⁷. Czasem źródła odnotowują podwójne określenie Karłowo-Mickiewicze¹²⁸.

Obie nazwy wsi należy wiązać z rodami mieszczan grodzieńskich. W pomierze włócznej w Karłowie odnotowano Sciepana Mickiewicza mającego 6 włók oraz Bohdana Stefanowicza (Szczepanowicz, Szczechowicz)

¹¹⁹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, k. 273v-275v, 284v-286, 290-290v; nr 3, k. 19-20v, 77, 79, 85, 89, 130, 132; nr 6, k. 195; F. 1800, op. 1, nr 1, k. 3, 10, 11-11v, 32, 46, 77-78, 86, 123, 141, 187-188v, 271.

¹²⁰ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 7, k. 553-554; nr 9, k. 497-498v.

¹²¹ J. A. Chrapowicki, *Diariusz. Część pierwsza 1656-1664*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 1978, s. 279, 280, 282, 284-286, 301, 314, 392, 416, 419.

¹²² VL, t. V, s. 540, f. 264.

¹²³ А. Кулагін, *Каталіцкія храмы...*, s. 7.

¹²⁴ PKGE, cz. II, s. 78-79; AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

¹²⁵ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 253; F. 1761, op. 1, nr 8, k. 411.

¹²⁶ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 5, k. 22; nr 6, k. 802; nr 7, k. 709; F. 1800, op. 1, nr 1, k. 54, 148v.

¹²⁷ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 5, k. 20v, 44v; nr 6, k. 906; nr 7, k. 191-192; nr 9, k. 325-325v; F. 1800, op. 1, nr 1, k. 54, 187, 218.

¹²⁸ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 223; PKGE, cz. II, s. 197.

posiadającego 9 włók i zaścianek¹²⁹. Moim zdaniem ten ostatni tożsamy jest z Bohdanem Stefanowiczem Mitkiewiczem, służebnikiem Ostafiego Wołłowicza¹³⁰. Wielu Mitkiewiczów bądź Mickiewiczów bywało posesorami w Karłowie i później. Zapewne to od nich właśnie pochodzi nazwa wsi Mickiewicze (Mitkiewicze). Natomiast wcześniejsze miano należy wiązać z rodziną Karłowskich, choć pomiaru nie wymieniła ich wśród właścicieli gruntów we wsi. Wspominają ich za to źródła późniejsze¹³¹. Być może Karłowscy to starsza nazwa rodu Mickiewiczów? Jakichś Karłowskich źródła miejskie odnotowały z przydomkiem Kwacz¹³². Zarówno Karłowscy, Kwacz-Karłowscy, jak i Mickiewiczowie (Mitkiewiczowie) uważali się za drobną szlachtę¹³³.

Baranowicze

Wieś miejska na lewym brzegu Łosośny. Mierzyła 17 włók gruntu. Baranowicze granczyły od pd-zach. strony z wsią Trycewicze (Trycze) należąca do ekonomii grodzieńskiej (ściana główna), od płn.-zach. z Adamowiczami, od płn.-wsch. z wsią ekonomiczną Gołowicze, zaś od pd-wsch. z gruntami ziemiańskimi Tarusów. Przez osadę przepływała niewielka rzeczka Baranowo, do której były zwrócone tyłem domy tego siola¹³⁴. Miano pochodziło zapewne właśnie od rzeczki, w dalszej perspektywie jawi się nam zaś jako nazwa odosobowa. Może, biorąc pod uwagę położenie siola nad rzeką Łosośną i bliskość siedzib ściachu łososińskiego, należy ją wiązać z Tatarami? Stanisław Kryczyński w swej monografii Tatarów litewskich uznał imię Baran za tatarskie. Wskazuje ponadto na częstość występowania u nich nazwisk patronimicznych, do których zaliczył nazwisko Baranowski¹³⁵. W okresie przeprowadzania pomiaru,

¹²⁹ PKGE, cz. II, s. 27, 78-80.

¹³⁰ AVAK, t. XXI, nr 411, s. 261.

¹³¹ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 130-130v; LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 192, k. 3-3v.

¹³² NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1, k. 209-209v. Odnotowano tu Aleksandra Stanisława Kwacza Karłowskiego, „ziemianina i jenerała JKMcI powiatu grodzieńskiego” (a więc szlachcica). Jednakże jego siostry wyszły za mieszczan. Przydomek Kwacz nieodparcie kojarzy się z wymienionym w pomierze mieszczaninem Andrzejem Kwaczem, posiadaczem zaścianku w pobliżu wsi Karłowo-Mickiewicze (PKGE, cz. II, 78, 92).

¹³³ S. Kościalkowski, *Antoni Tyzenhauz*, t. 1, p. 345, s. 495; Zob. też przypis poprzedni.

¹³⁴ PKGE, cz. II, s. 79-80.

¹³⁵ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, „Rocznik Tatarski” 1938, t. III, (wyd. II, „Rocznik Tatarów Polskich” 1999-2000, t. V), s. 93, 97.

5 włók we wsi miejskiej Baranowiczach należało do mieszczan o tym nazwisku¹³⁶. Jak się wydaje, Krzysztof, Wojciech, Szcześny i Jaśko Baranowicze byli jednak chrześcijanami. Wielu mieszczan o tym nazwisku odnotowały w czasach późniejszych księgi miejskie¹³⁷.

Porównanie pomiaru włócznej z mapą z 1781 r. wykazało, że wschodni róg obrębu wsi Baranowicze stykający się z Łosośną wszedł w obręb zakładanego w czasach Tyzenhauza miasta Kunsztów¹³⁸.

Kielbasin

Wieś miejska na prawym brzegu Łosośny. W pomierze włócznej, podobnie jak w inwentarzu ekonomii z 1650 r., była zamiennie określana – Kołbasino bądź Kielbasin, na mapie ogólnej ekonomii z 1781 r. – Kiłbasin, zaś w zbliżonym doń chronologicznie opisie parafii grodzieńskiej – Kielbasin¹³⁹. Nazwa została odnotowana jeszcze przed pomiarem włóczną w latach 1539-1541 jako określenie jednego z soroków poddanych gospodarskich¹⁴⁰. Warto też dodać, że w pobliżu Grodna w parafii hoskiej, na tym samym lewym brzegu Niemna wymieniono miejscowość o podobnym brzmieniu: Kielbaski bądź Kiłbaski. W 1784 r. odnotowano ją jako „wieś ruską i dwór ... Frąckiewiczza”¹⁴¹. Jest to o tyle istotne, że niektóre opracowania, i jak mniemać można również źródła, nazywają zamiennie wieś Kielbasin w parafii grodzieńskiej – Kielbaskami¹⁴².

Kielbasin graniczył: od wschodu z wsią miejską Hnojnicą, od północy z siólem ekonomicznym Ryłowce, od południa z wsią miejską Olszanką Wielką i ekonomicznymi Skomoroszki, od zachodu z gruntami ziemiańskimi Tarusów i Czecha¹⁴³. Wieś liczyła początkowo 37 włók, jednakże 4 włóki posiadane przez Sebastiana Dybowskiego oddano potem jako zamianę ziemianom Dophowi i Mikołajowi Dowtiargowiczom. Stąd też w źródłach późniejszych niż pomiaru figurują w tej wsi 33 włóki¹⁴⁴. Większość gruntów w Kołbasinie pomiaru przeznaczyła Żydom grodzień-

¹³⁶ PKGE, cz. II, s. 80.

¹³⁷ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 2, k. 363-363v; F. 1761, op. 1, nr 3, k. 8.

¹³⁸ PKGE, cz. II, s. 79-80, 109-111; AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

¹³⁹ PKGE, cz. II, s. 81-82; NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 8-9; AGAD, Zb. kart., nr 67-1; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 43.

¹⁴⁰ AVAK, t. XVII, nr 14, s. 5; nr 433, s. 159; nr 498, s. 184; nr 684, s. 255.

¹⁴¹ *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 48.

¹⁴² *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...*, s. 277.

¹⁴³ PKGF, cz. II, s. 81-82, 86, 106; AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

¹⁴⁴ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 8.

skim. Jak można się domyślać, była to odmiana za ziemie posiadane przez nich na terenie miasta oraz odmiana za skupione przez nich tereny ziemiańskie. Wszystkie podlegały jurysdykcji miejskiej. W Kiełbasinie były również włóki Michała Wołowicza (odmiana „za ziemie Koziedojewskie”), który odstąpił je mieszczanom¹⁴⁵.

W aktach miejskich Kiełbasin właściwie nie występował. Zachowane akta zaczynają się od 1638 r. Tymczasem znaczna część wsi (11½ włóki) za czasów starosty grodzieńskiego Fryderyka Sapiehy stała się własnością dominikanów grodzieńskich¹⁴⁶. Aprobował to sejm w 1635 r.¹⁴⁷ Pozostała część siola (21½ włóki) weszła w skład fundacji jezuitów – Mikołaja Krzysztofa z Chalca Chaleckiego, miecznika W. Ks. Litewskiego. Zaprobował to Władysław IV przywilejem wydanym w Warszawie 17 listopada 1639 r. uwalniającym je od jurysdykcji miejskiej i ekonomicznej¹⁴⁸. Potwierdził to później sejm w 1647 r.¹⁴⁹

Pod koniec I poł. XVII w. Kiełbasin przestał więc być wsią miejską i nie był z reguły wymieniany w późniejszych dokumentach miejskich. Zakony zorganizowały na terenie siola swe folwarki. Folwark dominikanów wymieniał opis parafii z 1784 r.¹⁵⁰ O folwarku jezuitów wspomniano dużo wcześniej. W 1660 r. skarżyli oni Stanisława Sopoćka o najazd na swą wieś Korobczyce (Chorostowo), „... do folwarku Kiełbasina ... należąca”¹⁵¹. Jezuiti posiadali tu stację misyjną aż do kasaty klasztoru w 1773 r., kiedy to ich część Kiełbasina weszła w skład ekonomii grodzieńskiej. Folwark był niszczone przez wojska moskiewskie w latach 1703 i 1737. W 1709 r. jezuiti wybudowali tu nowy dwór i kościół¹⁵².

Małachowicze - Hnojnica

Dwa obręby gruntu miejskiego położone po lewej stronie Niemna. Odnotowane zostały w pomierze włócznej jako odrębne siola miejskie Małachowicze (16 włók) i Hnojnica (18 włók). Tworzyły one jednak fak-

¹⁴⁵ PKGE, cz. II, s. 81-2.

¹⁴⁶ Indeks alfabetyczny; miejscowości dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, cz. I, A- (Abakanowicze-Kujany), Wilno 1929, s. 222; NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 9.

¹⁴⁷ VL, t. III, Petersburg 1859, f. 887.

¹⁴⁸ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 8.

¹⁴⁹ VL, t. IV, Petersburg 1859, f. 57, s. 113-114.

¹⁵⁰ Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku. s. 43.

¹⁵¹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 2, k. 1-2.

¹⁵² Encyklopedia wiedzy o jezuitach... s. 277.

tycznie jedną osadę. „To sioło Małachowicze jest osadzone przeciw siołowi Hnoynicy nad smugiem wesopek i nad jedną przysadą, domy czolem przeciw sadzibom, włókom sioła Hnoynicy ... i ulica tym dwóm siołom na prętów 10 położona” – czytamy w rejestrze pomiaru. Podobną notę zamieszczono przy Hnojnicy¹⁵³. Później ta nazwa stopniowo zanikała, zaś całą osadę miejską określano Małachowiczami. Jeszcze w XVII w. wieś miejska Hnojnica sporadycznie była wymieniana w aktach miejskich, np. w 1676 r. odnotowano sprzedaż połowy włóki w tym siole¹⁵⁴. Uwzględnia ją również inwentarz ekonomii z 1650 r.¹⁵⁵ Natomiast w następnym wieku nazwa ta zanika całkowicie. Osada wspomniana była wyłącznie jako wieś Małachowicze licząca 34 włóki, jak czynią to inwentarze ekonomii z 1708 i 1712 r.¹⁵⁶ Podatkowe akta miejskie już w XVII w. pomijały nazwę Hnojnica¹⁵⁷. Czyniły to konsekwentnie również wiek później¹⁵⁸. Podobnie źródła skarbowe, np. podymne z 1775 r. czy też lustracja z 1789 r. całą miejscowość określały mianem Małachowicze¹⁵⁹.

Ustalenie granic obrębów miejskich: Hnojnicy i Małachowicz opisanych w pomiarze sprawiło nieco trudności. Mapa ekonomii z 1781 r. zaznacza je bowiem jako jeden obręb, łącznie z wsiami miejskimi – Olszanką Wielką i Małą¹⁶⁰. Małachowicze graniczyły od strony południowej z wsią miejską Olszanką Małą, od wschodu z miejskimi Gibuliczami, od zachodu z Hnojnicą. Natomiast obręb miejski Hnojnica od południa stykał się z Olszanką Wielką, od zachodu z Kielbasinem, a od wschodu z Małachowiczami. Pewien problem stanowiło natomiast ustalenie północnego sąsiada Małachowicz i Hnojnicy. Według pomiaru była nim bojarka Sasinowa, właścicielka majątku o nazwie Hnojnica¹⁶¹. Natomiast na mapie z 1781 r. zaznaczono w tym miejscu królewską wieś Hnojnica¹⁶². Nie musi to zresztą sobie przeczyć. Wieś weszła w skład ekonomii po kasacie zakonu w 1773 r. Jezuitów jako właścicieli Hnojnicy odnotowały akta

¹⁵³ PKGE, cz. II, s. 82, 85.

¹⁵⁴ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 305-305v.

¹⁵⁵ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 8.

¹⁵⁶ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 4v; Sa, nr 11 291, k. 10v.

¹⁵⁷ NAHB w Mińsku, F. 1800; op. 1, nr 1, k. 54.

¹⁵⁸ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 6, k. 1074-1131; LPAH w Wilnie, Sa, nr 3862, k. 1-73.

¹⁵⁹ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 3, k. 1-10; LPAH w Wilnie, Sa, nr 4869 (niepaginowane).

¹⁶⁰ AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

¹⁶¹ PKGE, cz. II, s. 85-88, 82-85.

¹⁶² *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 43; AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

miejskie w 1660 r.¹⁶³ Również abiurata z 1690 r. wspomniała Hnojnicę – majątek jezuitów grodzieńskich¹⁶⁴.

Bezimienna struga, smug opisany w rejestrze pomiaru, nad którym osadzona była osada Małachowicze-Hnojnicza również mógł nosić miano Hnojnicy. Świadczy o tym pośrednio kilka nazw pobliskich majątków i wsi w XVI-XVIII w. W XVI w. odnotowano tu majątki Hnojnicza: Rabieja Hrynkowicza, Fedora Sasina, Adama Szembela i Iwana Makarewicza¹⁶⁵.

Olszanka (Wielka i Mała)

Właściwie dwie osady miejskie: Olszanka Wielka i Mała. W pomierze włócznej zostały opisane jako jeden obręb podzielony na 6 pól. Rejestr wspominał tylko o jednej osadzie: „sioło we dwie połaci rozmierzone, z których jedna tyłem ku błotu Olszance, druga ... czołem przeciw ... połaci pierwszej, tyłem ku włókom sioła Skomoroszów”. Mogłoby to czynić wieś tożsamą z zaznaczoną na mapie ekonomii z 1781 r. Olszanką Wielką. Najbardziej prawdopodobne jest jednak, iż nie leżała ona ani na terenie późniejszej Olszanki Wielkiej, ani też w Olszance Małej, ale dokładnie pośrodku gruntów obrębu, w miejscu wspomnianym w pomierze jako „ściana, która jest rozdziałem ... pól 6”, której fragment stanowił ulicę osady¹⁶⁶.

Kiedy powstały Olszanka Mała i Olszanka Wielka? Niestety, nie wiemy. Z reguły większość akt wspominających grunty w Olszance nie precyzowała, gdzie są one położone – w Olszance Wielkiej czy Małej. Nie czyniły tego akty sprzedaży aktykowane w grodzieńskich aktach miejskich¹⁶⁷, ordynacja komisarska z 1670 r.¹⁶⁸, inwentarze ekonomii z 1650, 1708 i 1712 r.¹⁶⁹ czy rozkład racji dla garnizonu rosyjskiego z 1717 r.¹⁷⁰ Dwie osady zaznaczono natomiast na mapie ogólnej ekonomii grodzieńskiej z 1781 r.¹⁷¹ i podczas odbytej wtedy wizytacji cerkwi grodzieńskich¹⁷². Olszankę

¹⁶³ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 2, k. 1-1v.

¹⁶⁴ AGAD, Varia archiwalne z Biblioteki Załuskich, nr 205, k. 36.

¹⁶⁵ RIB, t. XXXIII, kol. 676, 708; PKGE, cz. II, s. 88.

¹⁶⁶ PKGE, cz. II, s. 85-88.

¹⁶⁷ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 8, k. 495-496; F. 1800, op. 1, nr 1, k. 138v-139, 306v-307v.

¹⁶⁸ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 1, k. 1v.

¹⁶⁹ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 8-9; LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 4v; Sa, nr 11 291, k. 11v.

¹⁷⁰ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 5, k. 20.

¹⁷¹ AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

¹⁷² NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 3, k. 21.

Wielką i Małą wymienił opis parafii zaniemeńskiej z 1784 r.¹⁷³ Odnotowały je również podatkowe źródła miejskie z lat 70-80. XVIII w.¹⁷⁴

Obręb Olszanka, na terenie którego funkcjonowały osady Olszanka Wielka i Mała, graniczył od południa z gruntami dworu i wsi ekonomicznej Kamionka. Od zachodu stykał się z siołami królewskimi Skomoroszka i Korobczycami. Od północy i wschodu obręb graniczył z innymi siołami miejskimi: Hnojnicą, Małachowiczami, Gibuliczami i Połotkowem. Łącznie liczył 44 włóki¹⁷⁵. Oprócz gruntów miejskich znajdowały się tam również libertowane ziemie cerkwi grodzieńskich¹⁷⁶.

Gibulicze

Jedna z najdalej na wschód wysuniętych wsi miejskich Grodna. Liczyła 24 włóki. Graniczyła od południa z wsią Połotkowo, od zachodu z Małachowiczami, od północy z wsią ekonomiczną Bereh (Koszowniki) oraz z bojarskimi Hnojnicami: Rabiejowską i Sasinowską, od wschodu z Kochanowem Nieprzeckim i bezimiennym obrębem (Hornicą?)¹⁷⁷.

Nazwa Gibulicze (często Gybulicze¹⁷⁸) bezsprzecznie związana była z mieszczańską rodziną Gibuliczów. Według rejestru pomiaru w rękach Mikity i Chwecka Gibuliczów pozostawała czwarta część tego sioła miejskiego¹⁷⁹. Nazwisko to jest tożsame z późniejszym Gibuła, Gibała¹⁸⁰.

Ćwiklicze

Najbardziej wysunięta na południe wieś miejska miasta Grodna licząca 17 włók¹⁸¹. Źródła odnotowały różne formy zapisu tej nazwy. W księgach miejskich najczęściej występowała jako Ćwiklicze, w pomierze

¹⁷³ *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 43.

¹⁷⁴ LPAH w Wilnie, Sa, nr 3862, k. 3v, 5, 6v, 8, 9v, 11, 18v, 51v, 54, 64; NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 6, k. 1079-1080, 1082, 1084, 1087, 1089, 1092, 1095, 1106, 1107, 1108, 1110, 1112, 1114, 1116.

¹⁷⁵ PKGE, cz. II, s. 89-90, 85-88.

¹⁷⁶ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 9; nr 3, k. 10v, 21v, 35, 35v; LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 4v; Sa, nr 11 291, k. 11v; PKGE, cz. II, s. 87; AVAK, t. I, nr XVIII, s. 60-62.

¹⁷⁷ PKGE, cz. II, s. 88-89, 112.

¹⁷⁸ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 54, 169-170v, 182, 246-246v.

¹⁷⁹ PKGE, cz. II, s. 89.

¹⁸⁰ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1, k. 41-71v, 72; nr 2, k. 209-209v; F. 1800, op. 1, nr 1, k. 246-246v.

¹⁸¹ PKGE, cz. II, s. 89-90; AGAD, Zb. kart., nr 67-1; nr 66-3.

włócznej w formie Czwiklicze¹⁸². Nazwa związana jest bez wątpienia z patrycjuszowskim rodem Ćwikliczów, jednym z najznacześniejszych w Grodnie. W czasach pomiaru do Janowej, Pawła, Stanisława i Marcina Ćwikliczów należało 7 włók w tej wsi. Ponadto Stanisław Ćwiklicz (odnotowywany też jako Cwikła, Cwikło, Czwiklicz) posiadał 2 włóki w Pechrystowiczach i 2 włóki w Poniemuniu. Marcin, Misko, Paweł i Stanisław mieli place i domy w Rynku grodzieńskim. Najbogatszy Stanisław posiadał też działki przy ul. Kalucińskiej, Wileńskiej i Mirynickiej¹⁸³. Największe jednak znaczenie rodzina Ćwikliczów osiągnęła w XVII w. Wtedy to jej przedstawiciele pełnili wielokrotnie funkcję burmistrza: Stanisław (1641, 1642, 1654)¹⁸⁴; Kazimierz (1665)¹⁸⁵; Adam (1670, 1672)¹⁸⁶ oraz landwójta: Stanisław (1645)¹⁸⁷ i Kazimierz (1666-1670)¹⁸⁸.

Sioło Ćwiklicze graniczyło od południa z wsią ekonomiczną Łoygobole, od wschodu z królewskim siołem Kamionka, od północy zaś z Połotkowem. Wschodnią granicę stanowił szlachecki majątek Hornica-Kopciowszczyzna¹⁸⁹. W wieku XVI stanowił on własność Wołłowiczów¹⁹⁰, potem Chreptowiczów¹⁹¹, Chlewińskich¹⁹² i Wolmerów¹⁹³.

P o ł o t k o w o

Sioło to graniczyło: od północy z Gibuliczami (miejska), od zachodu z Olszanką Małą (miejska) i Kamionką (ekonomiczna), od południa z Ćwikliczami (miejska), a od wschodu z wsią Sukmienie (ekonomiczna). Na mapie z 1781 r. nie zaznaczono wschodniej granicy osady. Wieś Połotkowo i Sukmienie odznaczono tam jako jeden obręb. Porównanie zapisu pomiaru z mapą ogólną ekonomii wyraźnie wykazuje, że ściana wschod-

¹⁸² PKGE, cz. II, s. 89-91.

¹⁸³ PKGE, cz. II, s. 27, 29-31, 71, 76, 89.

¹⁸⁴ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 1, k. 70, 177-178, 208v; nr 3, k. 79-79v; AVAK, t. V, s. 280.

¹⁸⁵ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 111v-112.

¹⁸⁶ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 6, k. 195; F. 1800, op. 1, nr 1, k. 195. 242.

¹⁸⁷ BU Warsz., DR, nr 260 (niepaginowane).

¹⁸⁸ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 85, 99v, 127v, 130v-131, 148, 211-215, 252-252v; F. 1761, op. 1, nr 6, k. 194.

¹⁸⁹ AGAD, Zb. kart., nr 66-3; nr 67-1.

¹⁹⁰ PKGE, cz. II, s. 89.

¹⁹¹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 9, k. 19-26.

¹⁹² NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 4, k. 5.

¹⁹³ LPAH, Sa, nr 4869 (niepaginowane); *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 43.

nia była przedłużeniem ściany bocznej wsi Ćwiklicze, wspólnej dlań z majątkiem Hornica-Kopciowszczyzna¹⁹⁴. Natomiast *Karta Gubernij Kryńskiej* stanowiąca część tzw. atlasu ekonomii grodzieńskiej zaznacza granicę Połotkowa i wsi Sukmienie dalej na wschód niż wynikałoby to z pomiaru. Obręb Połotkowo nie stanowi na niej regularnego prostokąta¹⁹⁵.

Według pomiaru włócznej obręb Połotkowo liczył 29 włók. Rozdział tych gruntów był następujący: 16 włók ekonomicznych, 8 miejskich, 3 jurydyki Wołpińskiej w Grodnie¹⁹⁶. Źródła późniejsze niekonsekwentnie podawały ilość włók miejskich w Połotkowie. Według inwentarza z 1708 r. było ich wtedy 6, zaś inwentarz z 1712 r. mówił o ośmiu. Niekiedy podawano też liczbę 11 włók miejskich. Różnica wynika z dwóch faktów: zaliczania lub niezaliczania do terenów miejskich 3 włók jurydyki Wołpińskiej oraz z tego, że niemal całość gruntu miejskiego w tej wsi w XVIII w. należała do szlachty i klasztoru karmelitów, którzy opierali się przynależności tych ziem do miasta¹⁹⁷.

Włóki gospodarskie w tej wsi należącej w czasie pomiaru do wójtostwa zaniemeńskiego przeznaczono na służków zamkowych¹⁹⁸. Jeszcze inwentarz ekonomii z 1650 r. mówił o ich powinnościach względem dworu horodnickiego. Z każdego 2 włók przeznaczonych do tego rodzaju służby mieli oni obowiązek wystawić „konia jednego wierzchem albo wozem, w którą [to służbę] najdalej na mil 30 powinien jechać na strawie, a jeśliby dalej nad mil 30 jechał tedy już na strawę ma być dano”. Nie wolno było jednak powoływać naraz z Połotkowa więcej niż jednego konnego. Połowa włók ekonomicznych we wsi obciążona była takimi właśnie powinnościami. Pozostałe włóki służkowie dzierżyli na czynsz¹⁹⁹. W inwentarzach ekonomii z początku wieku XVIII, odnotowano w Połotkowie już wyłącznie włóki czynszowe i dożywotnie²⁰⁰.

Tarusowicze (Łosośna)

Wieś na lewym brzegu Niemna licząca 20½ włóki oraz 2-włókowy zaścianek nad Łosośną. Dość trudno ją zidentyfikować. Zarówno rejestr po-

¹⁹⁴ PKGE, cz. II, s. 89-92; AGAD, Zb. kart. 67-1.

¹⁹⁵ AGAD, Zb. kart., 66-3.

¹⁹⁶ PKGE, cz. II, s. 90-92.

¹⁹⁷ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 291, k. 5; nr 11 291, k. 11v; PKGE, cz. II, s. 266-268, 293.

¹⁹⁸ PKGE, cz. II, s. 90-92.

¹⁹⁹ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 25.

²⁰⁰ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 24; nr 11 291, k. 62v.

miary jak i mapa ogólna ekonomii grodzieńskiej nie były tu zbyt pomocne. Pierwsze z tych źródeł, choć wymieniło Tarusowicze, nie opisało ich granic²⁰¹. Natomiast mapa ekonomii z 1781 r. nie odznaczyła żadnej miejscowości o tej nazwie²⁰². Bezspornie jednak Tarusowicze w tym czasie istniały, o czym świadczy chociażby zbliżony chronologicznie opis parafii²⁰³.

Posiadamy bardzo niktłe wzmianki mogące służyć do identyfikacji Tarusowicz i określenia ich granic. Jednym z nich był fakt, że należący do wsi zaścianek zaznaczony w rejestrze pomiaru jako własność Tataru Szczęsnego Tarusowicza leżał „nad rzeką Łosośną”²⁰⁴. Źródła późniejsze określiły go w sposób następujący: „zaścianek niedaleko Tarusowicz nad stawem łososiąńskim przy gruntach tatarskich, które droga do Korobczyc rozgranicza”²⁰⁵. Staw łososiąński to jednak nie zalew na rzece Łosośnie, ale na jej dopływie Tatarce, zwanej w czasie pomiaru Łososiąnką²⁰⁶. Jak się wydaje, można go identyfikować z pierwszym stawem zaznaczonym na mapie z 1781 r., licząc od ujścia Tataruki do Łosośny. W pobliżu przebiegała droga do Korobczyc (Rostowlan) - fragment odgałęzienia gościńca do Kuźnicy łączący go z drogą Nowy Dwór-Grodno²⁰⁷. Fakt, że wieś leżała na jakimś ruchliwym gościńcu, potwierdza inwentarz ekonomii z 1712 r., który wspomina 8 włók Jarockiego, który „na trakcie [w]cale zrujnowany”²⁰⁸. Lokalizacji tej, jak się wydaje, nie przeczy zapis ustawy generalnej ekonomii z 1680 r., który zalecał „wiceekonomowi na rzece Łosośnie pod Tarusowicami młyn na 4 koła i karcznię wystawić”²⁰⁹. Wieś najwyraźniej leżała w pobliżu zbiegu obu rzek: Łosośny i Łososiąнки (Tataruki).

Innym dokumentem pomocnym w lokalizacji Tarusowicz był inwentarz majątku Łosośna sporządzony w 1615 r. po sprzedaniu go przez Janową Tarusewiczową – Jakubowi Kunczewiczowi, chorążemu grodzieńskiemu.

²⁰¹ PKGE, cz. II, s. 118.

²⁰² AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

²⁰³ *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku*, s. 44.

²⁰⁴ PKGE, cz. II, s. 118. Zaścianek ten później należał również do Tatarów: w 1650 r. do Szczęsnego Fursowicza (NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 23v), przed 1708 r. do Assana Woyny (LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 25). Po śmierci tego ostatniego przyłączono go do arendy niłynarskiej (LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 291, k. 65).

²⁰⁵ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 25.

²⁰⁶ M. Moroz, *Nazwy etnomiczne jako pomocnicze źródło historyczne do badań nad osadnictwem tatarskim na przykładzie powiatu grodzieńskiego (do 1795 r.)*, „Studia Podlaskie” 1993, t. IV, s. 151-152; PKGE, cz. I, s. 313.

²⁰⁷ AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

²⁰⁸ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 291, k. 65.

²⁰⁹ PKGE, cz. II, s. 173.

Omawiany tam grunt sięgał „od granicy wsi Tarusowicz”, leżał „pod młynem i za młynem” królewskim na Łosośnie, około „gościńca i za gościńcem aż do granicy kielbaśińskiej”²¹⁰. Choć opis inwentarza nie jest zbyt przejrzysty, pozwolił jednak skozjarzyć inwentaryzowane mienie (11½ włóki) ze wspomnianym w pomierze majątkiem ziemian Tarusów graniczącym z wsiami miejskimi: Kielbasinem i Baranowiczami. Poszukiwane sióło musiało więc leżeć nieco dalej na wschód lub północny-wschód.

Dodatkowy kłopot wynika jednak z samej nazwy wsi. Mamy tu bowiem w czasie przeprowadzania pomiaru w bezpośrednim sąsiedztwie grunty: wspomnianego już wyżej Tatara Tarusowicza (zaścianek), ziemian Tarusów (Łosośna), rodziny mieszczańskiej Tarasowiczów, (w pobliskich Baranowiczach) oraz poszukiwaną wieś Tarusowicze²¹¹. To znakomicie komplikuje sprawę. Położenie wsi próbował określić Jan Jukubowski. Jeśli na jego mapie przeciągniemy linię prostą, poczynając od Adamowicz poprzez Baranowicze i Czechowszczyznę do Korobczyc (Rostowlan), to Tarusowicze będą leżeć na niej, między Baranowiczami a Czechowszczyzną²¹². Możemy również umiejscowić sióło w miejscu określonym na współczesnym planie miasta jako Tarusicze²¹³. Pytanie jednak – czy jest to lokalizacja precyzyjna? Dla przykładu na mapie Textora nie oznaczono w tym miejscu żadnej osady²¹⁴. Wszystko jednak wskazuje, że wieś leżała gdzieś właśnie tam, na lewym brzegu Łosośny, w pobliżu ujścia Tatarski.

W wieku XVIII opisywana w rejestrze pomiaru osada mogła już zresztą nie istnieć. Pomiar wymieniła we wsi 10½ włóki należące do jurysdykcji miejskiej, 10 włók chłopskich (4 pańszczyźniane, 4 czynszowe, 2 przyjemne czynszowe) oraz 2 włóki w zaścianku²¹⁵. Jeszcze inwentarz ekonomii z 1650 r. wliczał włóki chłopskie zgodnie z zapisem pomiaru²¹⁶. Natomiast w inwentarzach ekonomii z 1708 i 1712 r. już ich nie by-

²¹⁰ BU Warsz., DR, nr 260 (niepaginowane).

²¹¹ PKGE, cz. II, s. 79-81, 118.

²¹² J. Jakubowski, *Powiat grodzieński w XVI wieku* (mapa, skala 1: 4 000 000), [w:] *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, Kraków 1935, s. III.

²¹³ *Гродно и окрестности. Обзорно-топографическая карта 1: 200 000*, Мінск 1998 (na odwrocie plan miasta ok. 1:15 000); *Mapa topograficzna Polski*, skala 1:200 000, Arkusz N-34 XXIV *Grodno*, Warszawa 1992; Mapa okolic Grodna 1:50 000 zrobiona na podstawie mapy 1: 25000 wydana w 1982 r.

²¹⁴ AGAD, Zb. kart., 479-481.

²¹⁵ PKGE, cz. II, s. 118.

²¹⁶ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 23-23v. Tu wieś nazwana Trusowicze. Inwentarz, nie wiedzieć czemu, pomija 2 włóki gruntu.

to. Wymieniają one 22½ włóki oraz zaścianek nad Łosośną. W tej liczbie 10½ włóki to własność podlegająca jurysdykcji miejskiej, 8 włók to dzwycowie Jarockiego, 4 zaś trzymał Tatar Dawid Barancewicz (Baranowicz)²¹⁷. Osada chłopska przestała więc istnieć i być może nigdy już się nie odrodziła. Istniał za to obręb gruntu Tarusowicze.

Tarusowicze nie pojawiły się w aktach miejskich. Właściwie od początku, od momentu pomiaru, podległe magistratowi włóki miejskie znajdowały się w rękach szlachty. Najpierw należały do Przeździeckich²¹⁸, potem Gruszczyńskich i Micutów²¹⁹. Jeden z przedstawicieli tego ostatniego rodu sprzedał je jako grunty ziemskie w 1710 r. konwentowi franciszkanów w Grodnie, co praktycznie ostatecznie wyłączyło ten teren spod jurysdykcji miasta²²⁰.

Zasiedlenie wsi miejskich

Ogromna większość gruntów Grodna położona była w 16 należących w całości do miasta obrębach oraz zaściankach przy nich. Na terenie tym utworzono 16 osad. W obrębach Grandzicze i Męczyn powstała wieś Grandzicze, w obrębach Małachowicze i Hnojnica – Małachowicze, w obrębie Olszanka – Olszanka Wielka i Mała, w obrębie Adamowicze – Adamowicze i osada Pyszki, a w obrębie Chodorowo (Kochanów) – Prychodzicze i Żydowszczyzna. W pozostałych obrębach powstało po jednej osadzie o identycznych nazwach jak miana obrębów. Wsie nie wykształciły się: w obrębie miejskim Dziechciary i na włókach miejskich w ekonomicznych obrębach Połotkowo i Tarusowicze. Powstałe sioła to typowe ulicówki.

Określenie zasiedlenia tych osad w momencie pomiaru było dość trudne. Przeprowadzone wzorem Henryka Łowmiańskiego porównanie posesorów placów w mieście z posiadaczami włók miejskich prowadzi tu do podobnych trudności, lecz odmiennych spostrzeżeń. Przypomnijmy, że Łowmiański spośród 212 właścicieli włók w 5 obrębach Mohylewa w 1604 r. zidentyfikował 101 jako posiadaczy posesji w mieście, dodatkowe zaś 4 osoby jako mieszkające w mieście. A zatem ponad połowa z 235

²¹⁷ LPAH w Wilnie. Sa, nr 11290, k. 25v; nr 11291, k. 65; J. Wiśniewski, *Osadnictwo tatarskie w sokólskim i na północnym Podlasiu*, „Rocznik Białostocki” 1991, t. XVI, s. 362.

²¹⁸ PKGE, cz. II, s. 118; NAHB w Mińsku. F. 1882, op. 1, nr 1, k. 23-23v.

²¹⁹ LPAH w Wilnie. Sa, nr 11290, k. 25v; PKGE, cz. II, s. 308.

²²⁰ LPAH w Wilnie. Sa, nr 11290, k. 25v; nr 11291, k. 65.

włók Mohylewa należała do mieszkańców miasta²²¹. W Grodnie wyniki są odmienne. W czasie pomiaru 390 wspomnianych wyżej włości miejskich (nie biorę tu pod uwagę gruntów podzielonych na morgi) stanowiło własność 204 osób. Przeciętne gospodarstwo liczyło niemal dwa razy więcej niż w Mohylewie. Spośród 204 posiadaczy ziemi miejskiej tylko 52 udało się zidentyfikować jako mieszkańców miasta ($\frac{1}{4}$). Należały do nich jednak aż 173 włóki miejskie. Wśród grupy tej wyróżnić należy: cerkwie grodzieńskie (10 libertowanych włości w obrębie wsi miejskiej Olszanka), jurdydzanina wołpieńskiego (3 włóki libertowane), organistę (1 włóka w Grandziczach), którego uznaliśmy za komornika, 7 Żydów grodzieńskich (włóki w Kielbasinie) oraz 43 chrześcijańskich właścicieli posesji w Grodnie²²². Pozostałych 152 posiadaczy gruntów we wsiach miejskich należy uznać za maksymalną liczbę gospodarzy, mieszkańców wsi miejskich miasta Grodna. Maksymalną dlatego, że pomiaru włóczna wyróżnia posesorów placów, a nie domów czy też komorników.

Przedmiotem mego szczególnego zainteresowania była grupa 43 posiadaczy, którzy jednocześnie mieli posesję w mieście i grunty we wsiach miejskich (łącznie 139 włości). Trzydziestu dwóch z nich było właścicielami placów po prawej stronie Niemna, pięciu po lewej, sześciu skupiało w rękach działki po obu stronach rzeki. Wydaje się, iż wszystkie działki na Przedmieściu Zaniemeńskim w ich przypadku należy uznać za przyjęte dopiero w 1560 r. w czasie pomiaru. Do ciekawych wniosków prowadzi również analiza stanowej przynależności w tej grupie. Napotykamy tu więc kilku szlachciców: Mikołaja Chrzanowskiego, Mikołaja Kownackiego, Józefa Truskowskiego i Jakuba Żeligowskiego. Być może pochodzenia szlacheckiego byli też Matys Pirski (Peski, Pęski?), Bohdan Ste-

²²¹ H. Łowmiański, *Struktura gospodarcza Mohylewa w czasach pomiaru włócznej*. [w:] *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, s. 472-473.

²²² PKGE, cz. II, s. 27-92. 118. Posesje w mieście i grunty we wsiach miejskich posiadali: Misko Adamowicz, Stanisław Adamowicz, Krzysztof Baranowicz, Szczęśny Baranowicz, Marcin Cwiklicz, Paweł Cwiklicz, Stanisław Cwiklicz, Jan Chojnowski, Mikołaj Chrzanowski, Jermalisz Dubrowicz, Aleksiej Grandzicz, Hryszko Grandzicz, Jurgi Grandzicz, Maciej Grandzicz, Szymon Grandzicz, Maciej Hryszkowicz, Chwiczko Jackiewicz, Jan Jankowski, Misko Kosiradowicz, Mikołaj Kownacki, Iwaszko Małachowicz, Paweł Męczynski, Bohdan Stefanowicz Mitkowicz (Bogdan Szezechowicz), Januszko Monkiewicz, Jasko Morecki (Merecki), Dawid Nowikowicz, Maciejko Piotraszewicz, Mathis Pirski, Żuk Radziwonowicz, Andrzej Romanowicz, Iwan Romanowicz, Siechno Romanowicz, Andrej Stanisławowicz, Adam Stepkowski, Szamotuła (Schamorsuła), Piotr Shaczuyczys (Sieniczyc), Józef Truskowski, Konon Worobej, Jakub Żeligowski, Siechno Wawryło Zienkiewicz, Janko Zienkowicz, Mikołaj Żukowicz.

fanowicz Mitkowicz, Szamotuła, czy też Paweł Męczyński (Muczyński). Faktem jest, że spośród 39 osób, raczej nieszlacheckiego pochodzenia, odnajdujemy z reguły członków patrycjatu grodzieńskiego: Ćwikliczów, Baranowiczów, Mickiewiczów, Grandziczów, Romanowiczów (Rozumowiczów) itd., a więc niemal wyłącznie najbogatszą grupę mieszczan. Niektórzy z nich posiadali grunty w obrębach miejskich po obu stronach Niemna²²³. W świetle powyższych wyliczeń przeciętny mieszkaniec miasta nie posiadał wcale ziemi.

Zasiedlenie osad miejskich określić można również na podstawie źródeł z końca XVIII w. Z lustracji z 1789 r. wynika, że we wsiach miejskich było 347 dymów podległych jurysdykcji magistratu. W tym samym czasie jurysdykcja miejska na terenie miasta obejmowała zaledwie 199 dymów z ogólnej liczby 1052 wyliczonych przez lustrację. Pod koniec XVIII w. w Grodnie spośród 546 dymów, które pozostawały pod jurysdykcją miejską, aż 65.5% znajdowało się nie w samym mieście, ale w osadach wiejskich położonych na gruntach włóczynych miasta (sic!)²²⁴.

Największą wsią miejską były Grandzicze liczące 86 dymów. Duże były również wsie położone po lewej stronie Niemna: Baranowicze (51), Ćwiklicze (45), Małachowicze (34), Mickiewicz (29) i Adamowicze (26). Inne położone tam osady należące do miasta: Olszanka Wielka (14), Olszanka Mała (8), Pyszki (6) – były niewielkie. Podobne rozmiary miały również leżące na prawym brzegu wsie Łapienki (15) i Kaplica (11). W Połotkowie odnotowano tylko 1 dym miejski²²⁵.

Posiadamy też informacje z 1775 r. pochodzące z „Lustracji Kurzących Dymów ...”, które generalnie wykazały wartości mniejsze²²⁶. Ciekawsze były dane z ankiety proboszcza grodzieńskiego. Niestety, interesowały go tylko osady po prawej stronie Niemna. Odnotował on tylko dane dla Grandzicz (70 gospodarzy i 4 szlachciców), Łapienek (17 gospodarzy i Żyd) oraz Kaplicy (30 gospodarzy). W ostatnim przypadku informacje te dotyczyły całej osady z dymami miejskimi, szlacheckimi i duchownymi²²⁷. Są to wartości zbliżone do lustracji z 1789 r.

---

²²³ Tamże.

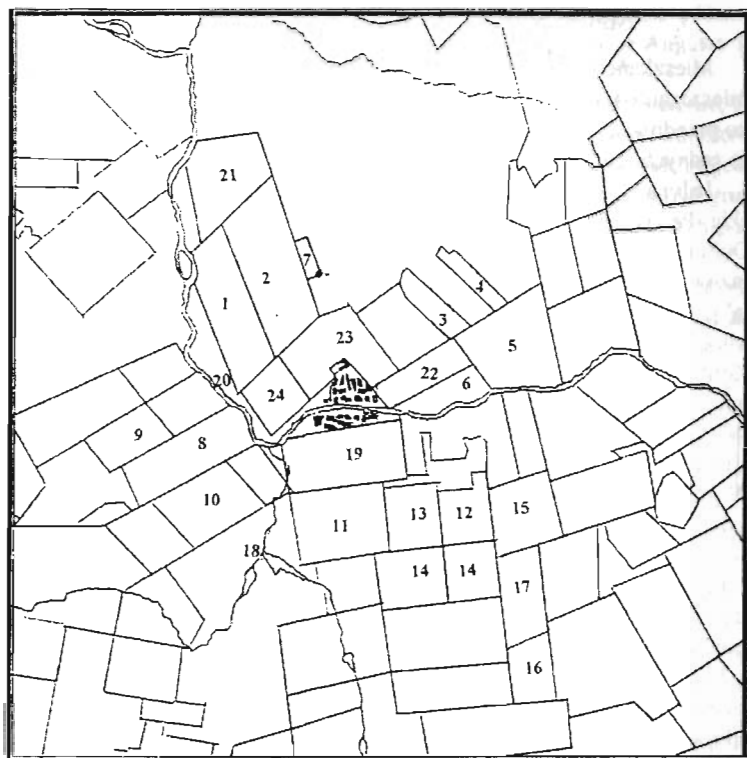
²²⁴ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5820, k. 1-2; Sa, nr 4869 (niepaginowane).

²²⁵ Tamże.

²²⁶ LPAH w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 4, k. 1-10.

²²⁷ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 5, nr 829, k. 5v-6.

Ilustracja nr 24. Obręby miejskie Grodna oraz grunty jurydyki zamkowej w XVI-XVIII wieku. Autor: P. Borowik.

Obręby miejskie na prawym brzegu Niemna

1) Grandzicze 2) Mączyn 3) Perechrystowicze alias Kaplica 4) Dziechciary 5) Chodorowo alias Kochankowo 6) Poniemuń 7) Oliszkowicze alias Łapienki

Obręby miejskie na lewym brzegu Niemna

8) Adamowicze 9) Karłowo alias Mickiewicze 10) Baranowicze 11) Kielbasin 12) Małachowicze 13) Hnoynica 14) Olszanka Wielka i Mała 15) Gibulicze 16) Ćwiklicze

Obręby ekonomiczne z włókami miejskimi

17) Połotkowo 18) Tarusowicze

* włóki miejskie w obrębie ekonomicznym Suche sióło zob. nr 22-4

Grunty jurydyki zamkowej w Grodnie

19) Ryłowce 20) Zaścianki przy Niemnie z osadami zamkowymi: Mioty i Pyszki 21) Zarzycza (od 1680 r.) 22) 1 pole Suchego sióło alias Horodniczy (od 1680 r.) 23) 2 pole Suchego sióło alias Horodniczy (od 1680 r.) 24) 3 pole Suchego sióło alias Horodniczy (od 1680 r.).

Status prawny mieszkańców wsi miejskich

Mieszkańców wsi miejskich Grodna źródła określały najczęściej jako mieszczan osiadłych w folwarkach bądź wsiach miejskich²²⁸, rzadziej jako przedmieszczan²²⁹. Wszystko też wskazuje na to, że w praktyce nie było żadnych różnic między nimi a mieszkańcami miasta.

Jedyna zauważalna różnica prawna dotyczyła obioru na urzędy miejskie. Pewnego rozróżnienia dokonał tu przywilej Bony z 25 lipca 1541 r. Dokument ten, porządkując stosunki miejskie i zły stan miasta (który obrazował między innymi fakt, że „obywatele wychodzą, we wsi mieszkają”), nakazywał obieranym burmistrzom i rajcom obowiązek rezydencji. Mieli oni być „obecni, nie gdzie indziej mieszkający” tylko w mieście²³⁰. Konfirmacja Augusta II z 1718 r. precyzuje ten zapis: „żaden na urzędy miejskie obierany być nie powinien, tylko w mieście osiadły i mieszkający”²³¹. W jej świetle, jak się wydaje, kandydat na urząd radziecki lub ławniczy powinien nie tylko mieć posesję w Grodnie, ale i tu mieszkać. W praktyce nie było to jednak przestrzegane. Świadczy o tym chociażby jeden z postulatów wysuniętych najwyraźniej pod naciskiem pospólstwa podczas elekcji w 1666 r. „PP rajce i PP ławnicy czemu nie mieszkają w mieście jako przywileje mieć chcą, ale na folwarkach i po wsiach” – zapytywano²³². Rzecz musiała więc być powszechna. Raczej tyczyła się jednak posiadania przez urzędników miejskich zarówno działki czy domu w mieście jak i folwarku (często z sadzibą) we wsi miejskiej, nie zaś zamieszkiwania wyłącznie poza miastem. Do obowiązku rezydencji urzędników miejskich przywiązywano pewną wagę. Zupełnie inaczej było z przywilejem Bony nakazującym wszystkim bez wyjątku mieszczanom przeniesienie się do miasta²³³. Jak się wydaje, intencją tego zapisu była chęć uporządkowania stosunków własnościowych i prawnych w Grodnie, owego swoistego „chaosu”, jaki wyłania się nam chociażby po lekturze

²²⁸ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 192, k. 3; nr 195, k. 1; F. 1282, op. 1, nr 4528, k. 34; NAHB w Grodnie, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 91v; 99v-100; F. 1761, op. 1, nr 1, k. 203; nr 2, k. 13-13v, 85-6v, 126-126v; nr 3, k. 35v, 38v.

²²⁹ W nowożytnym Grodnie przedmieszczanami nazywano przede wszystkim mieszkańców lewobrzeżnej części miasta.

²³⁰ AVAK, t. VII, cz. II A, nr 12, s. 77.

²³¹ AVAK, t. VII, cz. II A, nr 42, s. 128.

²³² NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 124.

²³³ AVAK, t. VII, cz. II A, nr 12, s. 77. „Nawet nakazujemy, aby ktokolwiek role albo domy w mieście trzymał Grodzieńskim, albo praw i prerogatyw miejskich chciał zażywać, do miasta się przenieść, domy budować i tam mieszkać, pod zgubę domów, dóbr, praw, prerogatyw miejskich, a folwarki swe niech trzymają”.

księgi ziemskiej z lat 1539-1541²³⁴. Postulat ten zrealizowano później w pomiarze włóczęj. Powtórzenie zapisu przez confirmację Augusta II było już tylko anachronizmem²³⁵.

Po lekturze zachowanych ksiąg miejskich można odnieść wrażenie, że wszyscy mieszkańcy wsi miejskich posługiwali się prawem miejskim i byli w świetle przepisów mieszczanami. Twierdzenie takie byłoby jednak zbyt dużym uproszczeniem. W istocie możemy wyróżnić kilka grup ludności, nie zawsze jednak do końca uchwytnych, zróżnicowanych pod względem statusu prawnego.

Jedną z grup zamieszkujących wsie i obręby miejskie była ludność chłopska ekonomii grodzieńskiej, która drogą kupna, zamiany lub spadkobrania weszła w posiadanie gruntów leżących w obrębach miejskich. O jej istnieniu mówi instrukcja Władysława IV wydana 26 marca 1639 r. rewizorom królewskim Krzysztofowi Białozorowi i Tomaszowi Piwnickiemu. Król nakazywał w niej, by „poddani z różnych wsi do ekonomii należących, [którzy] włóki i grunta we wsiach miejskich pokupili, takowi z pokupionymi włókami do włości horodnickiej słusznie należeć mają”²³⁶. Monarcha odmawiał im więc statusu mieszczan, włączając pod jurysdykcję zamkową. Wiązało się to z powinnościami roboczymi w folwarku horodnickim oraz innymi robociznami na rzecz zamku, jak wożenie wody, stróża itp.

Określenie skali problemu jest, niestety, niemożliwe. Sam jednak fakt poruszenia tej kwestii wskazuje, że mogła być ona znacząca. Punkty zawarte w instrukcji miały rozwiązać sprawy, które rewizorzy odłożyli podczas rewizji 1638 r. do decyzji królewskiej. Rewizja z 1638 r. i jej melioracja nie jest nam jednak znana²³⁷. Z zachowanych fragmentarycznych odpisów wiemy jednak, że rewizorzy opisali w niej wsie miejskie, jak na tego rodzaju dokument, dość dokładnie. Problem ludności chłopskiej bez wątplenia więc istniał²³⁸. Za jego bagatelizowaniem przemawia natomiast

²³⁴ AVAK, t. XVII.

²³⁵ AVAK, t. VII, cz. II A, nr 42, s. 128.

²³⁶ PKGE, cz. II, s. 170.

²³⁷ Już w 1768 r. nie było w archiwum Komisji Skarbowej rewizji z 1638 r. AGAD, AK, nr III/ 1478 (niepaginowane).

²³⁸ Zachowały się w odpisach dwa fragmenty rewizji z 1638 r. Jeden dotyczy obrębów miejskich: Grandzicze, Mączyn i Łapienki. BU Wilno, F. 4, nr 19 111 (A-363), k. 42. Drugi dotyczy się zaścianku przy wsi Grandzicze. LPAH w Wilnie, F. 1177, op. 1, nr 4520, k. 10. W odpisach nie ma jednak ani słowa o zamieszkujących wsie miejskie chłopach ekonomicznych. Oba fragmenty noszą identyczny tytuł, co może wskazywać, że właściwy tytuł rewizji

fakt, że temat został w instrukcji poruszony jakby przy okazji innej, ważniejszej sprawy, którą była chęć podwyższenia czynszów z włók miejskich²³⁹. Wątpić raczej należy, że istotnie doszło do poddania osiadłych we wsiach miejskich chłopów ekonomicznych pod jurysdykcję zamkową. Przeczy temu inwentarz z 1650 r., w którym wyraźnie opisano trudności w obsłudze folwarku horodnickiego, ani słowa nie wspominając o chłopach mających grunty we wsiach miejskich zobowiązanych do robocizn na jego rzecz. Niewątpliwie lustratorzy zmniejszając w 1650 r. folwark horodnicki z powodu braku siły roboczej, która by go obsługiwała, powinni wspomnieć o tym problemie²⁴⁰. Kolejna rewizja w 1680 r. likwidowała ostatecznie folwark zamkowy i od tej pory kwestia przestała być uchwytna w źródłach ekonomicznych²⁴¹. Zapewne jednak byli i później chłopci ekonomiczni, którzy drogą kupna, ożenku bądź spadkobrania wchodzili w posiadanie gruntów znajdujących się pod jurysdykcją miasta. Być może dla niektórych z nich, podobnie jak dla mieszczan nabywających dobra ziemskie, była to droga przechodzenia do wyższego stanu. Zapewne znaleźli się i tacy, którzy nabycie ziemi miejskiej traktowali jako zwykłą transakcję.

Inną wyróżniającą się grupę ludności stanowili osiadli w obrębach miejskich poddani klasztorów grodzieńskich. Ich status prawny jest problematyczny. Spory miasta z grodzieńskimi konwentami jawią się nam jako udowadnianie przez magistrat bądź klasztor miejskiego lub wiejskiego pochodzenia mieszkańca obrębu²⁴². Wydaje się jednak, że na gruntach zakonnych bez żadnych wątpliwości podległych jurysdykcji Grodna, jak też na większości terenów spornych klasztorzy nie osadzały swoich poddanych z innych dóbr, lecz tylko przybyszów (mimo iż takowe pomyśły, korzystne z perspektywy finansowej, pojawiły się w rachunkach klasztornych, np. karmelickich)²⁴³. Tacy poddani podlegali jurysdykcji magdeburskiej, mimo iż obowiązywał ich pewien wymiar robocizn, znacznie jednak zmniejszony w porównaniu z dobrami ziemskimi tego samego klasztoru.

---

to: *Summariusz pro ventu ekonomiey grodzieńskiej z rewizji weryfikowanego 1638 [roku] przez Krzysztofa Białozora marszałka upitskiego, Tomasza Piwnickiego y Pawła Szredzińskiego pisarza skarbowego WXL rewizorów.*

²³⁹ PKGE, cz. II, s. 170.

²⁴⁰ NAHB w Mińsku, F. 1882. op. 1, nr 1, k. 13v-26.

²⁴¹ Ossolineum, nr 5620/II. s. 26.

²⁴² LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 8204, k. 1-16v.

²⁴³ BU Wilno, F 4-19 111 (A-363), k. 40.

Zdarzało się również, że inni mieszkańcy wsi miejskich czy też Przedmieścia Zaniemeńskiego Grodna pełnili robocizny na rzecz konwentów grodzieńskich. Wydaje się jednak, że w ogromnej większości przypadków robili to za zaciągnięte długi. Tak z reguły klasztory w sprawach spornych z miastem tłumaczyły pociąganie mieszkańców wsi miejskich do robocizn²⁴⁴.

Niekiedy zdarzało się również pełnienie robocizn na rzecz szlachty. Wszystkie znane nam przypadki dotyczą wymuszania ich na mieszczanach przez starostów grodzieńskich. Spotykały się one ze zdecydowanym sprzeciwem zarówno mieszkańców wsi miejskich, jak i samorządu miejskiego. Zazwyczaj magistratowi udawało się w tego rodzaju sprawach uzyskiwać korzystne dla siebie decyzje króla, wymuszanie robocizn naruszało bowiem przywileje miejskie. W 1526 r. Zygmunt I zabronił staroście grodzieńskiemu Jerzemu Mikołajewiczowi Radziwiłłowi pociągać posiadaczy gruntów miejskich do robocizn²⁴⁵. Inny władca wziął w obronę mieszczan grodzieńskich, których Hrehory Józef Kotowicz, starosta i wójt grodzieński, zmuszał do tłok i innych prac²⁴⁶.

Najciekawsza ze znanych nam spraw tycząca się pełnienia robocizn przez mieszkańców wsi miejskich na rzecz ekonomii grodzieńskiej w czasach Antoniego Tyzenhauza. Na mieszkańców narzuciła je ustanowiona w 1776 r. komisja Boni Ordinis. Egzekucją pańszczyzny (2 dni z włóki) oraz podwyższonej o 150% składki włócznej wedle ustawy wydanej po zlustrowaniu wsi miejskich zajmował się żydowski neofita, Jan Jurborski pełniący w latach 1777-1780 urząd prokuratora miejskiego. 29 listopada 1785 r. powtórna Komisja Dobrego Porządku działająca w Grodnie od 1783 r. usankcjonowała pańszczyznę w wysokości 2 dni z włóki miejskiej, zaś jej egzekucję nałożyła na magistrat i powtórnie przyjętego do pracy Jana Jurborskiego. Wywołało to ostry sprzeciw mieszczan osiadłych we wsiach miejskich. Egzekucja pańszczyzny oraz innych nałożonych robocizn (rąbanie drzew na opał, stróża) często odbywała się siłą. W 1786 r. mieszczanie mieszkający we wsiach miejskich wstąpili na drogę sądową, pozywając magistrat przed sąd zadworny²⁴⁷. Aby podołać kosztom

²⁴⁴ PKGE, cz. II, s. 310, 373.

²⁴⁵ AVAK, t. VII, cz. II A, nr 7, s. 68-69.

²⁴⁶ B. Czart., nr 1951, k. 76-77. *List żelazny miastu Grodna*, [b. d.]. W liście adresat tytułowany był lowczym lit, starostą i wójtem grodzieńskim. Dokument wystawiono więc między 1710 a 1724 r.

²⁴⁷ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. I, nr 6, k. 1194-1195; nr 13, k. 856-859, 886-888, 938-945. „Pod hasłem ułożonej z włók miejskich ... pańszczyzny prokurator Jurborski nie

rozprawy, zaciągnęli pożyczkę 1200 zł polskich u inspektora tabacznego, Ludwika Boratyńskiego²⁴⁸. Jak się cała sprawa skończyła, niestety, nie wiemy, zdaje się jednak, iż przynajmniej częściowo po myśli przedmieszczan. Kilka lat później odnotowano inną sprawę toczącą się przed asesorią, w której stronami były magistrat i ekonomia, lecz już się nie wspomina pańszczyzny. Jednak nadal przedmiotem sporu były tłoki pełnione przez przedmieszczan na rzecz ekonomii grodzieńskiej²⁴⁹.

Część najstarszych rodów mieszczańskich mających grunty i sadziby we wsiach miejskich wystąpiła po upadku Tyzenhauza ze skargą do komisji Boni Ordinis o zmuszanie ich do pełnienia robocizn. Twierdzili przy tym, że są pochodzenia szlacheckiego. Tyczyło się to rodów: Baranowiczów, Ciołk-Łaniewskich, Czaszko-Okuliczów, Mickiewiczów, Juskiewiczów, Karłowskich, Semplińskich, Szamotułów²⁵⁰. Mając na uwadze wcześniejsze źródła, nie można wykluczyć, że ich oświadczenia nie były pozbawione racji. Przykład może stanowić patrycjuszowski ród Mickiewiczów pochodzący, jak się wydaje, od Bohdana Stefanowicza Mitkiewicza, służebnika Ostafiego Wołłowicza bądź też jego domniemanego ojca, Sciepana Mickiewicza²⁵¹. Inne źródła, szczególnie księgi miejskie, pozwalają uznać za mieszczan większość z wymienionych rodów zamieszkujących po części wsie miejskie Grodna, jako że ich członkowie pełnili urzędy radzieckie, ławnicze czy też cechowe.

Alienacja gruntów miejskich na rzecz szlachty

Przyjmuje się, że jurydyki w miastach litewskich to fakt istniejący już od momentu nadania im prawa magdeburskiego²⁵². Ciekawe, iż najwyraźniej twierdzenie to rozciąga się również na wsie miejskie Grodna. Już

---

wiedząc z czyjego instynktu jeżdząc po przedmieściach ... lud ... ciemieży biciem do pełnienia pańszczyzny nigdy nie byłej przynagła ... pańszczyzna z włóki po dni 2 ustanowiona na grunta natury miejskiej" (1786 r., k. 856) [podkr. P.B.]; Я. Н. Мараш, *Гродно – феодальный белорусский город (XII-XVIII вв.)*, [w:] *Гродно (Исторический очерк)*, pod red. З. Ю. Копыцкого і Б. М. Фиха, изд. 2. Минск-1954, s. 44.

²⁴⁸ НАНБ в Мінску, F. 1761, op. 1, nr 15, k. 763-764, 799-809.

²⁴⁹ НАНБ в Мінску, F. 1761, op. 1, nr 14, k. 1218-1223. „Zwierchność ekonomiczna ... do robienia tłok nagli, pastwiska nie dopuszcza, bydło zajmuje, a za paszę do żniwa na tłoki wypęda ...” (1790 r.).

²⁵⁰ S. Kościalkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 1, p. 345 s. 495.

²⁵¹ AVAK, t. XXI, nr 411, s. 261-262; PKGE, cz. II, s. 79.

²⁵² J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 106.

w pierwszym momencie, w którym możliwe było uchwycenie własności we wsiach miejskich, tj. w momencie pomiaru włócznej, istniała tam znacząca własność szlachecka. Aż 16% gruntów w obrębach miejskich należało do osób, które bez żadnej wątpliwości możemy zaliczyć do stanu szlacheckiego²⁵³. Również wiele móg miejskich na Zanimniu należało do szlachty²⁵⁴. Jeżeli doliczymy do tego ziemie posiadane przez osoby, które podejrzewamy o szlachecki status, lecz nie umiemy tego udowodnić – będzie to znaczniejsza liczba²⁵⁵. Dane te mówią nam również o skali zjawiska przed pomiarem. Reforma włóczna zamieniła tereny na prawie ziemskim skupione przez mieszczan i Żydów od okolicznego ziemiaństwa na grunty będące pod jurysdykcją miasta. Jednakże nie uczyniła tego z gruntami miejskimi skupionymi przez szlachtę. Szlachcic mający przed pomiarem ziemię w jurysdykcji Grodna otrzymywał odmianę również na powinności miejskiej. Tym sposobem całe obręby, takie jak Kochanowo czy włóki miejskie w ekonomicznym obrębie Tarusowicze, już w momencie pomiaru należały w całości do szlachty, która opłacała z nich podatki i składki miejskie²⁵⁶.

Tereny te właściwie nigdy już nie wróciły pod władanie mieszczan. Najlepszym przykładem był obręb ekonomiczny Tarusowicze. Miasto posiadało tu pod swoją jurysdykcją 10½ włóki. W momencie pomiaru należały one do rodziny Przeździeckich, która płaciła z nich podatki miej-

²⁵³ PKGE, cz. II, s. 66, 68-69, 75, 80, 89, 92, 118. Łącznie w posiadaniu szlachty pozostało 65½ włóki: Mikołaj Chranowski (3 wł. w Gibuliczach), Jan Jarzyna (1 wł. w Baranowiczach), Dachno Konstantynowicz (2 wł. w Gibuliczach), Mikołaj Kownacki (3 wł. w Gibuliczach), Bieniaszko Mliński (10 wł. w Chodorowie), Andrzej Nieprzecki (20 wł. w Chodorowie), Przeździecka, (10½ wł. w Tarusowiczach), Józef Truskowski (1 wł. w Grandziczach + 3 wł. w Grandziczach i 2 wł. w Mączynie w opiece), Bartosz Zbrozko (3 wł. w Gibuliczach), Jakub Żeligowski (4 wł. w Połotkowie), jurydyka Wołpińska (3 wł. w Połotkowie).

²⁵⁴ PKGE, cz. II, s. 69, 92-93. Łącznie 32 morgi miejskie: Mikołaj Chranowski (1 morga), Tyburcy Karwowski (1 morga), Zygmunt Karwowski (1 morga), Wawrzyniec Wojna (19½ morgi), Wasil Wysocki (4½ morgi) oraz Józef Truskowski (5 móg w zaścianku wsi Grandzicze).

²⁵⁵ PKGE, cz. II, s. 66, 67, 68, 79, 86. Łącznie 18½ włóki: Paweł Męczyński (5 wł. w Mączynie), Bohdan Stefanowicz Mitkowicz [Bogdan Szczechowicz, Bochdan Stefanowicz Mitkowicz] (9 wł. w Mickiewiczach), Matys Pirski [Peski, Pęski?] (3½ wł. w Grandziczach), Jakub Przostrzelski [Przestrzelski] (1 wł. w Olszance).

²⁵⁶ PKGE, cz. II, s. 68, 75, 82. Michał Wollowicz otrzymał odmianę za ziemie Koziedojewskie w Kielbasinie. Bieniaszko Młyński za tereny na Żmijowie dostał grunty w Chodorowie. Andrzej Nieprzecki za ziemie na Dubnicy i Żmijowie otrzymał grunty w Chodorowie. Wyjątkiem jest tu Stanisław Szorc, najprawdopodobniej szlachcic, którego dzieci otrzymały za ziemie ziemiańskie w odmianie tereny w Grandziczach na powinności miejskiej (s. 68).

skie²⁵⁷. W ich rękach Tarusowicze (Łosośna) pozostawały jeszcze w połowie XVII w. Wiemy, że majątność należała wtedy do Tomasza Przeździeckiego. Jego syn Paweł Tomaszewicz Przeździecki opisał na niej posag swej żonie Ewie. Słyszymy również o jakimś Janie Przeździeckim, może bracie Pawła, który uczynił na połowie Łosośny oprawę swej przyszłej żonie Dorocie Bobińskiej²⁵⁸. Z 1644 r. mamy informację o sporze, jaki toczyła o majątek Elżbieta z Chaleckich, wdowa po Tomaszu Przeździeckim ze swą synową Pawłową Przeździecką²⁵⁹. Rok później dokonano równego działu dóbr między obie panie²⁶⁰. Wkrótce jednak pierwsza z nich umarła, zaś całe Tarusowicze w inwentarzu z 1650 r. zostały opisane jako własność Ewy Przeździeckiej²⁶¹. Tarusowicze należały do niej jeszcze w 1680 r., kiedy to zapadł niekorzystny dla niej dekret o uprządkowaniu uchylanie się od płacenia podatków miejskich z Tarusowicz. W tej sprawie apelowała ona do króla²⁶². Później majątność trafiła w ręce Gruszczyńskich. Ci również uchylali się od płacenia z niej składek miejskich²⁶³. Między 1708 a 1710 r. stała się własnością Micutów²⁶⁴. Następnie 19 marca 1710 r. Kazimierz Florian Micuta, podsędek grodzieński sprzedał Tarusowicze (zwane też Łosośną Gruszczyńszczyzną lub Przeździecowszczyzną) franciszkanom grodzieńskim jako majątność ziemską²⁶⁵. Jako ich dobra Tarusowicze figurowały już w inwentarzu ekonomii grodzieńskiej z 1712 r. Mimo braku libertacji również oni nie płacili z nich podatków miejskich, o czym wspominał dekret z 1754 r.²⁶⁶

Podobnie rzecz się miała z obrębem miejskim Chodorowo. W tym liczącym 30 włók obrębie pomiaru włóczna wyznaczyła odmianę Andrzejowi Nieprzeckiemu, ciwunowi i horodniczemu trockiemu (20 włók) oraz Bieniaszowi Młyńskiemu, dworzaninowi gospodarskiemu (10 włók) za grunty miejskie posiadane przez nich wcześniej na Żmijewie i Dubni-

²⁵⁷ PKGE, cz. II, s. 118. „... do miasta należy włók 10, a w zaścianku ½ włóki, które pani Przeździecka trzyma i do miasta płaci ...”.

²⁵⁸ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 4525, k. 1-2v.

²⁵⁹ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 7094, k. 1-1v.

²⁶⁰ BU Warsz., DR, nr 260 (niepaginowane). Tu rodowe nazwisko Ewa z Sikorskich.

²⁶¹ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 23.

²⁶² NAHB w Grodnie, F. 259, op. 1, nr 34, k. 92-93v.

²⁶³ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 25v.

²⁶⁴ Tamże; PKGE, cz. II, s. 308.

²⁶⁵ PKGE, cz. II, s. 308; AVAK, t. VII, cz. II G, nr 3, s. 239.

²⁶⁶ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 291, k. 65; PKGE, cz. II, s. 308.

cy²⁶⁷. Zdaje się, że część Andrzeja Nieprzeskiego dostała się jako posag lub spadek jego córkom Barbarze i Urszuli. W 1568 r. Barbara zrzekła się swego udziału (10 włók) na rzecz męża Mateusza Podoskiego. Kilka lat później sprzedał on 6 włók, 20 mórg gruntu Ławrynowi Wojnie za 240 kop groszy. W 1577 r. Ławryn Wojna zwrócił te tereny Podoskim, którzy dokonali zamiany ze szlachcicem Mikołajem Kownackim. W zamian za ziemię dostali oni od Kownackiego dom z ogrodem w Augustowie oraz 2 włóki pod jurysdykcją miejską. W tym roku pozostała część należąca do Podoskich (3 wł., 10 mórg) znalazła się we władaniu Ławryna Wojny. Teren, który trafił w ręce Kownackiego, dostała w posagu jego córka Dorota zamężna z Janem Szardowskim, pisarzem miasta Grodna. W 1597 r. Szardowscy sprzedali go Melchiorowi i Elżbiecie z Biesiekierskich Kamieńskim, stolnikom brzeskim. O losach majątności należącej do Urszuli, drugiej z córek Andrzeja Nieprzeckiego, wiemy jedynie, że w 1581 r. Stefan Batory zniósł ciężący na niej dług należny Iwanowi Cypli i kazał zwrócić majątek Urszuli Nieprzeckiej, wdowie po Andrzeju Biesiekierskim. O części Bieniasza Młyńskiego wiemy tylko, że w 1570 r. sprzedał on część tej majątności (3 włóki) Ławrynowi Wojnie²⁶⁸. Choć źródła nie pozwalają przedstawić tu pełnej listy właścicieli Chodorowa (Kochanowa), wydaje się, iż grunty te po pomiarze nigdy nie były własnością mieszczańską. Zdaje się, że znaczna część tej majątności pozostała w rękach rodziny Wojnów. W 1635 r., kiedy to Wiesiołowska wykupiła Kochanowa na potrzeby fundacji brygidek, nabyła jego część od wnuka podskarbiego Łukasza Andrzejewicza Wojny i jego żony Izabeli z Massalskich. Pozostała część Kochanowa Krzysztof i Aleksandra Wiesiołowscy kupili od Andrzeja i Ewy Hładowickich. Wzmiankuje się, że wcześniej należała ona między innymi do Tołoczaków²⁶⁹. Należy jednak pamiętać, że wykupiony majątek to nie tylko miejski obręb Chodorowo, ale również szlacheckie grunty po lewej stronie Niemna nabyte jeszcze przez Andrzeja Nieprzeckiego w 1555 r.²⁷⁰

Z czasem w ręce szlacheckie w całości przeszły także miejskie obręby Poniemuń i Kielbasin. Potem stały się częścią uposażenia osiadających w mieście zakonów. Niemal wszystkie klasztory grodzieńskie otrzymywały

²⁶⁷ PKGE, cz. II, s. 75.

²⁶⁸ BU Warsz., DR, nr 260 (niepaginowane); GPMHA w Grodnie, nr 02 588, s. 180-182; AVAK, t. XXI, nr 152, s. 89; NAHB w Grodnie, F. 1783, op. 1, nr 2, k. 1.

²⁶⁹ B. Czart. w Krakowie, nr 3582, k. 14; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 365v.

²⁷⁰ BU Warsz., DR, nr 260 (niepaginowane); PKGE, cz. II, s. 112; AGAD, Zb. kart., nr 67-1; B. Czart. w Krakowie, nr 3582, k. 14; NAHB w Grodnie, F. 1783, op. 1, nr 122, k. 154v-155.

swe uposażenie na terenach przedmiejskich za pośrednictwem szlachty, która najpierw skupowała ziemię od mieszczan. Wyjątkiem są tu karmelici bosi, którzy tworzyli swój folwark w Grandziczach, nabywając od mieszczan przez dłuższy czas niewielkie kawałki gruntu. Jednakże zrąb tej własności powstał w ciągu kilku lat i wcale nie mamy pewności, za czyje pieniądze były skupowane włóki: za własne czy szlachetnego protektora²⁷¹.

W ręce szlacheckie trafił też niewielki obręb Dziechciary (4 włóki). W przeciwieństwie do wyżej wymienionych, choć wyszedł z władzy magdeburgskiej, nie przeszedł jednak we władanie duchowieństwa²⁷².

Drugim momentem, w którym własność szlachecka dała się uchwycić we wszystkich wsiach miejskich, był rok 1712. W porównaniu z czasami pomiaru szlachta powiększyła tam swój stan posiadania. Jej własność wynosiła wtedy niemal 20% wszystkich terenów, 41.5% gruntów należało do duchowieństwa, a zaledwie 38.5% do mieszczan (tabela). Jeżeli jednak odliczymy ziemie wcześniej libertowane na rzecz duchowieństwa, to spośród 232 włók pozostających według inwentarza z 1712 r. formalnie pod jurysdykcją magistratu, aż 34% to grunty w posiadaniu szlachty. Należały do niej: cały obręb miejski Dziechciary, ponad połowa gruntów w obrębach Gibulicze, Kaplica i Połotkowo, niemal połowa w Hnojnicy i Małachowiczach, prawie trzecia część Ćwiklicz, 15% gruntów w ogromnych obrębach Grandzicze i Mączyn. Tylko wieś Baranowicze była od niej zupełnie wolna. Szlachta równie chętnie nabywała włóki miejskie po lewej jak i prawej stronie Niemna.

W 1712 r. wśród szlacheckich posiadaczy włók miejskich odnajdziemy rodziny: Alexandrowiczów, Cieszejków, Chełchowskich, Eysmontów, Gumowskich, Konczewskich, Krajewskich, Kulbackich, Małajewskich, Małyszczyńskich, Ogińskich, Olizarowiczów, Rostkowskich, Roszkowskich, Rukiewiczów, Sierockich, Załayków i Żeligowskich²⁷³. Zazwyczaj geneza i dalsze losy ich własności nie są uchwytne w źródłach. Wiemy jednak, że wśród tej własności były folwarki bardzo stare i trwałe, dziedziczone przez kilkaset lat przez jedną, dwie rodziny, jak położony w Połotkowie (częściowo na gruntach miejskich, a częściowo szlacheckich) folwark Żeligowskich, a później Jastrzębskich²⁷⁴. Były też

²⁷¹ Zob. Alienacja gruntów miejskich na rzecz klasztorów i duchowieństwa.

²⁷² LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 4; Sa, nr 11 291, k. 10v.

²⁷³ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 291, k. 9v-12, 62v-63,

²⁷⁴ PKGE, cz. II, s. 92, 293-294. Po 1778 r. Jastrzębscy sprzedali folwark w Połotkowie Adamowi Eysmontowi, rotmistrzowi pow. grodzieńskiego. LPAH w Wilnie, Sa, nr 3862, k. 54; NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 14, k. 739-746.

fortuny świeżej daty, np. Stefana Eustacheo Alexandrowicza, kasztelana nowogródzkiego i wójta grodzieńskiego skupione przed 1700 r. we wsiach miejskich: Adamowicze, Grandzicze, Małachowicze, Mickiewiczze i Kaplica²⁷⁵. Zazwyczaj były to niewielkie mająteczki. Spośród 18 wymienionych w inwentarzu z 1712 r. rodzin szlacheckich posiadających grunty we wsiach miejskich Grodna aż 11 posiadało zaledwie 1, rzadziej 2 włóki. Większych majątności było zaledwie kilka. Należały do nich dobra wspomnianych wyżej Alexandrowiczów położone w 5 wsiach miejskich (23 włóki), majątek Hreghorego Rostkowskiego, horodniczego wiskiego w Grandziczach (6 włók), Konczewskich w Gibuliczach (4 włóki) czy położona tamże własność Eysmontów (4 włóki). Sporą majątność posiadali też spokrewnieni z Eysmontami Chelchowsy (6 włók)²⁷⁶.

Choć brak dokładniejszych danych z późniejszych czasów, własność szlachecka we wsiach miejskich była znacząca również w późniejszym okresie. Wyraźnie wspomina o tym instrukcja wydana delegatom na sejm warszawski z 26 marca 1789 r., gdzie w punkcie 2 wspomniano, że w posiadaniu szlachty znajdowało się dużo gruntów we wsiach miejskich, co umniejszało znacząco dochody samorządu miejskiego²⁷⁷. Inne źródła pozwalają wymienić kilku z owych szlacheckich właścicieli. W latach 70-80. XVIII w. wspomina się o ziemiach: Kazimierza i Jana Jastrzębskich w Połotkowie, Kazimierza Biernackiego, Tołoczaków, Podrzeckiego, Michała Świderskiego, Ignacego Massalskiego (biskupa wileńskiego) w Grandziczach, Olizarowicza (sędziego ziemskiego) w Kaplicy, Tomaszewskiej w Adamowiczach, Marcina Strzałkowskiego i Michałowskiej w Gibuliczach, Ignacego Rymszy (podstolego nowogródzkiego) w Purytryzkach (Dziechciary?)²⁷⁸.

Własność szlachecka we wsiach miejskich nie zawsze jest do końca uchwytna. Mamy tu do czynienia z długim okresem tylko częściowo od-

²⁷⁵ AGAD, AT, G-625, k. 1-2. Tu wymienione Adamowicze, Małachowicze i Kaplica.

²⁷⁶ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 291, k. 9v-12, 62v-63.

²⁷⁷ LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 5004, k. 1-1v; NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 14, k. 784. „... szlachta niemaló kamienic, pałaców i dworców w mieście sytuowanych, niemniej gruntów we wsiach miejskich przez nich utrzymujących się”.

²⁷⁸ PKGE, cz. II, s. 293-294; LPAH w Wilnie, Sa, nr 3862, k. 18v, 25v, 54; nr 4869 (niepaginowane); NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 4, k. 5-6; NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 13, k. 943. W procesie z 1792 r. w sprawie uchylania się części posesorów gruntów miejskich od płacenia składek miejskich wymienia się natomiast: Wawrzyńca Gibułę, Stefanową i Jana Wróblewskich, Marcina Glindzicza, Stanisława Strzałkowskiego, Michała Świderskiego, a więc oprócz szlachty również mieszczan. NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 15, k. 799-809.

zwierciedlonym w szczątkowo zachowanych źródłach, różnymi rodzajami własności, transakcjami, w których własność szlachecka nabyta od mieszczan była im na powrót sprzedana itp.²⁷⁹ Znamy również przypadki „zakładania się” mieszczan wraz z gruntem pod opiekę szlachty²⁸⁰. Niekiedy o dobrach szlacheckich informują nas już same nazwy włości, np. Gniewińszczyzna w Adamowiczach (1736) – bez wątpienia wcześniej własność przedstawiciela rodu Gniewińskich²⁸¹. Sytuacja wydaje się być nieco łatwiejsza, jeżeli chodzi jeszcze o tereny sporne, z których szlachta nie chciała płacić składek miejskich. Nie wszyscy jednak tak postępowali, czego dowodem jest zachowany w wileńskim archiwum kwit opłaty składek miejskich przez sędziego ziemskiego Marcina Olizarowicza z lat 1766, 1768²⁸².

Szlachta raczej rzadko osiadała we wsiach miejskich. Wiadomości o tym mamy nikle. Z ankiety proboszcza grodzieńskiego z 1775 r. wiadomo jedynie, że na 74 dorosłych parafian zamieszkujących wieś Grandzicze 4 to przedstawiciele stanu szlacheckiego. Podejrzewać możemy, że podobnie było w innych wsiach miejskich²⁸³. Na posiadanych gruntach miejskich szlachta organizowała folwarki, osadzała ogrodników²⁸⁴. Nie powstała na nich żadna jurydyka.

²⁷⁹ Przykładem może tu być Stanisław Rostkowski, horodniczy wiski, który sprzedał ławnikowi Wojciechowi Ciachlewiczowi 2 włóki w Grandziczach posiadane przez siebie prawem dożywotnim od miasta (1727). LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 4524, k. 1-1v.

²⁸⁰ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 3, k. 7, 24.

²⁸¹ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 7, k. 581-586, 699-700.

²⁸² LPAH w Wilnie, F. 1282, op. 1, nr 4617, k. 1-2v. „Za rok 1766 z włók 3 w Perechrystach alias Kaplicy Sudanowskich, item z półwłoka Minuczycowskiego, także z półwłoka od P. Wojciechowej Wysockiej, i z 2 włók w tychże Perechrystowiczach alias Kaplicy quondam teneuty Sierockich. Seorsive z włóki jednej w Suchym Siele od Chmielewskiej, także z półwłoka w Grandziczach alias Monczynie posesji niegdyś Franciszka Olizarowicza. Suma z włók półosmy gruntu W. Jmp Olizarowicz sędzia ziemski ... zapłacił”.

²⁸³ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 829, k. 5v.

²⁸⁴ O czynszownikach osiadłych na gruntach szlacheckich we wsiach miejskich wspominał już dokument z 1570 r. BU Warsz., DR, nr 260 (niepaginowane). Rewizja włości powstała przed 1721 r., z której zachował się fragment dotyczący wsi: Gibulicze, Małachowicze i Olszanka, wspomina o czynszownikach na gruncie szlacheckim Alexandrowicza: Jurko Dzienisiku i Antonim Kostrzyckim. LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 198. Folwarki szlacheckie na ziemiach miejskich wspomina się wielokrotnie, np. podymne z 1775 r. wymienia folwark Tołoczki w Grandziczach i Olizarowicza w Kaplicy. NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 4, k. 6.

Inną cechą charakterystyczną alienacji terenów miejskich na rzecz szlachty był, pomijając niewielkie zmiany tuż po pomierze włócznej²⁸⁵, niemal zupełny brak wydawanych szlachcie libertacji na ziemię w obrębach miejskich. Najwyraźniej król nie chciał tracić części dochodów. Ciekawe jednak, że libertacje były wydawane na place jurydyki zamkowej w samym mieście i król czy sejm wcale się nie przejmowali utratą dochodów. Liczne zwolnienia od powinności miejskich otrzymywały za to klasztory grodzieńskie. Szlachta natomiast otrzymała ich zaledwie cztery. Nie były to zresztą libertacje sejmowe, ale zwolnienia na mocy listów królewskich. Niewiele o nich wiemy. Dwie z nich nastąpiły niedługo po pomierze. Libertację królewską otrzymał wtedy Jakub Żeligowski. Wkrótce też po pomierze o libertację 12 włók w Kiełbasinie starała się Anna z Massalskich Dybowska²⁸⁶. Zachowany fragment inwentarza z 1638 r. wspomina 1½ włóki libertowanej przywilejem królewskim na rzecz Hieronima Mleccki²⁸⁷. Ostatnią ze znanych nam libertacji otrzymał Daniel Wilkidzki, który wyrobił 1 listopada 1670 r. przywilej króla Michała uwalniający 1½ włóki w Baranowiczach od jurysdykcji miejskiej i ekonomicznej²⁸⁸.

Tabela 9. Szlacheccy właściciele we wsiach miejskich w 1712 r.

Właściciel szlachecki	Liczba włók
wieś miejska Grandzicze-Mączyn	
Rostkowski	6
Olizarowicz	$\frac{3}{4}$
Roszkowski	1½
Ogiński	$\frac{1}{2}$

²⁸⁵ Do zmian tych zaliczyć można oddanie szlachcie w 1561 r. ½ włóki w obrębie miejskim Oliszkowicze oraz oddanie w tymże roku 4 włók w Kiełbasinie ziemianom Dowtiargowiczom. PKGE, cz. II, s. 76, 81.

²⁸⁶ В. И. Пичета, *Аграрная реформа Сигизмунта – Августа в литовско – русском государстве*, Москва 1958, s. 341, wspomina o prośbie Jakuba Żeligowskiego o zwolnienie od powinności miejskich kilku włók miejskich. Zdaje się to dotyczyć ziem w Polotkowie, bowiem włóki, które kupił od Dowtiargowiczów w Kiełbasinie, już w 1563 r. odstąpił Sebastianowi Dybowskiemu. LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3295, k. 2-2v; nr 5630, k. 1-3v. Piczeta wzmiankuje również o prośbie Anny Dybowskiej o libertację 12 włók w Kiełbasinie, błędnie jednak zapisuje miejscowość (*в Колбамне*). Oprócz wyżej wspomnianego faktu kupna ziemi w Kiełbasinie przez Sebastiana Dybowskiego w 1563 r. pozwalają to również sprostować informacje podane przez J. Wolfa, *Kniazowie...*, s. 240. Libertacja na jej rzecz musiała nastąpić gdzieś w latach 1569-1611.

²⁸⁷ BU Wilno, F. 4-19 111 (A-363), k. 42. Wzmiankuje się tu również 8 włók w Grandziczach podlegających jurysdykcji miasta należących do Aleksandra Buchowieckiego oraz taką włókę szlachcica Jaworowskiego.

²⁸⁸ PKGE, cz. II, s. 307.

Gumowski	1
Kulbacki	$1\frac{5}{12}$
Małyszczyński	$1\frac{10}{12}$
Alexandrowicz	1
wieś miejska Ćwiklicze	
Eysmont	$3\frac{1}{4}$
Małajewski	$\frac{3}{8}$
Chełchowska	$1\frac{1}{2}$
wieś miejska Kaplica (Perechrystowicze)	
Sierocki	1
Załaýko	$\frac{1}{2}$
Małyszczyński	$\frac{10}{12}$
Alexandrowicz	1
wieś miejska Dziegciarze	
Rukiewicz	4
wieś miejska Gibulicze	
Chełchowska	4
Konczewska	$5\frac{1}{4}$
Eysmont	4
wieś miejska Małachowicze-Hnoynica	
Alexandrowicz	$11\frac{1}{6}$
Jankowska	$5\frac{1}{6}$
wieś miejska Adamowicze	
Alexandrowicz	$7\frac{3}{4}$
wieś miejska Mickiewiczze (Karlówo)	
Alexandrowicz	7
wieś miejska Olszanka (Wielka i Mała)	
Cieszeko	2
Chełchowska	$\frac{1}{2}$
obręb Połotkowo	
Krajewski	2
Żeligowski	3
Razem	$78\frac{7}{24}$

Alienacja gruntów miejskich na rzecz klasztorów grodzieńskich i duchowieństwa

Proces przejmowania gruntów miejskich przez osiadłe w Grodnie zakony rozpoczął się w pierwszej połowie XVII w. Zgromadzenia fundowane przez Wielkich Książąt Litewskich w XV i XVI w. (augustianie, bernardyni, bazylianie) w zasadzie nie brały w nim udziału. Przeciwnie, klasztory grodzieńskie fundowane przez szlachtę w pierwszej połowie XVII stulecia (bernardynki, brygidki, dominikanie, franciszkanie, karme-

lici, jezuici) były żywo zainteresowane gruntami miejskimi. Bazylianki, które nie posiadały żadnych dóbr we wsiach miejskich, były wyjątkiem.

Przed 1633 r. w obrębach podległych Grodnui właściwie nie było gruntów należących do duchowieństwa. Jedynie w Olszance znajdowało się 10 włók nadanych w czasie pomiaru włócznej pięciu cerkwiom ruskim. Jednakże, mimo że znajdowały się one w obrębie miejskim, nigdy nie podlegały jurysdykcji miejskiej²⁸⁹. Proces przechodzenia gruntów we władanie zakonów zapoczątkowali dominikanie. Od momentu ich fundacji (1632), w ciągu niespełna 20 lat, w ręce osiadających w mieście zgromadzeń przeszła znaczna część gruntów miejskich. Według inwentarza ekonomii z 1650 r., zakony skupiły w swych rękach w całości 3 obręby: Kochanowo (30 włók), Kielbasin (33 włóki) i Poniemuń (6 włók) oraz grunty we wsi Małachowicze (4 włóki) i Adamowicze (6 włók?). Łącznie więc, licząc też dobra cerkiewne, w posiadaniu duchowieństwa znajdowało się 89 włók w 6 obrębach miejskich²⁹⁰. Proces przechodzenia gruntów miejskich we władanie duchowieństwa, choć z mniejszym nasileniem, trwał do końca wieku. W 1680 r. wspomina się już o 116 włókach libertowanych na rzecz klasztorów grodzieńskich oraz 3½ włóki libertowanej na rzecz kościoła farnego²⁹¹. Na początku XVIII w. zakony i parafie grodzieńskie we wsiach miejskich były już największym właścicielem. Według inwentarzy ekonomii z 1708 i 1712 r. w rękach duchowieństwa znalazły się 164 włóki miejskie, a więc niemal 41.5% wszystkich ziem miejskich (tabela).

W 1632 r. Fryderyk Sapieha z żoną Krystyną Pocięjówną ufundowali w Grodnie klasztor dominikanów. Zaczątkiem funduszu ziemskiego stały się ich dziedziczne dobra we wsi miejskiej Kielbasin ofiarowane dominikanom dokumentem funduszowym wydanym 12 lutego tegoż roku²⁹². Liczyły one według inwentarza z 1650 r. 11½ włóki²⁹³. Część z nich stanowiły włóki libertowane jeszcze przez króla Zygmunta Augusta w 1563 r., część podlegała jurysdykcji miasta²⁹⁴. 29 marca 1632 r. dominikanie uzyskali na nie przywilej Zygmunta III. 8 czerwca 1633 r. konfirmował go

²⁸⁹ PKGE, cz. II, s. 87.

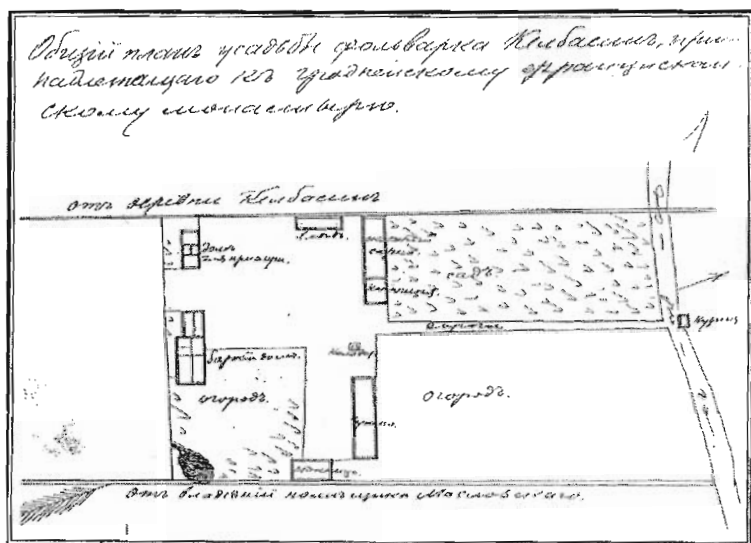
²⁹⁰ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 8-9.

²⁹¹ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 17v-18; PKGE, cz. II, s. 197-198. Pomińnięto tu obręby, które wcześniej w całości przeszły w ręce klasztorów, zaś grunty cerkiewne błędnie oznaczono jako własność bazylianów. Popelniono również błąd w sumowaniu włók.

²⁹² LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3295, k. 3v; nr 4020, k. 186, 210-210; E. T.[yszkievicz], *O klasztorach zgromadzeń istniejących obecnie w diecezji wileńskiej*, [w:] *Teeka Wileńska* wydawana przez Jana ze Śliwna, nr 3, Wilno 1858, s. 251(75).

²⁹³ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 9.

²⁹⁴ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3295, k. 1-2; nr 4630, k. 1-3v; nr 4020, k. 210v.

Ilustracja 25. Plan sytuacyjny zabudowań w folwarku Kielbasin z początku XX w.

* Folwark Kielbasin należał w l. 1632-1832 do dominikanów, później był własnością franciszkanów grodzieńskich.

Władysław IV²⁹⁵. Libertacja sejmowa nastąpiła w 1635 r.²⁹⁶ 8 czerwca tegoż roku Władysław IV kolejny raz potwierdził fundację²⁹⁷. Wedle inwentarzy ekonomii z 1708 i 1712 r. dominikanie posiadali też 10 włók w obrębach miejskich Olszanka i włókę w Suchym Siole. Nie były to ziemie libertowane, lecz podlegały jurysdykcji miejskiej. Niestety, nie udało się ustalić, jak konwent wszedł w ich posiadanie²⁹⁸.

Również w 1632 r. Mikołaj Chalecki, mieczny W. K. L., starosta olkienicki i lejpuński z żoną Marią Leonorą Szybichen przekazali jezuitom swe dobra Kielbasin (21½ włók) będące pod jurysdykcją miejską. W 1639 r. potwierdzili tę darowiznę w kancelarii większej W. Ks. Litewskiego. Jezu-

²⁹⁵ *Confirmatio fundationis Monastery Patrum ordinis Praedicatorum S-ti Diminici in Civitate Grodnensi.*, [w:] E. T.[yszkievicz], *O klasztorach*, s. 249-251 (73-75). W przywileju Zygmunta III potwierdzono fundację, zaś w konfirmacji wyraźnie wymieniono Kielbasin.

²⁹⁶ VL, t. III, Petersburg 1859, f. 887.

²⁹⁷ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 210v.

²⁹⁸ LPAH w Wilnie, Sa. nr 11 290, k. 5; nr 11 291, k. 11v.

ici grodzieńscy weszli w jej posiadanie 28 kwietnia 1639 r.²⁹⁹ Elementem fundacji była też leżąca niedaleko Kielbasina wieś Rostowlany (Rostowo, Chorostowo, Chworostowo) opisana w pomierze włócznej³⁰⁰. Mierzyła ona 44 włóki³⁰¹. Była to wieś ekonomiczna w dożywociu Chaleckiego. Płynące z niej dochody, a także czynsz należny ekonomii z Kielbasina stanowiły jurgielt Chaleckiego. Podczas tworzenia fundacji 12 maja 1638 r. król darował Kielbasin i Chorostowo Krzysztofowi Białozorowi, marszałkowi upickiemu, dzierżawcy abelskiemu. Najprawdopodobniej przyczyną takiego kroku był fakt, że Białozor – rewizor królewski – podczas rewizji dochodów ekonomii przeprowadzonej w 1638 r. wykazał, że Chalecki nie płacił z tych dóbr żadnych podatków, nawet donatyw z jurgieltu, nie zdawał też nigdy rachunków. Sprawa trafiła więc do asesorii, która odesłała ją do osobistej decyzji króla. 17 listopada 1639 r., dzień po zrzeczeniu się pretensji przez Krzysztofa Białozora, król Władysław IV zatwierdził fundację jezuitów, uwalniając przekazane im dobra od jurysdykcji miejskiej i ekonomicznej³⁰². Później, w 1647 r., jezuitci uzyskali nań libertację sejmową³⁰³.

Jezuici grodzieńscy weszli też w posiadanie obrębu miejskiego Poniemuń (6 włók). Tereny te kupili w 1630 r. od Andrzeja Kazimierza Eysmonta i jego małżonki Polonii Demetrowny Kmicianki. Dokument sprzedaży aktykowano w księgach ziemskich grodzieńskich 16 stycznia 1643 r. Transakcję zatwierdził Władysław IV, libertując Poniemuń przywilejem wydanym w Warszawie 9 marca 1643 r.³⁰⁴ Od innego przedstawiciela tej rodziny, Jana Eysmonta i jego żony Barbary Komorowskiej, jezuitci nabyli 4 włóki we wsi miejskiej Małachowicze. Również na ten grunt uzyskali libertację królewską wydaną w Warszawie 13 grudnia 1645 r.³⁰⁵ Objęła go także libertacja sejmowa z 1647 r.³⁰⁶

²⁹⁹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4630, k. 9-10v.

³⁰⁰ PKGE, cz. I, s. 310-313, 321-322.

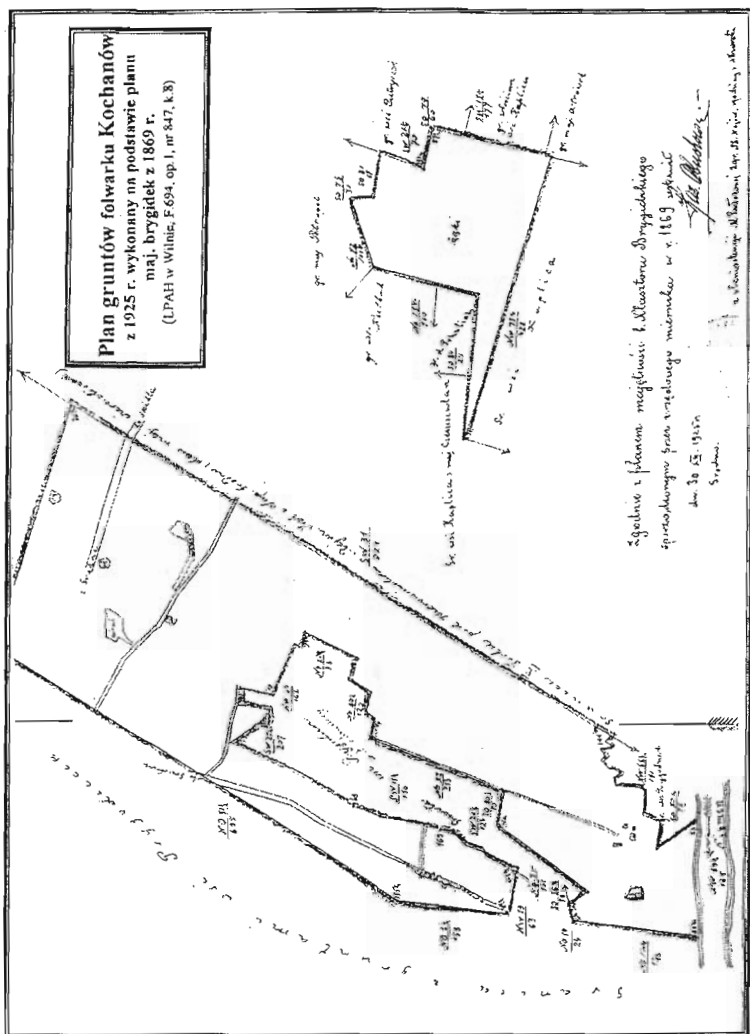
³⁰¹ AGAD, Zb. kart., nr 67-1.

³⁰² LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4630, k. 6-8, 13-14, 17-20, 23-24v; O. Chalecki, *Chalecki Aleksander*. PSB, t. III, s. 246-247, twierdzi, iż Aleksander Chalecki, s. Dymitra dostał Rostowlany w 1609 r.

³⁰³ VL, t. IV, Petersburg 1859, f. 114, s. 57.

³⁰⁴ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 8v; B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 51-52; S. Załęcki, *Jezuici w Polsce*, t. IV, cz. III, *Kolegia i domy założone w drugiej dobie rządów Zygmunta III. I za rządów Władysława IV 1608-1648*, Kraków 1905, p. 3, s. 1227, błędnie określa ten majątek jako: Poniemuń, miasteczko nad rzeką Niemenkiem, które otrzymał i dzierżył zaraz po kasacie 1773 r. podkomorzy wilkomierski Morykoni. W tekście zaś (s. 1227) grunt ten mylnie opisuje się jako: „6 włók roli w zaścianku kielbasianym”.

³⁰⁵ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 8v; S. Załęcki, *Jezuici w Polsce*, s. 1227, błędnie określa miejscowość jako Małachowie. Powtarza to za nim: *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach...*, s. 196.

Plan gruntów folwarku Kochanów
z 1925 r. wykonany na podstawie planu
mają. brygidek z 1869 r.
(LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 847, k. 8)

Zgębino i pólne: mieszłmisi: k. Skatoru Brygadzkiego
spracowanego przez rządowego miernika w r. 1869 wykonie
dnia 30.12.1920
S. Blicherski

Ilustracja 26. Plan gruntów folwarku Kochanków z 1925 r. wykonany na podstawie planu majątku brygidek z 1869 r. LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 847, k. 8.

Zaczątkiem fundacji brygidek grodzieńskich stał się majątek Kochanowo. Został on skupiony od miejscowej szlachty przez Krzysztofa i Aleksandrę z Sobieskich Wiesiołowskich specjalnie na potrzeby fundacji i 10 czerwca 1635 r. подарowany brygidkom³⁰⁷. Majątek położony był po obu stronach Niemna. Składał się częściowo z terenów obrębu miejskiego Chodorowo położonego po prawej stronie Niemna (30 włók) oraz części dawnych dóbr klucznika Afanasa Dudki leżących po lewej stronie Niemna, które jeszcze w XVI w. wyszły spod jurysdykcji miasta, a także innych gruntów szlacheckich³⁰⁸. 4 października 1646 r. król Władysław IV w swym przywileju aprobującym fundację brygidek uwolnił ich dobra, m.in. Kochanów, „od wszelkich podatków, czynszów, ciężarów, robót zaciągów z nich do miasta i innych powinności należących i od stacji, stanowisk i *exaktii* żołnierskich ...”³⁰⁹. Przywilej ten potwierdził też sejm w 1678 r.³¹⁰

Ponadto 28 kwietnia 1649 r. brygidki otrzymały darowiznę od mieszczki Anny lv. Andrzejowej Setnickiej, 2v. Wojciechowej Wiszniewskiej na szmat gruntu i włókę w Suchym Siole będące pod jurysdykcją miejską. Potwierdził to, jak się wydaje, Jan Kazimierz 30 sierpnia 1650 r.³¹¹ W sporach toczonych z miastem o te ziemie konwent brygidek powoływał się również na przywilej Augusta II z 24 grudnia 1698 r. oraz libertację Augusta III z 22 listopada 1744 r.³¹²

³⁰⁷ GPMHA w Grodnie, nr 02588, k. 183; LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 365v. Aktykacja z intromisją dzień później w aktach ziemskich grodzieńskich.

³⁰⁸ Zob. obręby miejskie.

³⁰⁹ NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 9.

³¹⁰ VL, t. V, Petersburg 1859, s. 309, f. 633-634. Konstytucja pt. *Reassumptio fundacyi Panien Zakonnych S. Brygidy* potwierdza przywilej Władysława IV (tu niedatowany). Jednakże nie wymienia się tu wyraźnie Kochanowa. Rejestr dokumentów funduszowych sporządzony 30 lipca 1761 r. przechowywany w GPMHA w Grodnie, nr 02588, na k. 169 jednoznacznie stwierdza, że konstytucja ta libertowała grunty w Kochanowie. Dokument ten jest pierwszym spisem archiwum klasztorowego sporządzonym na żądanie wizytującego konwent w 1760 r. biskupa Antoniego Józefa Żółtkowskiego. Zob. *Dzieje kapitularne zakonnic świętej Brygidy konwentu grodzieńskiego, różne duchowne w sprawach, obyczajach zachodzące przygody lub postanowienia z jak najpewniejszymi być może dowodami zawilajające, dla informacji potomnym tego konwentu siostron, dekretem generalnej wizyty w roku 1760 odprawionej nakazane*. wstęp i oprac. M. Borkowska, K. Obremski, Toruń 2001, s. 80.

³¹¹ PKGE, cz. II, s. 288. Dziwne, że dość dokładne w tej mierze inwentarze ekonomii z 1708 i 1712 r. nie wymieniają w Suchym Siole gruntu we władaniu brygidek. LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 3v-4; nr 11 291, k. 8-8v, 12.

³¹² PKGE, cz. II, s. 288. Maszynopis pt. *Opisanie Kościoła i Klasztoru S.S. Najświętszej Rodziny z Nazaretu dawniej brygidek w Grodnie Dyecezji wileńskiej z jego inwentarzem*

Sporo dóbr miejskich dzierżył w swych rękach grodzieński zakon franciszkanów konwentualnych. Według inwentarza z 1680 r. franciszkanie posiadali 2½ libertowanej włóki w obrębie miejskim Baranowicze. Poprzednim właścicielem był szlachcic Daniel Wilkidzki³¹³. W 1668 r. nabył on 1½ włóki miejskiej, a dwa lata później, 1 listopada 1670 r., uzyskał na nią libertację króla Michała. 10 kwietnia 1673 r. legował ten grunt franciszkanom³¹⁴. Być może między uzyskaniem libertacji a fundacją Daniel Wilkidzki dokupił włókę lub zrobili to franciszkanie gdzieś między 1673 a 1680 r.

19 marca 1710 r. franciszkanie nabyli z rąk szlachty wszystkie włóki miejskie (10½) w obrębie ekonomicznym Tarusowicze. Nie zdołali jednak uzyskać na nie libertacji³¹⁵. W świetle inwentarzy z 1708 i 1712 r. zakonnicy posiadali również ćwierć włóki w Małachowiczach i włókę w Olszance³¹⁶. Jednakże na podstawie innego źródła można stwierdzić, że w tym czasie w ich posiadaniu było nieco więcej gruntów miejskich. W 1708 r. mieli oni skupione, darowane i zastawione przez mieszczan ziemie w: Mączynie (½ włóki), Małachowiczach (¾ włóki), Olszankach (2/3 włóki), Adamowiczach (½ włóki)³¹⁷.

Bazylianie władali 2 włókami w Grandziczach. Jeden z inwentarzy określa je jako „zdawna libertowane”³¹⁸. Nic nam jednak bliższego nie wiadomo ani o pochodzeniu tychże gruntów, ani o samej libertacji.

Dobra w obrębach miejskich miały też parafie grodzieńskie. Wedle inwentarzy z lat: 1680, 1708, 1712 parafia rzymsko-katolicka posiadała 3½ libertowanej włóki we wsi miejskiej Baranowicze³¹⁹. Ziemie te (2½ włóki) podarował 3 listopada 1671 r. na mansjonarzy kościoła farnego mieszczanin Stanisław Smiarowski z żoną Zofią Ćwiklanką³²⁰. Podproboszczy grodzieński Józef Bielski uzyskał na nie libertację króla Michała Korybu-

---

zabudowaniami gospodarskimi i przynależnościami Dnia 26 V 1925 r. opisujący dokładnie archiwum pobrygidzkie wspomina pergaminowy przywilej Augusta II z 1698 r. konfirmujący fundację Wiesiołowskich oraz jego kopię, brak w nim jednak wzmianek o dokumentach z 1650 i 1744 r. (LPAH w Wilnie, F. 694, op. 5, nr 831, s. 26, 32).

³¹³ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 2, k. 196-196.

³¹⁴ PKGE, cz. II, s. 307.

³¹⁵ NAHB w Grodnie, F. 259, op. 1, nr 34, k. 93; LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 25v; nr 11 291, k. 64; PKGE, cz. II, s. 308.

³¹⁶ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 4, 5; nr 11 291, k. 10v, 11v.

³¹⁷ PKGE, cz. II, s. 306.

³¹⁸ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 4; nr 11 291, k. 9v.

³¹⁹ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 18; Sa, nr 11 290, k. 4v; nr 11 291, k. 11.

³²⁰ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 226v-227v.

ta Wiśniowieckiego wydaną w Warszawie 12 kwietnia 1672 r.³²¹ Podproboszczy wszedł również w posiadanie kolejnej włóki po bracie fundatora, Wojciechu Smiarowskim, którą również wbrew zapisowi libertacji uważano za uwolnioną od jurysdykcji miasta i czynszów ekonomicznych³²². Ponadto grodzieńska fara dzierżyła, jak świadczą inwentarze ekonomii z pocz. XVIII w., 3½ włóki we wsi miejskiej Grandzicze-Mączyn oraz włókę w Suchym Siole. Były to dobra podległe jurysdykcji miejskiej, z których proboszcz płacił czynsz do ekonomii i podatki miejskie³²³. Nie wiemy, jak wszedł on w ich posiadanie.

Również parafia obrządku wschodniego posiadała grunty w Grandziczach. Według inwentarza z 1708 r. do cerkwi katedralnej należało 2½ włóki. Były to tereny podległe jurysdykcji miejskiej. Inwentarz z 1712 r. wzmiankował natomiast tylko o 2 włókach. Najprawdopodobniej pozostałe ziemie cerkwi katedralnej leżały wtedy odlego i zostały ujęte jako podlegające jurysdykcji magdeburskiej wśród gruntów miejskich³²⁴. Źródła późniejsze z lat: 1754, 1768, 1784 wspominają 2 włóki cerkiewne w Grandziczach³²⁵. Zostały one nadane na rzecz cerkwi przez Sokolińskich³²⁶.

Większość dóbr przeszła w ręce duchowne za pośrednictwem szlachty w wyniku pobożnych fundacji, rzadziej zakupu. Do danych powyższych można jeszcze dodać, że darowizny w Grandziczach na rzecz karmelitów bosych uczynili: Tomasz Wołłowicz (3 włóki), Leon Eysmont (¼ włóki). W sumie wśród włók będących wedle inwentarzy z lat 1708 i 1712 we władaniu duchowieństwa co najmniej 92 zostały darowane przez szlachtę lub zostały nabyte od przedstawicieli szlachty.

Niektóre zgromadzenia zakonne osiadłe w Grodnie weszły w posiadanie gruntów miejskich w zgoła odmienny sposób, przejmując je od mieszczan niejako kawałek po kawałku, kupując je, udzielając pożyczek pod zastaw, a w skrajnych wypadkach nawet fałszując dokumenty lub wymuszając darowizny.

W ten sposób postępowali franciszkanie. Interesowały ich ziemie położone we wsiach miejskich po lewej stronie Niemna. Z dekretu komisar-

³²¹ NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 247v-248.

³²² NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 227.

³²³ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 4; nr 11 291, k. 9v.

³²⁴ Tamże.

³²⁵ PKGE, cz. II, s. 292; NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 3, k. 12v. 21v. Inwentarz jurydyk cerkiewnych z 1768 r. wspomina też dwie inne włóki „w Grodnie których używa ks. katedralny” bez bliższego określenia ich położenia.

³²⁶ PKGE, cz. II, s. 292.

skiego z 1754 r. dowiadujemy się, że w tym czasie w ich władaniu pozostały niewielkie kawałki gruntu w 4 obrębach miejskich (Adamowicze, Małachowicze, Olszanka, Mączyn) liczące sobie 4½ włóki, z których tylko ćwierć włóki położona była po prawej stronie Niemna. Ponadto do minorytów należały wymienione już wyżej dobra w położonych po lewej stronie Niemna obrębach Baranowicze i Tarusowicze³²⁷. Zakon gromadził również grunty znajdujące się w należącym do jurydyki zamkowej obrębie Ryłowce, także położonym po lewej stronie Niemna³²⁸.

Także bernardynki skupowały majątki od mieszczan. Wiemy, że posiadały one folwark we wsi miejskiej Adamowicze. Nie znamy tu jednak żadnych szczegółów³²⁹. Według wizytacji klasztoru z 1805 r. grunty we wsi miejskiej Adamowicze skupiła w 1633 r. przełożona zgromadzenia Teofila Sapieżanka³³⁰. Potwierdziło to źródło z 1783 r., w którym odnotowano, że folwark liczył 6 włók i 6 mórg sianożęci³³¹. W 1677 r. bernardynki otrzymały nań libertację³³². Według inwentarza ekonomii z 1680 r. „panny zakonne św. Klary w Adamowiczach za konstytucją” posiadały 8½ włóki³³³. Inwentarze z początku XVIII w. mówiły rozbieżnie raz o 10½ włóki (w tym 8½ libertowanej)³³⁴, innym razem tylko o 8½ włóki³³⁵.

Proces nabywania majątków miejskich od mieszczan można prześledzić na przykładzie grodzieńskiego klasztoru ojców karmelitów bosych. W dotychczasowej literaturze przedmiotu nie poświęcono zbyt wiele uwagi temu zgromadzeniu. Eustachy Orłowski koncentrował się raczej na

³²⁷ PKGE, cz. II, s. 305-308.

³²⁸ P. Borowik, *Place ryłowskie w Grodnie XVII-XVIII wieku*, „Białostoczczyzna” 2000, nr 3-4, s. 23.

³²⁹ LPAH, F. 694, op. 1, nr 4020. Stwierdza się tu, że po rozbiorach, gdy Adamowicze i Plebanowce znalazły się w zaborze pruskim, w 1820 r. na rozkaz ministra Golicyna bernardynki odesłały na ręce swego prowincjała dokumenty na te majątki w celu przesłania ich do Petersburga.

³³⁰ LPAH w Wilnie, F. 604, op. 1, nr 294, k. 7.

³³¹ LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 3985, k. 14. Być może zapis ten odzwierciedla wcześniejszą sytuację, bowiem w inwentarzu z 1650 r. przy Adamowiczach stwierdza się, że zamianą od sióła Adamowicze odeszło 6 włók. NAHB w Mińsku, F. 1882, op. 1, nr 1, k. 9. Może to świadczyć, że bernardynki skupowały grunty w innych wsiach miejskich i zamieniły się potem na ziemię w Adamowiczach lub, co mniej prawdopodobne, takiej zamiany dokonała ekonomia grodzieńska.

³³² VL, t. V, Petersburg 1859, s. 264, f. 540.

³³³ LPAH w Wilnie, F. 110, op. 1, nr 3, k. 18; PKGE, cz. II, s. 198.

³³⁴ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 290, k. 4v.

³³⁵ LPAH w Wilnie, Sa, nr 11 291, k. 11.

będących w posiadaniu tego zakonu placach pounickich w Grodnie³³⁶. Józef Jodkowski zaś, opisując głównie dzieje zabytków, niewiele uwagi poświęcił świątyniom, które już nie istniały w dwudziestoleciu międzywojennym³³⁷. Współczesna badaczka dziejów karmelitów grodzieńskich skupiła się natomiast na architekturze dawnego kompleksu klasztornego³³⁸, owego, jak pisał ks. Władysław Tołoczko, „bezsprzecznie najwspanialszego kościoła karmelitów w diecezji, a może nawet i w kraju całym”³³⁹. Niewiele natomiast wiadomo o uposażeniu ziemskim klasztoru, w tym o szczególnie nas tu interesujących posiadłościach karmelitów na terenie wsi miejskich Grodna. Stwierdzenie Orłowskiego, że do grodzieńskiego konwentu należały majątki: Grandzicze, Połotkowo i Sowkowo, nie jest precyzyjne ani wystarczające³⁴⁰.

Tabela zawierająca prawa karmelitów do gruntów w Grandziczach, Mączynie, Połotkowie, Małachowiczach i Łapienkach zestawione w porządku chronologicznym na podstawie dekretów komisarskich z 1721 i 1754 r. oraz dekretu sądu zadornego z 1775 r. obrazuje proces przechodzenia terenów przedmiejskich w ręce karmelitów. Ilość dokumentów w niej zawartych nie powinna dziwić. Odzwierciedla ona bowiem stopień rozdrobnienia własności we wsiach miejskich.

Tabela 10. Prawa klasztoru karmelitów do gruntów przedmiejskich.

Nr	Miejsowość	Ilość włók	Data; sprzedawca-ofiarodawca-zastawiający	Rodzaj prawa – transakcji	Suma zastawu - cena
1.	Grandzicze-Mączyn*	¾	10 V 1653; Mikołaj Bogdanowicz	Przekazane karmelitom (bez wlewu) prawdopodobnie w latach 90. XVII w.	150 zł
2. ³⁴¹	Mączyn	2	5 X 1673; Franciszek Kazimierz Burba, rajca wileński	akt sprzedaży	500 zł

³³⁶ E. Орловский. *Гродненская Старина. Ч. I Гор. Гродна*, Гродно 1910. s. 111-112, 118-119, 145.

³³⁷ J. Jodkowski, *Grodno*, Wilno 1923. s. 26.

³³⁸ Т. В. Гарбусь, *Як жылі босья кармеліты*. „Мастацтва”, 1994, nr 9. s. 64-67. То samo powtórzone bez przypisów [w:] *Страчаная спадчына*, Мінск 1998. s. 138-141.

³³⁹ W. Tołoczko, *Doctora mystica (w 400-letnia rocznice urodzin sw. Teresy od Jezusa)*, „Dwutygodnik Diecezjalny”, R. VI, nr 12-13. 25 VI (8VII) - 10 (23) VII 1915 r.

³⁴⁰ E. Орловский. *Гродненская Старина*, s. 145; AVAK, t. I. s. 275-276.

³⁴¹ НАВВ w Mińsku, F. 1800. op. I. nr I. k. 268-269.

Nr	Miejscowość	Ilość włók	Data; sprzedawca-ofiarodawca-zastawiający	Rodzaj prawa – transakcji	Suma zastawu - cena
3. ³⁴²	Mączyn	1	8 II 1674; Stanisław i Urszula Neapolitanka Zawirscy	akt sprzedaży	200 zł
4.	Mączyn	1	2 III 1674; Łukasz Chojnowski	akt sprzedaży	200 zł
5.	Połotkowo	2	6 VI 1675; Hanus i Zuzanna Szulcówna Paulsenowie	darowizna	-
6.	Grandzicze-Mączyn	1	8 X 1676; Michał Czerniawski	„za wlewkami p. Lisowskiego i obli-gami od Miszniera Biedniewcem”	600 zł
7.	Mączyn	½	25 I 1676; jezuici	darowizna	-
8.	Grandzicze-Mączyn	½	26 X 1677; Anna Grobicka Kazimierzowa Nieciuszewska	wlewek, a potem prawo wieczyste	?
9.	Mączyn	½	2 V 1678; Jan Sayda	akt sprzedaży	80 zł
10.	Mączyn	1	5 VII 1678; Jan Jankiewicz	akt sprzedaży	300 zł
11.	Mączyn	2	7(9) IX 1678; Wojciech Gawroński z siostrą	akt sprzedaży	800 zł
12.	Łapienki Grandzicze-Meczyn	2 ½ ½	7 II 1680; Aleksander Sopoćko, pisarz grodzki grodzieński i żona Marianna z Czernickich oraz Katarzyna Czernicka	darowizna gruntu posiadanego prawem wlewkowym	900 zł
13.	Mączyn	1	5 III 1680; bazylianki	wlewkowe przeza-stawne	50 zł
14.	Mączyn	1	5 IV 1680; Kirijak (Kiryjaka) Mikołajewicz (Michalewicz)	wlewek	93 zł 22½ gr.
15.	Grandzicze	¼	25 IV 1680; Regina Grandzianka Stanisławowa Juskiewiczowa	zastaw	50 zł
16.	Meczyn	2/3	25 IV 1680; Regina Grandzianka Stanisławowa Juskiewiczowa	akt sprzedaży lub zastawu	?
17.	Mączyn	¼	2 V 1680; Leon Eysmont, landwójt grodzieński i żona Marianna z Paulsenów	darowizna	-
18.	Mączyn	½	2 VI 1680; Teodora Kono-nowiczowa Andrzejowa Je-włocka	akt sprzedaży	150 zł

³⁴² NAHB w Mińsku, F. 1800, op. 1, nr 1, k. 275-275v.

Nr	Miejsco- wość	Ilość włók	Data; sprzedawca-ofiarodawca- zastawiający	Rodzaj prawa – transakcji	Suma zasta- wu - cena
19.	Mączyn	1/3	10 VII 1680; Anna Starzyńska Bohdano- wa Krupelowa	zastaw	50 zł
20.	Grandzicze	1 2/3	4 IV 1681; Zuzanna Szul- cowna Stanisławowa Paul- senowa	akt sprzedaży	600 zł
21.	Grandzicze	3	23 V 1681; Tomasz Wołło- wicz, sędzia ziemski gro- dzieński	darowizna testa- mentowa	-
22.	Grandzicze- Mączyn	1	16 IV 1684; Symon Cwi- klicz	sprzedane lub za- stawione Jakubowi Szamotule 16 IV 1684 za 400 zł. W rękach karmelitów prawdopodobnie od k. XVII lub pocz. XVIII w. bez żad- nego wlewk.	400 zł
23.	Grandzicze- Mączyn	1	2 VII 1684; Wojciech i Agnieszka Żen- dzianowie, Mikołaj i Ma- rianna Pogorzelscy	zastaw. 20 VII 1678 akt sprzedaży	300 zł
24.	Mączyn	1/2	2 III 1685; Teodor Daniłowicz i Fedora Zasowna Daniłowiczowa	akt sprzedaży	150 zł
25.	Mączyn	1/2 z budyn- kiem	9 (20) IX 1685; Tomasz Adamowicz, pisarz miejski i żona Halszka	akt sprzedaży	100 kop
26.	Grandzicze	1/2 z za- ścian- kiem	16 III 1686; Stanisław Za- wirski 10 III 1686; Jan Borkowski	akt sprzedaży	150 zł (110)
27.	Mączyn	1	23 III 1685; Marcin Szamotuła Sapiński	akt sprzedaży	700 zł
28.	Mączyn	1/2	16 X 1685 Simon Krukowski i Wawrzy- niec Chonka z małżonkami	akt sprzedaży	150 zł
29.	Mączyn	1/3	2 lub 20 VI 1689; Andrzej i Barbara Narkiewicz	akt sprzedaży, akty- kacja 27 VI 1689 r.	300 zł
30.	Mączyn	5/6 za 1/4	29 IV 1689; karmelicy – Maciej Jasiński z małżonką	akt zamiany; kar- melicy za 1/3 i 1/2 włóki w Grandzi- czach oddają 1/2 w Grandziczach po	-

Nr	Miejscowość	Ilość włók	Data; sprzedawca-ofiarodawca-zastawiający	Rodzaj prawa – transakcji	Suma zastawu - cena
				Żydzie Łazarzu i $\frac{1}{4}$ włóki w Mączynie po Reginie Grandziance	
31. ³⁴³	Mączyn	$\frac{1}{2}$	14 IV 1690; Antoni Jakub i Petronela Szamotulanka Obrebscy	akt sprzedaży	200 zł
32. ³⁴⁴	Grandzicze	$\frac{1}{4}$ z budynkami	16 XI 1690; Stanisław Dudzicz z małżonką Anną Tomukowną	akt sprzedaży	80 zł
33.	Grandzicze	$\frac{1}{2}$	22 XI 1693; Marcin Szayda	uzyskane po śmierci Marcina Szaydy bez określenia sumy	-
34.	Grandzicze	$\frac{1}{3}$	20 lub 26 III 1696; Tomasz i Zofia Hameltonowna Krasniccy	akt sprzedaży, aktykacja 28 III 1696 r.	150 zł
35.	Mączyn	$\frac{1}{2}$	5 XI 1696; Barbara i Katarzyna Bohdanowiczowe	akt sprzedaży	225 zł
36.	Mączyn	$\frac{1}{2}$	13 VII 1703; Szymon Kozłowski alias Prusak	akt sprzedaży	120 zł
37.	Połotkowo	$\frac{2}{3}$	31 XII 1703; Halszka Sawoskowa Kisielowa z s. Gabrielem Kisielem i c. Eudożą z Kisielów Jeską oraz Marianną Zieziulową	akt sprzedaży, aktykacja 8 II 1704 r.	50 zł
38.	Grandzicze-Mączyn	$\frac{1}{2}$	20 IV 1704; Michał Opانونicz	zastaw	100 zł
39.	Małachowicze	1	4 IV 1704; Wasil Kosownik	darowizna	-
40.	Małachowicze	$\frac{1}{2}$ i $\frac{1}{3}$	4 IV 1704; Michał Pawłowicz	darowizna	-
41.	Małachowicze	$\frac{1}{4}$	4 IV 1704; Aleksander Baranowski	darowizna	-
42.	Małachowicze	$1\frac{1}{2}$	4 IV 1704; Alexander Soroka i sama (rodzice), Fiedor i Hapa (zięć i córka)	darowizna	-

³⁴³ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 3, k. 38v-41 (aktykacja 14 IV 1690 r.).

³⁴⁴ NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 3, k. 73v-75v (aktykacja 20 XI 1690 r.).

Nr	Miejscowość	Ilość włók	Data; sprzedawca-ofiarodawca- zastawiający	Rodzaj prawa – transakcji	Suma zasta- wu - cena
43.	Małachowicze	¼	4 IV 1704; Kazimierz Jakubowicz Homik z małżonką	darowizna	-
44.	Małachowicze	1½	4 IV 1704; Wasyl i Audocja Chmielowie, małżeństwo	darowizna	-
45.	Małachowicze	½	4 IV 1704; Hrehor Koszownik	darowizna	-
46.	Mączyn	⅓	25 IV 1704; Markowa Kalinowska	akt sprzedaży	150 zł
47.	Grandzicze-Mączyn	½	27 X 1704; Józef Narkiewicz	?	70 zł
48.	Grandzicze-Mączyn	¼	2 XI 1704; Jadwiga Szamotulanka Maciejowa Jasińska	akt sprzedaży	274 zł
49.	Grandzicze-Mączyn	1	6VII 1705; Jan, Stefan, Lukasz Baranowscy z małżonkami	akt sprzedaży	330 zł
50.	Grandzicze-Mączyn	½	9 VIII 1714; Jan Modzelewski i Anna Grandzianka Dzieczyńska Janowa Modzelewska	spadek (syn Adrian wstąpił do zakonu)	-
51.	Mączyn	¼	23 IV 1717; Jan Puszkarski	zastaw	30 zł
52.	Mączyn	¼	5 III 1725; Jerzy Puszkarski, s. Jana	zastaw	bez sumy
53.	Grandzicze	¼	20 VI 1737; Antoni Onikiewicz	oblig. grunt objęty bez konwiktacji prawnej	8 talarów bitych
54.	Grandzicze	¼ z 5 zaściankami	23 IV 1738; Hapka Rozwadowska Janowa Dmuchowska	zastaw	40 kop
55.	Grandzicze	½	28 IV 1740; Jan Hubczyński	akt sprzedaży lub zastawu	100 zł
56.	Grandzicze	¼	24 IV 1744; Magdalena Borysewiczowa	akt sprzedaży lub zastawu	100 zł
57.	Grandzicze	¼	11 I 1748; Regina Alchierowa	zastaw	31 zł 8 gr.
58.	Grandzicze-Mączyn	¼	23 IV 1749; Anastazja Lakinowiczowa	darowizna testamentowa (ćwierć kupiona za 30 zł, obciążona suma 20 zł)	20 zł
59.	Mączyn	⅓	przed 1754; po garbarzu Towszczyku i po Jakubie Kozłowskiem	bez żadnego prawa	-
60.	Mączyn	⅓	po nieznannej osobie	bez żadnego prawa	-

Źródło: Dekret komisarski z 7 XI 1721 r. B. PAN w Krakowie, nr 369, k. 58-65; Dekret komisarski z 17 VIII 1754 r. PKGE, cz. 2, s. 263-269; Dekret asesorii z 15 II 1775 r. LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4647, k. 15-16³⁴⁵.

* Określenie Grandzicze-Mączyn stosowano w przypadku braku cakowitej pewności, którego z tych blisko siebie położonych obrębów miejskich dotyczy dokument. Położenie gruntów wymienionych w dokumentach nr 4, 8, 10, 12, 26-27, 29, 32-34, 35, 45, 60 określono na podstawie inwentarza Grandzicz i Mączyna z lat 1700-1705. BU Wilno, F. 4-19 111 (A-363), k. 43-44.

Analiza zestawionych w tabeli aktów: sprzedaży, zastawu czy też zamiany gruntów nasuwa wiele spostrzeżeń i wniosków.

Karmelici osiedli w Grodnie dosyć późno; a i czasy nie sprzyjały spokojnemu rozwojowi fundacji Andrzeja i Barbary Kotowiczów³⁴⁶. Konwent zainteresował się gruntami przedmiejskimi dopiero począwszy od końca 1673 r. (dok. nr 2).

W porównaniu do otaczających miasto terenów ekonomii grodzieńskiej czy rozdrobnionej własności szlacheckiej wsie miejskie okazały się terenem łatwym do ekspansji. Wybór padł początkowo na obręby Grandzicze i Mączyn położone nad niewielkim dopływem Niemna – smugiem Łużajną. Wsie te, chociaż posiadały osobne obręby gruntu (łącznie 89 włók), mając sadyby i zabudowania położone naprzeciw siebie, tworzyły w zasadzie jedną osadę rozdzieloną gościńcem wileńskim³⁴⁷. Taka lokalizacja rolnego zaplecza klasztoru miała kilka zasadniczych zalet. Pola leżały stosunkowo blisko, na tym samym brzegu Niemna (co wobec braku mostu miało wielkie znaczenie). Nie wchodziła tu też w grę konkurencja z innymi klasztorami.

Karmelici począwszy od 1673 r. do końca 1678 r. (dok. nr 2-4, 6-11), zgromadzili ok. 9.5 włóki gruntu w Grandziczach. Na sejmie grodzieńskim w 1678 r. uzyskali też wraz z darowaną przez Kazimierza Gażubę – łowczego i sędziego grodzkiego grodzieńskiego wsią Kazimierzówką (w parafii grodzieńskiej) libertację tych zakupów³⁴⁸, następnie zaś 20 marca 1679 r. – przywilej Jana III Sobieskiego libertujący 12 włók miejskich i tzw. „włókę Sześcińską” należącą do ekonomii grodzieńskiej³⁴⁹. Zda-

³⁴⁵ Datowany na podstawie wizytacji z 1820 r. (LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 4020, k. 233v).

³⁴⁶ J. Jodkowski, *Grodno*, Wilno 1923, s. 26.

³⁴⁷ PKGE, cz. II, s. 65-69.

³⁴⁸ VL, t. V, Petersburg 1860, f. 635, s. 310.

³⁴⁹ *Indeks Alfabetyczny Miejscowości Dawnego Księstwa Litewskiego*, cz. I, A-K (*Abakanowicze-Kujany*). Wilno 1929, s. 223, określa ten dokument jako „przywilej na włókę

niem komisarzy królewskich obradujących w Grodnie w 1754 r. do daty wydania tego przywileju karmelici nie zdołali skupić 12 włók w Grandziczach³⁵⁰. Inaczej, rewizja z 1680 r. wymieniła 10 libertowanych konstytucją włók w Grandziczach i dwie w Połotkowie (zob. dok. nr 9)³⁵¹ – łącznie więc ilość zgodną z przywilejem królewskim, nie zaś konstytucją sejmową opiewającą tylko na „różne grunty w Grandziczach”.

Po uzyskaniu libertacji nadal trwało intensywne pozyskiwanie gruntów w Grandziczach - Mączynie. W 1680 r. przybyło zakonnikom $4\frac{1}{2}$ włóki (dok. nr 12-19) oraz niewielki obręb wsi miejskiej Łapienki (dok. nr 12), zaś w roku następnym $4\frac{2}{3}$ włóki (dok. nr 20-21). Łącznie więc ojcowie karmelici do końca 1681 r. posiadli prawa do nieco ponad $18\frac{2}{3}$ włóki w Grandziczach, $2\frac{1}{2}$ w Łapienkach i 2 włók w Połotkowie (dok. nr 5). Z tego ok. 36% to 4 darowizny: burmistrza grodzieńskiego Hanusa Paulsena (dok. nr 5), sędziego ziemskiego grodzieńskiego Tomasza Wołłowicza (dok. nr 21), pisarza grodzkiego Aleksandra Sopočki (dok. nr 12) oraz jezuitów grodzieńskich (dok. nr 7). Resztę stanowiły tereny zastawne i kupne, nabyte zapewne początkowo nie bez udziału rodziny Kotowiczów.

Po 1681 r. tempo pozyskiwania ziemi w Grandziczach-Mączynie nieco spadło. Jednakże karmelici wciąż starali się powiększać teren folwarku, uzyskując do końca XVII w. prawa do kolejnych ok. 8 włók (dok. 1, 22-29, 31-35). Dbali przy tym, by folwark stanowił w miarę zwartą całość. Widać to wyraźnie na przykładzie zamiany gruntów dokonanej przez zakonników w 1689 r. ze stratą własną (dok. nr 30). Podobnie jest i w pierwszym pięcioleciu wieku XVIII, kiedy to karmelici powiększają swój stan posiadania w Grandziczach-Mączynie o ok. 3 włóki (dok. nr 38, 46-49). Łącznie więc według w/w dokumentów, uwzględniając zamiany, do końca 1705 r. zakonnicy powiększyli swój stan posiadania na prawym brzegu Niemna do ok. $29\frac{1}{2}$ włóki w Grandziczach i $2\frac{1}{2}$ w Łapienkach. Przywilejem Augusta II wydanym 20 listopada 1705 r. uzyskali oni libertację tych nabytków³⁵². Da-

---

i plac” (przechowywano go pod nr 6844, k. 912-913). Na włóce Szescinowskiej położonej nad Niemnem za jezuickim folwarkiem Poniemuń powstała wieś Siwkowo (Sowkowo). Według inwentarza z II poł. XVIII w. mieszkało tam dwóch bojarów. BU Wilno, F4-36 961 (A-4085), k. 12v.

³⁵⁰ PKGE, cz. II, s. 263-264.

³⁵¹ Tamże, s. 198. Błąd wydawcy: Grandzicze mylnie określone jako „Landzicze”. W kopii wileńskiej inwentarza z 1680 r. oznaczono 20 włók w Grandziczach i 2 w Połotkowie. LPAH w Wilnie, F. 110. op. 1, nr 3, k. 18.

³⁵² NAHB w Mińsku, F. 1711. op. 1, nr 2, k. 10v. (aktykacja 5 I 1706 r.); PKGE, cz. II, s. 263; *Indeks Alfabetyczny Miejscowości Dawnego Księstwa Litewskiego*, s. 223, nazywa go potwierdzeniem na władanie ziemią (dawna sygnatura: nr 6578, k. 10).

ta ta wydaje się momentem zakończeniem formowania własności karmelitów. Analiza danych zawartych w tabeli wykazała, że po 1705 r. tereny klasztorne we wsiach miejskich powiększyły się tylko nieznacznie o $3\frac{2}{3}$ włóki przybyłe w latach 1714-1753 (dok. nr 50-60). Kolejną libertację nabytków karmelici uzyskali w 1717 r., kiedy to konstytucja sejmowa zatwierdziła łowczemu W. Ks. L., Hrehoremu Kotowiczowi powiększenie fundacji o wieś dziedziczną Szudziałów oraz należące do ekonomii grodzieńskiej dożywotnie Wybranowce i Słojkę³⁵³.

Na początku XVIII w. zakonnicy próbowali zorganizować na ziemiach miejskich drugi folwark. Chcieli oni zwiększyć swój stan posiadania na lewym brzegu Niemna (tylko 2 włóki w Połotkowie), skupując pola w graniczącej z Połotkowem wsi miejskiej Małachowiczach. W tym celu zgromadzenie udzieliło pożyczek hipotecznych mieszkańcom tego sioła, następnie zaś zmusiło kredytobiorców do darowizny terenów na rzecz klasztoru. Łącznie zakon uzyskał w ten sposób siedem wystawionych jednego dnia (4 kwietnia 1704 r.) darowizn opiewających łącznie na ok. 7 włók w Małachowiczach (dok. nr 39-45). Kilka dni później, 11 kwietnia, uzyskano w Grodnie intromisję na te grunty. Zakon nigdy jednak nie wszedł w ich posiadanie. Przedmieszczanie zwróciwszy pożyczki, uzyskali w 1712 r. od zesłanego do dóbr stołowych komisarza królewskiego Marcina Dąbrowskiego wyrok unieważniający te naciągane darowizny³⁵⁴. Wobec oporu mieszczan akcja zorganizowania folwarku na lewym brzegu Niemna nie powiodła się. Karmelici zdołali powiększyć tam swą własność jedynie o $\frac{2}{3}$ włóki zakupionej w Połotkowie (dok. nr 37).

Kulisy tej zorganizowanej akcji rzucają wiele światła na mechanizmy sprzyjające alienacji terenów miejskich. Grodzieński klasztor karmelitów bosych zadziałał tu jak swoisty bank, który udzielając pożyczek pod hipotekę, nie życzył sobie wcale ich zwrotu. Łatwo sobie wyobrazić, że taka działalność kredytowa, jaką zaobserwowaliśmy na powyższym przykładzie, jako sposób na pozyskiwanie gruntów miejskich była skuteczna, tania i niemal genialnie prosta. Zakon dający pożyczki pod zastaw ziemi mógł bowiem w tym przypadku oferować je na korzystniejszych warunkach niż inni, gdyż nie liczył wcale na ich zwrot. Suma kredytu zawsze była niższa niż wartość nieruchomości, zaś jej uzyskanie z innego źródła w tej samej wysokości – trudne lub niemożliwe. Skorzystanie z usług innego kredytodawcy nie gwarantowało w dodatku możliwości odkupienia

³⁵³ VL, t. VI, Petersburg 1860, f. 327, s. 160; PKGE, cz. II, s. 263.

³⁵⁴ PKGE, cz. II, s. 269-270; LPAH w Wilnie. Sa, nr 11 291. k. 10v-11.

zastawu, gdyż zakon mógł ją nabyć od niego, oferując mu szybki zysk, za cenę i tak nieprzekraczającą wartości nieruchomości. W opisywanym przypadku akcja taka nie powiodła się tylko wobec solidarnego oporu mieszczan, posiadania przez nich środków na spłatę kredytów oraz faktu, że sporządzono akty darowizny, nie zaś sprzedaży, co wzbudziło uzasadnione wątpliwości komisarza królewskiego.

Posiadłości zakonu na terenie wsi miejskich w 1754 r., przedstawiały się następująco:

Tabela 11. Posiadłości karmelitów na terenie wsi miejskich Grodna.

Miejscowość	Włóki
Grandzicze-Mączyn	ok. 33*
Łapienki	2 $\frac{1}{3}$
Połotkowo	2 $\frac{2}{3}$
Małachowicze	0
Razem	38 włók

Podsumowując, można stwierdzić, że własność zakonu karmelitów bosych na terenie wsi miejskich skupiała się na prawym brzegu Niemna w wsiach Grandzicze i Mączyn, zaś w innych wsiach była nieznaczna. W latach 1673-1754 zakonnicy zdołali skupić w swych rękach $\frac{1}{3}$ gruntów w Grandziczach-Mączynie. Główny jednak zrąb tej własności powstał do 1705 r. Jak się wydaje, udzielanie pożyczek pod zastaw gruntów było głównym sposobem uzyskiwania ziemi przez zakon. Licznie występujące w naszej tabeli akty sprzedaży po części również mogły zostać wymuszone, podobnie jak opisywane wyżej darowizny w Małachowiczach. Na nabyte dobra karmelici uzyskiwali libertację konstytucjami sejmowymi z 1678 i 1717 r. oraz przywilejami królewskimi z 1679 i 1705 r.

Skupowanie włók od mieszczan, jak to miało miejsce w przypadku karmelitów, było jednak rzadkie. Najczęstsza droga zwolnienia gruntu spod jurysdykcji magistratu wyglądała następująco:

1. Grunt miejski sprzedawany był przez mieszczan przedstawicielowi szlachty.
2. Następnie ten obdarowywał nim zakon lub parafię, rzadziej sprzedawał.
3. Zakon uzyskiwał nań libertację początkowo listem – przywilejem królewskim, a potem konstytucją sejmową.

Do uzyskiwania libertacji w znacznej mierze przyczyniały się sejmiki szlacheckie. Zgromadzona szlachta powiatowa w swych instrukcjach często opowiadała się za uwolnieniem klasztorów od uciążliwych obowiązków.

Tabela 12. Własność miejska, szlachecka i duchowna we wsiach miasta Grodna w 1712 r.

Nazwa wsi miejskiej	Włóki								Razem
	miejskie		duchowne		szlacheckie		nieustalone		
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	
Grandzicze wraz z Mączynem	44 ^{11/24}	49.95	30 ^{13/24}	34.32	14	15.73	0	0	89
Ćwiklicze	11 ^{21/24}	69.85	0	0	5 ^{3/24}	30.15	0	0	17
Kaplica (Perechrystowicze)	4 ^{9/16}	57.03	0	0	3 ^{1/3}	41.67	5 ^{1/48}	1.30	8
Dziegciarze	0	0	0	0	4	100	0	0	4
Gibulicze	10 ^{9/12}	44.79	0	0	13 ^{3/12}	55.21	0	0	24
Małachowicze wraz z Hnojnicą	7 ^{1/12}	20.83	10 ^{7/12}	31.13	16 ^{4/12}	48.04	0	0	34
Baranowicze	23 ^{1/2}	78.33	6 ^{1/2}	21.67	0	0	0	0	30
Adamowicze	11 ^{1/4}	37.50	11	36.67	7 ^{3/4}	25.83	0	0	30
Mickiewicze (Kartowo)	10	58.82	0	0	7	41.18	0	0	17
Olszanka (Wielka i Mała)	20 ^{1/3}	46.21	20 ^{2/3}	46.97	2 ^{1/2}	5.68	1 ^{1/2}	1.14	44
Połotkowo	1 ^{1/3}	4.17	2 ^{2/3}	33.33	5	62.50	0	0	8
Suche Sioło	9	100	0	0	0	0	0	0	9
Oleszkowicze (Łapienki)	0	0	3	100	0	0	0	0	3
Tarusowicze	0	0	10 ^{1/2}	100	0	0	0	0	10 ^{1/2}
Chodorowo (Kochanowo)	0	0	30	100	0	0	0	0	30
Poniemuń	0	0	6	100	0	0	0	0	6
Kielbasin	0	0	33	100	0	0	0	0	33
Razem	153 ^{7/48}	38.62	64 ^{11/24}	41.48	78 ^{7/24}	19.75	2 ^{9/48}	0.15	396 ^{1/2}

ZAKOŃCZENIE

W toku analizy udało się ustalić kilka podstawowych faktów. W najwcześniejszym możliwym do uchwycenia momencie (przed 1558 r.) w mieście było 517 działek (bez Kołozy). Do mieszczan mogło należeć nie więcej niż 289½ z nich. Podział jurysdykcyjny przedstawiał się jednak nieco odmiennie. Jurysdykcji duchownej podlegało nie mniej niż 38 placów (7.35%), szlacheckiej 56 (10.83%), zamkowej 50½ (9.77%), starościńskiej 65 (12.57%). Z uwagi na to, że nie wszystkie parcele szlacheckie, duchowne i starościńskie udało się wyróżnić, są to liczby minimalne. Jurysdykcja magdeburska obejmowała więc swym zasięgiem mniej niż 307½ placu (59.5%). W czasie pomiaru zmierzono istniejące działki, zaś 26 nowych wymierzono przy ul. Mięsnickiej. Po pomiarze w 1558 r. były w mieście 543 działki. Co najmniej 73 z nich należały do szlachty, najmniej 65 do Żydów, 37 stanowiło własność plebana rzymsko-katolickiego, 2 należały do cerkwi, a nie mniej niż 50½ należało do zamku¹.

Stanowy podział nieruchomości w Grodnie w tym czasie pod pewnymi względami przypominał sytuację w Brześciu Litewskim. W 1566 r. było tam 854 placów. Spośród nich 62.3% (532) należało do miasta, 23.42% (200) do duchowieństwa, 12.06% (103) do zamku, 2.22% (19) do szlachty². Własność miejska i zamkowa w obu miastach była więc porównywalna. W Grodnie znajdowało się kilkakrotnie więcej placów i posesji szlacheckich niż w Brześciu, gdzie z kolei znacząco większy był udział własności duchownej. Po części wynika to z niemożliwości ściślego określenia lub oszacowania zasięgu tej własności w Grodnie.

Porównywanie ilości działek nie do końca jednak odzwierciedla rzeczywisty stan posiadania. W Grodnie szlachta miała place znacznie więk-

---

¹ Szacowane na podstawie rewizji z 1680 r., w 1558 r. nie mogło być ich mniej. Ossolineum, nr 5620/II, s. 17.

² В. Дружчыц. *Магістрат у беларускіх месцах з майдэбурскім правам ў XV-XVI стол.*, [w:] *Запіскі АДДЗелу Гуманітарных Навук*, кн. 8 Працы класы гісторыі, т. III, под. ед. В. Дружчыца. Менск 1929, s. 449.

sze niż pozostali właściciele. 73 posesje szlacheckie, które udało się wyróżnić w rejestrze pomiaru włócznej, przed 1558 r. zajmowały ¼ powierzchni miasta. Wiele też wskazuje na to, że część z nich była podzielona na parcele zasiedlone jurydyczanami. Ponieważ jednak stanowiły one jedną całość terytorialną i miały jednego właściciela, zostały w źródle potraktowane jako jeden bardzo duży plac. Jurzydki w Grodnie posiadali wtedy: Wołłowiczowie, Micutowie, Chreptowiczowie, Kotowiczowie, Mieszczkowie i Radziwiłłowie. Większość jurdyk i pojedynczych posesji szlacheckich należała do szlachty miejscowej posiadającej majątki w powiecie grodzieńskim. Byli wśród nich również przybysze z Podlasia i Mazowsza. Szczególną uwagę zwraca grupa realizatorów reformy włócznej. Można odnaleźć ich wielu wśród właścicieli działek w Grodnie.

W 1560 r. przyłączono do miasta Zaniemnie (Przedmieście Zaniemeńskie) położone na przeciwległym, lewym brzegu rzeki. Również tam własność szlachecka obecna była od początku. Spośród 181 wymierzonych tam placów już w 1560 r. 24 należały do szlachty (w tym 10 libertowanych), co stanowiło 13% powierzchni tej części miasta. Rozmierzenie Zaniemnia zwiększyło ilość parceli w mieście (do 724). Terytorialny zasięg jurysdykcji magdeburskiej zwiększył się jednak tylko teoretycznie, bowiem przynależność jurysdykcyjna Przedmieścia Zaniemeńskiego przez długi czas była przedmiotem sporu między miastem a ekonomią. W 1650 r. konflikt zakończył się kompromisem. Włączono wtedy pod jurysdykcję miejską 55% powierzchni planty przedmiejskiej znanej nam z czasów pomiaru, a 22% pod jurysdykcję zamkową. Jurysdykcja nad przekazanym miastu terenem była jednak iluzoryczna. Duża część tego obszaru pozostawała wówczas we władaniu franciszkanów oraz szlachty. Efekty procesu kurczenia się własności mieszczańskiej na Przedmieściu najlepiej obrazują akta podatkowe z lat 1770-1772. Jurysdykcji magistratu podlegało wtedy zaledwie 8½ parceli. Placowe zdołano wybrać tylko z 2½ działki. Nie lepiej wyglądała pod tym względem sytuacja w prawobrzeżnej części miasta. W tym okresie roczne wpływy do kasy miejskiej z placowego wybieranego w tej części miasta nie przekroczyły 100 zł, 20 groszy. Pod jurysdykcją miasta mogło znajdować się zatem najwyżej 25 placów najmniejszej wielkości. Mieszczanie byli natomiast z reguły właścicielami dóbr stojących (domów mieszkalnych). Po wygraniu przez miasto toczzonego przed asesorią w latach 1746-1775 r. procesu z właścicielami jurdyk sytuacja zmieniła się. Miasto zdołało odzyskać wiele działek z rąk szlachty i duchowieństwa. Konsekwentne pozywanie szla-

checkich i duchownych właścicieli przed asesorię w latach następnych oraz reformy miejskie przyniosły efekty w postaci odzyskania przez miasto kontroli nad licznymi gruntami i działkami oraz zdyscyplinowania płatników. Wpływy z placowego w całym mieście w 1775 r. wzrosły do 543 złotych, a w 1786 r. przyniosły już 1512 złotych, 23 grosze. Wzrost ten nie do końca jednak odzwierciedlał zwiększenie zasięgu jurysdykcji miejskiej. Po części szlacheccy i duchowni właściciele jurydyk obciążyli nowymi kosztami swych jurydyczan³.

Kurczenie się własności mieszczańskiej największe rozmiary przybrało w I połowie XVII wieku. Przyczynił się do tego ruch fundacyjny. W latach 1595-1639 osiadło w mieście 7 nowych zgromadzeń zakonnych (z 12 istniejących w czasach nowożytnych). Do 1650 r. przejęły one 198 placów znanych nam z czasów pomiaru, zwiększając udział własności duchownej do 43.5%. To nowo fundowane konwenty, a nie szlachta, przejęły 55% działek miejskich i zamkowych. Fakt ten przeczy podkreślanej wielokrotnie w literaturze tezie, że decydującą rolę w procesie alienacji własności miejskiej w ręce niemieszkańskich właścicieli odegrało przywrócenie miastu rangi sejmowej w 1673 r.

Pod względem struktury własnościowej Grodno w połowie XVII w. wyraźnie przypominało Kraków, gdzie w 1667 r. 55% terenów w obrębie murów miejskich należało do duchowieństwa⁴. Proces alienacji działek miejskich w ręce kleru w Grodnie przebiegł jednakże gwałtowniej. O ile w Krakowie udział własności duchownej wzrósł z 35% w 1580 r. do 55% w 1667 r., głównie w wyniku nowych fundacji, o tyle w Grodnie zasadnicza zmiana nastąpiła w latach 1622-1650, a więc w ciągu zaledwie jednego pokolenia.

Tak znacząca obecność własności duchownej w Grodnie specjalnie nie dziwi. Jurydyki duchowne istniały niemal we wszystkich miastach litewskich, często już od momentu nadania im prawa magdeburskiego. W stołecznym Wilnie na mocy przywileju Jagielly z 1387 r. funkcjonowała jurydyka biskupia. Już pod koniec XVI w. powstała jurydyka kapituły wileńskiej. W 1416 r. wyodrębniła się jurydyka metropolity ruskiego⁵.

³ LPAH w Grodnie, F. 1282, op. 1, nr 5818, k. 1-2v; NAHB w Mińsku, F. 1761, op. 1, nr 6, k. 1082-1097, 1114-1119.

⁴ M. Niwiński, *Stanowy podział nieruchomości w Krakowie w XVI i XVII stuleciu*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 552, 559, 562, 573.

⁵ J. Maroszek, *Ulice Wilna w XIV-XVIII wieku*, „KHKM” 1999, nr 1-2, s. 163-186; В. Дружыцкі, *Магістрат...* s. 428-448.

W Pińsku w poł. XVI w. istniała obszerna jurydyka miejscowego władcy obejmująca 117 rodzin mieszczańskich⁶. W Mińsku w XVI w. funkcjonowały jurydyki metropolity ruskiego, plebana katolickiego oraz klasztorne. W 1583 r. wyodrębniła się też jurydyka gminy ewangelickiej⁷. W Witebsku istniała duża jurydyka metropolity ruskiego. W 1644 r. na jej terenie stało 180 domów, a więc niemal 18% wszystkich budynków w mieście. Jurydykę w Witebsku posiadała też kapituła wileńska (27 domów)⁸. Podobnie w miastach podlaskich istniało wiele jurydyk kościelnych. Były takowe w Bielsku Podlaskim, Augustowie, Rajgrodzie, Surażu, Goniądzu i Drohiczynie⁹. Nawet w miastach prywatnych: w Szklowie, Klecku, Turowie, Nieświeżu, Słucku, Drui, których właściciele starali się nie dopuszczać do tworzenia na ich terenie jurydyk szlacheckich, powstały jurydyki duchowne¹⁰. Niekiedy, jak w Połocku, już

⁶ J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 108.

⁷ В. Дружыц, *Магістрат...*, s. 452-454; J. Bardach, *O dawnej...*, s. 108; З. Ю. Копыцкий, *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI - первой половине XVII в.*, Минск 1966, s. 40; Tenże, *Из истории общественно - политической жизни городов Белоруссии в XVI - первой половине XVII в.*, [w:] *Труды Института Истории Академии Наук БССР, вып. 3 Сборник статей. Досоветский период*, Минск 1958, s. 25. Według tego ostatniego w 1667 r. w Mińsku jurysdykcji magistratu podlegały załedwie 73 domy, podczas gdy tylko w rękach kilku większych feudałów pozostawało ich 300. Inne dane przytacza ЭГБ, т. 5, Минск 1999, s. 151. Według współautora hasła: *Ми́нск* w tymże roku pod władzą feudałów było 220 domów, a pod jurysdykcją magistratu 75.

⁸ З. Ю. Копыцкий, *Экономическое развитие...*, s. 41. W tym czasie 21 właścicielom szlacheckim i duchownym podlegało ponad 62% domów w tym mieście.

⁹ J. M. Szczerba, *Jurydyki i libertacje królewskich miast podlaskich do połowy XVII wieku*, „*Studia Podlaskie*” 1990, t. I, s. 25-34.

¹⁰ А. П. Грицкевич, *Частновладельческие города Белоруссии в XVI—XVIII вв. (социально-экон. исслед. истории городов)*, Минск 1975, s. 53-54; J. Bardach, *O dawnej...*, s. 108. Innego zdania jest badacz miast prywatnych w Koronie, T. Opas, *Własność w miastach i jurydykach prywatnych w dawnej Polsce. Studium historyczno-prawne*, Lublin 1990, s. 143-144. Według niego całość uprawnień właścicieli duchownych w szlacheckich miasteczkach Korony źródła określały często jako odrębne jurysdykcje, lecz nie należy rozumieć tego dosłownie. Władze kościelne miały w szlacheckich miasteczkach Korony „szeroką autonomię”, lecz parafie i klasztory nie posiadały tam własnych organów sądowych i administracyjnych, trudno więc uznać, „że nieruchomości kościelne stanowiły tam jurydyki w pełnym słowa tego znaczeniu”. Przeciwnie zdania wyżej wymienionych autorów nie stanowią jednak, jak by się mogło wydawać, o różnicach w tym względzie między miastami prywatnymi Korony i Litwy, lecz są jedynie wynikiem różnego rozumienia pojęcia jurydyka. Rygorystyczne stosowanie przez T. Opasa definicji jurydyki zaproponowanej przez J. Mazurkiewicza doprowadziło zresztą w tym przypadku do powstania kategorii zupełnie abstrakcyjnej. Nie jedyny to zresztą przypadek różnego rozumienia i stosowania defi-

w XVI w. pod jurysdykcją duchowieństwa była większość domów. W 1552 r. spośród 1627 domów w tym mieście aż 891 (54.7%) zbudowano na ziemiach pozostających we władaniu kleru. Ponadto 21 domów podległych jurysdykcji duchownej stało na jurydyce zamkowej¹¹.

W Grodnie jurydyki utworzyły wszystkie osiadające w mieście zgromadzenia zakonne prócz mariawitek. Do bernardynek należały jurydyki Górna i Dolna na Podsadziu, do jezuitów jurydyka Kolegiacka. Karmelici bosci posiadali jurydyki: Nad Niemnem, obok tzw. Starego kościoła oraz na terenie Zwierzyńca królewskiego. Duże i zwarte terytorialnie jurydyki należały do konwentów: brygidek, bernardynów, bazylianów kołoskich, bonifratrów, dominikanów. W 1642 r. na części terenów podległych jurysdykcji metropolity powstała jurydyka bazylianek. Na Przedmieściu Zaniemeńskim jurydykę posiadali franciszkanie. Ponadto spory obszar miasta podlegał jurysdykcji proboszcza rzymsko-katolickiego. Dzielił się on na 5 jurydyk: Wielką Żydowską, Małą Żydowską, Podzamkową, św. Trójcy (poaugustiańską), św. Ducha (Szpitalną, Podproboską), często jednakże w całości nazywany był Jurydyką Farną. Podobnie jurysdykcja metropolity ruskiego dzieliła się na terenie miasta na 4 jurydyki. Łącznie w Grodnie w czasach nowożytnych funkcjonowało 21 jurydyk duchownych podległych 12 jurysdykcjom. Oprócz tego pojedyncze place posiadało 8 zgromadzeń zakonnych mających swe siedziby poza miastem, przeważnie w powiecie grodzieńskim i jego najbliższych okolicach.

Nie udało się ustalić zasięgu własności szlacheckiej w połowie XVII w. Należy jednak uznać, że liczba działek należących do szlachty w ciągu stulecia od pomiaru nie zmniejszyła się. Przywrócenie miastu rangi sejmowej w 1673 r. oraz inne czynniki polityczne znacząco wpłynęły na wzrost atrakcyjności posesji miejskich. Płość parceli posiadanych przez szlachtę zwiększyła się. Nie udało się jednak precyzyjnie ustalić skali zmian wobec braku danych źródłowych umożliwiających określenie sytu-

---

nacji jurydyki. T. Zielińska, *Szlachecy właściciele nieruchomości w miastach XVIII w.*, Warszawa-Łódź 1987, s. 13; M. Bogucka, *Badania nad dziejami miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej: stan i zarys programu*, „Kwartalnik Historyczny” 1975, R. LXXXII, z. 3, s. 581. Moim zdaniem kwestia jej dokładniejszego sprecyzowania i stosowania nadal pozostaje otwarta.

¹¹ В. Дружчыц, *Мазіцпрам...*, s. 427. Na jurydyce zamkowej stało 130 domów, 192 na ziemiach podległych jurysdykcji szlacheckiej, 891 na duchownej. Tylko 414 (25%) domów podlegało jurysdykcji miejskiej. Dane te przytacza również S. Wyslouch, *Uwagi o przyczynach rozwoju Mohylewa w XVI-XVII wieku*, Wilno 1938, s. 349-350 oraz J. Bardach, *O dawnej...*, s. 107.

acji wyjściowej tuż przed 1673 r. Inne uzyskane wyniki wyraźnie jednak wskazują, że wpływ lokalizacji obrad sejmu w Grodnie na zwiększenie się liczby posesji szlacheckich był mniejszy, niż dotąd sądzono. Czynniki polityczne wpłynęły natomiast bardzo znacząco na sposób zagospodarowania placów. Po 1673 r. w mieście wzniesiono wiele zabudowań typu rezydencjonalnego – głównie drewnianych dworów i pałaców.

Reprezentacyjna lokalizacja rezydencji szlacheckich, kościołów i klasztorów zepchnęła zabudowę mieszczańską na mniej atrakcyjne tereny poza centrum miasta oraz na obrzeża kompleksów jurydycznych. Zmienił się również skład grupy szlacheckich posesorów. O ile w XVI w. była to głównie szlachta miejscowa zamieszkująca głównie powiat grodzieński, o tyle od konstytucji umieszczającej obrady co trzeciego sejmu w Grodnie w mieście budowała swe siedziby szlachta koronna i litewska z najdalszych nawet zakątków Rzeczypospolitej. W 1789 r. na działkach szlacheckich stało 37.55% wszystkich dymów w mieście, duchowieństwo zaś posiadało 262 dymy (24.9%). Uwzględniając jednak powierzchnię działek, wydaje się, że arealy gruntów w obrębie miasta posiadane przez oba stany były do siebie zbliżone. Jurydyka starościńska liczyła wtedy 83 dymy (7.89%), zamkowa 114 (10.84%). Jurysdykcji magdeburskiej w tym czasie podlegało tylko 199 dymów (18.82%).

W źródłach dotyczących się Grodna oprócz działek szlacheckich i duchownych napotykamy wiele terminów określających kategorie własności. Wśród nich odnotowano place: wołpińskie, starościńskie, kahalne, powiatowe, wojewódzkie, ekonomiczne, skarbowe, zamkowe. W wyniku analizy udało się zdefiniować te nazwy, określić genezę i topografię tej własności oraz po części przemiany w jej obrębie, co było jednym z celów pracy.

Jurydyka Wołpińska (place Wołpińskie) była najstarszą, udokumentowaną jurydyką szlachecką w mieście. Utworzyli ją pod koniec XV lub na pocz. XVI w. książęta Holszańscy, właściciele Wołpy w pow. wołkowskim – stąd nazwa. Biskup wileński, Paweł Holszański podarował tę majątność królowi. Później utworzono tu starostwo niegrodowe. Zarządzana przez starostów wołpińskich jurydyka w Grodnie obejmowała kilkanaście placów między ul. Wileńską a Niemieckim Rynkiem.

Jurysdykcji starosty grodzieńskiego (lub jego namiestnika) podlegały tzw. „Place Żydowskie” lub „Kahalne” zwane też Jurydyką Starościńską. Było ich w Grodnie kilkadziesiąt. Leżały na północ od ul. Zamkowej. Ich liczba w czasach nowożytnych znacząco się nie zmieniała, zaś demogra-

ficzny rozwój tej grupy mieszkańców Grodna znalazł wyraz w masowym osiedlaniu się Żydów na sąsiednich jurydykach, zwłaszcza dominikańskiej i Farnej, na Przedmieściu Zaniemeńskim oraz w miasteczkach powiatu grodzieńskiego, szczególnie należących do ekonomii grodzieńskiej. W XVIII w. Żydzi w Grodnie mieszkali już z reguły na cudzych placach. Na początku lat 80. XVIII w. w ich posiadaniu pozostawało 355 budynków mieszkalnych. Tylko ok. 23% z nich znajdowało się wówczas na podległych jurysdykcji starościńskiej Placach Kahalnych. Osiedlanie ludności starozakonnej na terenie jurydyk szlacheckich doprowadziło do sporów w ramach samorządu (kahału) oraz prób usamodzielnienia się części Żydów zamieszkałych na Przedmieściu Zaniemeńskim, gdzie w XVIII w. zbudowano dwie drewniane synagogi.

Place Powiatowe, zwane też czasem „Wojewódzkimi”, wymierzono w 1720 r. na wschodnich krańcach miasta, na mocy konstytucji sejmowych z lat 1676, 1677, 1678, 1685, 1690, 1717. Miało tam powstać miasto poselskie z dworami poszczególnych powiatów i województw litewskich. Nigdy jednak do tego nie doszło. Wydzielone działki wykorzystywano jako grunt uprawny. Sam pomysł stworzenia bazy kwaterunkowej dla posłów i dygnitarzy litewskich wpłynął jednak na to, że podczas sejmów nie wyznaczano kwater posłom litewskim. Przyczyniło się to do wzmoczonego nabywania posesji w mieście przez szlachtę litewską.

Jurysdykcja zamkowa obejmowała tereny peryferyjne w stosunku do Rynku i wywodziła się z osad rzemieślników zamkowych, które ze względu na potrzebę obsługi zamku gospodarskiego nie zostały objęte przywilejem magdeburskim w 1496 roku. Pod koniec XVI w., gdy od dóbr państwowych odróżniono dobra stołowe, grodzieńska jurydyka zamkowa stała się częścią ekonomii grodzieńskiej. Stąd też należące do niej place zwane były często ekonomicznymi lub skarbowymi. Od innych jurydyk grodzieńskich odróżniał ją fakt, że oprócz działek miejskich w jej skład wchodziły też grunty uprawne i wsie, których areał po oczynszowaniu ekonomii grodzieńskiej wynosił 100 włók (1680). Tereny podległe jurysdykcji zamkowej (Suche Siolo, Horodnica, Ryłowce, zaścianki nadniemeńskie: Mioly, Pyszki) wraz z należącą do ekonomii wsią Gołowacze szczelnie otaczały miasto, uniemożliwiając mu rozwój terytorialny oraz powstawanie na terenach podmiejskich jurydyk szlacheckich i duchownych. Fakt ten był przyczyną, że Grodno w czasach nowożytnych pod tym względem nie przypominało Warszawy czy Lwowa – aglomeratu podmiejskich rezydencji magnacko-szlacheckich. W Grodnie wszystkie

jurydyki, posesje szlacheckie i duchowne leżały w obrębie terenu sadzibnego miasta wyznaczonego granicą oddzielającą je od obszaru ekonomii grodzieńskiej. Jedynie jurysdykcja zamkowa posiadała możliwości rozwoju kosztem gruntów podmiejskich, co wykorzystywała szerzej w II poł. XVIII w., tworząc jurydyki: Na ul. Skalimanowskiej, Koło Pałacu Sanguszków, Nad rzeką Horodniczanką, zabudowując przedmieście Horodnicę, czy też próbując zorganizować u ujścia Łosośny (na terenie wsi Głowcze) miasteczko Kunsztów.

Większość jurydyk grodzieńskich, oprócz kilku najstarszych, powstało poprzez gromadzenie (kupno, darowizny, zamiany, dziedziczenie) dużej ilości placów w samym mieście. Taką genezę miały funkcjonujące w XVIII w. jurydyki: Potockich, Massalskich, Ogińskich, Radziwiłłów, Tyzenhauzów, Wolmerów. W 1789 r. należała do nich $\frac{1}{4}$ dymów w mieście. Podobnie powstały jurydyki klasztorne: karmelitów bosych, franciszkanów, jezuitów, bernardynek, brygidek, bernardynów, dominikanów, bonifratrów, bazylianów. Z punktu widzenia historyczno-prawnego były to twory skomplikowane, składające się z działek o różnym statusie prawnym uwolnionych od jurysdykcji miejskiej na podstawie aktu prawnego (konstytucji sejmowej lub prywatnego listu króla) lub *via facti*.

Genezy najstarszych jurydyk szlacheckich nie udało się ustalić. Wiemy jedynie, że funkcjonująca w XVI w. jurydyka Ostafiego Wołłowicza również została stworzona w wyniku kupna dużej ilości placów miejskich. Niektóre jednak, jak powstała przed 1529 r. jurydyka książąt Holszańskich, mogły zaistnieć w wyniku nadania wielkksiążęcego.

Jurydyki w Grodnie nie tworzyły odrębnych ulic, dzielnic czy osobnych tworów urbanistycznych z rynkami i ratuszami. Samorząd ograniczał się w zasadzie do osoby wójta. Niekiedy sądy sprawował namiestnik pana gruntowego. Nie stwierdzono żadnego śladu istnienia aktów erekcyjnych, oddzielnych ksiąg czy pieczęci.

Do Grodna należało ok. 400 włók gruntu. Jurysdykcyjnie ten obszar i jego mieszkańcy podlegali magdeburgii, jednakże zwierzchnim właścicielem terenów był król. Corocznie opłacany czynsz stanowił dochód stółu królewskiego. Własność ta, powstała przez ekspansję mieszczan na terenach podmiejskich, wykupowanie gruntów od poddanych gospodarskich i szlachty, została uporządkowana przez reformę włóczną. W jej wyniku scalono grunty mieszczzańskie w 16 obrębów należących w całości do miasta oraz w 2 obręby ekonomiczne. Na terenie obrębów miejskich utworzono 16 osad najczęściej zwanych wsiami miejskimi. Po pra-

wej stronie Niemna powstały osady: Grandzicze, Łapienki, Kaplica, Prychodzicze, Żydowszczyzna, Poniemuń, po lewej stronie rzeki: Małachowicze, Adamowicze, Pyski, Baranowicze, Mickiewicz, Olszanka Wielka i Mała, Gibulicze, Ćwiklicze, Kielbasin. Część z nich istnieje do dzisiaj, część pochłonęło rozrastające się miasto. W czasach nowożytnych ich mieszkańcy byli pełnoprawnymi obywatelami miasta i posługiwali się prawem magdeburskim. Podobnie było w podlaskim Goniądzu, który posiadał 11 wsi miejskich zwanych przedmieściami okolnymi. Tu jednak przedmieszczanie podlegali prawu miejskiemu na podstawie odrębnych przywilejów królewskich¹². Także w Lublinie zrównanie w prawach mieszczan i przedmieszczan nastąpiło na podstawie przywileju¹³. Dla wsi miejskich Grodna nigdy nie wydawano specjalnych dokumentów potwierdzających miejski status ich mieszkańców, nigdy bowiem nie było w tej kwestii sporów, co miało miejsce w wyżej wymienionych miastach. Podobnie status mieszkańców wsi miejskich Krynek – miasteczka w powiecie grodzieńskim, nie został określony specjalnym dokumentem. Wyraźnie ustalił go jednak przywilej nadający prawo magdeburskie¹⁴.

W czasach nowożytnych na terenie wsi miejskich przebiegał, podobnie jak w samym mieście, proces kurczenia się własności mieszczkańskiej. O ile w 1561 r. na terenie wsi miejskich istniało zaledwie 10 włók libertowanych na rzecz duchowieństwa, to już w 1650 r. było takowych 89½, a w 1680 r. – 119½. W 1712 r. grodzieńskie klasztory i parafie były już we wsiach miejskich największym właścicielem. W ich rękach pozostawały wtedy nieco ponad 164 włóki (41.5%). Ziemie we wsiach miejskich nabywała również szlachta. W 1561 r. należało do niej 16% gruntów we wsiach miejskich, zaś w 1712 r. – 20%. Alienacja terenów miejskich spod władzy magdeburskiej na rzecz szlachty odbywała się z reguły na podstawie faktów dokonanych, bez żadnych przywilejów monarszych czy sejmowych. Kurczenie się własności miejskiej we wsiach miejskich przebiegało wolniej niż analogiczny proces w samym mieście. Doprowadziło to do sytuacji, że pod koniec XVIII w. spośród 546 dymów podległych jurysdykcji magistratu aż 63.5% znajdowało się nie w samym mieście, ale we wsiach miejskich.

---

¹² J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok - Goniądz 1997, s. 35-37.

¹³ J. Mazurkiewicz, *Jurydyki lubelskie*, Wrocław 1956, s. 27-28.

¹⁴ AGAD, Zb. Popielów, nr 324, k. 115. Przywilej Augusta II z 24 listopada 1724 r. potwierdzający prawo magdeburskie nadane miastu i „przedmieściu kryńskiemu”; AGAD, AT, D-1, k. 87-88, wymienia w kluczu kryńskim: „przedmieście v. Łapicze i przedmieście v. Pierszki”.

Zjawisko kurczenia się areалу gruntów uprawnych podległych jurysdykcji miejskiej znane jest nam również z innych miast koronnych i litewskich. Odnotowano je w Przemyślu¹⁵, Poznaniu¹⁶, Lublinie, Lwowie, a z miast litewskich w Brześciu¹⁷ czy Wilnie¹⁸. W Grodnie nie przybrało ono form drastycznych jak we Lwowie, gdzie spośród 170 łanów lokacyjnych w XVII w. pod kontrolą magistratu znajdowało się mniej niż 20¹⁹, czy też w Lublinie, w którym ze 100-łanowego uposażenia lokacyjnego w 1660 r. pod jurysdykcją magistratu pozostało zaledwie 6 łanów²⁰. Na sytuację Grodna wpłynął fakt znacznego oddalenia miejskich terenów uprawnych od miasta oraz niechęć władców do uszczuplania dochodów z czynszów płaconych na rzecz stołu królewskiego. Wyrażała się ona niemal całkowitym brakiem przywilejów libertacyjnych na miejskie grunty uprawne wydawanych na rzecz szlachty. Na przejętych ziemiach duchowieństwo i szlachta, w przeciwieństwie do wielu innych miast, nie mogły i nie zakładały jurydyk – ale jedynie folwarki i wsie pańszczyźniane będące zapleczem gospodarczym klasztorów i siedzib szlacheckich w mieście. W znaczący sposób, szczególnie z punktu widzenia szlachty, zmniejszało to atrakcyjność tych terenów.

Kwestia jurydyk to problem bardzo obszerny. W pracy niniejszej nie zajmowałem się wszystkimi jego aspektami, pozostawiając wiele kwestii, w tym ocenę roli jurydyk w życiu gospodarczym i społecznym miasta, przyszłym badaczom. Określenie skali zjawiska, genezy, topografii oraz statusu prawnego jurydyk grodzieńskich, opisanie procesu kurczenia się własności mieszczańskiej w Grodnie oraz zawężenie obszaru badań poprzez wykluczenie możliwości powstania jurydyk na terenach podmiejskich, powinno ułatwić to zadanie.

---

¹⁵ K. Arłamowski, *Rozwój przestrzenny Przemyśla*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1955, t. 15, s. 183-184.

¹⁶ Z. Kulejewska-Topolska, *Struktura prawna aglomeracji osadniczej Poznania od XV do końca XVIII wieku*, Poznań 1969, s. 27-28.

¹⁷ С. Щчербаков, *Шляхетський наступ на міста Західної Білорусії в першій половині XVII ст. I криза цехового ремесла*, [w:] *Наукові записки Львівського Державного Університету імені Івана Франка*, т. XLIII, 1957, сер. історична, в. 6, s. 98.

¹⁸ J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. II, Wilno 1840, s. 123.

¹⁹ R. Zubyk, *Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624-1635*, Lwów 1930, s. 69-70.

²⁰ J. Mazurkiewicz, *Jurydyki lubelskie*, s. 19, 29-31.

ŹRÓDŁA I LITERATURA

Źródła rękopiśmienne

Narodowe Archiwum Historii Białorusi w Grodnie

F. 128, op. 1, nr 12.

F. 257, op. 1, nr 1a, 2, 3, 4, 12.

F. 259, op. 1, nr 2, 34, 71.

F. 886, op. 1, nr 1.

F. 1475, op. 1, nr 1, 2.

F. 1759, op. 1, nr 1.

F. 1783, op. 1, nr 2, 14, 16, 110, 122.

Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne

nr 02 189; 08 584; 02 588; 14 379; 14 671.

Narodowe Archiwum Historii Białorusi w Mińsku

F. 1711, op. 1, nr 2, 9, 30, 35, 52, 65, 194, 198.

F. 1755, op. 1, nr 24, 59, 68, 80, 81.

F. 1761, op. 1, nr 1-25.

F. 1800, op. 1, nr 1.

F. 1839, op. 1, nr 4.

F. 1882, op. 1, nr 1, 3, 4.

F. 1928, op. 1, nr 72, 106, 225, 261.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku

nr 35 329.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

nr 365, 369, 1586, 5745.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie

nr 6325 IV; nr 6326 IV; 6331 IV; 6357; 6586 III.

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie
M. Czart, nr MNK XV, R. 7024.
nr 1951, 3582.

AP w Krakowie, Oddział I na Wawelu
AMCh, nr 932, 970, 1104.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AR, dz. XVIII, nr 303, 305, 320, 323, 333.
AK, nr III/1478.
AT, nr D-1; G-625.
APP, nr 19.
Varia archiwalne z Biblioteki Załuskich, nr 205.
Zb. Popielów, nr 324.

Oddział Dokumentacji Zabytków w Warszawie
Teki Glinki, teka 66, 95, 106, 278, 316, 320, 358.

Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego
nr 260; 335.

Archiwum Prowincji OO Franciszkanów w Warszawie
Akta klasztoru OO. Franciszkanów w Świsłoczy (1709-1832).

Biblioteka Ordynacji Zamojskich (depozyt w Bibliotece Narodowej)
nr 1798.

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie
Sa, nr 3739, 3862, 3939, 4869, 11 290, 11 291, 11 307, 11 649.
F. 11, op. 1, nr 286.
F. 110, op. 1, nr 1, 3, 43, 93, 192, 194, 195, 197, 198, 199, 200.
F. 567, op. 4, nr 1088.
F. 598, op. 1, nr 601, 602, 7871185.
F. 604, op. 1, nr 13, 75, 294, 303, 7477, 7500.
F. 604, op. 5, nr 1894.
F. 604, op. 13, nr 75.
F. 604, op. 88, nr 506.

F. 694, op. 1, nr 642, 831, 847, 858, 3269, 3295, 3609, 3968, 3985, 4020, 4623, 4624, 4627, 4630, 4647, 5623, 5630.

F. 694, op. 5, nr 829, 831, 840, 853, 858.

F. 1177, op. 1, nr 4520, 4521, 4751, 4789, 6578.

F. 1219, op. 1, nr 415.

F. 1274, op. 1, nr 61.

F. 1282, op. 1, nr 225, 589, 3968, 3969, 4511, 4524, 4525, 4528, 4530, 4531, 4539, 4617, 4631, 4734, 4774, 5004, 5279, 5302, 5379, 5818, 5819, 5820, 5829, 5864, 6479, 6910, 7094, 7394, 7930, 8204.

F. 1282, op. 6, nr 34.

Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego

F. 4-2309; F 4-19 111; F. 4-35 580; F. 4-35 670; F. 4-35 650; F. 4-5655; F. 4-36 961.

F. 23-71.

Litewska Biblioteka Narodowa im. M. Mažvydo

F. 101-63.

Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie

F. 1-28; F. 1-314.

F. 20-1214.

F. 43-8207; F 43-8179.

F. 273-875; F. 273-1259; F. 273-1333.

Biblioteka Akademii Nauk w Kijowie

nr 6014.

Centralne Państwowe Archiwum Historii Ukrainy w Kijowie

F. 2227, op. 1, nr 518, 521, 523-5, 529.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu-Ossolineum

nr 5620/II.

ROSiOŚK w Białymstoku

Inwentarz Majętność Skomorowskiej alias Łosośney Bernatowszczyzny od JW. JPana Krzysztofa Komorowskiego wdy brzeskiego starosty

włokowyskiego: *wielebnym Jchm Xięży Franciszkanom Klasztoru Grodzieńskiego w roku 1706 miesiąca Aprila dnia 24 podany.*

[Zrzeczenie się posesji przez Marcina Grzymałę na rzecz Eustachego Kurcza z 1611 r.]

Archiwum Diecezjalne we Włocławku

Materiał historyczny do dziejów rocznych, czyli kroniki litewsko-katolickiego Kościoła, a szczególniej wileńskiej diecezji, z akt kapituły katedralnej oraz konsystorza wileńskiego i rozmaitych dokumentów organalnych - zebrany, oprac. M. Herbut, t. VIII, IX, XII, XVII.

Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu

F. 823, op. 3, nr 386.

Mapy i plany

AGAD, Mikrofilmy szwedzkie, rolka 1, nr 191-192.

Plan des Retrenchemens fait devant Grodno par l'arméé de sa Majeste K. Zariene 1655.

RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 1466.

Планъ Гродни како тамо его царскаго величества воиско под командою его королевскаго величества польскаго и его царского величества генерала фельдмаршала барона фонъ Огильвия ошанцовалось въ месице генваре и феврале 1706 егда король шветской въ 26 день генваря по новому стилю съ своимъ войскомъ после полудня окопъ осматривалъ но однакож не посмелъ такое в удобномъ местеустановленное воиско атаковать и егда ихъ несколькими пушечными выстрелами подарили то король швецкой съ своимъ войскомъ къ вечеру назадъ отшель и съ милю уступилъ и больши ничево не испытал

SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 5a.

Plan zamków królewskich oraz części dzielnicy żydowskiej.

SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 5 q q.

Plan miasta ok. 1750 r.

SLHA w Dreźnie, Schr. VII, Fach. 90, nr 6.
Plan miasta z 1753 r.

RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 871.
ПЛАНЪ ГОРОДУ ГРОДНЕ 1758.

RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 872.

KARTA Miasta JKMcí Grodna razem y Horodnicy Jurydyk Ziemskich, Skarbowych, Xiężych Placów Mięyskich y na woywodztwa wydzielonych z umieszczeniem na nich stojących Pałaców, Kamienicy y Domow okazalszych przezemnie na podpisie ręki wyrażonego geometrycznie Sporządzona w Roku 1780, a w roku terażnieyszym 1783 przekopiwana. Józef Markiewicz kom.[ornik] wdztwa wil[ęńskiego].

RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 874.
План Города Гродна [1793 r.].

RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 873.
ПЛАНЪ ГОРОДА ГРОДНИ 1795 ГОДА.

RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 875.
ПЛАНЪ ГРОДНЫ СЪ ОКРЕСТНОСТЯМИ.

RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 21 528, ч. 6, л. 4.
Литовской Губерний Гроденскаго Уезда Уездный городъ Гродно [1798].

AGAD, Zbiór kartograficzny, 479-481.

Textor H. Ch., Sotzmann D. F., *Topographisch Militarische Karte vom vormaligen Neu – Ostpreussen oder dem jetzigen Nordlichen Theil des Herzogsthums Warschau nebst dem Russischen Districk Mit Allerhoch – Lieutenans v. Geusau, und unter ortlicher Aufsicht des Quartiermeisters Oberst Lieutenans v. Stein aufgenommen vermessung Karte auf Blaetter reducirt nach eigenen trigonometrischen Messungen und astronomisches Beobachtungen berichtet, und nach dem topographisches Registern redigirt, vom...,* Berlin 1808.

AGAD, Zbiór kartograficzny, XX-300-2.

PLAN EINES BEFESTIGUNGS ANTWURES AUV DIE STADT GRODNO IN LITTHAUEN 1810.

RPWHA w Moskwie, F. 349, op. 12, nr 1485.

Plan de la ville de Grodno indiquant l'emplacement des Ponts et les travaux de déffense que l'on propose [1812 r.].

RPWHA w Moskwie, F. 846, op. 16, nr 1465.

Планъ укрепленному лагерю при Гродне въ коемъ Россійская Армія подъ предводительствомъ Фельдмаршала Огильвія стояла въ Январе и Феврале 1706 года [1819 г.].

RPWHA w Moskwie, F. 349, op. 12, nr 1486.

Планъ Литовско Гродненской Губерніи Города Гродна. Сочинень 1823 года мѣцъ маія.

RPWHA w Moskwie, F. 1293, op. 1, nr 162.

Планъ Губернскаго Города Гродна. Сочинень Апреля 1го дня 1824 года.

RPWHA w Moskwie, F. 349, op. 12, nr 1487.

Увеличенный Планъ Города Гродно съ наложеніемъ проекта укрепленья онаго. Сочинень въ Гродне Ноября 29 дня 1831 года.

RPWHA w Moskwie, F. 25, op. 2/161a, nr 266, k. 66.

Plan budynku stajni królewskich w Grodnie z 1820 r.

LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 858, k. 1.

Общій планъ усадьбы фольварка Келбасинь, принадлежащаго къ гроднейскому францисканскому монастырю [rosz. XX w.].

LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 858, k. 1.

Общій планъ строеній гродненскаго францисканскаго монастыря въ г. Гродне [rosz. XX w.].

LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 858, k. 2.

Планъ гродненскаго францисканскаго костела и монастыря [rosz. XX w.].

LPAH w Wilnie, F. 604, op. 5, nr 1894, k. 1.

Plan Placu razem [z jury]zdyko należącego do D[om]stwa Xięży Bonifratrow z[djęty] i wymierzony iak się teraz zn[aj]duje 1819 Roku Juniy Miesiąca [...] w Grodnie.

LPAH w Wilnie, F. 604, op. 5, nr 1894, k. 1v.

Plan sytuacyjny jurydyki bonifratrów z ok. 1820 r.

LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 847, k. 8.

Plan sytuacyjny maj. Kochanowa, własność Zgromadzenia S. S. Najśw. Rodziny z Nazaretu w Grodnie.

LPAH w Wilnie, F. 694, op. 1, nr 847, k. 7.

Plan sytuacyjny nieruchomości pozostających w posiadaniu Zgromadzenia S. S. Najśw. Rodziny z Nazaretu w Grodnie.

GPMH-A w Grodnie, nr 14 671.

MAPPA KOŚCIOŁA KLASZTORU I JURYDYKI XX. BERNARDYNÓW GRODZIENSKICH. Dnia 17 Julij 1816 roku. Gub. Architekt: Bogumił.

NAHB w Mińsku, F. 1711, op. 1, nr 194, k. 250v-251.

Schematyczny plan Przedmieścia Zaniemeńskiego (Rylowców) z ok. 1740 r.

NAHB w Grodnie, F. 886, op. 1, nr 173, k. 7.

PIERWORYS rozparcelowanego na rzecz osadnictwa wojskowego i reformy rolnej majątku państwowego (ziemi cerkiewnej) GRANDZICZE w gminie hożańskiej powiecie grodzieńskim województwie białostockim położonego [lata 20. XX w.].

AGAD, Zbiór kartograficzny, nr 67-1.

MAPPA Ogólna Ekonomij JKMsici Grodzieńskiej razem z przyległemi Lesnictwami wziętej z Oznaczeniem wnętrnie i dokola leżących Dóbr Ziemijskich, tudzież Gruntow od Ekonomij Odeszłych, z wymiarów Szczególnych na skalę małą samemi obrębami obwodami przeniesiona y dla poznania naturalney Guberniow, Kluczow, Wsi, Kwater, Straż, a w nich Rzek,

Stawow, Młynow, Tartakow, Jezior; Ostępow, Sytuacyi geometrycznie Sporządzona w Roku...1781.

AGAD, Zbiór kartograficzny, nr 66-3.
KARTA Gubernij Kryńskiej [1793-1795].

AGAD, Zbiór kartograficzny, nr 66-3.
KARTA Gubernij Jezierskiej [1793-1795].

Archiwum Prowincji OO. Franciszkanów w Warszawie,
Tabulae Topographicæ Omnium Provinciarum Ordinis Minorum Conventuallium, s. 58-59. Mapa prowincji litewskiej franciszkanów konwentulanych, 1771 r.

KARTA odgraniczająca Miasto Grodno z Wygodami od Majętnościów Stanisławowa y Augustowa oraz od Gruntów Iurydycznych Skarbowych y Innych na mocy Ukazu Izby Skarbowey Litewskiej w Roku 1797 Dnia 22 Augusta wyszłego sporządzona y Kopcami oraz Liniami Geometrycznie przezemnie Adama Todta Komornika Pttu Grodzieńskiego Wyprowadzona, [w:] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794)*, t. II, Kraków 1897, między s. 248-249.

Jakubowski J., *Powiat grodzieński w XVI wieku*, skala 1: 4 000 000, [w:] *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, Kraków 1935, s. III.

Гродно и окрестности. Обзорно-топографическа карта 1: 200 000, Мінск 1998 [na odwrocie plan miasta ok. 1:15 000 tys.].

Plan miasta Grodna, Grodno 1937, skala 1:10 000 (również reprint z 1989).

Reedycja map topograficznych Wojskowego Instytutu Geograficznego w Warszawie, Pas 34, słup 38 arkusz Grodno Wschód 1:100 000, Warszawa 1997 (1926).

Mapa topograficzna Polski, skala 1:200 000, Arkusz N-34 XXIV *Grodno*, Warszawa 1992.

Plan Grodna i okolic 1:50 000.

Źródła drukowane

Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta, vol. III, wyd. B. Ulanowski, pars I, Kraków 1908.

Akta Unii Polski z Litwą 1385-1791, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932.

Akta albo sprawy sądów miasta knyszyńskiego 1553-1580, t. 1, wstęp i oprac. J. Maroszek, Białystok 1999.

Акты Литовской Метрики. т. 1-2, изд. Ф. И. Леонтович, Варшава 1896-1897.

Акты издаваемые Виленскою Археографическою Коммиссією для разбора древнихъ актовъ, т. I, Вильна 1865; т. IV, Вильна 1870; т. V, Вильна 1871; т. VII, Вильна 1874; т. VIII, Вильна 1875; т. XIII, Вильна 1886; т. XIV, Вильна 1887; т. XVII, Вильна 1890; т. XXI, Вильна 1894; т. XXII, Вильна 1895.

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Коммиссією, т. 1, 1340-1506, С. Петербург 1846; т. 2, 1506-1544, С. Петербург 1848.

Акты относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные Археографическою Коммиссією, т. 2, 1599-1637, С. Петербург 1865.

Археграфическій сборник документовъ относящихся к исторіи северозападной Русси, т. III, Вильна 1867; т. IX Вильна 1870.

Архіў Уніяцкіх Мітрапалітаў. Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі XV-XIX ст. у фондзе „Канцэлярыя мітрапаліта грека - уніяцкіх царкваў у Расіі”. Даведнік, скл. С. Паўловіч, Т. Мальцава, Мінск 1999.

Белоруссия в эпоху феодализма, т. 1-3, Минск 1959-1961.

Bersohn M., *Dyplomatariusz dotyczący Żydów w dawnej Polsce na źródłach archiwalnych osnuty (1388-1782)*, Warszawa 1910.

Бершадскій С. А., *Документы и регесты к исторіи литовских евреев из актовых книг: метрики литовской, виленскаго центрального архива, и некоторых печатных изданій*, т. I (1388-1550), С. Петербург 1882; т. II (1550-1569), С. Петербург 1882; т. III (1364-1569), С. Петербург 1903.

Блінова Т., *Динаміка колькасці езуітаў гродзенскай калегіі [w:] Гарадзенскія запісы (Старонкі гісторыі і культуры)*, вып. 1, Гародня 1993, s. 103-9.

Borodzicz J., *Pod wozem i na wozie. Pamiętniki ks. Józefa Borodzicza*, Chrzanów 1911.

Chrapowicki J. A., *Diariusz. Część pierwsza: lata 1656-1664*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 1978.

Confirmatio foundationis Monastery Patrum ordinis Praedicatorum S-ti Diminici in Civitate Grodnensi. E. T.[yszkievicz], *O klasztorach zgromadzeń istniejących obecnie w diecezji wileńskiej*, [w:] *Teka Wileńska* wydawana przez Jana ze Śliwna, Wilno 1858, nr 3, s. 249-251.

Дакументы сведчаць [wybór dokumentów źródłowych z NAHB w Mińsku przetłumaczonych na j. białoruski przez Г. Брэгера], [w:] *Пам'яць. Гісторыка – дакументальная хроніка горада Гродна*, Мінск 1999, s. 58, 80-2, 84-95, 100-109, 121-126, 138-143.

Diariusz Seymu Warszawskiego w roku 1673, t. z. „Pacyficationis”, zaczętego, kontynuacją konfederacji, dnia 4 stycznia, a zakończonego jako Sejm po 8 kwietnia 1673 r., wyd. F. Kulczycki, Kraków 1881.

Diariusze sejmowe z wieku XVIII, t. III, *Diariusze sejmów z lat 1750, 1752, 1754 i 1758*, wyd. W. Konopczyński, Warszawa 1937.

Dubas-Urwanowicz E., *Regestr ekspensy na wyposażenie i remont kościoła OO. Bernardynów grodzieńskich z lat 1736-1739*, „Studia Podlaskie” 1999, t. IX, s. 122-127.

Dubas-Urwanowicz E., *Pozegnanie z doczesnością Zygmunta Szulca, rajcy grodzieńskiego*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. XI, s. 343-346.

Dyaryusz wojewody witepskiego Jana Antoniego dwóch imion Chrapowickiego jako przyczynek do dziejów z czasów Jana Kazimierza, Michała Wiszniowieckiego i Jana Sobieskiego królów polskich wydany z autentyku przez J. Rusieckiego z Trojanki, oddział I, Warszawa 1845.

Dzieje kapitularne zakonnic świętej Brygity konwentu grodzieńskiego, różne duchowne w sprawach, obyczajach zachodzące przygody lub postanowienia z jak najpewniejszymi być może dowodami zawierające, dla informacyi potomnym tego konwentu siostrom, dekretem generalnej wizyty w roku 1760 odprawionej nakazane, wstęp i oprac. M. Borkowska, K. Obremski, Toruń 2001.

Falk K. O., *Wody węgierskie i huciańskie. Studium Toponomastyczne*, t. II, *Źródła rękopiśmienne*, Lünd 1941.

Gintel J., *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, Kraków 1971.

Indeks Alfabetyczny Miejscowości Dawnego Wielkiego Księstwa litewskiego, cz. I, A-K (Abakanowicze-Kujany), Wilno 1929.

Instrukcja Wydziału Grodzieńskiego na Sejm Wielki z 11 VIII 1791 r., wstęp i oprac. J. Urwanowicz, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. XI, s. 319-327.

Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej, wyd. J. Fijatek, W. Semkowicz, t. I (1387-1507), Kraków 1948.

Kontrakt z rzeźbiarzem Johannem Schmidtem na budowę ołtarza głównego do kościoła Jezuitów w Grodnie z 14 grudnia 1736 r., aneks do artykułu: O. Gorszkowoz, A. Jaroszewicz, *Ołtarz kościoła farnego w Grodnie*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, pod red. J. Kowalczyka, Warszawa 1995, s. 85-87.

Kościół Katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych, z. 4, *Krasnybór*, wstęp i oprac. G. Ryzewski, Białystok 2000.

Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych, z. 5, *Wasilków*, wstęp i oprac. P. Czyzewski, Białystok 2001.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 1 [1] (1380-1584). Užrašymų knyga 1, parengė: A. Baliulis, R. Firkovičius, Vilnius 1995.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 8 [8] (1499-1514). Užrašymų knyga 8, parengė: A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 10 [10] (1440-1523). Užrašymų knyga 10, parengė: E. Banionis, A. Baliulis, Vilnius 1997.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 11 [11] (1518-1523). Įrasų knyga 11, parengė: A. Dubonis, Vilnius 1997.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 12 [12] (1522-1529). Užrašymų knyga 12, parengė: D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 2001.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 15 [15] (1528-1538). Užrašymų knyga 15, parengė: A. Dubonis, Vilnius 2002.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 25 [25] (1387-1546). Užrašymų knyga 25, parengė: D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 1998.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 51 [51] (1566-1574). Užrašymų knyga 51, parengė: A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas, Vilnius 2000.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 52 [52] (1596-1570). Užrašymų knyga 52, Vilnius 2004.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 224 [4] (1522-1530). Teismų bylų knyga 4, spaudai parengė: S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt., Vilnius 1997.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 225 [6] (1528-1547). Teismų bylų knyga 6, spaudai parengė: S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt., Vilnius 1995.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 227 [8] (1533-1535). Teismų bylų knyga 8, spaudai parengė I. Valikonytė, S. Lazutka, N. Šlimienė ir kt., Vilnius 1999.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 229 [10] (1540-1541). Teismų bylų knyga 10, spaudai parengė: S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, J. Karpavičiėnė, Vilnius 2003.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 530 [8] (1566-1572). Viešųjų reikalų knyga 8, parengė: D. Baronas, L. Jovaisa, Vilnius 1999.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 531 [9] (1567-1569). Viešųjų reikalų knyga 9, parengė: L. Anužytė, A. Baliulis, Vilnius 2001.

Lietuvos Metrika. Knyga nr 564 [7] (1553-1567). Viešųjų reikalų knyga 7, parengė: A. Baliulis, Vilnius 1996.

Литовская Метрика, отд. 1, ч. 1, Книги судных дел, [w:] Русская Историческая Библиотека, т. XX, С. Петербург 1903.

Литовская Метрика, отд. 1, ч. 2, Книги записей, [w:] Русская Историческая Библиотека, т. XXVII, С. Петербург 1910.

Литовская Метрика, отд. 1, ч. 3, Книги публичных дел. Переписи войска Литовскаго, [w:] Русская Историческая Библиотека, т. XXXIII, С. Петербург 1915.

Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576, wyd. J. Topolski i J. Wiśniewski, Wrocław-Warszawa 1959.

Метрыка Литевска. Кsięга wpisów nr 131, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2001.

Метрыка Литевска – Кsięга wpisów за lata 1516-1518, wstęp i oprac. K. Pietkiewicz, „Lituanos- Slavica Posnaniensia. Studia Historika” 1994, t. VI, s. 160-199.

Метрыка Литевска. Режестры подымного Великого Княства Литевского. Войеводство трокіе 1690 г., oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2000.

Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 43 (1523-1560). Кніга запісаў 43, падр. В. С. Мянжынскі, Мінск 2003.

Morgensztern J., *Regesty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1574-1586)*, „Biuletyn ŻIH” 1963, nr 47-48.

Morgensztern J., *Regesty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1633-1660)*, „Biuletyn ŻIH” 1966, nr 58.

Objaśnienie Interessu miasta Seymowego J. K. Mci Grodna ze wszystkimi jurydyk, pałaców, kamienic, dworów, domów, placów tak zabudowanych, jako też pustych w mieście Grodnie będących possessorami i dziedzicami w pozwach i aktoratach wyrażonymi, b m. 1789.

Описание документов и бумаг хранящихся в Московском Архиве Министерства Юстиции, т. 21, Москва 1915.

Описание рукописного отделения Виленской Публичной Библиотеки, вып. 2, Вильна 1897.

Ординація королевских пуць въ лесничествахъ бывшего Великого Княжества Литовского составленная по инструкціи короля Владислава IV-го комиссарами виленским каноником и королевским секретаром Петром Долматом Исайковским и упитским маршалком Христофором Белозором в 1641 году, Вильно 1871.

Otwinowski E., *Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od roku 1696-1728*, Kraków 1849.

Pawiński A., *Teki*, t. VI, *Dyaryusze sejtmowe*, cz. I: 1581, 1681, 1726, Warszawa 1900.

Рэперніс Войска Вялікага Княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічных спраў I, Мінск 2003.

Pergamentų katalogas, oprac. R. Jasas, Vilnius 1980.

Писцовая книга гродненской экономии с прибавлениями изданная Виленскою Коммиссею для разбора древнихъ актовъ, ч. I-II, Вильна 1881-1882.

Potocki W., *Dziela*, t. II, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1987.

Puścizna po Janie Długoszu dziejopisie polskim to jest: Kronika Wiganda z Marburga rycerza i kapłana Zakonu Krzyżackiego na wezwanie Długosza z rymowanej kroniki niemieckiej na język łaciński przetłumaczona, wyd. J. Voigt, E. Raczyński, Poznań 1842.

Radziwiłł A. S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, oprac. A. Przyboś i R. Żelewski, t. 1 1632-1636, t. 2 1637-1646, t. 3 1647-1656, Warszawa 1980.

Rękopism X. Bagińskiego Dominikanina Prowincji Litewskiej (1747-1784), wyd. E. Tyszkiewicz, Wilno 1854.

Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku. Dekanat grodzieński, Źródła do dziejów geografii, z. 1, oprac. W. Wernerowa, Warszawa 1994.

Ревизія пуць и переходов звериных в бывшем Великом Княжестве Литовском, с присовокупленіем грамот и привилегій походы в пуци и на землі составленная старостою мстибоговским Григоріем Воловичем в 1559 г., Вильно 1867.

Schlemüller W., *Dyaryusz podróży polskiej na seym grodzieński roku pańskiego 1752 odbytej z rękopisu królewieckiego na widok publiczny przez Wacława Gizberta-Studnickiego archiwaryusza miasta Wilna wydany Dla użytku rodaków z łacińskiego na język polski przetłumaczył X. kanonik J. Rosołowski*, „Litwa i Ruś. Miesięcznik ilustrowany poświęcony kulturze, dziejom, krajoznawstwu i ludoznawstwu” 1912, t. II, z. 1, s. 1-27.

Skorobohaty A. D., *Diariusz*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 2000.

Spis mieszkańców Grodna z 1794 r., oprac. J. Urwanowicz, [w:] *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, pod red. A. Woltanowskiego i J. Urwanowicza, Białystok 1997, s. 63-171.

Szulc F., *Podróże inflantczyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791-1793*, oprac. W. Zawadzki, Warszawa 1956.

Tabela dymów rolniczych w powiecie grodzieńskim znajdujących się, ostatnią taryfą zajętych do wybierania rekrutów podług niżej dla wiadomości Komisji Porządkowej sporządzona r[oku] 1794 m.[iesiąc]a maja 25 dnia, oprac. J. Urwanowicz, A. Woltanowski, „Studia Podlaskie” 1990, t. I, s. 221-264.

Tanner B. L. F., *Legatio Polono-Lithuanica in Moscoviam potentissimi Poloniae regis... anno 1678, Norimbergae 1689*.

Testament Ostafiego Wołłowicza, wstęp i oprac. T. Wasilewski, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*”, t. VII, Warszawa 1962, s. 165-173.

Tomaszewicz J., *Katalog Dokumentów Pergaminowych Biblioteki Czarotorskich w Krakowie*, cz. II, *Dokumenty z lat 1506-1828*, Kraków 1991.

Ustawa na wołoki Hospodara Korola Jeho-Milosti, [w:] J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji*, t. III, Wilno 1844, s. 229-276.

Wiadomość o pożarze zdarzonym 1753 roku w Grodnie, [w:] *Óndyna Druskiennickich Źródeł*, Grodno 1846, s. 33-38. To samo również w: „*Kłoso*” 1885, t. XLI.

Восстание и война 1794 года в литовской провинции (По документам архивов Москвы и Минска), изд. Е. Анищенко, Минск 2001.

[*Wizytacja biskupa Kossakowskiego z 1805 r.*], [w:] J. Kurczewski, *Biskupstwo Wileńskie*, Wilno 1912, s. 527.

Wymiar bruków, przed pałacami pańskimi, dworami, dworkami, z jurzydkami do nich należącymi szlacheckimi, duchownemi, miejskimi, tudzież domami żydowskiemi w mieście J. Kr. Mc. Grodnie reparacyi po-

trzeźbnych (1750-1752), aneks do artykułu J. Kowalczyk, *Pałace i dwory późnobarokowe w mieście sejmowym Grodnie*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, pod red. J. Lileyko, Lublin 2000, s. 467-470.

Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386-1430, oprac. J. Ochmański, Warszawa-Poznań 1986.

Volumina Legum, t. III-VIII, Petersburg 1859-1860 [przedruk techniką typograficzną, Warszawa 1980].

Zawisza K., *Pamiętnik Krzysztofa Zawiszy wojewody mińskiego (1666-1721)*, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862.

Zbiór dyplomatów rządowych i aktów posługujących do rozjaśnienia dziejów Litwy i złączonych z nią krajów od 1387 do 1710 r., pod red. M. Krupowicza, Wilno 1858.

Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529 tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563, wyd. T. Działyński, Poznań 1841.

Z kroniki Sarmacyi Europejskiej, Alexandra Gwagnina z Werony, (Hrabie Pałaca Laterańskiego, Rycerza pasowanego i rotmistrza J.K.M.). Opisanie Polski, W. Ks. Litewskiego, ziemie ruskiej, ziemie pruskiej, ziemie inflantskiej, ziemie żmudzkiej, wyd. J. Turowski, Kraków 1860.

Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce, wyd. A. Chmiel, t. I, Kraków 1911.

Opracowania

Abramowicz Z., Citko L., Dacewicz L., *Słownik historycznych nazw osobowych Białostoczczyzny (XV-XVII w.)*, t. I-II, Białystok 1998.

Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 3, *Województwo trockie, Księstwo Żmudzkie, Inflanty Polskie, Księstwo Kurlandzkie*, wyd. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992.

Alexandrowicz S., *Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwości sieci miejskiej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVII w.*, [w:] *Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy*, pod red. J. Wyrozumskiego, Kraków 1996.

Alexandrowicz S., *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, wyd. 2, Poznań 1989.

Амелка С. У., *Меценаская і фундатарская дзейнасць дваранства на Гродзеншчыне ў канцы XVIII -сярэдыне XIX ст.*, „Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы” 2001, серыя 1, нр 1(6), с. 24-33.

Анішчанка Я., *Фінансавая рэвізія кагалаў гродзенскай губерні ў пачатку XIX ст. і яе вынікі*, „Весы Акадэміі Навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук” 1995, нр 1, с. 45-54.

Археалогія Беларусі, т. IV *Помнікі XIV-XVIII ст*, Мінск 2001.

Архітэктура Беларусі. Энцыклапедычны даведнік, Мінск 1993.

Arłamowski K., *Rozwój przestrzenny Przemysła*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1955, т. 15.

Асветнікі замлі беларускай X- пачатак XX ст. Энцыклапедычны даведнік, Мінск 2001.

Атлас памятных архітэктуры і меморіяльных комплексаў Беларусі, под ред. В. А. Чантурыя, Мінск 1988.

Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tu-moteusza Lipińskiego*, т. III, Warszawa 1846.

Bardach J., *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988.

Белоруссия в печати XIX – начала XX столетия. Библиография на иностранных языках, ч. II, сост. М. Василевская, Мінск 1983.

Беларуская Совецкая Энцыклапедыя, т. IV, *Графіка-Зуйка*, Мінск 1971.

Betlej A., *Nowe wiadomości na temat pałacu Sanguszków w Grodnie*, „Przegląd Wschodni” 1999, т. VI, з. 1(21), с. 169-176.

Bersohn A., *Słownik biograficzny uczonych Żydów polskich XV, XVII, XVIII wieku*, Warszawa 1906.

Бобровский П. О., *Гродненская Губернія*, т. 1-2, *Приложения*, Санкт-петербург 1863.

Bogucka M., *Badania nad dziejami miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej: stan i zarys programu*, „Kwartalnik Historyczny” 1975, R. LXXXII, з. 3, с. 573-583.

Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986.

Boniecki A., *Herbarz Polski*, т. IV, Warszawa 1901; т. V, Warszawa 1902; т. VIII, Warszawa 1905; т. XIII, Warszawa 1909.

Boniecki A., *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV-XVI wieku*, Warszawa 1887.

Borkowska M., *Miscellanea brygitańskie: Grodno*, „Nasza Przeszość. Studia z dziejów kościoła i kultury katolickiej w Polsce” 1996, t. 85, s. 137-158.

Borowik P., *Kościół i klasztor oo. franciszkanów w Świstoczcy Ogińskich*, „Przegląd Wschodni” 2001, t. VII, z. 4(28), s. 1027-1042.

Borowik P., *Księgi metrykalne parafii grodzieńskich z XVII-XVIII wieku i ich kopie*, „Białostoczczyzna” 2001, nr 1-2, s. 13-19.

Borowik P., *Lewobrzeżne Grodno w XIV-XVIII w. Stan wiedzy i postulatory badawcze*, „Gryfita. Białostocki Magazyn Historyczny” 1999, nr 20/21, s. 7-13 [okładka: plan z 1780 r.].

Borowik P., *Place ryłowskie w Grodnie XVII-XVIII wieku*, „Białostoczczyzna” 2000, nr 3-4, s. 18-26.

Borowik P., *Źródła do budżetu miasta stołecznego Jego Królewskiej Mości Grodna w II połowie XVII i w XVIII wieku*, [w:] *Repatriacje i migracje ludności pogranicza w XX wieku. Stan badań oraz źródła do dziejów pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego. Materiały konferencyjne dedykowane dr Henrykowi Majeckiemu*, pod red. M. Kietlińskiego, W. Śleszyńskiego, Białystok 2004, s. 166-172.

Borowik P., Ryzewski G., *Kuźnica w czasach nowożytnych*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2004, z. 10, s. 111-126.

Bouffał B., *O pochodzeniu i herbie rodu Bouffałów-Doroszkiewiczów*, „Miesięcznik Heraldyczny” 1933, R. XII, nr 7-8, s. 119-120; nr 9, s. 141-143; nr 10, s. 149-154; nr 11, s. 168-171.

Brindarow A., *Konserwacja portretów grodzieńskich*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 1972, t. XVI, s. 135-144.

Brozd B., *Archiwa żydowskie w Grodnie*, „Ateneum Wileńskie. Czasopismo naukowe, poświęcone badaniom przeszłości ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego” 1938, R. XIII, s. 242-249.

Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. 2, Warszawa 2000.

Brykowska M., *Architektura karmelitów bosych w XVII-XVIII wieku*, „Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki” 1991, t. XVIII.

Целеш В., *Гарады Беларусі на старых паштоўках*, Мінск 1998.

Chalecki O., *Chalecki Aleksander*, PSB, t. III, Kraków 1937, s. 246-247.

Chalecki O., *Chalecki Dymitr*, PSB, t. III, Kraków 1937, s. 247-249.

Chalecki O., *Chalecki Mikołaj Krzysztof*, PSB, t. III, Kraków 1937, s. 251-252.

Цітоў А., *Геральдыка беларускіх местаў (XVI – пачатак XX ст.)*, Мінск 1998.

Цітоў А., *Пячаткі старажытнай Беларусі. Нарысы сфрагістыкі*, Мінск 1993.

Codello A., *Hegemonia Rusów na Litwie i ich wpływ w Rzeczypospolitej 1669-1674*, „Studia Historyczne”, R. XIII, 1970, z. 1(48), s. 25-56.

Codello A., *Litwa wobec polityki bałtyckiej Sobieskiego w latach 1675-1679*, „Kwartalnik Historyczny” 1967, R. LXXIV, nr 1, s. 21-47.

Чантурия В. А., *Архитектурные памятники Белоруссии*, Минск 1982.

Чантурия Ю., *Гарады і час*, [w:] *Страчаная спадчына*, Мінск 1998, s. 314-328.

Чантурия В. А., *Памятники архитектуры и градостроительства Белоруссии*, Минск 1986.

Czczuga B., *Czterystulecie spisania rejestru (1569-1969) i znaczenie tego dokumentu dla limnologii*, „Rocznik Białostocki” 1971, t. X, 1970, s. 335-345.

Черепица В. Н., *Гродненский православный некророль (с древнейших времен до начала XX века)*, Гродно 2001.

Czyżewski P., *Starostwo wasilkowskie w XVI-XVIII wieku*, Białystok 1997, s. 31 (maszynopis).

Хрысціянскія храмы Беларусі на фотаздымках Яна Балзункевіча, пачатак XX стагоддзя, wyd. У. Герасімовіч, А. Кулагін, выд. 2, Мінск 2001.

Данскіх С., *Гродна ў гады паўночнай вайны (1700-1721)*, „Гарадзенскія запісы (Старонкі гісторыі і культуры)” 1995, вып. 2, s. 28-36.

Данскіх С., *Гродна ў час паўночнай вайны 1700-1721 гг.*, [w:] *Памяць. Гісторыка – дакументальная хроніка горада Гродна*, Мінск 1999, s. 97-99.

Данскіх С., *Гродна ў гады руска – польскай вайны 1654-1667гг.*, [w:] *Памяць. Гісторыка – дакументальная хроніка горада Гродна*, Мінск 1999, s. 82-84.

Дорош Н., *Православный Гродно. Сборник очерков, фотографий, воспоминаний, духовного наследия, архивных документов об истории гродненской епархии*, Гродно 2000.

Дружчыц В., *Войты і іх улада у беларускіх гаспадарскіх месцах з майдэбурскім правам*, „Запіскі Аддзелу Гуманітарных Навук”, кн. 3 *Працы класы гісторыі*, т. II, под. ед. В. Дружчыца, Менск 1928, s. 241-198.

Дружчыц В., *Магістрат у беларускіх месцах з майдэбурскім правам ў XV-XVI стол.*, „Запіскі Аддзелу Гуманітарных Навук” 1929, кн. 8 *Працы класы гісторыі*, т. III, под. ед. В. Дружчыца, Менск 1929, s. 380-458.

Dubas-Urwanowicz E., *Fundacje kościołów i klasztorów grodzieńskich do XVIII wieku*, [w:] *Fundacje i fundatorzy w średniowieczu i epoce nowożytnej*, pod red. E. Opalińskiego i T. Wiślicza, Warszawa 2000, s. 130-141.

Dubas-Urwanowicz E., *Grodno do XVIII wieku. Miasto i ludność*, [w:] *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, pod red. A. Woltanowskiego i J. Urwanowicza, Białystok 1997, s. 7-26.

Dybaś B., *Sejm pacyfikacyjny w 1699 r.*, Toruń 1991.

Dzieje Warszawy, pod red. S. Kieniewicz, t. II, *Warszawa w latach 1526-1795*, Warszawa 1984.

Энцыклапедыя Гісторыі Беларусі, т. 1-6 (кн. I-II), Мінск 1993-2003.

Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995, pod red. L. Grzebień, Kraków 1996.

Feldman J., *Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704-1709*, Kraków 1925.

Ганчарук І. Г., *Структура, становішча і дзейнасць рымска – каталіцкай царквы на тэрыторыі гродзенскага павета ў 1795-1830 гадах*, „Весы Акадэміі Навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук” 1999, нр 4, s. 13-19.

Гарбусь Т. В., *Як жылі босыя кармеліты, „Маствацтва”*, 1994, нр 9, s. 64-67. То samo powtórzone bez przypisów [w:] *Страчаная спадчына*, Мінск, 1998, s. 138-141.

Гарбусь Т. В., *Мураваныя харалы. Сакральная архітэктура беларус-кага Барока*, Мінск 2001.

Гардзеў Ю., *3 гісторыі гарадзенскіх масонаў*, „Гістарычны альманах” 2001, т. 5, s. 78-104.

Гардзеў Ю., *3 гісторыі помніка Антонію Тызенгаўзу ў гродзенскім фарным (паезуіцкім)касцёле*, „Гарадзенскія запісы (Старонкі гісторыі і культуры)”, вып. 1, Гродна 1993, s. 21-23.

Гардзеў Ю., *Гродзенскія бернардынкі*, „Биржа информации” [odbitka uzyskana bez bliższych danych bibliograficznych (1998?)].

Гардзеў Ю., *Босыя кармяліты*, „Биржа информации” [odbitka uzyskana bez bliższych danych bibliograficznych (1998?)].

Gizycki [Wołyniak] J. M., *Wiadomość o dominikanach prowincji litewskiej*, cz. I, Kraków 1917.

Glinka J., *Ród Klausucia w wiekach XIII-XVI. Ze studiów nad kształtowaniem się i różnicowaniem społecznym bojarstwa litewskiego*, cz. I-II, „Studia Źródłoznawcze” 1959-1960, t. IV-V.

Gloger Z., *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. 1, Warszawa 1907.

Гордзеў Ю., *Браты міласэрнасці*, „Биржа информации” [odbitka uzyskana bez bliższych danych bibliograficznych (1998?)].

Гордеев Ю. Ю., *Гродно в XVIII веке. (Специфика историко-архитектурного развития)*, [w:] *Наш Радавод*, кн. 3, ч. II, Гродно 1991, s. 403-407.

Gordiejew J., *Ku czci pamięci Antoniego Tyzenhauza*, „Magazyn Polski”, R. II, nr 1/2, Brześć-Grodno-Homel-Mińsk-Mohylew-Witebsk 1993, s. 61-62.

Gordiejew J., *Losy archiwaliów grodzieńskich z XVI-XVIII w.*, „Białostoczczyzna” 1998, nr 2, s. 72-86.

Gordiejew J., Rozmus J., *Сментарз фарны в Гродне 1792-1939*, Kraków 1999.

Gordziejew J., *Próby reform miejskich w Grodnie w okresie oświecenia*, „Rocznik Biblioteki PAU i PAN w Krakowie” 2001, R. XLVI, s. 227-257

Gordziejew J., *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*, Toruń 2002.

Госцеў А., Швед В., *Кронан. Летапіс Горада на Нёмане (1116-1990 гг.)*, Гродна 1993.

Госцеў А., Дабрыян А., Швед В., *Гарадзен. Аповяды з гісторыі горада*, кн. 1 (10 ст.-сярэдзіна 16 ст.), Гродна 1996.

Госцеў А., Швед В., *Горадня. Аповяды з гісторыі горада*, кн. 2 (сярэдзіна 16 ст.-канец 18 ст.), Гродна 1997.

Gorszkowoz O., Jaroszewicz A., *Оłтарз коścioла фарнего в Grodnie*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, pod red. J. Kowalczyka, Warszawa 1995, s. 79-87.

Gozdawa M., *Augustianie w Brześciu Litewskim (notatka historyczna)*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1909, t. III, s. 94-105.

Грицкевич А. П., *Частновладельческие города Белоруссии в XVI-XVIII вв. (социально-экон. исслед. истории городов)*, Минск 1975.

Grodno, oprac. Kółko historyczne przy pierwszym gimnazjum koedukacyjnym w Grodnie, Grodno 1936.

Гродно. Энциклопедический справочник, Минск 1989.

Гродненский Историко – Археологический Музей. *Путеводитель по залам*, под ред. К. Кормишиной и Я. Васковой, Минск 1986.

Hardziejū J., *Przegląd badań nad dziejami Grodna (druga połowa XIX-początek XX w.)*, „Białostoczczyzna” 2000, nr 1, s. 42-50.

Hardziejū J., *Przyczynek do dziejów kancelarii miejskich grodzieńskich w XVI-XVIII w.*, „Białostoczczyzna” 2001, nr 1-2, s. 3-12.

Hardziejū J., *W kwestii stratygrafii społecznej Grodna w pierwszej połowie XVI w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2001, nr 16, s. 26-44.

Hardziejū J., *Źródła do dziejów Grodna w zbiorach krakowskich. Wstęp do badań*, [w:] *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne Stan badań. Materiały z konferencji*, pod red. M. Kietlińskiego, Białystok 2003, s. 26-38.

Hardziejew J., *Użytkowanie przestrzeni miejskiej Grodna w XVIII wieku*, „Przegląd Wschodni” 2001, t. VII, z. 4(28), s. 1070-1093.

Hirszel S. Z., *Przyczynki do monografii powiatu grodzieńskiego*, Grodno 1923.

Howajski D., *Sejm grodzieński roku 1793. Ostatni sejm Rzeczypospolitej Polskiej*, tłum. M. Iwanowski, Poznań 1872

Isajewicz I., *Uwagi w sprawie oceny prawnej istoty i społecznej treści miejskich jurydyk w dawnej Rzeczypospolitej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1959, t. XI, z. 1, s. 145-155.

Jabłonowski A., *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VI, *Podlasie. Źródła Dziejowe*, t. XVII, cz. I, Warszawa 1908.

Jackiewicz Z., *Набілітацыйныя прывілеі для гарадоў вялікага княства літоўскага. Магчымасці і рэалізацыя на прыкладзе г. Магілёва*, „Białostoczczyzna” 2002, nr 1-2, s. 153-166.

Якимович Ю. А., *Зодчество Белоруссии XVI-середины XVII в.*, Минск 1991.

- Jarmolik W., *Gryzelda Wodyńska, przybrana córka Wiesiołowskich*, „Białostoczczyzna” 1992, nr 4/1, s. 44-46.
- Егоров Ю., *Градостроительство Белоруссии*, Москва 1954.
- Jasnowski J., *Chodkiewicz Grzegorz*, PSB, t. III, Kraków 1937, s. 358-359.
- Jaszczołt T., *Gmina Grodzisk k. Siemiatycz. Dzieje ziemi i mieszkańców*, Grodzisk 2004.
- Jodkowski J., *Cechy grodzieńskie w wiekach dawnych*, Grodno 1926.
- Jodkowski J., *Gimnazjum po-dominikańskie w Grodnie*, Grodno 1924.
- Jodkowski J., *Grodno. Z 28 ilustracjami i planem miasta*, Wilno 1923.
- Jodkowski J., *Grodno i okolice w zaraniu dziejów Litwy i Rusi nad Niemnem*, „Kronika miasta Grodna”, R. I, z. 1, 20 kwietnia 1928 r.
- Jodkowski J., *Nieznane prace J. Szrettera i O. F. Lekszyckiego*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1948, R. X, nr 1, s. 56-64.
- Jodkowski J., *O czarowniku Znaku na inkwizycji w Grodnie w 1691 r.*, Lwów 1932, odbitka z „Lud”, Seria II, t. X, 1931, nr 3-4.
- Jodkowski J., *Świątynia warowna na Kotoły w Grodnie w świetle badań archiwalnych i archeologicznych dokonanych w 1935 r.*, „Prace i Sprawozdania Muzeum w Grodnie” 1936, nr 1.
- Jodkowski J., *Ulice grodzieńskie w świetle historii i topologii*, Grodno 1931, odbitka z „Nowego Dziennika Kresowego”.
- Jodkowski J., *Wiadomość historyczna o cudownym obrazie N. Maryi Panny Studenckiej w kościele farnym w Grodnie z 3ma ilustracjami*, Grodno 1909.
- Jurkiewicz J., *Czynsz i pańszczyzna w ekonomiach królewskich w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII-pierwszej połowie XVIII w.*, [w:] *Przemiany w Polsce, Rosji, na Ukrainie, Białorusi i Litwie (druga połowa XVII-pierwsza XVIII w.)*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 22-51.
- Kalendarz Diecezji Grodzieńskiej 1999.*
- Kałamajska-Saeed M., *Kościół brygidek w Grodnie*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, pod red. J. Lileyko, Lublin 2000, s. 350-379.
- Kamieniecka E., *Z zagadnień sztuki Grodna połowy XVII wieku (portrety z klasztoru brygidek)*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 1972, t. XVI, s. 87-133.
- Kantak K., *Bernardyni polscy*, t. I, Lwów 1933.
- Kantak K., *Franciszkanie polscy*, t. II 1517-1795, Kraków 1938.

Kantak K., *Pierwsza prowincja Bernardynów litewskich 1530-1571*, „Litwa i Ruś” 1912, R. 1, t. 4, z. 2, s. 65-76.

Karaczun R., *Przezwyciężenie*, „Głos z nad Niemna”, nr 37, 13-19 IX 1997 r., s. 3.

Карпачёв А., *Феодалные юридыки в королевских городах Белоруссии XVII-XVIII веков*, „Советское Славяноведение” 1968, nr 6, s. 27-38.

Karpyza W., *Kościół w Wołpie*, „Białostoczczyzna” 1990, nr 4, s. 25-28.

•
Każmierczyk A., *Sejm grodzieński, 31 grudnia 1692-11 lutego 1693 r.*, „Studia Historyczne” 1990, R. XXXIII, z. 1, s. 21-36.

Klinkowski E., *Grodno, Wilna und das Posener Land in einem deutschen Reisebericht vom Jahre 1586*, Posen 1936.

Kłozka J., Maroszek J., *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok-Goniądz 1997.

Kołankowski L., *Pomiarą włóczna*, „Ateneum Wileńskie” 1927, R. 4, z. 13.

Konopczyński W., *Chronologia sejmów polskich 1493-1793*, „Archiwum Komisji Historii PAU” 1948, II, nr 3.

Копыцкий З. Ю., *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.*, Минск 1966.

Копыцкий З. Ю., *Из истории общественно - политической жизни городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв.*, [w:] *Труды Института Истории Академии Наук БССР*, вып. 3 *Сборник статей. Досоветский период*, Минск 1958, s. 15-46.

Копыцкий З. Ю., *Магдебургское право в городах Белоруссии*, „Советское Славяноведение”, 1972, nr 4, s. 26-41.

Копыцкий З. Ю., *Юрыдыкі*, [w:] *Энцыклапедыя Гісторыі Беларусі*, т. 6, кн. II, s. 281.

Korczak L., *Litewska rada wielkosiążęca w XV wieku*, Kraków 1998.

Kościałkowski S., *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. 1-2, Londyn 1970-1971.

Kościałkowski S., *Z dziejów Komisji Skarbowej Litewskiej w początku panowania Stanisława Augusta (1765-1780)*, „Ateneum Wileńskie” 1924, R. 2, z. 7-8.

Kościałkowski S., *Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1911-1914, t. V, s. 85-168.

Kowalczyk J., *Pałace i dwory późnobarokowe w mieście sejmowym Grodnie*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, pod red. J. Lileyko, Lublin 2000, s. 451-486.

Kowalska H., *Pilchowski (Pilichowski) Adam*, PSB, t. XXVI/2, z. 109, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1991, s. 246-248.

Kowecka E., *Farbiarstwo tekstylne na ziemiach polskich (1750-1870)*, [w:] *Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu*, t. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963.

Korolko M., *Seminarium Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego. Humanisci w kancelarii królewskiej Zygmunta Augusta*, Warszawa 1991.

Korzon T., *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794)*, t. II, Kraków 1897.

Коўкель І., Палуцкая С., Паўлючэнка Н., *Гродна – старажытны беларускі горад*, [w:] *Гродна ў гады Вялікай Айчынай Вайны (1941-1945 гг.). Да 50 – годдзя Вялікай Перамогі*, Гродна 1995, s. 5-32.

Kraszewski J. I., *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. II, Wilno 1840.

Краўцэвіч А., *Археалагічнае вывучэнне Гродна*, [w:] *Памяць. Гісторыка – дакументальная хроніка горада Гродна*, Мінск 1999, s. 25-31.

Краўцэвіч А., recenzja pracy: *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, pod red. A. Woltanowskiego i J. Urwanowicza, Białystok 1997, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1997, s. 166-171.

Краўцэвіч А., *Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV-XVIII стст. (планіроўка, культурны слой)*, Мінск 1991.

Кругуцьнікі С., *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, „Rocznik Tatarski” 1938, t. III; reprint „Rocznik Tatarów Polskich” 1999-2000, t. V.

Кудряшев В., *Гродно*, Москва 1960.

Kula W., *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku*, t. 1, Warszawa 1956.

Жулагін А., *Эклектыка. Архітэктура Беларусі другеў паловы XIX – пачатку XX стагоддзя*, Мінск 2000.

Жулагін А., *Каталіцкія храмы на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, выд. 2, Мінск 2001.

Жулагін А., *На колішніх маёнтках*, [w:] *Страчаная спадчына*, Мінск 1998

Кулагін А., *Праваслаўныя храмы на Беларусі. Эцыклапедычны даведнік*, Мінск 2001.

Kurczewski J., *Biskupstwo Wileńskie. Od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa Djecezji Wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*, Wilno 1912.

Kurczewski J., *Stan kościołów parafialnych w diecezji wileńskiej po najściu nieprzyjacielskim 1655-1661 r.*, „Litwa i Ruś” 1912, R. 1, t. II, z. 1, s. 59-63.

Kurczewski J., *Wiadomość o szkołach parafialnych w diecezji wileńskiej*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1908, t. II, s. 17-64.

Квитницкая Е. Д., *Монастыри XVIII в. с безбашенными храмами в Белоруссии*, „Архитектурное наследство” 1985, t. 33.

Квитницкая Е. Д., *Планировка Гродно в XVI-XVIII вв.*, „Архитектурное Наследство” 1964, t. 17, s. 11-38.

Kulejewska-Topolska Z., *Struktura prawna aglomeracji osadniczej Poznania od XV do końca XVIII wieku*, Poznań 1969.

Kuty D. J., *Etapy budowy pobernardyńskiego kościoła w Grodnie*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, pod red. J. Lileyko, Lublin 2000, s. 393-326.

Lankamer T., *Mapa J. C. Textora pod tytułem „Nowe Prusy wschodnie” z lat 1795-1800*, „Rocznik Białostocki” 1966, t. VII, s. 181-206.

Leszczyński A., *Spór pomiędzy kahałami Grodna i Tykocina o hegemonię nad skupiskami żydowskimi pogranicza Korony i Litwy w XVII wieku*, „Biuletyn ŻIH” 1983, nr 2-3, s. 85-95.

Lietuvos Architektūros Istorija. Nuo seniausią laikų iki XVII a. vidurio, t. I, pod red. J. Minkevičius, Vilnius 1987.

Lileyko J., *Przebudowa grodzieńskich pałaców Batoriańskiego i Sapieżyńskiego na gmach sejmowy w 1717-1718 roku*, [w:] *Między Padwą a Zamościem. Studia z historii sztuki i kultury nowożytnej ofiarowane Profesorowi Jerzemu Kowalczykowi*, Warszawa 1993, s. 263-282.

Lileyko J., *Przebudowa Starego Zamku w Grodnie na cele sejmowe w latach 1673-1678*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, pod red. J. Kowalczyka, Warszawa 1995, s. 129-145.

Любавский М., *Литовско-Русский сейм*, Москва 1901.

Łojek J., „*Gazeta Grodzieńska*” 1776-1783, „Rocznik Historii Czołmiennictwa Polskiego” 1966, t. 5, z. 2, s. 5-44.

Łotowski J., *Sanktuarium różanostockie*, Warszawa 1993.

Łowmiański H., *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983.

Maisel W., recenzja pracy J. Mazurkiewicza, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1958, t. X, z. 1, s. 205-210.

Макараў М., *Да пытання пра выкарыстанне тэрміну „данжон” (donjon) у беларускай гістарычнай літаратуры*, „Гістарычны альманах” 2001, т. 5, s. 54-67.

Malec J., *Sejm grodzieński 1793 roku a unia polsko-litewska*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, Warszawa 1996, s. 148-153.

Маліноўская Т., *З гісторыі пабудовы і дзейнасці гродзенскага кляштару дамініканаў*, „Гарадзенскія запісы (Старонкі гісторыі і культуры)”, вып. 1, Гародня 1993, s. 11-14.

Mann Z., *Stanisław August na sejmie ostatnim*, Warszawa 1938.

Мараш Я. Н., *Гродно – феодальный белорусский город (XII-XVIII вв.)*, [w:] *Гродно (Исторический очерк)*, pod red., З. Ю. Копыцкого і Б. М. Фиха, изд. 2, Минск 1964, s. 8-57.

Мараш Я. Н., *Очерки истории экспансии католической церкви в Белоруссии XVIII века*, Минск 1974.

Maroszek J., *Jaświły. Dzieje obszaru gminy do końca XVIII wieku*, Białystok 2004.

Maroszek J., *Józef Jodkowski - jego wizja i realizacja grodzieńskiego „Muzeum Narodowego Kresów Polskich”*, [w:] А. Śnieżko, *Wydobył z ziemi gród, o którym nikt nie wiedział. Wspomnienie o Józefie Jodkowskim*, Białystok 2000, s. 6-12.

Maroszek J., *Muzeum w Grodnie*, „Spotkania z zabytkami” 1994, R. XVIII, nr 1(83), s. 16-18.

Maroszek J., *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000.

Maroszek J., *Rewelacyjne odkrycie nieznanых najstarszych dokumentów dla Białegostoku*, „Białostoczczyzna” 1999, nr 1, s. 5-30.

Maroszek J., *Ulice Wilna w XIV-XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1999, nr 1-2, s. 163-186.

Matwijowski K., *Pierwsze sejmy z czasów Jana III Sobieskiego*, Wrocław 1976.

Matwijowski K., *Sejm grodzieński 1678-1679*, Wrocław 1961.

Mazurkiewicz J., *Jurydyki lubelskie*, Wrocław 1956.

Мілінкевіч А. У., *Гарадзенская каралеўская медыцынная акадэмія, „Гарадзенскія запісы (Старонкі гісторыі і культуры)”, вып. 1, Гарадня 1993, s. 15-20.*

Miłobędzki A., *Architektura polska w XVII wieku*, „Historia Sztuki Polskiej” 1980, t. 4.

Miłobędzki A., *Zarys dziejów architektury polskiej*, Warszawa 1968.

Moroz M., *Działalność Józefa Markiewicza w ekonomii grodzieńskiej za rządów Antoniego Tyzenhauza*, „Białostoczczyzna” 1998, nr 1, s. 15-29.

Moroz M., *Nazwy etnonimiczne jako pomocnicze źródło historyczne do badań nad osadnictwem tatarskim na przykładzie powiatu grodzieńskiego (do 1795 r.)*, „Studia Podlaskie” 1993, t. IV, s. 151-158.

Morozow W., *Kształtowanie się klasycyzmu w architekturze Białorusi pod koniec XVIII wieku*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, pod red. J. Lileyko, Lublin 2000, s. 669-692.

Morzy J., *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku*, Poznań 1965.

Murawiec W. F., *Scipio (Scipo del Campo) Krzysztof*, PSB, t. 34, Warszawa-Kraków 1995, s. 85-87.

Myśliwski G., *Miary i miernicy na Mazowszu od XII do drugiej połowy XVI wieku*, KHKM 1997, R. XLV, nr 3-4, s. 319-349.

Недавец А. М., *Гродзенцына. Назвы населеных пунктаў наводле легендаў і паданняў*, Мінск 1999.

Niwiński M., *Stanowy podział nieruchomości w Krakowie w XVI i XVII stuleciu*, *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938.

Ochmański J., *Biskupstwo wileńskie w Średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972.

O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej Wiedomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne przez X. Wacława z Sulgostowa kapucyna, z. 3 (Kramsk-Piotrków), Kraków 1902.

Olszewski H., *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652-1763. Prawo – polityka – teoria – programy*, Poznań 1966.

Opas T., *Własność w miastach i jurydykach prywatnych w dawnej Polsce. Studium historyczno-prawne*, Lublin 1990.

Орловский Е., *Гродненскія праваславныя царквы в XVI веке*, „Гродненские Епархиальные Ведомости” 1904, nr 16, s. 443-453.

Орловский Е., *Гродненская Старина. Ч. I Гор. Гродна*, Гродно 1910.

Орловский Е., *Очерк истории города Гродны составленный на основании печатных источниковъ*, Гродна 1889.

Rabin A., *Grodno*, [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, pod red. H. E. Wyczawskiego, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 79-82, 509-510.

Памяць. Гісторыка – дакументальная хроніка горада Гродна, Мінск 1999.

Paszenda J., *Budowle pojezuickie w Grodnie*, „Magazyn Polski” 1992, R. I, nr 2, s. 79-87; nr 3-4, s. 78-80; R. II, 1993, nr 1/2, s. 76-78.

Paszenda J., *Budowle jezuickie w Polsce XVI-XVIII w.*, t. 2, Kraków 2000.

Paszenda J., *Kościół pojezuicki (farny) w Grodnie*, [w:] *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce Baroku*, pod red. J. Kowalczyka, Warszawa 1995.

Патліс В. В., *Страчанае... Фара Вітаўта*, [w:] *Памяць. Гісторыка – дакументальная хроніка горада Гродна*, Мінск 1999, s. 701-703.

Petrauskas R., *Ponas savo žemėje: Lietuvos pareigūnai XVI a. Pabaigoje – XV amžiuje*, „Lietuvos Istorijos Metraštis” 2001, s. 9-28.

Пичета В. И., *Аграрная реформа Сигизмунта – Августа в литовско-русском государстве*, Москва 1958.

Pisanko-Borowik A., *Testament Karola Topolskiego pocztmajstra białostockiego jako przyczynek do dziejów mieszczaństwa w XVIII wieku*, [w:] *Repatriacje i migracje ludności pogranicza w XX wieku. Stan badań oraz źródła do dziejów pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego. Materiały konferencyjne dedykowane dr Henrykowi Majeckiemu*, pod red. M. Kietlińskiego, W. Śleszyńskiego, Białystok 2004, s. 173-178.

Пяткевіч А., *Людзі культуры з Гродзенічыzny. Даведнік*, Гродна 2000.

Piechotkowie M. i K., *Bożnice drewniane*, Warszawa 1957.

Piechotkowie M. i K., *Bramy Nieba. Bożnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996.

Pietkiewicz K., *Polityka W. Ks. Litewskiego Aleksandra wobec miast „Białostoczyna”* 2002, nr 1-2, s. 18-41.

Pietkiewicz K., *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XVI i XVII wieku*, Poznań 1995.

Pociecha W., *Królowa Bona (1494-1557). Czasy i ludzie Odrodzenia*, t. III, Poznań 1958.

Podhorodecki L., *Dzieje rodu Chodkiewiczów*, Warszawa 1997.

Postołowicz L., *Józef de Sacco – architekt JKMcI na Grodzieńszczyźnie (przyczynek do biografii)*, 1/1995, s. 101-104.

Rachuba A., *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569-1763*, Warszawa 2002

Раппапорт П. А., *Вольнские башни*, [w:] *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*, t. II, *Крепостные сооружения древней Руси*, ред. Н. Н. Воронина, Москва 1952, s. 202-223. Seria: *Материалы и исследования по археологии СССР*, t. 31.

Ratkiewicz A., *Dzieje osadnictwa w parafii kuźnickiej do połowy XIX wieku*. Praca magisterska napisana w Instytucie Historii Filii UW w Białymstoku pod kierunkiem S. Alexandrowicza i J. Maroszka, Kuźnica Białostocka 1987, (maszynopis).

Reklaitis P., *Die Stadtansichten Alt – Litauens in der Graphik des 16. Bis 19. Jahrhunderts*. Vilnius-Gardinas-Kaunas-Trakai, Lüneburg 1972.

Rewieńska W., *Miasta i miasteczka w północno-wschodniej Polsce. Położenie topograficzne, rozplanowanie, fizjonomia*, Wilno 1938.

Rimša E., *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės miestų antyspaudai*, Vilnius 1999.

Rostowski S., *Lituanicarum Societatis Jesu historiarum libri decem*, Parisiis-Bruxellis 1877.

Ryżewski G., *Sztabin. Dzieje obszaru Gminy Sztabin od czasów najdawniejszych do współczesności*, Białystok-Sztabin 2002.

Сабалеўская В., *Спрадвечныя іншаземцы: старонкі гісторыі гарадзенскіх яўрэяў*, Гародня 2000.

Сагановіч Г., *Невядомая вайна 1654-1667*, Мінск 1995.

H. Siemiańczuk, *Źródła do dziejów wyznań chrześcijańskich do końca XVIII wieku w zasobie Narodowego Archiwum Historii Białorusi w Grodnie*, „Białostoczczyzna” 2000, nr 3-4, s. 32-38.

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. II, Warszawa 1881.

Smirnow W., *Grodzieński klasztor brygidek*, „Magazyn Polski” 1998, nr 1 (11), s. 28-30.

Słownik polskich pisarzy franciszkańskich (Bernardyni, franciszkanie śląscy, franciszkanie konwentualni, klaryski oraz zgromadzenie III reguły), pod red. H. E. Wyczawskiego, Warszawa 1981.

Staszewski J., *Co się wydarzyło na Sejmie w Grodnie w 1744 roku?*, [w:] *Parlament, prawo ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, Warszawa 1996, s. 273-278.

Szczerba J. M., *Jurydyki i libertacje królewskich miast podlaskich do połowy XVII wieku*, „Studia Podlaskie” 1990, t. I, s. 13-46.

Щчербаков С., *Шлахетській наступ на міста Західної Білорусії в першій половині XVII ст. І криза цехового ремесла*, „Навукові записки Львівського Державного Університета імені Івана Франка” 1957, t. XLIII, сер. історична, в. 6, s. 92-111.

Szlezzynger K., *Fara w Nowym Wiśniczu*, „Rocznik Bocheński” 1994, t. II, s. 101-126.

Szot A., *O zasobie archiwów parafialnych dekanatu sokólskiego w 1840 r. (i źródłach do dziejów tychże parafii w archiwach białostockich w I. poł. XIX w.)*, [w:] *Małe Miasta. Między tradycją a wyzwaniem przeszłości*, pod red. M. Zemło, Supraśl 2002, s. 47-66.

Szujski J., *Dzieje Polski*, t. IV, Kraków 1885.

Szwed W., *Grodzieńskie sejmy Rzeczypospolitej*, „Białostoczczyzna” 1998, nr 1, s. 30-35.

Швед В., *Губернскі Гродна. Аповяды з гісторыі горада*, кн. 3 (к нец XVIII ст.- пачатак XX ст.), Гродна 2003.

Szwed W., *Józef Jodkowski: znany i nieznan*, „Magazyn Polski” 1998, nr 2, s. 21-24.

Szymański S., *Bośniacy w Grodnie końca XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki” 1981, t. XV, s. 151-167.

Szymański S., *Niezrealizowany projekt rosyjski ufortyfikowania Grodna przed wyprawą Napoleona na Moskwę*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1966 t. XII, cz. I, s. 231-235.

Szymański S., *Pałac królewski w Grodnie*, „Rocznik Białostocki” 1965, t. VI, s. 297-333.

Szymański S., *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się Grodna w okresie od XIV do XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki” 1968-1969, t. IX, s. 237-263.

Śliwiński J., *Z dziejów włości gospodarskich w powiecie grodzieńskim (Dubna, Skidla i Żerostawki) od XV do XVI wieku*, [w:] *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzienszczyzny od XIV do XVI wieku*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2002, s. 111-144.

Śnieżko A., *Wspomnienie o Józefie Jodkowskim*, „Rocznik Białostocki” 1970, t. X, s. 595-504 [s. 499-504 bibliografia prac Jodkowskiego].

Śnieżko A., *Wydobył z ziemi gród, o którym nikt nie wiedział. Wspomnienie o Józefie Jodkowskim*, Białystok 2000.

Tęgowski J., *Ślub tajemny Jąna Janowica Zabrzezińskiego*, [w:] *Średniowiecze polskie i powszechne*, t. 2.

Ткачев М. А., *Замки Белоруссии*, Минск 1987.

Ткачоў М. А., *Старажытны горад Гродна*, [w:] *Памяць. Гісторыка – дакументальная хроніка горада Гродна*, Мінск 1999, s. 31-44.

Tołłoczko W., *Brygidki grodzieńskie (Studyum historyczno-kulturalne)*, „Dwutygodnik Diecezjalny” (wileński) 1914, R. V, nr 16, s. 249-250; nr 17, s. 262-265; nr 18-19, s. 279-283; nr 20, s. 296-300; nr 21, s. 310-312; nr 22-23, s. 238-245; nr 24, s. 257-259; R. VI, Wilno 1915, nr 5, s. 53-5; nr 6-7, s. 69-71; nr 8, s. 86-88; nr 9, s. 100-102.

Tołłoczko W., *Doctora mystica (w 400-letnią rocznicę urodzin św. Teresy od Jezusa) (Dok.)*, „Dwutygodnik Diecezjalny” (wileński), R. VI, nr 12-13, Wilno 25 czerwca (8 lipca)-10 (23) lipca 1915 r., s. 148-151.

Трусаў А. А., Собаль В. Е., Здановіч Н. І., *Стары Замак у Гродне XI-XVIII ст ст. Гісторыка – археалагічны нарыс*, Мінск 1993.

Трусаў І., *Брыгіцкі касцёл і кляштар у Гродне*, „Биржа информации”, nr 11, 18.03.1999 r., s. 4; nr 12 (57), 25.03.1999 r., s. 4.

Trusow I., *Dzieje księgozbioru Muzeum Historycznego w Grodnie, „Białostoczczyzna”* 1991, nr 1, s. 3-4.

Трусаў І., *Францысканскі касцёл і кляштар*, „Биржа информации”, nr 6 (51), 11.02.1999 r., s. 4.

Трусов И., *Некоторые источники, как зеркала социальных, культурных и национальных перемен в Гродно XVI-XVIII вв.*, „Наш Радавод” 1996, кн. 7, s. 224-226.

Трусаў І., *Вуліца Элізы Ажешкі*, „Биржа информации” [odbitka uzyskana bez bliższych danych bibliograficznych (1998?)].

Трусаў І., *Вуліца Горкага*, „Биржа информации” [odbitka uzyskana bez bliższych danych Bibliograficznych – 1998 r.?).

Turnau I., *Moc produkcyjna polskich manufaktur sukienniczych w XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1958, R. VI, nr 4, s. 594-606.

T.[yszkiewicz] E., *O klasztorach zgromadzeń istniejących obecnie w dycezyji wileńskiej*, „Teki Wileńska wydawana przez Jana ze Śliwna”, nr 3, Wilno 1858, s. 224-273; nr 4, s. 125-204.

Uruski S., *Rodzina Herbarz Szlachty Polskiej*, t. XI, Warszawa 1914.

Urwanowicz J., Woltanowski A., *Grodno w 1794 r.: miasto i ludność*, [w:] *Miasto – region – społeczeństwo. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, Białystok 1992, s. 111-133.

Urwanowicz J., Woltanowski A., *Struktura majątkowa i społeczna ludności powiatu grodzieńskiego w ostatnich latach Rzeczypospolitej szlacheckiej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1988, nr 1, s. 77-94.

Uth G., *Szkic historyczno-biograficzny zakonu augustjańskiego w Polsce*, Kraków 1930.

Walicki M., *Cerkiew św. św. Borysa i Gleba na Kołozy pod Grodnem*, „Studia do dziejów sztuki w Polsce” 1929, t. 1, s. 1-28.

Wanat O. B., *Zakon karmelitów bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605-1975*, Kraków 1975.

Wasilewski T., *Isaykowski Dołmat Franciszek*, PSB, t. X, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, s. 170.

Wasilewski T., *Kotowicz Andrzej Franciszek*, PSB, t. XIV, z. 3, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 480.

Wasilewski T., *Massalski (Mosalski) Alexander*, PSB, t. XX, z. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 133.

Wasilewski T., *Nobilitacje miast w dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, [w:] *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1991, s. 373-385.

Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim do XV do końca XVIII wieku*, „Studia i materiały do dziejów pojezierza augustowskiego” 1967, s. 13-294.

Wiśniewski J., *Massalski (Mosalski) Hrehory Afanasewicz*, PSB, t. XX, z. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 124-125.

Wiśniewski J., *Osadnictwo tatarskie w sokólskim i na północnym Podlasiu*, „Rocznik Białostocki” 1991, t. XVI, s. 325-405.

Wiśniewski J., *Osadnictwo wschodniej białostoczczyzny. Geneza rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica” 1977, t. XI, s. 7-80.

Wiśniewski T., *Bożnice Białostoczczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992.

Wolff J., *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku przez Józefa Wolffa*, Warszawa 1895 (reprint 1994).

Wolff J., *Pacowie. Materiały historyczno-genealogiczne ułożone i wydane przez Józefa Wolffa*, Petersburg 1885.

Wolff J., *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386-1795 przez Józefa Wolffa*, Kraków 1885.

Woltanowski A., *Grodno w powstaniu kościuszkowskim*, [w:] *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, pod red. A. Woltanowskiego i J. Urwanowicza, Białystok 1997, s. 29-59.

Wrzeszcz M., *Grodno* [w:] *Encyklopedia katolicka*, pod red. J. Walkusza, t. VI, Lublin 1993, s. 166-168.

Wierzbicka B., *Zamkowe wzgórze nadniemeńskie w Grodnie*, [w:] *Miasto tyłem do rzeki. Materiały sesji naukowej Warszawa, 22-23 czerwca 1995*, pod red. B. Wierzbickiej, Warszawa 1996, s. 172-179.

Wojciechowski J., *Zamek Batorego w Grodnie*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1938, t. VI, nr 3.

Wojciechowski T., *Pac Krzysztof Zygmunt*, PSB, t. 24, Wrocław 1987, s. 315.

Воронин Н., *Да пытання аб паходжанні Гродна*, [w:] *Памяць. Гісторыка – дакументальная хроніка горада Гродна*, Мінск 1999, s. 48-51 [przedruk z: Н. Воронин, *Древнее Гродно (По материалам археологических раскопок 1932-1949 гг.)*, Москва 1954, s. 9-12.].

Воронин Н., *Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932-1949 гг.)*, [w:] *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*, t. III, Москва 1952, s. 9-202. Seria: *Материалы и исследования по археологии СССР*, t. 41.

Воронин Н., *Крыніцы пра Гродна ў 12-13 ст.*, [w:] *Памяць. Гісторыка – дакументальная хроніка горада Гродна*, Мінск 1999, s. 54-55 [przedruk z: Н. Воронин, *Древнее Гродно (По материалам археологических раскопок 1932-1949 гг.)*, Москва 1954, s. 13-15].

Wysłouch S., *Uwagi o przyczynach rozwoju Mohylewa w XVI-XVII wieku*, Wilno 1938 (odbitka z Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego U. S. B., t. I).

Wysłouch S., *Postęgi komunikacyjne w miastach W. Ks. Litewskiego na prawie magdeburskim do połowy XVI w.*, Wilno 1936.

Wywiad z Aleksandrem Milinkiewiczem (przeprowadził W. Małaszkievicz), „Głos znad Niemna” 1991, nr 3, s. 3.

Załęcki S., *Jezuici w Polsce*, t. IV, cz. III, *Kolegia i domy założone w drugiej dobie rządów Zygmunta III. I za rządów Władysława IV 1608-1648*, Kraków 1905.

Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гродзенская вобласць, под. ред. С. В. Марцелеў, Мінск 1986.

Zielińska T., *Szlacheccy właściciele nieruchomości w miastach XVIII w.*, Warszawa-Łódź 1987.

Zienkowska K., recenzja książki T. Zielińskiej, „Kwartalnik Historyczny” 1990, t. 97, nr 1-2, s. 193-197.

Zubyk R., *Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624-1635*, Lwów 1930.

Жабрун Я., *Гродна і Гродзеіцы*, Гродна 1999.

Жабрун Я., *Яны нарадзіліся ў Гродне*, Гродна 2000.

Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, t. XVIII, Poznań 1896.

Жываніс Беларусі XII-XVIII стагоддзяў. Фрэска, абраз, партрэт, вступ Н. Ф. Высоцкая, Мінск 1980 [album].

SPIS TABEL

- Tabela 1: Stanowy podział nieruchomości w czasie pomiary
włócznej w prawobrzeżnej części miasta Grodna 45-46
- Tabela 2: Szlacheccy właściciele placów libertowanych w Grodnie
w czasie pomiary włócznej 87-99
- Tabela 3: Szlacheccy właściciele nieruchomości w Grodnie pod
jurysdykcją miejską i zamkową w czasie pomiary
włócznej 99-101
- Tabela 4: Liczba placów szlacheckich w Grodnie w świetle pomiary
włócznej 104-105
- Tabela 5: Zniszczenia jurydyki zamkowej w latach 1705-1710 214
- Tabela 6: Włóki Suchego siola alias Horodnicy 227-228
- Tabela 7: Włóki rzemieślnicze i czynszowe we wsi Ryłowce
w 1650-1651 r. 242
- Tabela 8: Grunty miasta Grodna w latach 1558-1561 259
- Tabela 9: Szlacheccy właściciele we wsiach-folwarkach miejskich
w 1712 r. 301-302

Tabela 10: Prawa klasztoru karmelitów do gruntów przedmiejskich	311-316
Tabela 11: Posiadłości karmelitów na terenie wsi miejskich Grodna	319
Tabela 12: Własność miejska, szlachecka i duchowna we wsiach miasta Grodna w 1712 r.	320

SPIS ILUSTRACJI

Ilustracja 1. Strona tytułowa książki miejskiej z lat 1747-1756.....	11
Ilustracja 2. Strona tytułowa druku zawierającego spis kontrybucyjny z 1794 r.	15
Ilustracja 3. Pieczęć miejska (radziecka) miasta Grodna używana w latach 1755-1791.	22
Ilustracja 4. Fragment planu Grodna z 1795 r.	42
Ilustracja 5. Rekonstrukcja rozplanowania miasta Grodna w czasie pomiaru włócznej.	47
Ilustracja 6. Cerkiew św. Borysa i Gleba na Kołozy na rycinie Adelhausera i Zündta z 1567-1568 r.	110
Ilustracja 7. Plan jurydyki bernardynów grodzieńskich z 1816 r.	114
Ilustracja 8. Kościół i klasztor bernardynek w 1852 r.	123
Ilustracja 9. Plan jurydyki bonifratrów z 1819 r.	131
Ilustracja 10. Plan sytuacyjny jurydyki pobrygidzkiej z 1925 r.	136

Ilustracja 11. Fragment planu sytuacyjnego jurydyki pobrygidzkiej z 1925 r. z ukazaniem zabudowań wewnątrz muru klasztornego.	142
Ilustracja 12. Plan sytuacyjny zabudowań w obrębie muru klasztornego franciszkanów z początku XX w.	165
Ilustracja 13. Plan kościoła i klasztoru franciszkanów w Grodnie z pocz. XX w.	170
Ilustracja 14. Chronologia budowy gmachów jezuickich w Grodnie.....	178
Ilustracja 15. Cerkiew Św. Krzyża na Podolu na rycinie Adelhausera i Zündta z 1567-1568 r.	186
Ilustracja 16. Fragment schematycznego planu Przedmieścia Zaniemeńskiego (Rylowców) z ok. 1740 r.	212
Ilustracja 17. Zamek królewski na Horodnicy. Rekonstrukcja na podstawie inwentarza z 1653 r.	231
Ilustracja 18. Zabudowania królewskie na terenie późniejszego Nowego Zamku na rycinie Adelhausera i Zündta z 1567-1568 r.	232
Ilustracja 19. Fragment planu Grodna z 1823 r.	245
Ilustracja 20. Pieczęć magistratu miasta Grodna używana w latach 1792-1799.....	246
Ilustracja 21. Synagoga zaniemeńska tzw. Wielka.....	252
Ilustracja 22. Plan Grodna Adama Todta z 1797 r.	261
Ilustracja 23. Przebieg granicy zaboru pruskiego i rosyjskiego w okolicy Grodna na mapie J. C. Textora	265

Ilustracja 24. Obręby miejskie Grodna oraz grunty jurydyki zamkowej w XVI-XVIII w.	289
Ilustracja 25. Plan sytuacyjny zabudowań w folwarku Kielbasin z początku XX w.	304
Ilustracja 26. Plan gruntów folwarku Kochanów z 1925 r.	307
Ilustracja W 1. Topografia posiadłości klasztornych w Grodnie ok. 1750 r.	wkładka (w1a)
Ilustracja W 2. Przedmieście Zaniemeńskie (lewobrzeżne Grodno) w 1780 r.	wkładka (w1b)
Ilustracja W 3. Grodno w 1753 r.	wkładka (w2a)
Ilustracja W 4. Fragment planu Grodna z 1753 r. z jurydyką karmelitów bosych.	wkładka (w2b)

SPIS SKRÓTÓW STOSOWANYCH W PRZYPISACH

- АБ – *Архітэктура Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск 1993
- AFP – Archiwum Prowincji oo. Franciszkanów w Warszawie
- AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
- AJZR – *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные Археографическою Коммиссиею*
- AK – Archiwum Kameralne (zespół w AGAD)
- ALM – *Акты Литовской Метрики*, t. 1-2, изд. Ф. И. Леонтович, Варшава 1896-1897
- AMCh – Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów (zespół w AP w Krakowie)
- AP w Krakowie – Archiwum Państwowe w Krakowie. Oddział I na Wawelu
- APP – Archiwum Publiczne Potockich (zespół w AGAD)
- AR – Archiwum Radziwiłłów (zespół w AGAD)
- AS – *Археграфический сборник документов относящихся к истории северозападной Руси*
- AT – Archiwum Tyzenhauzów (zespół w AGAD)

AVAK – *Акты издаваемые Вѣленскою Археографическою Коммиссею для разбора древнихъ актовъ*

AZR – *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею*

B. Czart. – Biblioteka Czartoryskich. Oddział rękopisów Muzeum Narodowego w Krakowie

BJ – Biblioteka Jagiellońska w Krakowie

BLAN – Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie

BOZ – Biblioteka Ordynacji Zamojskich (depozyt trwały Biblioteki Narodowej w Warszawie)

B. PAN w Krakowie – Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

BU Warsz. – Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego

BU Wilno – Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego

CPH – *Czasopismo Prawno-Historyczne*

CPAHU w Kijowie – Centralne Państwowe Archiwum Historii Ukrainy w Kijowie

DiR – *Документы и регесты к истории литовских евреев из актовых книг: метрики литовской, виленскаго центрального архива, и некоторых печатных изданий* (A. Бершадский)

DR – Dział Rękopisów

ЭГБ – *Энцыклапедыя Гісторыі Беларусі*

GPMHA w Grodnie – Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne

IS PAN – Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

KDKiDW – *Kodeks Dyplomatyczny Katedry i Diecezji Wileńskiej*

KHKM – *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*

LPAH w Wilnie – Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie

- ML – Metryka Litewska, *Литовская Метрика, Lietuvos Metrika*
- NAHB w Mińsku – Narodowe Archiwum Historii Białorusi w Mińsku
- NAHB w Grodnie – Narodowe Archiwum Historii Białorusi w Grodnie
- ODiB – *Описание документов и бумаг хранящихся в Московском Архиве Министерства Юстиции*
- Ossolineum – Biblioteka Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu
- PKGE – *Писцовая книга гродненской экономии с прибавлениями изданная Виленскою Коммиссею для разбора древнихъ актовъ*
- PSB – *Polski Słownik Biograficzny*
- RIB – *Русская Историческая Библиотека*
- ROSiOŚK – Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Białymstoku
- RPWHA w Moskwie – Rosyjskie Państwowe Wojenno-Historyczne Archiwum w Moskwie
- Sa – Zbiór akt dawnych (zespół w LPAH w Wilnie)
- SG – *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*
- SLHA w Dreźnie – Sächsisches Landeshauptarchiv Dresden
- VL – *Volumina Legum*
- Zb. kart. – Zbiór kartograficzny (zespół w AGAD)

INDEX NAZW OSOBOWYCH

- Abrahamowicz Tobiasz 248
Abram, Żyd 249
Abramowicz Berko 198
Achronowicz Izak 248 **
Aczesanowicz Kansuba (Bielasz) 57
Adamowicz 155
Adamowicz Jan, burmistrz 275
Adamowicz Jan, wójt jurydyki kołoskiej 27
Adamowicz Jan, z Przedmieścia Zanie-meńskiego 168
Admowicz Misko 274, 287
Adamowicz Stanisław, mieszczanin 274, 287
Adamowicz Stanisław, burmistrz 275
Adamowicz Tomasz 313.
Adamowiczowa Halszka, ż. Tomasa 313
Adamowiczowa Katarzyna, ż. Jana z Przedmieścia 168
Adamowiczowie 274, 275
Adelhauser Johannes 110, 112, 186
Aleksander I 132
Aleksander s. Antoniego, mularza 239
Alexandrowicz 300, 302,
Alexandrowicz Dominik 217, 194
Alexandrowicz Łukasz 216
Alexandrowicz Franciszek 217, 194
Alexandrowicz Stanisław 7, 18, 44
Alexandrowicz Stefan Eustachy 299
Alexandrowiczowa Tekla z Kierdejąw 217, 194
Alexandrowiczowie 68, 194, 216, 253, 298, 299
Alchierowa Regina 315
Ambroży, garncarz 147
Ancuta Kazimierz 146
Andrejewicz Kucz 85
Andrejewiczowa Hanna Lewoniewna Kumpelewna, ż. Kucz 85
Andrzej, organista 95
Andrzej, garncarz 147
Antoni, mularz (Dekrip?) 239
Archilowicz Pelinak 248, 249
Aronowa Dobrusa 248
August II 39, 290, 329, 291, 307, 317
August III 40, 307
Auronowicz Alia 248
Auronowicz Ichudko 249
Aurynowicz Jakob 248
Badaraki Józef 37
Bagiński, dominikanin, pamiętnikarz 150
Baran, imię 276
Barancewicz Dawid 286
Baranowicz Jaśko 277
Baranowicz Jurko 268
Baranowicz Krzysztof 277, 287
Baranowicz Piotr 268
Baranowicz Szczęsny 277, 287
Baranowicz Wojciech 277
Baranowiczowie 288, 294
Baranowski 276
Baranowski Aleksander 314
Baranowski Jan 315
Baranowski Łukasz 315
Baranowski Stefan 315
Barszczewski Jakub 148
Batory Stefan 29, 96, 112, 115, 120, 121, 171, 199
Beznosy Maciej 78
Białozor Krzysztof 291, 292, 305
Bibikow I 123
Biedniewicz Misznier? 312
Bielski Józef 308, 309
Biernacki Kazimierz 299
Biesiekierska Urszula z Nieprzeskich, ż. Andrzeja 297
Biesiekierski Andrzej 297
Biłza Maciej 215

- Bisping Bogusław 96
Bobrowski Paweł 149
Bochan Maciej 216
Bohdanowicz Mikołaj 152
Bohdanowiczowa Barbara 314
Bohdanowiczowa Katarzyna 314
Bogdanowicz Mikołaj 311
Bogdanowicz Morduchaj 248
Bogdanowicz Moszko 248
Bogumił Karol 21
Boguszewicz Mikołaj 69
Boim Andrzej 43
Bona Storza d' Aragona 25, 48, 65, 68,
77, 79, 89, 112, 230, 248, 249, 262,
290
Boniecki Adam 69, 73
Boratyński Ludwik 294
Borcanka Dostia 256
Borkowski Jerzy Antoni Dunin 238
Borkowski Jan 313
Borowski Jan 32
Borowy Benedykt Janusz 13
Borysewicz Wojciech 179
Borysewiczowa Magdalena 315
Boryszewicz Stanisław 132
Boryszewiczowie 132
Boszmanowicz Iwaszko Fedkowicz 77-78
Boszmanowicz, Kirej (Kirył) Fedkowicz
77
Bouffall Bronisław 54
Bouffalowie 55, zob. też Doroszkiewicz
Branicy 37, 116, 129
Breger Herman 14, 17
Brzeziński Andrzej 48, 100, 106, 107
Brzostowscy 42
Brzozowska Elżbieta 135
Brzozowski Andrzej 135
Bucella Filip 149
Buchnerz (Buchner) Bartłomiej 239
Buchowieccy 74
Buchowiecki Aleksander 74, 301
Buchowiecki Krzysztof 74
Bulharyn 68
Burak Stefan 216
Burak Wasyl 216
Burba Franciszek Kazimierz 311
Butler Wilhelm Gotard 24
Butlerowa Konstancja z Wodyńskich,
ż. Gotarda 139
Butlerowie 139
Bychowcowie 193
Bychowiec Samuel Dobrogost 196
Bylina Śmiałek Jan 244
Bylinowa Śmiałkowa Anna Gawrońsz-
czanka, ż. Jana 244
Bystrzycki Maciej 74
Campo (Scipion del Campo) 120, 121
Campo (Scipion del Campo) Adam 121
Campo (Scipion del Campo) Andrzej 155
Campo (Scipion del Campo) Jan 121
Campo (Scipion del Campo) Jerzy 121, 122
Campo (Scipion del Campo) Krzysztof 121
Chackowicz Mysan 248
Chainowicz Horko 248
Chajm, Żyd 220, 240, 249
Chaleccy 48, 102, 105, 172
Chalecka Maria Leonora z domu Szybi-
chen, ż. Mikołaja Krzysztofa 304
Chalecki Aleksander 305
Chalecki Dymitr 23, 305
Chalecki Eustachy Michajłowicz 48, 98
Chalecki Józef Michajłowicz 48, 98
Chalecki Krzysztof 172
Chalecki Mikołaj Krzysztof 278, 304,
305
Chalecki Oskar 305
Chalkiewicz Smochno 248
Chankowicz Szłoma 248
Chelchowscy 298, 299
Chelchowska 302
Chelchowska Marianna Paulsenówna lv.
Kazimierzowa Ćwikliczowa 2v. Le-
onowa Eysmontowa 3v. Jerzyna Chel-
chowska 156, 312
Chlebniak Stanisław 256
Chlewińscy 282
Chlewiński 42
Chocimowski, prefekt jezuicki, kazno-
dzieja farski 173
Chodkiewicz Grzegorz Aleksandrowicz
48, 49, 100, 102, 106
Chodorowicz Zanko 60, 62, 75

- Chojecka, szlachcianka 128
 Chojnowski Jan 287
 Chojnowski Łukasz 312
 Chonka Wawrzyniec 313
 Chonkowa, ż. Wawrzyńca 313
 Choroskowiec Abram 248
 Choroskowiec Żdrach 248
 Chowański Iwan 31
 Chmiel Wasyl 315
 Chmielowa Audocja, ż. Wasyla 315
 Chmielewska 300
 Chmielewski Paweł 157, 158
 Chrapowicki Jan Antoni 162, 275
 Chrapujec, Żyd 248
 Chreptowicz Adam Iwanowicz 49, 50, 51, 98
 Chreptowicz Bogdan 50
 Chreptowicz Iwan 50
 Chreptowicz Jan (Iwan) Jurewicz 51
 Chreptowicz Jerzy (Herman) Fedkowicz 49, 50, 51, 98
 Chreptowicz Joachim 49, 50
 Chreptowicz Józef 119, 127, 288
 Chreptowicz Karol 119, 132
 Chreptowicz Martin (Marcin) Bohdanowicz 51
 Chreptowicz Ostafi 95
 Chreptowicz Teodor (Fedko, Tedko, Fiedor) 49, 50, 51
 Chreptowicz Tomasz 119
 Chreptowiczowa Maria, ż. Fedki 50
 Chreptowiczowa Ludmiła Juriewna Hallowczyńska, ż. Jerzego 50, 51
 Chreptowiczowie 31, 49, 51, 102, 105, 106, 198, 282, 322, w2
 Chreptowiczówna Olena, c. Fedki 50
 Chrzanowscy 52, 65
 Chrzanowski Kazimierz 21
 Chrzanowski Mikołaj 52, 64, 100, 106, 287, 295
 Chwałczewski Piotr 67
 Ciachlewicz Wojciech 300
 Cieszejko 302
 Cieszejkowie 298
 Ciolk-Łaniewscy 294
 Cypla Iwan 297
 Czanturia Juryj 20
 Czarachowicz Michał 118
 Czarachowiczowa 118
 Czartoryscy 121, w3
 Czaszko-Okulicze 294
 Czaus Stefan 27
 Czech zob. Duchno
 Czemiawski Marcin 119
 Czemiawski Michał 312
 Czernicy 177, 273
 Czernicka Barbara ze Stawogórskich, ż. Marcina 177
 Czernicka Katarzyna 312
 Czernicki Marcin 177
 Czernicki Jakub 184
 Czesi 57
 Czeszejko Bogdan 59
 Czeszejko Piotr 58
 Czyż Adam Lwowicz 90
 Czyż Stanisław Andrejewicz 90
 Czyżewski Przemysław 123, 217
 Czyżowie 9
 Ćwiklicz Adam 152, 282
 Ćwiklicz Agata 135
 Ćwiklicz Bartłomiej Paweł 152
 Ćwiklicz Jan 135
 Ćwiklicz Kazimierz 31, 156, 282
 Ćwiklicz Marcin 282, 287
 Ćwiklicz Misko 282
 Ćwiklicz Paweł 282, 287
 Ćwiklicz Stanisław, mieszczanin 282, 287
 Ćwiklicz Stanisław, burmistrz i landwójt 161, 282
 Ćwiklicz Symon 313
 Ćwikliczowa Janowa 282
 Ćwikliczowa Zofia Sikorska 1v. Foltynowa Pośpiechowa 2v. Adamowa Ćwikliczowa 244
 Ćwikliczowie 282, 288
 Ćwikła, Ćwikło zob. Ćwiklicz
 Dachnowiczowa Zofia Lipowska, ż. Jakuba 154
 Dachnowiczówna Katarzyna, c. Zofii 154
 Daniłowicz Teodor 313
 Daniłowiczowa Fedora Zasowna 313

- Danowicz Stanisław 53
 Danowscy 53
 Danowska Dorota z Hodyńskich (Chodakowskich), ż. Jakuba 52, 53
 Danowski (Wdanowski) Jakub 52, 53, 78, 99, 101, 105, 106, 107
 Daszkiewicz Ludwik Korybut 141
 Dawid Szklarz, Żyd 248
 Dawidecki Jan 197
 Dąbrowski, szlachcic 216
 Dąbrowski Jan 152
 Dębowski zob. Grabowski Kasper
 Dmuchowska Hapka Rozwadowska, ż. Jana 315
 Doktorowicz Hia Koszko 248
 Doktorowicz Morduchaj 248
 Doktorowicz Moszko 248
 Dolski Marcjjan Bogusław 155
 Dołgoszy 78
 Dorofej, diakon 51
 Doroszkiewicz Andrzej Bogułałowicz 55
 Doroszkiewicz Boguchwał Wasiljewicz 52, 53, 54, 55, 60, 66, 70, 97, 101
 Doroszkiewicz Chwalimir Prokop Wasiljewicz 53, 54, 55, 91
 Doroszkiewicz Iwan Bogułałowicz 55, 56
 Doroszkiewicz Jasko Chwalimirowicz 55
 Doroszkiewicz Michajło Bogułałowicz 55
 Doroszkiewicz Suljan (Sołujan) Bogułałowicz 55, 56
 Doroszkiewicz Waško 53, 54
 Doroszkiewiczowa Hanna z Sasinów, ż. Chwalimira 55
 Doroszkiewiczowie 269
 Doroszkiewiczówna Hanuchna, c. Chwalimira 55
 Doroszkiewiczówna Rainika, c. Chwalimira 55
 Dorzbach Anna 139
 Dorzbach Tobiasz 139
 Dowtiargowicz Doph 277
 Dowtiargowicz Mikołaj 277
 Dowtiargowicze 260, 301
 Drogosz Aleksander 155
 Drucy Sokolińscy 115, 309
 Drucka Sokolińska Anna 112
 Drucki Sokoliński, kniaź 112
 Drucki Sokoliński Leon Laurenty 203
Dubas-Urwanowicz Ewa 13
 Dubrowicz Jermasz (Jermalisz) 273, 287
 Duchno (Duchnowski, Czech) Abram Janowicz Chrzczoneowicz 56, 57, 100, 106, 277
 Dudka Afanas 60, 61, 62, 270, 307
 Dudzicz Stanisław 314
 Dudziczowa Anna Tomkowna, ż. Stanisława 314
 Dybowska Anna z Massalskich 301
 Dybowski Andrzej 58
 Dybowski Sebastian 57, 58, 65, 66, 94, 96, 99, 104, 106, 230, 260, 277, 301
 Dziektjary Hlebowicze 268
 Dzieńsiś Jurko 300
 Dziewiałtowski (Skoczek) Stanisław Bartomiejowicz 54, 90, 91, 106
 Eysmont 302
 Eysmont Adam 298
 Eysmont Andrzej Kazimierz 178, 305
 Eysmont Andrzej Janowicz 179
 Eysmont Jan 305
 Eysmont Leon 156, 309, 312
 Eysmontowa Barbara z Komorowskich, ż. Jana 305
 Eysmontowa Polonia Demetrówna z Kmitów, ż. Andrzeja Kazimierza 305
 Eysmontowie 298, 299
 Fandenberg zob. Fandebek
 Fandebek Ewa 140
 Fandebek Hanus 222
 Fandebek Marcin 140, 222, 244
 Fandebekowa Anna Dorzbachowna, ż. Marcina 244
 Fandebekowa Maryna Siemionowna, ż. Hanusa 111
 Fandebekowie 140, 222
 Fiedor, kuźnier 147
 Fiedor, zięć Soroków 314
 Fiedorowa Hapa z Soroków, ż. Fiedora 314
 Fleming Jerzy w3, w4
 Frąckiewicz 277
 Fridrichs, baron 18

- Frumkin Józef 132
 Fursowicz Szczęśny 284
 Gawroński Wojciech 312
 Gawrońszczanka 312
 Gażuba Kazimierz 74, 184, 196, 316
 Gdłowicz Nochim 198
 Gersjan Jan (Wołpiński) 256
 Gibulicz (Gibuła, Gibała) Chwecko 281
 Gibulicz (Gibuła, Gibała) Mikita 281
 Gibuła (Gibulicz, Gibała) Wawrzyniec 299
Giżycki Jan Marek 144, 149
 Glindzicz Andrzej 224
 Glindzicz Marcin 299
Glinka Jan 272
 Gliński Michał Lwowicz 49
 Gniewińscy 300
 Gniewiński 229
 Golicyń Aleksander Mikołajewicz 310
 Goliewscy 153
Gordziejew Jerzy 8, 13, 20, 37, 45, 55, 57, 70, 83, 107, 125, 127, 155, 182, 183, 188, 189, 192, 197, 205, 207, 220, 273,
 Górską Regina z Przeluckich, ż. Szymona 180
 Górski Szymon 180
 Grabowski Ignacy 116
 Grabowski (Dębowski, Gnembocki) Kasper 117
 Granda zob. Grandzicz
 Grandzicz Grzegorz 262
 Grandzicz Hryszko 266, 287
 Grandzicz Jan 266
 Grandzicz Jurga (Jurgi) 266, 287
 Grandzicz Maciej 266, 287
 Grandzicz Oleksej (Aleksiej) 266, 287
 Grandzicz Sobnik 266
 Grandzicz Szymon 266, 287
 Grandziczowie 266, 288
 Grobicki Wojciech 137
 Grodecki Adam 221, 222
 Grodecki Florian 222
 Grodecki Jan 222
 Grodhuz Adam 190
 Grothuz Jan 190
 Grudzińscy 159
 Grudziński Jerzy 148, 195
 Gruszczyńscy 286, 296
 Grużewski Andrzej 179
 Grużewski Jerzy 179
 Grygier, stolarz 156, 159
 Grzymała Marcin 169
 Gudajewski Jan 180
 Gumowscy 298
 Gumowski 302
 Hamelton Aleksander 181
 Hanczasz Stefan Siemionowicz 181
 Hanusewicz Tomasz 149, 150
 Hanusowa (Hanuszowa) zob. Paulsenowa
 Haroszkowicz Abram 248
 Hausman Jakub 116
 Henryk Walezy 29
 Herczkowicz Zelik 198
 Herszowicz Lewko 31
 Heybowicz Gabriel 181, 186
 Heywart Michał 244
 Hirszko Szkolnik 252
 Hirszowicz Leyzer 159
 Hirszowiczowa Róża z Chaimowiczów, ż. Leyzera 159
 Hładowicka Ewa, ż. Andrzeja 297
 Hładowicki Andrzej 297
 Hlebowicz Jan Stanisławowicz 74
 Holszańscy 326, 328
 Holszańska Zofia Sudymentowiczówna, ż. Aleksandra 255
 Holszański Aleksander Juriewicz (Juriewicz) 85, 255, 256, 261
 Holszański Paweł 80, 255, 256, 326
 Holszańska (z Holszańskich) Barbara 80
 Homik Kazimierz Jakubowicz 315
 Horacyzyc Horko 248
Horbaczewski Mikita 43
 Hordziejewicz Olechno 58, 59, 73, 97, 101, 106, 154
 Hordziejewicz Tymofiej (Cimoszko) 59, 100, 102, 105, 106
 Hordziejewiczowa Maryna Lawrenowna, ż. Olechny 58
 Hordziejowiczowa Maryna Żukówna 1v.
 Piotrowa Czeszejkowa 2v. Wasylowa

- Moskitinowa 3v. Olechnowa Hordziejowiczowa 58, 59
 Horodecki w2
 Howsiejowicz Beniamin 187
 Howsiejowicz Zelman 187
 Hubczyński Jan 315
 Hrehorowicz Jakub 181
 Hryckiewicz Andrzej 28
 Hryhorewicz Fedko 73
 Hryncowicz Ludwik 151
 Hryncowicz Wasil 256
 Hrynkowicz Czeszejko 60, 61
 Hrynkowicz (Hrynkiewicz) Rabiej Hnojnicki 45, 59-63, 210, 280
 Hrynkowiczowa Kachna (Kasiuta) Dudczanka, ż. Rabieja 61
 Hrynkowiczowa Uljana 1v. Afanasowa Dudczyna 2v. Hrynkowiczowa Czeszejkowa 60, 61, 62
 Hryszkowicz Maciej 287
 Huszczyzna, mieszcza 193
 Igudicz Ilja 272
 Ihnatowicz Maćko 69
 Iłowski Krzysztof 119
Isajewyc Jarosław 28
 Isaykowski Dołmat Franciszek 152, 173, 174
 Isaykowski Dołmat Jan 174
 Isaykowski Dołmat Stanisław 174
 Iwaniszcz, bojarka 98, 102
 Iwaniszewicz 76-77
 Iwanowa Dudczanka Owdotja 61
 Izdebscy 63
 Izdebski Jan 63, 95, 101, 106
 Izraelowicz Czhancko 248
 Aleksander Jagiellończyk 54, 60, 73, 75, 76, 84, 85, 111, 112, 247, 261
 Kazimierz Jagiellończyk 53, 54, 75, 94, 111, 112, 233, 255, 261
 Jackowicz Bartłomiej 69
 Jackowicz (Jackiewicz) Chwecko (Chwiczko) 268, 287
 Jacynicz Ostafej 51
 Jagiellonowie 29, 49, 50
Jakimowicz J. 230
 Jakowowicz Moszko 249
 Jakubowicz Chaim 248
 Jakubowicz Nahim 248
Jakubowski Jan 57, 285
 Janczenia Mysko 78
 Jan, garncarz 147
 Jan III Sobieski 33, 184, 316
 Jan Kazimierz Waza 32, 222, 229, 244, 307
 Jankowska 302
 Jankowski Jan 256, 287
 Janowicz Kasper 95, 270
 Janucewicz Jan Łukaszewicz 25
 Jarocki 284, 286
 Jaroszewicz Adam 157, 159, 158
 Jaroszewiczowa Katarzyna Ćwiklanka, ż. Adama 158
 Jarupowski Stanisław 256
 Jarzyna Jan 63, 64, 295
 Jasińska Jadwiga Szamotulanka, ż. Macieja 313, 315
 Jasiński Maciej 313
 Jastrzębscy 95, 298
 Jastrzębski Jan 299
 Jastrzębski Kazimierz 299
 Jasyniec (Jarzyniec?) Matys 102
 Jauszewicz Jerzy Kazimierz 156
 Jaworowski 301
Jegorow J. 19
 Jeleński 253
 Jeska Eudoksja z Kisielów 314
 Jewłocka Teodora Kononowiczowa, ż. Andrzeja Jewłockiego 312
Jodkowski Józef 13, 121, 123, 126, 139, 144, 147, 171, 172, 232, 233, 251, 311
 Jordanowie 190
 Josko, Żyd 249
 Jundziłłowie 154
 Jundziłł Krzysztof 164
 Jurborski Jan 293
 Jurgielewiczowie 54
 Jurłow Iwan Tymofiejewicz Pleszewicza 51, 240
 Juszkiewiczowa Regina Grandzianka, ż. Stanisława Juszkiewicza 312, 314
 Juszkiewiczowie 294
 Kadłubowski Jan Michał 37, 141

- Kal Godfryd 196
 Kalennik Sierhej 220
 Kalinowska Markowa 315
Kalamajska-Saeed Maria 138, 139
 Kamińska Elżbieta z Biesiekierskich, ż.
   Melchiora 297
 Kamiński Melchior 297
 Kamiński 64
 Kamiński Tomasz 64, 103, 106
Kantak Kazimierz 162
 Kantorowicz Breyma 248
 Karłowscy 276, 294
 Karłowska Elżbieta Kroszniewska 1v.
   Mikołajowa Lachowiczowa 2v. Macie-
   jowa Karłowska 119, 180, 185
 Karłowski Aleksander 152
 Karłowski Antoni Aleksiejowicz 95
 Karp Jan, dworzanin 177
 Karp Jan, wojski grodzieński 190
 Karpowicz Iwan 54
 Karpowiczowie 54
 Karwowsy 65
 Karwowski Tyburcy 64, 100, 106, 295
 Karwowski Zygmunt 52. 64, 100, 106,
   295
 Kasper, szewc 147
 Kazimierzowicz Maciej 28
 Kącki Jan 117, 243
 Kącki Piotr 243
 Kielbasinka 197
 Kierdej 215
 Kierdej Jan Kazimierz 194
 Kierdejowie 61, 194, 216
 Kieysz Maciej (Poduski) 223
 Kimbar Gabriel Karol 145
 Kimbar Wojciech 65
 Kimbarowa 95
 Kisiel Gabriel 314
 Kisielowa Halszka Sawoskowa 314
 Kiszka Leon 203, 222
 Klimcewicz Ewa 180
 Klimcewicz Jan 180
 Klimcewicz Marcin 180
 Klimcewicz Stefan 180
 Klimcewicz Wojciech 180
 Klukowski Jan 149
 Klunowicz Jurko 256
 Kobylński Kazimierz 250
 Kochwanowicz Miesin 248
 Koledinaja zob. Sirutewna
 Koledzicz Łuc 220
 Kołaczowska Agnieszka 135
 Kołaczkowski Jan 135
 Kołłątaj Wasyl 147
 Kolosko Samuel 181
 Kolozębski Adam 172
 Komorowscy 147
 Komorowski Krzysztof 169
 Komotowski Jasko 221
 Konarzewski Paweł 65, 99, 101, 106
 Kondrukiewicz Symon 188
 Kondrukiewiczowa Barbara z Pirskich,
   ż. Symona 187
 Konstantynowicz Dachno 65. 295
 Konczewscy 298, 299
 Konczewska 302
 Koniukowicz Bogdan 85
 Koniukowicz Moszko 85
 Konopacki Florian 112, 113
 Konopka Jan 196, 197
 Koptowie (Koptiowie) 96
 Kopecz Krzysztof 118
Kopyski (Kopysskij) Zinowiej 13, 25, 205,
   213, 238
 Korsakowie 148
 Korysz Jakub Bernardynus 161
Korzon Tadeusz 20
 Kosiradowicz Misko 287
 Kosobudzki Stanisław 172
 Kosownik Wasil 314
 Kossakowski Jan Nepomucen 126, 133
 Kostrzycki Antoni 300
 Koszczic Bogdan 61
 Koszczicowa Fedia Dudczanka, ż. Bog-
   dana 61
 Koszownik Hrehor 315
 Koszyrski Andrzej Michajłowicz San-
   guszkowicza 50
Kościałkowski Stanisław 14
 Kościukiewicz Jan 215
 Kotowicz Andrzej Franciszek 24, 180,
   181, 182, 183, 185, 188, 201, 316

- Kotowicz Andrzej Wasilewicz 149
 Kotowicz Bogdan Jurewicz 66
 Kotowicz Grzegorz (Hrehory) 185, 190, 293, 318
 Kotowicz Jan Franciszek 188
 Kotowicz Janusz Jurewicz 66
 Kotowicz Jerzy 66
 Kotowicz Paweł Jurewicz 65, 66, 97, 98, 101, 106, 237
 Kotowicz Wasił Jurewicz 66,
 Kotowiczowa Barbara Cecylia, ż. Andrzeja Franciszka 182, 316
 Kotowiczowie 182, 322
Kowalczyk Jerzy 8, 18, 19, 20, 21, 138
 Kownacka Katarzyna z Truskowskich, ż. Mikołaja 67, 87
 Kownacki Mikołaj 66-68, 87, 99, 100, 101, 106, 287, 295, 297
 Kozłowski Filon 179
 Kozłowski Jakub 315
 Kozłowski Szymon (Prusak) 314
 Krajewscy 298
 Krajewski 302
 Krasiecy 183
 Krasieńska Franciszka 121
 Krasna Wołodkowna Owdotja 51
 Krasnicka Zofia Hameltonowna, ż. Tomasza 314
 Krasnicki Tomasz 314
 Kroszniewska Justyna 135, 140
 Kroszniewski Michał 135, 140
Krawcewicz Aleksander 233
 Kruć Jan 140
 Krukowska, ż. Simona 313
 Krukowski Simon 313
 Krupelowa Anna Starzyńska, ż. Bohdana Krupela 313
 Kruszewski Stanisław 62, 91
 Kruszniak Jan 147
Kryczyński Stanisław 276
 Krzycki Stanisław 172
 Krzysztofowicz Jan 27
 Krzywon Josko 248
 Kubała, szlachcic 181
 Kuciowie 48
 Kuczyńscy 48
 Kudajewska Anna 243
Kudriaszew W. 19, 20
 Kudyłka Roman 156, 159
Kulejewska-Topolska Zofia 23
 Kulinińska Elżbieta ze Stepkowskich, ż. Jana 90
 Kuliniński Jan 90
 Kulbaccy 298
 Kulbacki 302
 Kulczycki Ignacy 32
 Kulczyzna, szlachcianka 68, 97, 102
 Kump Lewon Hryhorewicz 85
 Kuncewicz Abraham Iwanowicz 69
 Kuncewicz Fedor Iwanowicz 68, 69, 98, 106
 Kuncewicz Iwan Iwanowicz 68
 Kuncewicz Jakub Fedorowicz 69
 Kuncewicz Konstanty Iwanowicz 69
 Kuncewicz Krzysztof 121
 Kuncewicz Maciej 272
 Kuncewicz Marcin Iwanowicz 69
 Kuncewicz Mikołaj 121
 Kuncewiczowa Maryna, ż. Fedora 68
 Kuncewiczowie 121
 Kundzicz Krzysztof 229
 Kunicki Mikołaj zob. Kurnicki
 Kuniowiec Fiedor zob. Kuncewicz
 Kurcz Eustachy 161, 169
Kurczewski Jan 16, 111, 126, 234
 Kurczowa Zuzanna z Tyszkiewiczów, ż. Eustachego 161
 Kurnicki (Kuźnicki) Mikołaj 55, 69, 70, 99, 101, 105, 106
Kuty Dorota Joanna 21, 113-116
 Kwacz Andrzej 276
 Kwacz Karłowcy 276
 Kwacz Karłowski Aleksander Stanisław, 276
Kvitnickaja Elena 8, 18, 19, 20, 45, 118, 173, 206, 207
 Lacewicz Stefan 32
 Lachowicz Mikołaj 119
 Ladzińska Regina 148
 Lakinowiczowa Anastazja 315
 Langus Jan 158
 Laszko Jan Bernatowicz 59

- Legatowicz Felicjan 39
Legiecki Ignacy Hryniewicz 160
Lenkiewicz 225
Lenkiewicz Daniel 157
Lesiewski Jan 172
Leszczyńska Teresa z Chreptowiczów, ż.
  Macieja Józefa 189, 198
Leszczyński Jan 119
Leszczyński Maciej Józef 189, 198
Lewkowicz Bernard 153, 159
Lewkowicz Bernard, superior konwentu •
  różanostockiego 196
Lewkowicz Piotr 153
Lewkowicz Sidor 96
Lewkowiczowa Dorota Pastewczanka, ż.
  Piotra 153
Lewkowiczowie 196
Leyzorowicz Mendel 251
Liewon, piekarz 147
Lileyko Jerzy 18
Lisowski 312
Litwin Hryszko 221
Liwski Rafał 155
Luter Martin 111
Łagowska Dorota Burbianka (z Burbów),
  ż. Tomasza 179
Łagowski Jan 179
Łagowski Tomasz 179
Łaskiewicz, mieszczanin 179
Łazarowicz Chasko 248
Łazowa Konstancja z Jundziłłów 162,
  164
Łazowy Samuel 154
Lotwin Annus 256
Lotwin Jerzy 256
Łowmiański Henryk 286
Łysy Bogdan 239
Łysy Piotr 239
Machajewicz Jorosiey 248
Maisel Witold 23
Majrowicz Łazarz 248
Makarewicz Iwan, ziemianin grodzieński 60
Makarewicz Iwan, dzierżawca perszuński
  i berżnicki 71, 280
Makarewicz Jakub, s. Waški Doroszkiewicza 54
Makarewiczowa Maryna, c. Stanisława
  Raczki, ż. Iwana 71
Makarowicz Michajło 88
Makarewiczowie 54, 88
Makowski Tomasz 113
Maksimowa Owdotja 220, 221
Malajewscy 298
Malajewski 302
Malinowska Ludwika z Grochowskich
  196
Malinowski Łukasz 196
Malachowicz Iwaszko 287
Maływczyński 298
Maływczyński 302
Manachimowicz Ilasz 249
Manczyc Chaczo 248
Manikowski Adam 7
Manser Antoni 137
Marasz Jakov 8, 13
Marchajewicz Jeymin 248
Marcinowicz Marcin 78
Markiewicz Józef 19, 21, 207, 264
Maroszek Józef 7, 67, 272
Martinowicz Urban 75
Massalscy 26, 27, 28, 71, 105, 172, 226,
  255, 328, w2, w3
Massalska z Makarewiczów 71
Massalski 67
Massalski Afanazy (Atanazy) 71
Massalski Aleksander Hrehorewicz 72
Massalski Hrehory Afanasiewicz 70-72,
  97, 101, 106
Massalski Ignacy 299
Massalski Łukasz Felicjan Hrehorewicz 72
Maszewski Marcin 222
Matuszewicz Marcin 116
Matyrewicz Marcin 215
Mazurkiewicz Andrzej 27
Mazurkiewicz Józef 23, 27, 28, 324
Mejłozej 249
Męczyński 74
Męczyński (Muczyński) Paweł 107, 287,
  288, 295
Michajłowicz Lew 44, 100, 103, 105, 242
Michał Korybut Wiśniowiecki 301, 308,
  309

- Michałowska 299
 Mickiewicz (Mitkiewicz, Mitkowiec)
   Sciepan 275, 294
 Mickiewicz (Mitkiewicz, Mitkowiec)
   Stepanowicz (Szczechowicz, Stefano-
   wicz) Bogdan 62, 97, 102, 275, 276,
   287, 288, 294, 295
 Mickiewiczowie (Mitkowiec) 276,
   288, 294
 Micuta, podkomorzy grodzieński 179
 Micuta Bogusz Piotrowicz 58, 72-73
 Micuta Piotr 72-73, 100, 102, 105, 106,
   272
 Micuta Kazimierz Florian 296
 Micutowie 169, 286, 296, 322
 Mejlozej 79
 Meleszko (Starodupcewicz?) 85
 Meleszkowicz Olizar 85
 Mielecka Urszula 121
 Mielezsko Chryzostom 74
 Mielezsko Fedko (Fedor) Hawryłowicz
   73, 74, 75, 76
 Mielezsko Iwan Fedorowicz 74, 75, 76,
   89, 100, 102, 105, 118
 Mielezsko Kazimierz Ludwik 220
 Mielezsko Michajło 75
 Mielezsko Michajło (Michał) Fedkowicz
   73, 74, 267
 Mielezsko Mikołaj 76, 98, 102, 105, 106
 Mielezsko Olechno Fedkowicz 73, 74
 Mielezsko Olechno Olechnowicz 74
 Mielezsko Stanisław Franciszek 74
 Mielezsko Wasyl Olechnowicz 74
 Mielezsko Wasyl Michajłowicz 74, 98,
   102, 105
 Mielezskowa, c. Fedka Hryhorewicz,
   ż. Fedki Hawryłowicza 73
 Mielezskowa Dorota Mikłaszewna (Mi-
   kołajewna), ż. Iwana Fedorowicza 75
 Mielezskowa Tomiła z Sopoćków,
   ż. Iwana Fedorowicza 75
 Mielezskowie (Mielezskowicze, Melesz-
   kowicze) 54, 73, 74, 76, 106, 272, 322
 Mielezskówna Katarzyna 75
 Mielezskówna Marina zob. Wołowiczowa
 Mielezskówna Nastazja 75
 Mierzejewska Regina 176
 Miesoyed Marcin 256
 Mikitynicz Iwan Ichnatowicz 76, 77, 97,
   102, 105
 Mikłaszewicz (Mikłaszowicz) Paweł 77,
   99, 101
 Mikołajewicz (Mikłaszewicz) Andrzej 75
 Mikołajewicz (Michalewicz) Kiryjaka
   (Kirijak) 312
 Mikulinič Jacko 85
 Miławski Andrzej 72
 Mileńscy 106
 Mileńska Hanna Jeskowna Nieszczan-
   ka, ż. Iwana 77
 Mileńska Krystyna, m. Iwana 77
 Mileński (Milenkij, Milenski) Fedor
   (Chwiedor) Iwanowicz 77, 78, 80, 97,
   99, 101
 Mileński (Milenkij, Milenski) Fedosia
   Iwanowicz 77, 78, 97, 99, 101
 Mileński (Milenkij, Milenski) Iwan 77,
   78, 79, 80
 Mileński (Milenkij, Milenski) Jermola
   Iwanowicz 77, 78, 97, 99, 101
 Mileński (Milenkij, Milenski) Sidor 77
 Mincowa Pietrusza 76
 Miskiewicz Jasuta 239
 Mitkiewicz zob. Mickiewicz
 Mitkiewicz Paweł 239
 Mleczo Hieronim 300
 Młyński Bieniasz (Mliński Benjamin) 78,
   79, 269, 295, 296, 297
 Moczkwicz Mordus 248
 Modzelewska Anna Grandzianka Dzie-
   czynska, ż. Jana 315
 Modzelewski Adrian 315
 Modzelewski Jan 315
 Mojżeszowicz, Elias 31
 Mojżeszowicz Łazarz 226, 273, 314
 Monczas Sebastian 179
 Monkiewicz Januszko 287
 Monko (Mońko) Stanisław 79, 97, 102,
   106
 Morawski 42
 Mordasowie 153
 Morduchajewicz Dawid 248

- Morduchajewicz Nachmasz 248
Mordusiewicz Pieszach 248
Morecki (Merecki) Jasko 287
Moroz Jan 141
Morykoni Franciszek 305
Möser Johan Georg 18
Mosiejewicz Josko 248
Mosiewicz Aleksander Jan 199
Mosiewiczowa Katarzyna z Kuncewiczów 199
Mosiewiczowie 199
Moskal Iwan Onasymowicz 96
Moskale (Moskwa, Moskwanie) 18, 31-33, 38, 111, 113, 122, 146, 186, 214, 229, 230
Moskwicin Mniejszy 93
Moznewicz Misko 239
Munchem Krzysztof 137
Nachman, Żyd 249
Nahamowicz Maciej 28
Narkiewicz Andrzej 313
Narkiewicz Barbara 313
Narkiewicz Józef 315
Naszancowie 248
Naszuta Jan 94
Naytawiczowa Habka 220
Nazarko Jacek 19
Niecieszewska Anna Grobicka, ż. Kazimierza Niecieszewskiego 312
Niekrasowicz Iwan 256
Nieprzecka (Nieprzeska) Hanna Romanówna ks. Lubecka, ż. Andrzeja 79
Nieprzecki (Nieprzeski) Andrzej 79, 269, 270, 271, 281, 295, 296, 297, 297
Nonikowicz Jacko 239, 240
Nowicy 41
Nowicki 193
Nowicki Mikołaj 77, 79, 80, 98, 102, 106
Nowicki Ostafi 80
Nowicki Włásiej Nestorowicz 80
Nowikowicz Dawid 287
Obrębska Petronela Szamotulanka, ż. Antoniego Jakuba 314
Obrębski Antoni Jakub 314
Obuchowicz Kazimierz 22
Ogińscy 26, 42, 120, 164, 166, 221, 298, 328, w2. w 3, w4
Ogińska Helena, ż. Ignacego 166
Ogińska Joanna z Naruszewiczów 1v.
Janowa Isaykowska 2v. Janowa Ogińska 174
Ogińska Katarzyna z Kopciów ż. Mikołaja 185
Ogiński 301
Ogiński Grzegorz Antoni 190, 215
Ogiński Jan 24, 174, 221
Ogiński Ksawery 185
Ogiński Marcján 24
Ogiński Mikołaj 184, 185
Olachow Wasyl z Chojników 52
Olechnowicz Andrzej, s. Olechno Hordziejewicza 58
Olechnowicz Dymitr, s. Olechno Hordziejewicza 58
Olechnowicz Mikołaj, s. Olechno Hordziejewicza 59
Olechnowicz Mitrofan (Misko), s. Olechno Hordziejewicza 58
Olechnowiczówna, c. Olechno Hordziejewicza 59
Olichwiar 93
Oliferowicz Fedko 85
Olisko, mieszczanin 273
Oliszkowicz Bogdan 62
Olizarowicz 301
Olizarowicz Franciszek 300
Olizarowicz Marcin 299, 300
Olizarowiczowie 269, 298
Ometicz Stanisław Janowicz 61
Ometiczowa Tatiana, c. Rąbieja, ż. Stanisława Janowicza Ometicza 61
Onikiejewicz Bogdan Bogdanowicz 57
Onikiejowiczowa Marusza, c. Duchny, ż. Bogdana 57
Onikiewicz Antoni 315
Oniskiewicz Iwan Bojarzyn 107
Oniskiewicz Misko 204
Opanasowicz Fedco (Fedko) 50
Opas Tomasz 324
Opanowicz Michał 314
Orda Napoleon 163

- Orłowski Eustachy* 126, 133, 144, 180, 310
Ottomek Gabriel 194
Owsiankowicz Buzun 78
Owsiannik 69
Oziębłowski 215
Oziębłowska Barbara, ż. Samuela 158, 215
Oziębłowski Antoni 158
Oziębłowski Józef 158
Oziębłowski Piotr 158, 215
Oziębłowski Samuel 158, 229
Pabin Andrzej 113, 122, 123
Pac Antoni Michał 151
Pac Dominik Mikołajewicz 80, 81, 100
Pac Krzysztof Konstanty 151
Pac Krzysztof Zygmunt 30
Pac Michał 119
Pac Michał Kazimierz 223,
Pac Mikołaj Mikołajewicz 80, 81, 100
Pac Mikołaj Jurewicz 80
Pac Mikołaj Stefan 34
Pac Paweł Mikołajewicz 80, 81, 98, 100, 102, 106
Pac Stanisław Mikołajewicz 80, 81, 100
Pac Stefan 151
Pacowa Aleksandra z Holszańskich, ż. Mikołaja Jurewicza 80
Pacowa Teresa z Podbereskich, podkomorzyna litewska 179
Pacowa Zofia Radziwiłłowska, ż. Jerzego 80
Pacowie 30, 80, 102, 105
Panasowicz Danił 243
Pancerzyńscy 129, 130
Pancerzyński Karol Piotr 126, 128, 129, 179
Pancerzyński Ludwik 129
Parfienowicz Jakub 32
Paszenda Jerzy 173, 174, 175, 177, 178
Paszkiewicz Marcin 220
Paszkiewicz Mikita 220
Paulsen Hanus 127, 181, 312, 317
Paulsen Stanisław 313
Palsenowa (Hanuszowa) Zuzanna z Szulców, ż. Hanusa 127, 312, 313
Paskowicz Marcin 78
Pawłowicz Awerkij 59
Pawłowicz Michał 314
Pęska Erazmowa (Razmusowa Pesska) 84
Pęski Erazm 84
Pęski (Pirski, Penski) Matys (Mathis) 101, 287, 295
Pęski Szczęsny 161
Piasecki Hieronim 221
Piczeta Władimir 301
Piechotkowie Maria i Kazimierz 251
Pietkiewicz Krzysztof 7, 9, 175, 247
Pietraszewicz (Petrasewicz) Kazimierz 213, 242, 243
Pietraszewicz (Petrasewicz) Symon 243
Pietraszewiczowa (Petrasewiczowa) Katarzyna z Jaworowskich, ż. Symona 243
Pietraszewiczowa (Petrasewiczowa) Magdalena Anna Zieleńska, ż. Kazimierza 213, 242
Pietrulewiczowa 109
Pilchowski Adam 106, 107
Piłownik Szchyrzko 256
Piotraszewicz Maciejko 287
Piotrowicz Marchel 28
Piskowski Hilary 264
Piwnicki Tomasz 291, 292
Pociecha Władysław 80
Podhajska Maryna Pietrowna, ż. Kaspra Janowicza 270
Podolanie, ludzie 103
Podoscy 297
Podoska Barbara z Nieprzeskich, ż. Mateusza 67, 297
Podoski Mateusz 67, 297
Podrzecki 299
Podymski Denis 221
Pogorzelska Marianna 313
Pogorzelski Mikołaj 313
Połudzien Józef 28
Postawska 155
Postawski 155
Postolski Piotr 264
Pośpiech Fotyn 244
Pośpiech Kazimierz 244
Pośpiechowa zob. *Ćwikliczowa*

- Potoccy 26, 164, 218, 250, 253, 328, w2,
Potocki 218
Potocki Krzysztof 91
Potocki Wacław 30
Prechryst Olexicz 267
Prokulewicz Litwinowski Rafał Janowicz
55, 70
Protasewiczowie 68
Protopopicz Jan 206
Prusacy 264
Przelucka (z Przeluckich) Marianna 180 **
Przelucki (Przylucki, Przyluski) Jan 140
Przelucki Stanisław 180
Przestrzelscy 81
Przestrzelski Bernard 81, 99, 101, 105
Przestrzelski Jakub Maciej 81
Przestrzelski (Przestrziński) Jakub 295
Przestrzelski Paweł 81
Przestrzelski Stanisław 81
Przeździecycy 81, 197, 286, 295, w3
Przeździecka 81, 295
Przeździecka Dorota z Bobińskich, ż. Ja-
na 296
Przeździecka Elżbieta z Chaleckich,
ż. Tomasza 296
Przeździecka Ewa z Sikorskich, ż. Pawła
296
Przeździecki Jan 296
Przeździecki Paweł Tomaszewicz 296
Przeździecki Tomasz 296
Pszczółczyc Azon 248
Puciłowski Wojciech 211
Puszkarski Jan 315
Puszkarski Jerzy 315
Pyskowie, rybacy 236
Rabiej zob. Hrynkowicz Rabiej
Rabiej Hnojnicki Jerzy Mikołajewicz 61
Rabiej Hnojnicki Mikołaj Sidorowicz 61,
63, 96
Rabiej Hnojnicki Sidor s. Rabieja 61, 96
Rabiejowa, ziemianka 60
Rabiejowa Anna Maciejówna Bosiacka,
ż. Mikołaja Sidorowicza 61
Rabiejowa Hanna Wybranowska, ż. Je-
rzego Mikołajewicza 61
Rabiejowa Tomiła Danielewna Żyziem-
ska, ż. Sidora 61, 96
Rachuba Andrzej 29, 32
Raczko Stanisław 71
Radziwiłł 218
Radziwiłł Albrycht Stanisław 145
Radziwiłł Krzysztof 121
Radziwiłł Jerzy Mikołajewicz 240, 293
Radziwiłł Michał Kazimierz 217
Radziwiłł Mikołaj Jurewicz 81, 82, 98,
99, 100, 102, 105
Radziwiłł Mikołaj Janowicz 82, 101
Radziwiłłowie 26, 27, 28, 30, 35, 42, 81,
102, 120, 164, 178, 217, 252, 322, 328,
w2, w3
Radziwonowicz Żuk 287
Radzyminska (Radzimińska) Anna z Na-
ruszewiczów, ż. Kazimierza 197
Radzyminski (Radzimiński) Kazimierz
Frąckiewicz 197
Ratowska Regina 141
Ratyński, franciszkanin 168
Rawska Anna 223
Razmus Jacek 20
Repieszko Michał 221
Reszka (Reszko) Jakub 216
Rewieńska Wanda 201
Rimša Edmundas 9
Romanowicz Andrzej 287
Romanowicz Iwan 287
Romanowicz Siechno 287
Roniker Dominik 197
Rostkowscy 298
Rostkowski 301
Rostkowski Hrehory 299
Rostkowski Stanisław 300
Rostowski Stanisław 171
Roszkowscy 298
Roszkowski 301
Rozumowicz Gabriel 154
Rozumowicz Jan Kazimierz 155, 159
Rozumowiczowie (Romanowiczowie)
154, 288
Rudy 214
Rudy Wasil, s. Rudego 28, 214
Rukiewicz 269, 302

- Rukiewicz Ignacy 199
 Rukiewicz Wawrzyniec Stefan 198
 Rukiewiczowie 298
 Rusinowski Jan 175
 Rutkowski Mateusz 135
 Rymśza Ignacy 299
 Rymśzjan Paweł 162
 Rymwid Michał 156
Ryżewski Grzegorz 49
 Rzewuski 253
 Sabinowski Stefan 119
 Sadowska Agata Hrehorowiczówna,
 ż. Matysa Sadowskiego 181
 Sak Bogdan 61
 Sakowa Bogdana, c. Dudki, ż. Saka 61
 Sanguszek 28
 Sanguszkowie 42, 153, 224, 225, w3
 Sapieha 69
 Sapieha Andrzej 71
 Sapieha Antoni Kazimierz 119
 Sapieha Fryderyk 145, 147, 201, 278,
 303
 Sapieha Jan Dominik 147
 Sapieha Jan Fryderyk 160
 Sapieha Jan Stanisław 134
 Sapieha Jerzy 119
 Sapieha Kazimierz Jan 119, 149
 Sapieha Kazimierz Lew 121
 Sapieha Leon 147
 Sapieha Mikołaj 147
 Sapieha Paweł 90, 239
 Sapiehowie 30, 36, 98, 102, 122, 145,
 229, w3
 Sapieżyna Gryzelda z Wodyńskich, ż.
 Jana Stanisława 134, 139
 Sapieżyna Krystyna z Pocięjów, ż. Fryde-
 ryka 145, 303
 Sarnowska Hanna Martinówna z Tołocz-
 ków, ż. Hriszczona 86
 Samowski Hriszczon 86
 Sapieżanka Teofila 121, 310
 Sarosiek (Sarosicki) Andrzej 128
 Sasin Fedor Lenkiewicz 60, 66, 280
 Sasinowa 60, 210, 279
 Sayda (Szayda) Jan 312
 Sayda (Szayda) Marcin 314
 Schadziec Abram 248
 Schalnicz Izmojło 248
 Schiatokowicz Abram 248
 Schlemüller Wilhelm 35, 187, 191
 Schudziec Abra 248
 Schudziec Izrael 248
 Schudziec Moszko 248
 Schudziec Ochron 248
 Schudziec Pieszach 248
 Sciepan, sadownik 220
 Semen z Margety 65
 Semplięscy 294
 Seweryn, szwagier Pawła Konarzewskie-
 go 65
 Seytka Maciej 256
 Shaczuczys (Sieniuczys) Piotr 287
 Sienkiewicz Grzegorz 153
 Siennicki Krzysztof 229
 Sierocy 269, 298, 300
 Sierocki 302
 Sierocki Bazyl 269
 Sienkowiec Izrael 249
 Sirutewna Dorota Koledinaja 56
 Sirutin Jan Jurewicz 56
 Skorulski Zachariasz 172
 Skowroński Wojciech 158
 Słucki Andrzej Michajłowicz 50
 Smiarowska Katarzyna 176
 Smiarowska Zofia z Ćwikliczów, ż. Woj-
 ciecha 308
 Smiarowski Jędrzej 140
 Smiarowski Stanisław 308, 309
 Smiarowski Wojciech 309
 Snarski Jan 150
 Snarski Jerzy 150
 Snarski Tomasz 150
 Sobieska (z Sobieskich) Anna 135
 Sokolińscy zob. Drucy Sokolińscy
 Sokołowski Damascen 203
 Sokołowski Jan 198
 Sołtan (Pereswiet Sołtan) Michał 155
 Sołtan (Pereswiet Sołtan) Wiktor 155
 Sołtanowie 159
 Sołhub 250
 Sołhub Jan Dowoyna 250

- Solłohubowa Teresa z Ogińskich, ż. Jana Dowoyny 166, 250
 Solłohubowie 166
 Sopoćko Aleksander 312, 317
 Sopoćko Stanisław 278
 Sopoćko Teodor 153
 Sopoćkowa Marianna z Czernickich, ż. Aleksandra 312
 Sopoćkowie 271, 273
 Soroka Aleksander 314
 Sorokowa, ż. Aleksandra 314
 Sorokowa Hapa, c. Aleksandra 314
 Sosnowski Józef 194, 217
 Srzedziński Paweł 292
 Stacewicz Jan 215
 Staniewicz, mostowniczy grodzieński 156
 Staniewicz (Steckiewicz) Hryszko Petro-wicz (Piotrowicz) 82, 100, 102, 105, 106
 Staniewicz (Steckiewicz) Mikołaj Miko-lajewicz 82
 Staniewiczowa (Steckiewiczowa) Hanna, ż. Hryszka 82
 Staniewiczowa Anny Ćwiklanka, 1v. Je-rzyna Jauszewiczowa, 2v. Staniewi-czowa 156
 Stanisław August Poniatowski 38, 132, 147, 271
 Stanisławowicz Andrej 287
 Stańczyk, setnik koniuchów 112
 Starodubcewicz Iwaszko 83
 Starodubcewicz Janucho 83
 Starodubiec Iwan Makarowicz 83
 Starodubiec Iwan (Jaśko) Iwanowicz 83
 Starodubienicz Januk (Iwan) 82, 83, 100, 102, 106
 Starodubienicz Jasio Iwanowicz 83
 Starzeński Piotr 196
 Stawogórska Marianna ze Szczawińskich, ż. Jana 177
 Stawogórski Jakub 177
 Stawogórski Stanisław 177
 Steckiewicz Adam 132
 Stepkowska Anna, ż. Adama 90
 Stepkowski Adam 62, 90, 91, 287
 Stryjeńska 253
 Stryjeńska Joanna 35
 Stryjeński 253
 Strzałkowski Marcin 299
 Strzałkowski Mikołaj 153
 Strzałkowski Stanisław 299
 Stupka Maciej Jakubowicz 84
 Stuzińska Zofia Pawłowna z Tarusów, ż. Kacpra Stuzińskiego 84, 92
 Sudymontowicz Olechno 255
 Sysoj, diak hospodarski 247
 Szalay Jan 221
 Szardowsy 297
 Szardowska Dorota z Kownackich, ż. Ja-na 67
 Szardowski Jan 67, 297
 Szamotuła (Schamorsula) 107, 287, 288
 Szamotuła 155
 Szamotuła Jakub 313
 Szamotuła Sapiński Marcin 313
 Szamotulowie 294
 Szaszko Jan 181
 Szembel Adam 60, 280
 Szmidt Johan z Reszla 177
 Szmoyłowicz Szymel 252
 Szmoyłowicz Zawol 249
Szolkowicz Semen 43, 229
 Szorc Stanisław 87, 295
 Szorcowie (Schorczowie) 87
 Szreyter (Schroetter, Szretter, Szreter) Jan 215
 Szturmer 141
 Szulc Foltyn 31, 222, 223, 244
 Szulc Fryderyk 36
 Szulc Zygmunt 199
 Szulcowa Anna z Dorzbachów, ż. Foltyna 222
Szwed Winczesław 13
 Szydłowski Paweł 224
 Szyłański Michał Bartkiewicz 189
 Szymanowska Regina 135
 Szymanowski Jan 135
Szymański Stanisław 7, 18, 20, 21
 Szymkowicz Gabrula 82
 Szyszkiewicz Antoni 27
Śliwiński Józef 75
 Śliźniowie 74

- Śnieżko Aleksander* 13
Świdzki Michał 299
Świrscy 73
Świrski Andrzej 265
Tabor Wojciech 247
Talwosz Mikołaj 272
Tanner Bernard Leopold Franciszek 39
Tarasewicz 112
Tarasewicz Jan Mateusz 116
Tarasewicz Mateusz 116
Tarasowiczowie 285
Taraszewicz Jan Kasper 157
Taraszewiczowa Katarzyna z Słyzewiczów, ż. Jana Kaspra 157
Tarłowa Helena Joanna z Ogińskich 1v.
Stanisławowa Dołmatowa Isaykowska
2v. Mikołajowa z Czekarzewicz
Tarłowa 173, 174
Tarnowski Andrzej 48
Tarus 234
Tarus Bohusz (Bogusz) Fedorowicz 83, 84
Tarus Fedor 83, 84
Tarus Grzegorz Bohuszewicz 84, 85, 86
Tarus Grzegorz Fedorowicz 83, 84
Tarus Iwan Bohuszewicz 69, 83, 84, 85, 86, 97, 101
Tarus Józef 84
Tarus Maciej Fedorowicz 83, 84, 97, 101
Tarus Piotr 84
Tarusowiczowa Janowa 284
Tarusowa (Tarusina) Anna Bohuszówna Massalska, ż. Bohusza Fedorowicza 84
Tarusowa (Tarusina) Maryna Lewoniewna Kumpelwna, 1v. Jackowa Mikuliniczowa, 2v. Iwanowa Bohuszewiczowa 85, 92,
Tarusowa (Tarusina) Maryna Sidorewna, ż. Grzegorza Bohuszewicza 86
Tarusowa (Tarusina) Uljana Wasilewna Doroszkówna, ż. Macieja Fedorowicza 83
Tarusowie 83, 106, 276, 277, 285
Tarusowicz Szczęsny 284, 285
Tarusówna Anna, c. Grzegorza Fedorowicza 84
Tarusówna Zofia zob. *Stużyńska*
Textor Jan Krzysztof 234, 237, 265, 285
Terechowa Fedzia 77
Tatarzy 57, 85, 276, 284, 286
Tegowski Jan 7
Tkaczew Michail 233, 239
Todt Adam 20, 260, 261
Tokarzewski 177
Toktamysz Achmet 85
Tołoczko 300
Tołoczko Andrej Jurewicz 86
Tołoczko Dadźbóg 180
Tołoczko (Tołockiewicz) Martin Cyljuta 86, 101
Tołoczko Mikołaj Szymkowicz 82, 87, 97, 101, 102
Tołoczko Władysław 137, 311
Tołoczkowa Cecylia z Kotowiczów, ż. Dadźboga 180
Tołoczkowa Cyljutina, ż. Martina 86, 95, 97, 101
Tołoczkwie 106, 181, 267, 299
Tołoczówna Zofia, c. Martina 86
Tomaszewska 299
Towszczyk, garbarz 315
Tropiański Jerzy 193
Truskowscy 87
Truskowski Józef 87, 99, 101, 106, 287, 295
Truskowski Stanisław 87
Trusow Igor 162, 230, 231
Tryznowie 147
Tryzna Michał Gedeon 161, 209
Tryźnina Halszka z Chreptowiczów 198
Tudziec Abram 249
Turcy 172
Tuschnowicz Morchay 248
Tymiński 250
Tyszkiewicz (Skumin Tyszkiewicz) Janusz 120
Tyszkiewicz Jerzy 152
Tyszkiewicz Kazimierz (o. Jozafat od Matki Bożej) 182
Tyszkiewicz (Skumin Tyszkiewicz) Teodor 120
Tytowicz (Titowicz) Jew 90, 91

- Tyzenhauz Antoni 19, 120, 210, 219,
224, 229, 236, 238, 244, 253, 274, 277,
293, 294
- Tyzenhauzowie 26, 328
- Ukolska Anna z Wołowiczów 1v. Urbanowiczowa 2v. Ukolska 190
- Uzłowscy 148
- Uzłowska Anna Skuminówna Mikuliczowna, ż. Krzysztofa 148
- Uzłowski Krzysztof Augustynowicz 148
- Wal 253
- Wal Józef 200
- Walewicz Józef 181
- Wanat O.B. 188, 189, 192
- Wasilewski Tadeusz 89, 152
- Wayda Daniel 154
- Wayda Jakub 154
- Waydowie 154, 159
- Wdanowski Wienclaw 53
- Wdanowski zob. Danowski
- Weber Jan Andrzej 196
- Wereszczakowa Katarzyna z Kotowiczów 185
- Weselini Franciszek z Hadatu 120
- Wierzbicka Bożena 21
- Wiesiółwscy 134, 137, 143, 270, 272,
297, 308
- Wiesiółwska Aleksandra z Sobieskich,
ż. Krzysztofa 134, 137, 140, 141, 270,
297, 307
- Wiesiółwowski Krzysztof 134, 137, 229,
243, 297, 307
- Wigand z Marburga 232
- Wilejczynka, bojarka 87, 97, 102
- Wilkidzki Daniel 300, 308
- Wiszniewska Anna 1v. Andrzejowa Setnicka 2v. Wojciechowa Wiszniewska 141, 307
- Wiśniewski Jerzy 52, 71, 75
- Witkowski Jan 67
- Wituski Samuel 75, 196
- Witold 111, 231, 233, 234, 249
- Władysław IV Waza 29, 38, 135, 141, 143,
145, 161, 172, 174, 179, 184, 222, 226,
242, 244, 270, 278, 291, 304, 305, 307
- Wodyńscy 139
- Wodyńska zob. Butlerowa i Sapieżyna
- Wodyńska Zofia z Sobieskich, ż. Jana 134
- Wodyński Jan 134
- Wojciech, wójt jurydyki karmelitów 27
- Wojciechowicz Hrehory 181
- Wojciechowiczowa Regina Oniszkówna,
ż. Hrehorego 181
- Wojna Abraham 134, 135, 145, 161,
- Wojna Assan 284
- Wojna Ławryn (Warzymiec) 57, 66, 92,
93, 99, 100, 104, 105, 106, 272, 295,
297
- Wojna Łukasz Andrzejewicz 297
- Wojnina Izabela z Massalskich, ż. Łukasza 297
- Wojnowie 297
- Wolff Józef 49, 80, 174, 301
- Wolmer Kazimierz 176, 177
- Wolmerowie 26, 282, 328
- Wolski Kazimierz 141
- Wołowicz 84
- Wołowicz Andrzej Łukaszewicz 79
- Wołowicz Bohdan Hrynkowicz 89
- Wołowicz Chryńko Chodkowicz 89
- Wołowicz Eustachy 121
- Wołowicz Grzegorz (Hrehory) Bohdanowicz 88, 91, 100, 106
- Wołowicz Grzegorz Markowicz 85, 88
- Wołowicz Hieronim (Jarosz) 118, 121,
122
- Wołowicz Iwan Iwanowicz 75, 88, 89
- Wołowicz Iwan Hrynkowicz 88, 89
- Wołowicz Jan Kazimierz 189
- Wołowicz Józef 91
- Wołowicz Michał Hrynkowicz 272, 278,
295
- Wołowicz Ostafi (Eustachy) 62, 88, 89,
90, 91, 92, 97, 101, 105, 106, 276, 294,
328
- Wołowicz Piotr 91, 92
- Wołowicz Roman 91
- Wołowicz Tomasz 154, 181, 309, 313,
317

- Wołowiczowa Fedora z Sapiehów 1v.
   Adamowa Czyżowa 2v. Ostafiejowa
   Wołowiczowa 90
 Wołowiczowa Filja Pawłowna, ż. Iwana
   Hrynkiewicza 88, 89, 97, 101
 Wołowiczowa Maryna z Mieleszków,
   ż. Iwana Iwanowicza 75
 Wołowiczowa Zofia z Dowgierdów,
   ż. Tomasza 154
 Wołowiczowie 106, 154, 282, 322,
 Worobej Konon 79, 287
 Worobiejowicz Dorota 140
 Worobiejowicz Gabriel 140
 Worobiejowicz Grzegorz 167
 Wrólewska Katarzyna Ćwikliczówna,
   ż. Piotra 152
 Wróblewska Konstancja Ćwikliczówna,
   ż. Wincentego 152, 153
 Wróblewska Stefanowa 299
 Wróblewski Jan 299
 Wróblewski Jan 153
 Wróblewski Piotr 152, 153
 Wróblewski Wincenty 153
 Wszebrowski Stanisław 52
 Wysocka Wasylowa 93
 Wysocka Wojciechowa 300
 Wysocki Jarosz 93
 Wysocki Mysko 93
 Wysocki Wasyl 93, 295
 Zabrzezińscy 94, 103, 105
 Zabrzezińska Anna Janówna Nasutówna
   94
 Zabrzeziński 98, 99
 Zabrzeziński Jan Jurewicz 94
 Zagórska Regina Oleksiejewna Karłow-
   ska, ż. Pawła Jakubowicza 95
 Zagórski Paweł Jakubowicz 95
 Zalayko 302
 Zalaykowie 298
 Załęski Leon Szlubicz 197
Załęcki Stanisław 38, 171, 305
 Załuski Antoni 129
 Zamojska, ordynatowa 194
 Zarowicz Mosko 248
 Zawirska Urszula z Neapolitów, ż. Stani-
   sława 312
 Zawirski Stanisław 312, 313
 Zawisza Krzysztof 35
 Zbroszko (Zbrożko) Bartosz 94, 295
 Zbroszko (Zbrożko) Jan 94
 Zbroszko (Zbrożko) Wojciech 94
 Zbroszkowa (Zbrożkowa) 94
 Zdanowicz Mateusz 183
 Zielepuha 54
 Zielepużyna Łucja Krosniewska, ż. Jana
   180, 185, 198
Zielińska Teresa 7, 10, 18, 23, 27, 194
 Zienkowicz Hawryło (Wawryło), 268,
   287
 Zienkowicz Janko 287
 Zienkowicz Sienko (Siechno) 268, 287
 Zieziulowa Marianna z Kisielów 314
 Zygmunt I Stary 26, 54, 75, 80, 111, 247,
   261, 262, 293
 Zygmunt II August 50, 57, 90, 95, 111,
   210, 255, 262, 303, 326
 Zygmunt III Waza 112, 117, 122, 145,
   249, 303, 304
 Zündt Mathias 110, 112, 186
 Żabiński, ks., zarządca dóbr odelskich
   Kapituły wileńskiej 200
 Żeligowscy 95, 167, 298
 Żeligowski 302
 Żeligowski Jan 167
 Żeligowski Jakub 63, 94, 95, 100, 106,
   287, 295, 301
 Żeligowski Maciej 94, 95, 167
 Żelislawska Halszka Martinowna, ż. Ja-
   kuba 86, 95
 Żelislawski Jakub 86, 95
 Żendzian Wojciech 180, 313
 Żendzianowa Agnieszka z Przechuckich
   ż. Wojciecha 180, 313
 Żochowski Cyprian 182, 185, 197
 Żółtkowski Antoni Józef 307
 Żuk Jan 149
 Żukowicz Mikołaj 287
 Żukowski (z Żukowa) Mikołaj 80
 Żyziemska Bohdana Sidorówna, ż. Da-
   niela Michajłowicza 63, 96, 98, 102
 Żyziemski (Żyżemski) Daniel Michajłow-
   wicz 96, 102

INDEX GEOGRAFICZNO-RZECZOWY

Index geograficzny nie obejmuje spisu treści, danych bibliograficznych w przypisach, bibliografii, oraz spisów tabel, ilustracji, skrótów. Index rzeczowy obejmuje jedynie: Grodno, wsie, obręby i włości miejskie oraz obręby i osady jurydyki zamkowej.

- Abele 71, 305
A d a m o w i c z e
-cudowny obraz 275
-dymy 288
-kaplica 275
-kościół bernardynek 275
-obręb i wieś miejska 169, 210, 259, 263, 264, 265, 274-5, 276, 286, 288, 289, 299, 300, 302, 303, 310, 320, 329
-włóki 259, 274, 299, 302, 303, 308, 310, 320
-włoka Gniewińszczyzna 300
-folwark bernardynek 121, 303, 310
-zaścianek, zob. Pyszki (miejskie)
-zaścianek sianozętny 259, 274
Andronikowszczyzna, pustowszczyzna 54
Antokol 198
Augustowo (Augustów) 210, 219, 260, 261
Augustów, m-to 58, 67, 297, 324
Bakunowo, ws. 270, 271
Bala, dobra Mikłaszewicza 77
Bala, dobra Grzegorza Markowicza Wołłowicza 85
Bala, dobra Iwana Iwanowicza Wołłowicza 89
Bala (Kompelewska, Mniejsza, Szembelowska, Uhlikowska, folwark Kownacki), dobra karmelitów 68, 184, 185
Bala (Kwaczowski dworzec), dobra Ostafiego Wołłowicza 91, 92
Bala, dobra Tarusinej potem Stuzińskiej 92
Bala, rz. 92
B a r a n o w i c z e
-dymy 288
-obręb i ws. miejska 63, 259, 263, 264, 265, 274, 275, 276-7, 285, 288, 289, 298, 310, 320, 329
-włóki 63, 259, 276, 277, 295, 309, 320
--libertowane 301, 308
Baranowo, rz. 276
Bereh zob. Koszowniki, ws.
Berestejskie namiestnictwo 49
Berzniki 65, 71
Białystok 7, 37, 134, 250
Biebrza (Bobra), rz. 50, 93
Bielica 49
Bieliczany, ws. 67
Bielsk Podlaski 48, 54, 64, 324
Birulicze, ws. 236
Błudno 71
Bobra, dobra 93
Bobysowska służba (Borysowska) zob. dworzec Bobyszewski
Bobyszewski dworzec 54, 91
Bogdanowszczyzna zob. Ławno-Bohdanowszczyzna
Boguchwałowski dworzec zob. Poniemuń
Braślav (Braclaw) 79
Brześć Litewski 29, 30, 31, 33, 49, 70, 71, 72, 81, 92, 160, 166, 169, 200, 247, 255, 321, 330
Brzeziny Janowięta, ws. 48
Brzostowica, dobra Wołłowicza 90
Bug, rz. 31

- Bujaki, wś. 63
 Byeń 187, 197, 198, 199, 200
 Chancowszczyzna pustowszczyzna 60
 Chodorowo zob. Kochanowo
 Chojniki 52
 Choroszkowszczyzna, dobra 86
 Chrzanowo, wś. 52, 65
 Czechowszczyzna (Łosośna), dobra 56,
 57, 285
 Chechy 39
 Czemery, dobra 160
 Czerlona, dobra 74, 147
 Czerniów 222
 Czeszczewiany, dobra 272
 Ćwiklicze
 -dymy 288
 -obrzeń i wieś miejska 259, 281, 282, 283,
 288, 289, 298, 302, 320, 329
 -włóki, 259, 281, 300, 320
 Danowo, wś. 53
 Daszkowszczyzna, dobra 50
 Dąbrowa (Białostocka) 14
 Dąbrowna, dobra 133
 Dedigołdizki, m-ko 71
 Dereczyn zob. Łosośna maj. franciszka-
 nów
 Dewiagoła, dobra 69, 71
 Dobuczyn, dobra 71
 Dowspuda, dobra Massalskich 72
 Dowspuda, dobra Wołowicza 89
 Drezno 17, 138, 230
 Drohiczyn (podlaski) 64, 168, 324
 Drohiczyn (poleski) 168
 Drozdowo 87
 Druja 151, 324
 Dubnica
 -grunty miejskie 79, 270, 271, 295, 296,
 297
 Dubnica, wś. 271
 Dubnica, dobra Tarusów potom Pęskich 84
 Dubno 111, 255
 Dyrwiany, wieś 68
 Dziadkowice (Dziatkowice) 48
 Dziechcary (Dziegieraty, Dzieg-
 ciarze, Dekterevice, Degtjarowice,
 Putryszki?)
 -obrzeń miejski 74, 259, 268, 269, 286,
 289, 298, 299, 302, 320
 -włóki 259, 268, 269, 299, 302, 320
 -wypust 259
 -zaścianek 259, 268
 Dzieckowo, zaścianek, zob. Pyszki (zam-
 kowe)
 Dziewiatłowce, wś. 160
 Dzieciolowo, dobra 84
 Gdańsk 137
 Gibulicze
 -obrzeń i wś. miejska 52, 58, 65, 66, 67,
 94, 259, 281, 282, 289, 298, 299, 300,
 302, 320, 329
 -włóki 52, 65, 94, 259, 281, 295, 299,
 300, 302, 320
 --na miernictwo 67
 Głębokie 182
 Gniewińszczyzna zob. Łosośna maj. fran-
 ciszkanów
 Gołowicze (Gołowacze), wś. 210, 237,
 260, 274, 275, 327, 328
 Goniądz 54, 84, 200, 324, 329
 Grاندزicz e-Mączyn
 -domy 264
 -dymy 288
 -folwark Tołoczki 300
 -folwark i dobra karmelitów 195, 266,
 298, 311-317
 -gospodarze 288
 -kaplica św. Rocha 267
 -kościół św. Izydora 266, 267
 -miasteczko 266
 -obrzeń i wieś miejska 66, 67, 68, 82, 87,
 91, 159, 169, 184, 234, 237, 259, 264,
 265, 266, 267, 271, 273, 286, 287, 288,
 289, 291, 298, 299, 300, 302, 309, 310,
 311-316, 317, 319, 320, 329
 -półwiosk łapieński 273
 -przewóz 67, 68,
 -włóki 87, 91, 234, 259, 287, 295, 299,
 300, 301, 302, 308, 309, 311-316, 317,
 319, 320
 -wygon 259
 -zaścianek 67, 68, 87, 234, 259, 266, 291,
 295

- GRODNO
 aglomeracja miejska 10
 apteki
 -jezuicka 172, 177
 -karmelicka 190
 aptekarze 172, 222, 244
 archimandria 61, 66, 199, 203
 archiwa
 -bernardynek 121
 -brygidki 16, 17, 143, 307, 308
 -dominikańskie 16, 144
 -fary 38
 -franciszkańskie 16
 -miejskie 12, 44
 -karmelickie 16
 augustianie 109, 111, 201, 302
 bazylianianie 16, 19, 27, 109, 112,
 123, 126, 199, 203, 204, 272, 302, 303,
 308, 325, 328, w1
 bazylianki 42, 109, 110, 201, 303,
 312, 325, w3
 bernardyni 16, 17, 21, 22, 28, 32,
 41, 42, 109, 112-120, 128, 141, 161,
 181, 199, 201, 202, 204, 206, 207, 302,
 325, 328, w1, w3, w4
 bernardynki 16, 18, 34, 42, 109, 120-
 126, 161, 189, 191, 201, 202, 206, 221,
 275, 302, 310, 325, 328, w1, w3, w4
 biblioteki
 -dominikanów 151
 -franciszkanów 163
 BoniOrdinis 263, 293, 294,
 bonifratrzy 16, 21, 42, 109, 126-
 133, 201, 325, 328, w1
 bórmiński 141, 143
 bożnice (synagogi, szkoły) 252
 -główna na prawym brzegu Niemna 38,
 42, 45, 220, 247, 248, 249, 252, 253, w3
 -Wielka, na Zaniemniu (na jur. Soltohu-
 bów, potem Ogińskich) 250, 251, 252,
 254, 327, w2
 -na jurydyce Radziwiłłów na Zaniemniu
 252, 254, 327
 bractwa
 -badawczo-religijne przy synagodze za-
 niemeńskiej 251
 -garbarskie 180, 182, 185
 -różańcowe 145, 146
 brama wileńska 233
 browary
 -bernardynek 124
 -brygidki 135
 -dominikanów 151
 -tyzenhauzowski (murowany, bonifra-
 trów) 132, 133, 225
 -żydowskie 253, 254
 brukowe i targowe 263
 brygidki 16-18, 21, 22, 28, 34, 41,
 42, 109, 128, 130, 133-144, 166, 199,
 201, 202, 204, 206, 226, 270, 297, 302,
 306-308, 325, 328, w1, w3
 bursa studencka 175-177
 cechy 118, 238, 239, 274, 275, 294
 cegielnie
 -bernardynek 122
 -brygidki 141
 -jezuitów 128, 180
 -królewskie (skarbowe) 141, 235, 274
 cerkwie, 32, 145, 197, 205, 228, 229,
 258, 280, 281, 287, 303, 321
 -św. -Afanasiewska zob. kościół bernar-
 dynek
 -św. Borysa i Gleba (kołoska) 32, 52, 61,
 87, 110, 123, 205, 239, 268
 -Czesnochreska (św. Krzyża) 32, 45, 51,
 54, 110, 118, 180, 184-188, 205, 206
 -św. -Mitrofaniewska zob. kościół ber-
 nardynek
 -pułku jamburskiego zob. kościół domi-
 nikanów
 -soborna (katedralna, kapitulna, św. Pre-
 czystej) 32, 42, 63, 96, 110, 118, 181,
 197, 198, 201, 205, 309, w3
 -św. Sofijski sobór zob. kościół bernar-
 dynek
 -Woskresieńska (na terenie późniejszego
 Nowego Zamku) 38, 59, 110, 205, 233
 -Woskresieńska na ul. Rzeźnickiej, 176
 cementarze
 -bernardynek 124, w4
 -bernardyńców 115, 117, 118, 120, w4
 -fary (obok kościoła) 205

- farny (za miastem) 20
- franciszkański 163, 164
- garbarskiego bractwa 180, 182, 185
- żydowski 148, 247
- c u d o w n y obraz Matki Bożej Studen-
kiej 175, 177
- c z y n s z e
- z kramów 39, 263
- z placów (placowe, poziome) 17, 25,
129, 133, 144, 154, 164, 178, 194, 216,
222, 223, 255, 263, 322, 323
- z włók (miejska składka włóczna) 66,
67, 95, 263, 264, 269, 293, 307, 309
- z włók (na rzecz ekonomii) 67, 95, 228,
229, 241-243, 258, 283, 285, 292, 305,
309, 328, 330
- d e k a n a t
- rzymski 250
- unicki 37, zob. też protopopi
- d e k r e t y i ordynacje
- asesorii
- 1720 r. 204
- 1775 r. 41, 157, 159, 160, 164, 167,
195, 204, 207, 311, 316, 322
- komisarskie
- 1607 r. 116-117
- 1650 r. 175, 210, 211
- 1670 r. 26, 117, 211, 280
- 1675 r. 26
- 1680 r. 26, 296
- 1712 r. 318
- 1721 r. 16, 41, 117, 156, 158, 159, 176,
177, 178, 202, 204, 311, 316
- 1754 r. 17, 43, 74, 167, 181, 182, 184,
188, 193, 195, 202, 209, 296, 309-311,
316, 317, 319
- d o c h o d y miasta (składki, podatki,
kontrybucje, ciężary i powinności miej-
skie), 24, 26, 41, 46, 48, 56, 78, 79, 88,
92, 164, 175, 176, 186, 203, 240, 248,
255, 263, 269, 295, 296, 299-301, 307,
309, zob. też czynsze
- d o m i n i k a n i e 16, 18, 24, 41, 42,
109, 144-160, 169, 177, 195, 200-207,
215, 216, 252, 256, 273, 278, 302, 303,
304, 325, 328, w1, w3
- d o m y
- bośniaków ekonomicznych 224
- dziadów kościelnych 117
- jurydyczan 25, 96, 105, 117, 118, 125,
128, 129, 139, 143, 144, 149, 152, 175,
176, 187, 192, 203, 218, 225
- na służbie rzemieślniczej 78, 239, 240,
244
- organisty bernardynów 117
- poszczególnych właścicieli zob. indeks
osobowy
- syndyka bernardynów 117
- żydowskie 37, 38, 176, 218, 220, 247,
248, 249, 250, 252, 253, 254, 255, 327
- d o m y (nazwy własne)
- domus regia 233
- Dudczyński (Duchczyński, Rabiejowski,
Rubiejowski) 62, 97
- Gordiejewskie podwórje kucharskie 51
- Hryszkowski 90
- Kuciów 48
- Kuczyński 48
- Mikiciński 98
- Olichowski 62
- rogowy (róg Rynku i ul. Jezierskiej) 175
- Stepkowski 91
- Strunowski 147
- Szonowski 66, 99
- Wasilewski 175
- Zhreblowski 48
- d w o r y (dworki) 8, 22, 26, 28, 39, 46,
105, 106, 299, 326
- Alexandrowiczów 253
- bazylianów byteńskich 198, 200, zob.
też karczmę
- Boryszewiczów na Podolu 132
- brygidek przy ul. Jezierskiej 140
- brygidek, za ul. Nowikowską 143
- Butlerów 24, 139
- Bychowców (Zamojskiej, Ottomka, kar-
melitów) 194
- Chaleckich 23, 48, 98, 105
- Chreptowicza 51
- Ćwiklicza 152
- Daszkiewiczza 141
- Grodeckich (potem Micutów) 222

- Frąckiewiczowski (Radziwińskich) 197, 198
- Jeleńskiego 253
- kamedulów wigierskich 196, 200
- karmelitów przy ul. Mostowej 192, 193
- karmelitów na Tropiańszczyźnie 194
- karmelitów na terenie funduszowym 182
- Kotowicza 24
- królewski zob. Horodnica
- Kubali 181
- Kunczewicza 69
- Łazowego 154
- Massalskiego 72
- Micuty 73, 100, 105
- Mieleszków 74, 76, 98, 105
- Mikitynicza 76, 98, 105
- Morozowa 141
- Naszuty (potem Zabrzezińskich) 94, 98, 99, 103, 105
- oficjalna 141
- Ogińskiego 24
- Paców na Kurhanie 179
- Paców przy Rynku Niemieckim 80, 81, 100, 105
- Paców przy ul. Wileńskiej 151
- proboszczowski zob. Horodnica
- powiatowe (poselskie, wojewódzkie) 35, 327
- Radziwiłła 81, 100, 105
- Sióstr Miłosierdzia ze Szczuczyna 199, 200
- Sołtanów 155
- Sołohubów na Zaniemniu (potem Ogińskich) 166
- Stryjeńskich 35, 253
- Tarusy 83, 85
- Tyzenhauza 253
- Wąla 200
- wielkosiągi 112
- Wollowicza 89, 90, 97, 101
- Wojny 93, 105
- zamkowy 44, 45, 100, 105
- żydowskie 254
- drogi (gościńce, trakty)
  - do Brzeźcia 200
  - do Goniądza i Tykocina 200
  - do Kuźnicy 45
  - do Łapienic i Leśnicy (gościńce leśniański, leśnicki) 266
  - Mostowa 45
  - do Odelska 45, 104, 215
  - do Skidla 239
  - do Smoleńska (trakt wschodni) 201
  - do Wilna (gościńce, trakt wileński, wielka droga witoldowa) 103, 200, 201, 233, 264-266
  - do Wiercieliszek 224, 225, 268
- d y m y 26, 38, 125, 213, 214, 218, 236, 254, 256, 279, 280, 288, 326, 328, 329
- d y s p a r t y m e n t y p o d a t k o w e m i e j s k i e 38, 164, 218, 264, 279, 281
- e l e k c j a m i e j s k a 290
- e k o n o m i a 10, 14, 21, 25-28, 30, 36, 38, 43-45, 57, 68, 81, 83, 96, 120, 159, 161, 164, 166, 174, 176, 179, 183-185, 206, 207, 209-246, 258, 260, 264, 268, 269-275, 278-280, 282-285, 289, 291-294, 296, 303-305, 307, 309, 310, 316, 318, 322, 327, 328
- e p i d e m i e 31, 37, 38, 167, 199, 202, 213, 214, 243, 271
- g a r n i z o n m o s k i e w s k i 31, 38, 280
- g i m n a z j u m 144, zob. też szkoły powiatowe
- g ó r y (wzniesienia, wzgórza) 179
- klasztorna bernardynów 112, 115, 116, 117, 181
- Kurhan zob. przedmieścia, dzielnice
- zamkowa (Nowego Zamku) 220, 221, 233
- zamkowa (Starego Zamku) 36, 210, 234, 266
- Żydowska nad Horodniczą 219
- f o l w a r k i 111, 116, 127, 128, 139, 143, 164, 247, 257, 264, 290, w2
- f o r t y f i k a c j e (wały) 18, 38
- f r a n c i s z k a n i e 16, 18, 21, 28, 32, 109, 111, 160-171, 188, 201-204, 207, 209, 214-216, 263, 286, 296, 302, 304, 308-310, 322, 325, 328, w1, w2
- g r a n i c a m i a s t a 10, 20, 26, 27, 210, 216, 225, 260, 261, 327, 328, zob. też wał miejski

- jezuici 16, 18, 32, 36, 41, 42, 62, 91,
 109, 128, 168, 171-180, 199, 201, 202,
 204, 206, 207, 215, 271, 278-280, 303-
 305, 312, 317, 325, 328, w1, w3
 jurycyzanie 24, 25, 93, 101, 105-
 107, 109-111, 117, 118, 120, 125, 128,
 129, 133, 139, 143, 144, 147, 149, 152,
 154, 160, 164, 166, 175, 187, 194, 199,
 203, 205, 209, 210, 214-216, 218, 220,
 221, 223, 224, 244, 246, 256, 287, 322,
 323
 jurycy 7, 8, 9, 10, 109, 177, 201,
 203, 206, 250, 300, 322, 325, 326, 327,
 328, 330
 -augustianów zob. św. Trójcy
 -bazylianek 110, 201, 325
 -bazylikańska zob. Kołoska
 -bernardynek 120-126, 202, 206, w1
 --Dolna (Nad Niemnem, Podsadzie) 125,
 189, 221, 325
 --Górna (Koło muru PP bernardynek)
 125, 161, 325
 -bernardynów 21, 22, 28, 112-120, 202,
 204, 206, 328, w1
 --na Podgórzu 16, 41, 115, 116, 117, 118,
 192, 204, 207, 325
 -bonifratrów 21, 126-133, 325, 328, w1
 -brygidek 17, 21, 22, 28, 133-144, 199,
 201, 202, 204, 206, 226, 325, 328, w1
 -cerkwi Woskresieńskiej (na terenie Póź-
 niejszego Nowego Zamku) 38
 -Chreptowiczów 322
 -dominikanów 27, 144-160, 177, 201,
 202, 203, 204, 206, 215, 216, 250, 253,
 256, 325, 327, 328, w1
 -duchowne (kościelne) 9, 10, 25, 200,
 204, 250, 253, 323, 323, 325, 327
 -Farna(e) 22, 28110, 111, 202, 204, 205,
 250, 253, 321, 325, 327, w1
 --św. Ducha (Podproboska, Szpitalna) 28,
 110, 111, 112, 325
 --Mała Żydowska 28, 325
 --Podzamkowa (Pod Starym Zamkiem)
 28, 325
 --św. Trójcy (augustiańska, poaugustiań-
 ska, Katolicka) 28, 111, 325
 --Wielka Żydowska 28, 325
 -franciszkanów 21, 28, 160-171, 202,
 203, 207, 209, 211, 214, 322, 325, 328,
 w1
 -Holszańskich zob. Wolpińska
 -jezuitów 128, 171-180, 202, 204, 206,
 207, 215, 328, w1
 --Kolegiacka 176, 177, 325, w3
 -karmelitów bosych 27, 180-195, 201,
 202, 207, 328, w1, w3, w4
 --na terenie Zwierzynca (Za Niemnem)
 183, 194, 325
 --Nad Niemnem (obok Starego kościoła)
 38, 194, 195, 201, 325
 -klasztorne 112, 201, 202, 203, 204, 328
 -Kołoska (bazylianów, Na Kołoży) 19, 27,
 109-110, 112, 203, 205, 325, 328, w1
 -Kotowiczów 106, 322,
 -Massalskich 26, 27, 255, 328
 --Na ul. Zamkowej 28
 --Olekszycka 28
 --Ogińszczyzna 28
 --Pod bernardynami 28
 --Pod pałacem księcia Sanguszki 28
 --Radziwiłłowska 28
 --Za Niemnem 28, 226
 -metropolitarne (plac cerkiewne, po-
 powskie) 110, 111, 112, 180, 181, 185,
 187, 188, 197, 203, 205, 206, 220, 222,
 309, 311, 321, 325, w1
 -Micutów 322
 -Mieleszków 322
 -Nowickich 41
 -Ogińskich 26, 221, 251, 328
 -parafialne 9
 -Potockich 26, 253, 328
 -Radziwiłłów 26, 27, 120, 121, 322, 328
 --Kazimierzowska (Kierdejowska) 28, 216
 --Nadnieieńska 28
 --Na ul. Do Przewozu 28
 --Śluka 28
 -Sołohubów na Zaniemniu 250
 -starościńska (plac kałalne, żydowskie;
 jurydyka królewska, szkolna) 9, 10,
 206, 207, 220, 247-255, 326, 327, w1
 -starościńskie 25

- szlacheckie 22, 25, 28, 39, 250, 253, 323, 326, 327, 328
- Tyzenhauzów 26, 328
- Wolmerów 26, 328
- Wołowiczów 90, 91, 101, 106, 322, 328
- Wolpińska (Holszańskich) 10 148, 149, 253, 255-256, 283, 287, 295, 326, 328
- Zamkowa (ekonomiczna, place skarbowe) 10, 26-28, 38, 112, 158, 176, 179, 206, 207, 209-246, 289, 301, 310, 321, 323, 326, 327, w1, w3
- Horodnica 27, 328
- Kolo palacu Sanguszków (Pod palacem Sanguszkowskim, Skarbowa mimo browaru murowanego, Naprzeciw domku Lenkiewicza) 224, 225, 328
- Na ulicy Skalimanowskiej 27, 224, 328
- Nad rzeką Horodniczaną (Podgórze nad rzeką Horodniczaną) 27, 226, 328
- Ogród Chomiczowski 222, 223
- Pieszczany (na Pieszczanach) 221, 222
- place na ul. Wileńskiej 223
- Podsadzie 220-221
- Podzamcze (Pod Starym Zamkiem) 214, 219-220, 226, 244
- Ryłowce (place Ryłowskie, Jurydyka Zaniemeńska) 21, 25, 158, 166, 167, 198, 209-219, 246, w2
- j u r y s d y k c j a (przysąd) 24, 28, 29, 250, 253, 325
- bernarynów 117
- duchowna 213, 321
- marszałkowska 39
- plebańska (farna) 25, 28, 104, 250, 325
- protopopa 204
- Massalskich 28
- metropolity 325
- miejska 10, 23-26, 41, 46, 56, 67, 73, 77, 99, 102-105, 137, 141, 143, 156, 159, 203, 204, 206, 211, 229, 257, 258, 263, 271, 278, 285, 286, 288, 292, 295, 298, 301, 303-305, 307, 309, 319, 321-323, 326, 328-330
- Radziwiłłów 28
- starościńska 206, 247, 250, 321, 326, 327
- szlachecka 321
- wolpińska 27, 73, 148, 159
- zamkowa (ekonomiczna, dworna) 25, 27, 28, 46, 99, 103-105, 141, 159, 179, 206, 210, 211, 219, 221, 229, 240, 244, 278, 291, 292, 301, 305, 321, 322, 327, 328
- ziemska 159, 213
- k a h a l (gmina żydowska) 190, 220, 247-251, 327, zob. też place kahalne
- k a m i e n i c e 26, 36, 177, 254
- Alexandrowiczów 253
- Batorówka 36, 42, 62, w3
- Ćwikliczowska 156-159, 177, 253
- Jaroszewiczowska 158, 159
- Jordanów 190
- Kudajewska (Chodajewska, Ludajewska, Gudajewska) 161, 188, 189
- Murowanka, bernardynek 124, 125
- oficyna (dominikanów) 150, 151
- Kamienica przy ul. Zamkowej żydowska, sędziny, potem rabinostwa 159
- Stara Bursa (jezuitów, Wolmera) 176, 177
- szlacheckie 299
- Wolmera zob. Stara Bursa
- żydowskie 34, 253, 254
- przy ul. Zamkowej nr 283 196
- k a m p a n i a fabryczna 274
- k a p l i c e
- bernardynek 122
- boczne w kościele dominikanów 146, 151
- boczne w Nowym kościele karmelitów 190
- bonifratrów (nad bramą) 130, w3
- bonifratrów w refektarzu 130
- bonifratrów Najświętszej Panny i św. Jana Bożego 133
- Chaleckich in Farze Witoldowej 172
- karmelitów przed frontem Nowego kościoła(?) 190, 191, w4
- kongregacka w kościele św. Franciszka Ksawerego 176
- Loretańska (bernardyńców) 113
- zamku na Horodnicy zob. Horodnica kościół św. Mikołaja

- k a p s z c z y z n a 111
 k a r c z m y 117, 216, 254
 -Alexandrowiczów 216
 -na jur. bernardynek 125
 -na jur. brygidek 135
 -byteńska (Wielka) 197, 198, 200
 -dominikanów 216
 -jezuitów 179
 -karmelitów 193, 194
 -Kotowicza 183
 -miejska 157
 -Ogińskich 215
 -Radziwiłłów 218, w2
 -Rzewuskiego 253
 -Sapiehów 147
 -skarbowa (ekonomiczna) 218, w2
 -Stryjeńskiej 253
 -Szreytera 215
 -Wala 253
 -Wojny 93, 105
 -żydowskie 254
 k a r m e l i c i b o s i 16, 109, 118, 120,
 161, 180-195, 198, 201, 202, 204, 207,
 226, 266, 267, 273, 283, 292, 298, 302,
 303, 309-319, 325, 328, w1, w2, w3,
 w4
 k a z n o d z i e j a parafialny 152, 172,
 173
 k l a s z t o r y 9, 16, 18, 19, 112, 168,
 201-203, 206, 217, 268, 270, 292, 293,
 297, 298, 302, 303, 309, 316, 319, 323,
 326, 329, 330
 -augustianów (św. Trójcy) 109, 111, 201
 -bazyliank 17, 42, 201, w3
 -bazylianów na Koloży 16, 109, 199
 -bazylianów (prawosławny w budynkach
 bernardynek) 123, 126
 -bernardynek 16, 120-125, 161, w3, w4
 -bernardynów 16, 21, 113-115, 117-120,
 161, w3, w4
 -bonifratrów 16, 21, 109, 127-130, 133,
 w3
 -brygidek 16, 42, 128, 133, 135, 137-141,
 143, 144, w3
 -dominikanów 16, 146, 149, 153, 155,
 156, 158, 159, 216, 252, 303, w3
 --nowy 42, 149-152, 154, 160
 --stary 149, 150, 154
 -św. Ducha (mariawitek) 109
 -franciszkanów 16, 160, 161, 162, 163,
 167, 168, 169, 170, 203, w2
 -jezuitów (misja, rezydencja, kolegium)
 16, 42, 171, 172, 173, 174, 175, 176,
 177, 179, 278, w3
 -karmelitów 180, 182, 283, 310, 311,
 316, 318
 --nowy 16, 120, 188, 189, 190, 191, 192,
 193, 195, 198, 267, 311, w3
 --stary 38, 180, 183, 184, 187, 188, 189,
 192, 195, w3, w4
 -nazaretanek 22
 k l u c z 111
 k o m i s j a szpitalna 111
 k o m o r a 158
 k o n t r o l a obrotu nieruchomości 25,
 41, 203, 240
 k o n w o k a c j a 32
 k o n s y s t o r z
 -rzymsko-katolicki 34, 37
 -greko-katolicki 37
 k o ś c i o ł y 16, 18, 19, 32, 35, 201, 202,
 203, 326
 -augustianów zob. św. Trójcy
 -bernardynek Narodzenia NMP 18, 42,
 120-126, 191, 201, w3
 -bernardynów 18, 32, 112, 130, 201, w3,
 w4
 --pierwszy (tymczasowy) 112, 113, 116
 --Znalezienia Krzyża Świętego 42, 113-
 115, 117, w3, w4
 -brygidek 18, 133, 134, 201,
 -drewniane (tymczasowy) 135, 137,
 --murowane, Zwiastowania Najświętszej
 Pannie 42, 135, 137, 138, 139, 140,
 144, w3
 -dominikanów 18, 148, 158, 199, 200,
 --stary (Panny Najświętszej) 145, 149,
 --nowy (Najświętszej Panny Różańcowej,
 gimnazjalny) 18, 42, 145, 146, 147,
 149, 151, 160, 216, 252, w3
 -św. Ducha (szpitalny) 42, 109, 110, 111,
 200, w3

- farny (Fara Witoldowa, NMP) 16, 32, 42, 110, 152, 171, 172, 201, 205, 206, 220, 223, 253, 267, 268, 303, 308, w3
- franciszkanów 18, 32, 161, 167, 168, 169, 171, 201
- stary (drewniany) 161, 162
- nowy (murowany) Matki Bożej Anielskiej 161, 162, 163, 170, w2
- karmelitów 180
- nowy 42, 161, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 195, 198, 201, 311, w3, w4*
- stary 38, 183, 185, 187, 188, 189, 191, 195, 201, w3, w4
- św. Mikołaja zob. Horodnica
- św. Trójcy 32, 111, 201, 222,
- jezuitów 18, 32, 35-6, 42, 173, 175, 179, 201
- św. Piotra i Pawła 174, 175
- św. Franciszka Ksawerego 175, 176, 177, w3
- księgi miejskie 11-13, 140, 141, 157, 182, 209, 227, 240, 257, 267, 270-272, 274, 276-281, 286
- księgi metrykalne 171
- kramy 39, 42, 62, 157, 199, 247, 263, w3
- kronika bernardynów 16, 115, 204
- kupcy 39, 132, 196
- kustodia franciszkanów 168
- magistrat (magdeburgia) 24-27, 34, 40, 41, 61, 62, 111, 118, 127, 137, 139, 141, 143, 154, 155, 157, 164, 168, 175, 176, 196, 198, 203, 204, 211, 223, 246, 254, 255, 263, 264, 274, 286, 292-294, 298, 309, 319, 322, 328, 329
- maria witki 109, 325
- mieszczanie 9, 10, 26, 31, 37, 39, 40, 44, 46, 51, 59-63, 70, 74-76, 81, 83, 87, 90, 92, 93, 94, 95, 101, 104, 107, 117-119, 128, 134, 135, 139, 141, 151, 154, 164, 167, 177, 179-181, 193, 198, 202-204, 206, 207, 209-211, 215, 220, 221, 229, 239, 240, 242-244, 247, 248, 260-263, 266, 272, 274-278, 281, 285, 288, 290-296, 298-300, 307, 308, 310, 318, 319, 321-323, 326, 328-330,
- morgi miejskie 46, 64, 65, 66, 93, 287, 217, 259, 295, w2
- mosty
- na Horodnicę 132, 224
- przez Niemen 93, 167, 194, 200, 235, 316
- zamkowy 120
- namiestnik brygidek, 28
- nazwy jurydyk, 29
- numercja domów (1794 r.)
- nr 2 (157); nr 482-504, 513-518, 667 (225); nr 678 (188); nr 786 (197); nr 828-854, 859-860, 876 (125); nr 892-904, 907-920, 1003, 1041-1044, 1046-1047 (218).
- numercja działek (1780 r.) 19
- nr 27-31 (152); nr 32-33 (152, 153); nr 34 (153); nr 71-75 (144); nr 87 (194); nr 114 (224); nr 122-130 (144); nr 131-136 (176); nr 140-143 (144); nr 144 (140, 144); nr 152-161 (144); nr 179-181 (224); nr 191-194 (141); nr 197-203 (144); nr 208-213 (128); nr 214 (128, 129); nr 220 (116); nr 221-223, 225-227 (118); nr 237 (193); nr 243-250 (118); nr 251 (118, 193); nr 252-253 (118); nr 254 (118, 193); nr 255-256 (118); nr 269-275 (125); nr 283 (159, 196); nr 310-314 (154); nr 331, 336-339 (256); nr 353 (223); nr 372-377 (256); nr 394-407, 410-412 (125); nr 432 (178); nr 435 (197); nr 439-443 (96); nr 458 (140, 144); nr 473-487 (118); nr 490 (116); nr 528-530, 532-534 (164); nr 536 (166); nr 539 (165); nr 542-543 (164); nr 549-151 (166); nr 552-554 (165, 166); nr 555 (166); nr 556-566 (218); nr 574-586 (218); nr 596, 600, 602-603, 605, 625 (165)
- nienumerowane (125, 219, 220).
- ogrody 44-46, 48, 52, 53, 62, 64, 66, 69, 70, 76, 78, 80, 82, 83, 85, 90, 94, 97, 101, 105, 112, 116-118, 120, 122, 124, 128, 133, 139, 140, 141, 143, 150, 152, 163, 164, 168, 176, 179, 192,
- organisci 95, 117, 187

- p a ł a c e 8, 19, 22, 26, 28, 36, 39, 189,
 254, 299, 326, w3
 -Branickich 37, 116, 129
 -Czartoryskich w3
 -Flemingów (potem Morawskiego) 42,
 w3, w4
 -karmelitów zob. kamienica Kudajewska
 -Kierdejowski 215, 216, 217, w2
 -Massalskich w3
 -Ogińskich 42, 120, 166, 189, 221, w2,
 w3, w4
 -Radziwiłłów 42, 120, 217, w2, w3
 -Pancerzyńskich 129, 130
 -Przeździeckich 197, w3
 -Sanguszków 27, 28, 42, 225, 328, 224,
 w3
 -Sapiehów przy Rynku zob. kamienica
 Batorówka
 -Sapiehów (potem Brzostowskich) przy
 ul. Jezerskiej 36, 42, w3
 -Szlany 119
 p a r a f i e (probostwa) 303, 319, 329
 -farna 16, 22, 45, 93, 109, 111, 130, 148,
 149, 152, 171, 174, 184, 237, 266, 267,
 269, 300, 308, 316
 -franciszkańska (zaniemeńska) 57, 111,
 169, 171, 237, 277, 278, 281, 284
 -unicka 111, 309
 p a t r y c j a t 40, 203, 274, 282, 288, 294
 p o p i (prezbiterzy cerkiewni) 32, 59,
 96, 181, 197, 204, 205, 206, 309
 p r o m w 2
 m a n s j o n a r i a 308
 m i a s t o p o s e l s k i e 35, 327
 p i e c z ę c i e m i e j s k i e 22, 246
 p ł a c e (działki – nazwy własne)
 -Alexandrowiczowskie 217
 -Ancutowski 156, 159
 -Bohdanowiczowski 192
 -Burakiewiczowskie 216
 -Dziewiałtowszczyzna 154
 -Grodziewszczyzna 148, 159
 -Gzowszczyzna 135
 -Hameltonowski 181, 195
 -Heybowiczowski 181, 182, 185, 193
 -Jaroszewiczowski 157, 158, 159
 -karczemny 158
 -Kubalowski 181, 195
 -Lewkowiczowski 152, 159, 196
 -Lewonowiczowski 156
 -Łagowszczyzna 179
 -Łazarowski (Łazarewski) 183, 194, 195,
 226, zob. jurydyka karmelitów
 -Mężykowski 192
 -Nareykowski 117, 118
 -Oliszkowski 141
 -Ometowski 193, 195
 -Pacowszczyzna 152, 159, 160, 207
 -Pęszczyzna 135
 -Ryłowski zob. Jurydyka Zamkowa
 -Sakrzański 221
 -Scipionowski 155, 159
 -Soltanowszczyzna 155, 159
 -Tropiańszczyzna (Tropiański) 193, 194,
 195
 -Wołpińskie (Wołpieńskie) zob. jurydyka
 Wołpińska
 -Worobiejowiczowski 140
 -Wróblewszczyzna 152, 153, 207
 -Zielepużyński 198, 199
 p ł a c e (działki)
 -bazylianów byteńskich 187, 197-200, w1
 -bazylianów kuźnickich 196, 197, 199,
 207, w1
 -biskupie 250
 -cerkiewne, zob. jurydyka metropolitarna
 -dominikanów sejneńskich 148, 159, 195,
 199, 200
 -dominikanów różanostockich 196, 199,
 207
 -kahalne (żydowskie) zob. jurydyka staro-
 ścińska
 -kamedułów wigierskich 75, 196, 199,
 200, w1
 -Kapituły wileńskiej 200
 -nowicjatu jezuitów 198, 199, 215
 -pominięte w rejestrze pomiaru 46, 104,
 205
 -poszczególnych właścicieli zob. jurydyki
 oraz indeks osobowy
 -powiatowe (wojewódzkie) 9, 10, 34-35,
 207, 326, 327, w1

- pożydowskie 247, 256
- trynitarzy antokolskich 198, 199
- podproboszczowie 223, 250, 308
- podwodne 211
- pospólstwo 290
- powiat 48, 50, 54, 57, 59, 61, 65, 69-72, 78, 80, 82, 89, 90, 95, 106, 133, 172, 173, 183, 199, 216, 251, 255, 261, 276, 298, 320, 322, 325-327, 329
- pożary 17, 19, 32, 33, 37-39, 113-116, 118, 119, 122, 124, 125, 138, 143, 151, 157, 159, 162, 180, 187, 192, 194-196, 202, 208, 213, 214, 249, 252, 253, w4
- przeciętne gospodarstwo rolne mieszczanina 287
- przedmieszczanie, 209, 246, 290, 294, 318
- proboszczowie rzymskokatoliccy 25, 46, 80, 103, 106, 107, 111-113, 119, 127, 129, 152, 172-174, 205, 250, 269, 288, 300, 309, 321, 325
- procesyz właścicielami jurydyk 41, 116, 117, 141, 144, 158, 159, 160, 166, 168, 169, 176, 177, 192, 194, 195, 196, 198, 202, 204, 207, 255, 299, 322, 323, zob. też dekrety
- protopopi 181, 182, 185, 187, 204, 206
- przedmieścia i dzielnice 10, 26, 32, 257, 294, 298, 311, 316, zob. też wsie miejskie
- Horodnica 19, 274, 328
- Koloża 16, 19, 27, 109, 126, 203, 205, 226, 239, 321
- Kurhan 19, 24, 27, 117, 127-129, 179
- Podgórze zob. jurydyka bernardynów
- Podole (Padól) 18, 32, 51, 54, 76, 103, 110, 117, 118, 128, 132, 203
- Podsadzie 125, 189, 195, 220, 221, 240, 325, w4
- Zaniemeńskie (Zaniemie, lewobrzeżne Grodno) 19, 21, 44, 52, 57, 59, 63-66, 81, 93, 94, 98-101, 103-105, 141, 143, 161, 165, 167, 168, 183, 188, 196, 198-201, 203, 209-218, 226, 250-252, 254, 287, 290, 293, 295, 322, 325, 327, w2
- żydowska, 21, 38, 248, 249, 252, 253
- przewozy przez Niemen, 194, 200, 216, 218, 228
- przywileje miejskie 9, 10, 17, 25, 26, 39, 40, 89, 103, 157, 210, 211, 238, 247-249, 256, 260-264, 266, 290, 291, 293, 327, 329
- rachunki miejskie 164, 257, 263, 264, 279, 281, 322, zob. też dyspartymenty
- ratusz 31, 42, 92, 204, w3
- reformy miejskie 41, 44, 323
- robocizny 25, 216, 240-244, 246, 250, 291-294, 307
- rzemieślnicy 25, 118, 137, 153, 156, 161, 162, 175, 188, 209-211, 213, 220, 221, 224, 229, 235, 236, 238-242, 315, 327
- rowy 111, 179
- Perekop 239
- Rosiewszczyzna 215
- zamkowy zob. ulice
- rynki 328
- główny 18, 20, 36, 47, 52, 62, 69, 90, 91, 97, 99, 124, 128, 156-159, 175, 177, 198-201, 203, 240, 247, 266, 274, 282, 327
- Niemiecki 32, 47, 66, 70, 73, 80, 81, 100, 102, 109, 145, 147-151, 159, 205, 222, 223, 249, 255, 256, 326
- Zaniemeński (Płoszcza) 44, 45, 47, 66, 81, 82, 93, 98, 99, 100, 163-168, 249
- sady 112, 115, 118, 128, 140, 163, 216, 220,
- sadzawki 141, 143, 226
- sejmy 7, 9, 26, 29-31, 33-36, 39, 40, 155, 156, 177, 183, 184, 200, 221, 307, 316, 317, 319, 323, 325-327
- serebszczyzna 248
- setnictwa (sotnictwa) 238, 239
- sianożęci miejskie 247, 259, 261, 262, 267
- składki
- kahalne 250, 251

- marszałkowskie 39
- miejskie zob. dochody i czynsze
- s k w e r 260
- s p i c h l e r z e 72, 118, 132, 133, 158, 179, 215, 216, 218, w2
- s t a j n i e 21, 78, 112, 113, 125, 130, 151, 178, 192, 220
- s t a r o s t w o i starostowie 57, 89, 94, 132, 172, 185, 247, 256, 278, 293, 326
- s y n d y k bernardyńców 28, 117, 199
- s z k o ł a
- jezuicka 175
- powiatowa 150, 151
- s z p i t a l e (przytułki) 126
- bonifratrów (braci miłosierdzia) 126, 127, 130, 132, 133, w3
- brygidek (dewotki kościelne) 140
- cerkwi katedralnej 181
- św. Ducha 42, 110, 205, 256, w3
- franciszkanów 164, w2
- karmelitów 118, 193
- miejski (tyzenhauzowski browar) 132, 133
- na Horodnicy 132
- okregowy 132
- żydowski 249
- u l i c e 18, 19, 103, 148, 203
- ul. Bernardyńska (ul. Z Rynku na Padol) 47, 56, 88, 100, 115-118, 193, 253
- ul. Bośniacka 224, 225
- ul. Ciasna 47, 160, 248
- ul. Czesnochrzeska 180, 181, 185, 192
- ul. Dziemianowska (Na Kurhan) 47, 52, 53, 70, 77, 78, 90, 91, 97, 99, 101, 102, 115, 117-119, 127, 128, 130, 133, 135, 139, 141, 144, 202, 253, 266
- ul. Garbarska 179
- ul. Hornicka (Rylowska, Odelska) 45, 47, 66, 100, 158, 165, 166, 198, 209-211, 213, 215-218, 251
- ul. Jerozolimka (Nad okopami) 133, 135, 139, 144
- ul. Jezierska (Brygidzka) 36, 47, 87, 90, 91, 93, 97, 102, 133, 135, 139, 140, 141, 144, 158, 175-179, 201, 202
- ul. Kalucińska (Kaluczyńska, Kałużyńska) 47, 68, 97, 148, 154-156, 159, 195, 282
- ul. Która idzie z tej ulicy Jezierskiej 47
- ul. Łabeńska (Niska) 44, 45, 47, 48, 57, 63, 82, 93-95, 99-101, 165, 167, 196, 226
- ul. Mimo dwór pana Chaleckiego do Niemna 47, 181, 190, 249
- ul. Metropolitarna 253
- ul. Mostowa (ul. Wielka do Mostku na Podole) 47, 72, 87, 97, 102, 115-120, 124, 125, 147, 161, 180, 181, 188-195, 197, 198, 200, 207
- ul. Na brzegu Niemna 47, 59, 82, 100, 102
- ul. Nad rowem Horodnicy 47, 248
- ul. Niemiecka 85, 205
- ul. Nowa (Polna) 224
- ul. Nowikowska (Nowoikowska, Dewoc-ka) 47, 133, 135, 139-141, 143, 144
- ul. Nowodowska 45, 47, 64, 100
- ul. Od Chilimona 47, 76, 98
- ul. Od Niemna do cerkwi Czesnego Chrzesca 47, 206
- ul. Od rowu do przewozu 28, 47, 48, 49, 51, 65, 76, 98, 100, 102, 197
- ul. Odelska 104
- ul. Oliszkowska (Oliskowska) 47, 116, 119, 141, 248, 273
- ul. Elizy Orzeszkowej 132
- ul. Plebańska 47, 64, 151, 152, 154, 159, 205, 207
- ul. Podolska (Płutnicka, Podolna) 47, 49, 63, 69, 75, 81, 82, 96, 98, 100, 102, 133, 140, 143, 144, 178, 180, 181, 183, 186, 196, 197, 222, 253
- ul. Podgórze Bernardyńskie 116, 128, 207
- ul. Podwale (Podwalska, Polna) 225
- ul. Podzamcze 219
- ul. Rابيةwska 45, 47, 60, 63, 101, 217
- Rów Zamkowy 125
- ul. Rzeźnicka (Mirynicka, Mirsnicka, Mięsnicka) 44, 46, 47, 79, 97, 102, 103, 140, 144, 154, 175, 176, 178, 179, 194, 196, 282, 321

- ul. Sadownicka 47, 98, 102, 120, 125, 207, 220, 221, 249
- ul. Skalimianowska (ul. Która idzie mimo dom Jana Chojnowskiego) 27, 47, 175, 176, 196, 224, 328
- ul. Szkolna (Szkolna żydowska) 47, 220, 248
- ul. Wileńska (Dominikańska) 47, 58, 59, 65, 66, 70, 81, 86, 87, 97, 99, 101, 145, 148-153, 155-157, 159, 160, 179, 200, 207, 223, 253, 255, 256, 266, 282, 326
- ul. Zamkowa (Żydowska, Wielka Zamkowa) 19, 28, 34, 36, 47, 100, 147, 158, 196, 205, 220, 248, 249, 252-256, 326
- ul. Zaulek Bernardyński (Góra bernardyńska, Bernardyńska, Podbernardyńska) 115, 116
- ul. Za Worobiejem 47, 79, 98, 102, 249
- ul. Złotarska (Złota, Wiercieliska) 47, 53, 65, 83, 88, 89, 97, 101, 148, 154, 179, 224, 253
- ul. [Z Mostowej w kierunku Nowego Zamku] 120
- ul. Z boku Niemieckiego Rynku do ul. Wileńskiej (uliczka w bok Trójcy do Wileńskiego Gościńca) 47, 102, 149-151, 159, 255, 256
- ul. [Z Rynku do cerkwi katedralnej] (uliczka do cerkwi Sobornej) 157, 198
- ul. Z Niemieckiego Rynku [do] rzeczki Horodnicy 47, 73, 81, 100, 102, 255, 256
- ul. [Z Dziemianowskiej w kierunku Podola] 117, 128
- ul. bezimienna równoległa do Jezierskiej i Rzeźnickiej 176
- u r z ę d n i c y m i e j s c y 290,
- burmistrzowie 12, 39, 40, 93, 115, 127, 135, 141, 153-157, 203, 222, 223, 243, 244, 266, 275, 282, 290, 317
- landwójtowie 12, 31, 115, 127, 156, 161, 282, 312
- ławnicy 12, 119, 157, 244, 290, 294, 300
- pisarze miejscy 67, 152, 155, 157, 213, 242, 297, 313
- plenipotent 264
- prokurator 293
- rajcy 12, 31, 39, 40, 93, 111, 152, 198, 199, 222, 244, 290, 294
- wójtowie 9, 12, 53, 58, 65, 92, 102, 228, 229, 273, 274, 293, 299
- w a ł m i e j s k i 135
- w c h o d y m i e j s k i e (w Puszczy pod Prutcami) 262
- w i a t r a k 140
- w i ę z i e n i a
- dla duchowieństwa 168
- współczesne 177
- w ratuszu 204
- w ł o ś ć 52, 60
- w ó j t o w i e j u r y d y k 27-28, 214, 328
- w s i e, obręby, włoki miejskie zob. poszczególne miejscowości
- w y g o n y i w y p u s t y 27, 66, 135, 139, 141, 258, 259, 262, 267, 274
- z a m k i 20, 25, 235, 238, 239, 240, 241, 244, 246
- Dolny 231, 232, 233, 234
- Nowy 20, 36, 38, 42, 110, 120, 205, 220, 232, 233, w3
- na Horodnicy 33, 111, 227, 229-234
- Stary (Górný) 20, 31, 32, 33, 35, 36, 42, 58, 111, 147, 205, 219, 220, 231-233, 266, 291, 321, 327, w3
- z w i e r z y n i e c 141, 183, 226, 325
- Ż y d z i 21, 25, 31, 34, 37, 38, 40, 45, 74, 85, 103, 118, 125, 147, 148, 157, 159, 160, 176, 187, 198, 206, 207, 216, 218-220, 240, 246-256, 260, 263, 272, 273, 277, 278, 287-288, 293, 295, 314, 321, 326, 327, w1, w2, w3
- Grodzienszczyzna 14, 199
- Hładowicze, dobra 69
- Hnojnica, dobra Iwana Makarewicza 60, 280
- Hnojnica, dobra Adama Szembela 60, 280
- Hnojnica, dobra Doroszkiewiczów zob. Poniemuń
- Hnojnica, rz. 55, 279, 280

- Hnojnica, wś. jezuitów, potem ek. grodzieńskiej 279, 279, 280
- Hnojnica, wś. miejska zob. Małachowicze-Hnojnica
- Hnojnica Rabiejowska, dobra 45, 60-62, 210, 216, 217, 280, 281
- Hnojnica Sasinowska, dobra 60, 66, 280, 281
- Hołny zob. Ołny
- Hołowacze, wś. 236
- Hołynka, dobra Jundziłłów 164
- Hornica, dobra Czeszejków 58, 59
- Hornica, dobra. Czyżów potem Ostafiego Wołowicza 90
- Hornica, dobra Mieszeków 75, 76
- Hornica, obręb 270
- Hornica-Kopciowszczyzna, dobra 282, 283
- H o r o d n i c a** (Horodno, Suche Siolo, Sucha Dolina) 66, 132, 158, 224-226, 231, 233, 234, 237, 243, 244, 248, 262, 266, 271, 327
- dwór królewski 58, 60, 111, 179, 209, 210, 211, 227, 230, 237, 259, 283
- dwór proboszczowski, 111
- folwark królewski 227, 228, 229, 230, 237, 241, 243, 291, 292
- folwark św. Mikołaja 111
- kościół św. Mikołaja 32, 111, 201
- łaki 60, 262
- morgi ogrodnicze 58, 227, 228
- obręb 111, 227, 241, 258, 289, 327
- 1 pole 74, 87, 111, 269, 289
- 2 pole 58, 73, 111, 289
- 3 pole 236, 289
- ogrodnicy 227, 228
- ogród podstarościego 243
- osadnicy 228
- plan 132
- place 159
- place (sadziby) ogrodników 227, 228
- płytlice gospodarskie 239
- prebendarz 111
- przedmieście 19, 274, 328
- sadziby poddanych 229
- wieś (Suche siolo) 72, 179 227, 234, 259, 260, 265, 273, 274, 304, 320, 327
- włość 228
- włoki 227, 227, 228, 229, 236, 244, 273, 300, 320
- cerkiewne 228, 229, 309
- czynszowe 228, 229
- ekonomiczne (królewskie) 222, 223, 227
- folwarczne, zob. folwark
- humiennicka 228
- kościelne 227, 304, 307, 309
- miejskie 227, 229, 273, 274, 289
- pańszczyźniane 228
- wójtowskie 228, 229, 273
- włość 291
- wypust 259, 262
- zaścianki 222, 227, 229, 260
- zamek 33, 111, 227, 229-234
- Horodniczanka (Horodnica) rz. 47, 73, 81, 100, 102, 109, 151, 158, 159, 197, 200, 219, 220, 225, 226, 230, 233, 249, 253, 328
- Hoża (Oża) 67, 72, 80, 93, 237, 264, 272, 277
- Hoża (Oża), rz. 66, 184
- Hrajno (Hrayno), dobra 174
- Indura, dobra 174
- Inflanty 37
- Izblańskie namiestnictwo 51
- Izdebki, wś. 63
- Jakoła, wś. 236
- Jamburski pułk 160
- Janów (sokółski) 14, 251
- Jaryłówka, awuls 160
- Jaški, wś. 64
- Jaświony 51, 68
- Jeziory 57, 111, 236, 251
- Jurbork 68
- Jurydyka, rz. dopływ Horodniczanki 230, 233
- Kaługa 144
- Kamianka Lacka, wś. 64
- Kamieniec 80
- Kamieniec Podolski 195
- Kamionka, grunt franciszkanów 169

- Kamionka, dwór i wś. 215, 237, 281, 282
Kamińskie Ocioski, wś. 64
Kaplica, wś. proboska 267-269
Kaplica, wś. miejska zob. Perechrystowicze
Karlowo, wś. miejska zob. Mickiewicze
Karwowo, wsie 65
Kazimierzówka (Oża Kotowszczyzna),
dobra 66, 184, 316
K i e l b a s i n (Kolbasino, Kilbasin) 305
-dobra dominikanów (potem franciszkań-
ców) 160, 169, 278, 303, 304,
-dobra jezuitów 278, 304
-dwór jezuitów 278, 305
-folwark jezuitów 278
-folwark dominikanów (potem francisz-
kanów) 278, 304
-kościół jezuitów 278
-obręb i wieś miejska 95, 145, 259, 277-
278, 279, 285, 289, 301, 303, 320, 329
-sorok 276
-włóki 95, 96, 259, 260, 277, 278, 301,
303, 304, 320
--libertowane 301, 303
--żydowskie 287
Kielbaski (Kilbaski), dwór i wś. 67
Kijów 81, 92, 240
Kirsno, dobra 71
Kleck 324
Klim, łąka 119
Kniazikowszczyzna, dobra 133
Knyszyn 58, 92
K o c h a n o w o (Chodorowo, Kocha-
nów)
-dobra brygidek 133, 139, 143, 270, 297,
303, 307
-dobra po lewej stronie Niemna-270, 281,
297, 307
-folwark brygidek 306
--pola dworskie 270
--las Łohy (Soly) 270
-obręb i wieś miejska 55, 67, 78, 79, 93,
141, 259, 267-271, 286, 289, 295, 303,
307, 320
-włóki 67, 78, 79, 141, 259, 269, 270.
295, 296, 297, 303, 307, 320
Kochanowo, wś. 270,
Kobryń 71,
Koledowszczyzna zob. Czechowszczyzna
Kolodzież 255
Konopielki, uroczysko 197
Korobczyce (Rostowlany, Rostowo, Cho-
rostowo, Chworostowo), wś. 57, 281,
284, 285, 305
Korona 29, 30, 31, 263, 324, 326
Koyrany, dobra 174
Kosjanowszczyzna, dobra 78
Koszowniki (Bereh). wś. 55, 66, 169,
236, 237, 270, 281
Kotra 77, 111
Kotra, dobra 174
Kowale, wś. 236
Kownacki folwark zob. Bała
Kownacki Hrud 68
Kownacki przewóz zob. Przewóz Kow-
nacki
Kownaty, wsie 68
Kowniany, wś. 67
Kowno 17, 68, 71, 72, 126, 190
Kowroszowski maj 95
Kozakowszczyzna, dobra 147
K o z i e d o j e w s k i e, ziemie miejskie
295
Kozłowicze, wś. 83
Kórnik 17
Kraków 323
Krasnybór, dobra 31, 50
Krykztany, dobra 65
Krynki 48, 52, 79, 111, 141, 143, 147,
200, 238, 270, 283, 329
Krzemienica, dobra 133, 143
Krzemień nad Bugiem 31
Kulowszczyzna, dobra 147
Kundzin, dobra 54, 91, 199
Kunosa, dobra 80
K u n s z t ó w, m-to 27, 219, 277, 328
Kuścin, dobra Iwana Iwanowicza Woł-
łowicza 89
Kuścin, dobra Ostafiego Wołowicza 89
Kuźnica 196, 197, 199, 200, 284
Kuźnica-Wojnowce, dobra 54, 75, 76, 89
Kwasówka 48, 82, 99

- Lachowo, parafia 53
 Lebedzianka, rz. 50
 Lejpuny 304
 Leśnica, dobra probostwa 266
 Leśnica, straż królewska 266
 Lida 156, 199, 216
 L i e n c z o w s z c z y z n a, uroczysko
   miejskie 66
 Lipsk nad Biebrzą, m-to 67, 238
 Lipsk, dobra i m-to Chreptowiczów 50
 Liszków 159, 196
 Liszki, dobra 147
 Litwa 7, 29, 30, 31, 35, 36, 89, 132, 144,
   215, 250, 263, 276, 294, 323, 324, 326,
   327
 Lubcz, dobra 50
 Lublin 63, 135, 195, 210, 330, 327, 329
 Łabno 45, 57, 111, 162, 238, 274, 275
 Łapienki zob. Oliszki
 Ławno-Bogdanowszczyzna, dobra 74
 Łopienica 168
 Łososiński ściach 276
 Łososińskie dobra tatarskie 57
 Łososianka (Tatarka), rz. 284, 285
 Łosośna, dobra Doroszkiewiczów 54, 55
 Łosośna (Komorowszczyzna, Bernato-
   wsczyzna, Dereczyn), dobra 169
 Łosośna (Tarusowicze), dobra 84, 85, 86,
   284, 285
 Łosośna maj. zob. Czechowszczyzna
 Łosośna maj. zob. Tarusowicze
 Łosośna, rz. 27, 54, 73, 74, 75, 210, 219,
   263, 265, 274, 276, 277, 283, 284, 285,
   286, 328
 Łosośna - Wołkusz, dobra 54, 56
 Łoygobole, wś. 283
 Łoyki (Łojki), wś. 237
 Łuck 255
 Łuków 63
 Łunna 147
 Łużajna, rz. 264, 316
 M a ł a c h o w i c z e (Małachowicze-
   Hnojnica)
 -dymy 288
 -obręby i wieś miejska, 59, 60, 169, 214,
   259, 277, 278-281, 286, 288, 289, 298-
   300, 302, 303, 305, 308, 310, 311, 314,
   315, 318-320, 329
 -włoki 259, 278, 279, 300, 302, 303, 305,
   308, 314, 315, 318-320
 Małopolska 79
 Małyszczyn, folwark Micutów 72
 Małyszczyn, dobra Uzłowskich, potem
   dominikanów 148, 160
 Marcinowicze, dobra 133
 Margeta 65
 Matejewszczyzna, dwór 56
 Mazowsze 52, 53, 65, 68, 81, 87, 106,
   322
 Mączyn zob. Grandzicze-Mączyn
 Meleszkowski majątek, dworzec 85
 Merecz, 65, 71
 M i c k i e w i c z e (Karłowo, Karłowo,
   Mitkiewiczze)
 -dymy 288
 -obręb i wś. miejska 62, 259, 263, 264,
   265, 274, 275-276, 288, 289, 299, 302,
   320, 329
 -włoki 62, 259, 275, 276, 295, 302, 320
 -zaścianek sianozętny 259, 275
 Miedniki 94
 Mieleszkowce, wś. 75
 Mikłaszewszczyzna, dobra 147
 Miłkowski dworzec 80
 Miłkowszczyzna, dobra 132
 Mińczuki, wś. i folw. 160
 Mińsk 12, 72, 137, 217, 230, 324,
 M i o ł y (Zaścianek Mielownicki, Miel-
   niki, Mielowniki)
 -osada jurydyki zamkowej 214, 222, 229,
   234-235, 236, 236, 240, 265, 289, 327
 -przewóz przez Niemen 235
 Mohylew 147, 286, 287
 Mohylina, dobra 80
 Molawica, dobra ziemskie 86
 Molawica, namiestnictwo 57
 Moskwa 17, 31
 Mosty 141, 143, 238
 Mozyrz 189
 Mścisław 50, 147, 150, 154, 199, 221
 Natrowicze, łąka 119
 Naumowicze, wś. 275

- Netka, rz. 82
 Nicki, wś. 64
 Niedźwiadki, wś. 48
 Niemen, rz. 23, 25, 33, 36, 44, 45, 55, 57, 59, 60, 66-68, 70, 81, 82, 85, 99, 103-105, 112, 118, 120, 121, 125, 141, 158, 159, 161, 167, 179, 181, 189, 190, 194, 195, 200, 207, 209, 215-218, 221, 222, 226, 228, 234, 235, 237, 243, 258, 266, 269-271, 273-275, 278, 283, 287-289, 298, 307, 309, 310, 316-319, 322, 325, 329
 Niemiejski, wś. 271
 Niemonojcie 71
 Nieśwież 151, 324
 Nowa Niedziela, setnictwo 238
 Nowiki, wś. 169
 Nowogródek 90, 91, 92,
 Nowodeszowiec, dobra 84
 Nowy Dworzec nad Ożą, zob. Kazimierzówka
 Nowy Dwór (królewski) 45, 52, 57, 79, 94, 95, 238, 284
 Nowy Dwór (biskupi) 95
 Nowy Wiśnicz 137
 Nurzec 81
 Obuchowice, dobra 78
 Odelek 200
 Oleksiejewskie pole zob. Hnojnica Rabbiejowska
 Oliszejewicz, sorok 60
 O l i s z k i (Oliszkowice, Łapienki, Bandykowszczyzna)
 -dymy 288
 -gospodarze 288
 -obręb i wieś miejska 259, 265, 266, 271-273, 288, 289, 291, 301, 311, 317, 319, 320, 329
 -włoki 259, 273, 301, 317, 319, 320
 Oliszki (Oliszkowice), las i dwór 272
 Oliszki, wś. Lawryna Wojny 93, 272
 Oliszki, dobra Wiesiołowskich 272
 Olkienniki 168, 304
 Olszanka (Olczakówka), jez. 143
 O l s z a n k a
 -bloto 280
 -dymy 288
 -obręb miejskie 159, 259, 280, 281, 286, 300, 304, 310, 320
 -osada z okresu pomiaru 280
 -Mała, obręb i wieś miejska 169, 279, 280, 281, 282, 286, 288, 289, 302, 329
 -Wielka, obręb i wieś miejska 169, 277, 279, 280, 281, 286, 288, 289, 302, 329
 -włoki 159, 259, 281, 295, 302, 320
 --libertowane (cerkiewne) 258, 281, 287, 303
 --dominikanów 304
 --franciszkanów 308
 Olny (Hołny), dobra 174
 Olyka 137
 Opanasów, folw. 270
 Orla 54
 Orsza 242
 Ostafiejowo (Eustafiwowo), folw. 93
 Ostrów, dobra 133
 Ostryna 49, 51, 57, 147
 Oża zob. Hoża
 Oża, dobra Micutów 72, 73
 Oża, wś. Wojny 93
 Oża (Na Oży), wś. Wojny 93
 Oża Kotowszczyzna zob. Kazimierzówka
 Parchimowce, dobra 160
 Parchimowce Żebry, wś. 160
 Parnawa 198, 199
 P e r e c h r y s t o w i c z e (Prechrystowice, Perechrysty, Kaplica)
 -dymy miejskie 288
 -folwark Olizarowicza 300
 -gospodarze 288
 -obręb i wieś miejska 74, 259, 267, 268, 269, 288, 289, 298, 299, 302, 320, 329
 -włoki 259, 269, 282, 299, 300, 302, 320
 -wygon 259
 -sianożęci 259
 Perstuń 64, 71, 72, 237
 Petersburg 310
 Piluki, wś. 236
 Pińsk 96, 168, 197, 324
 Plebanowce, wś. 310
 Podbrodziany, dobra 160

- Podlasie 37, 52, 53, 54, 63, 64, 67, 79, 81, 84, 106, 239, 322, 324
- Podpuszczański maj. (Pod puszcza), dobra 77, 80
- Pohorany, wś. 270
- Połock 50, 74, 151, 324, 325
- P o ł o t k o w o
- dobra karmelitów 311, 317, 318
- dym miejski 288
- folwark szlachecki 95, 298, 299
- obręb i wieś w ek. grodzieńskiej 63, 95, 179, 184, 259, 237, 281-283, 286, 288, 289, 298, 302, 311, 312, 314, 317-320
- włóki 63, 283, 312, 314, 317-320
- czynszowe 95, 283
- dożywotnie 283
- ekonomiczne (hospodarskie) 283
- jurydyki Wołpińskiej 258, 283, 287, 295
- miejskie 95, 259, 283, 286, 289, 295, 298, 301, 302
- służkowskie 283
- Poniemuń (Hnojnica), dobra Doroszkiewiczów 52, 55, 60, 66, 70, 269
- Poniemuń, dobra Kownackich 66, 67
- P o n i e m u ń (Poniemonie) 210
- dobra jezuitów 178-180, 271, 303, 305
- dwór jezuitów 271
- dwór królewski 271
- folwark jezuitów 317
- obręb i wieś miejska 259, 269, 271, 282, 289, 303, 305, 320, 329
- włóki, 259, 271, 282, 303, 305, 320
- Poniewież, dobra 69
- Poroźnica, wś. 190
- Poznań 7, 195, 330
- P r u d c e (Prutce, Prudce)
- sianożęci miejskie grodzieńskie 259
- wchody miejskie 260
- Prusy 10, 31, 169, 185, 223, 264, 265, 310
- Prychodzicze, wś. 270, 271, 286, 329
- Przełom 71, 72, 80
- Przemysł 330
- Przestrzele w ziemi wiskiej 81
- Przestrzele k. Rajgródu 81
- Przewóz Kownacki 67, 68
- Przeździecko, osady 81
- Putkowski, dwór 93
- Putryszki
- ogrody i siedliszcze 69
- włóki we wś. 184
- Putryszki, wś. Ławryna Wojny, 93,
- Putryszki, karmelitów zob. Kazimierzówka
- Pysków ziemie zob. Pyszki
- Pyszki, 210
- P y s z k i (miejskie)
- dymy 288
- wieś miejska 237, 264, 265, 286, 288, 329
- P y s z k i (zamkowe)
- osada należąca do jurydyki zamkowej 67, 214, 229, 234, 235, 236, 237, 240, 265, 271, 274, 289, 327
- zaścianek Dzieckowo 236
- zaścianki 236, 289
- Pyszki, lasopark 235
- Pyszki Folwark 236
- Pyszki Podmiejskie 236
- Raczki, dobra 71
- Rajgród 81, 324
- Rakowicze, wś. 237
- Reszel 177
- Rochoźnica, dobra 133
- Rogoźnyńc, dobra 88
- Rosja 10, 265
- Różanka, dobra 80
- Różanystok 196, 199, 207
- Rusinów, wś. 236
- Rusota, dobra 132
- Rusota, dobra 265
- Rusota, dobra Wojny 93
- Rusota Andruszowska, dwór 93
- Rusotka, łąka 119
- Rusotkowszczyzna (Rusotka), łąka 119
- Rydzęle, wś. 236
- R y ł o w c e (Rylowce, Zaniemonie)
- obręb i wieś 161, 166, 209, 210, 211, 213, 219, 240, 241, 242, 243, 260, 277, 289, 310, 327
- włóki 210, 211, 219, 241

- bednarskie 241, 242
 --gontownicka 242
 --czynszowe 242, 243
 --mielownickie 241
 --mularskie 241, 242
 --wójtowska 241
 --rybackie 241, 242
 --strycharskie 241, 242, 243
 --szyndzielnicza 241
 --wapiennickie 242
 --wójtowska 209, 242
 -wójtostwo zaniemeńskie 283
 Rzeczypospolita 7, 9, 10, 29, 30, 33, 39, 263, 326
 Sapieżyński dworzec 92
 Sapieżyński, dobra 71, 72
 Sejny 148, 159, 195, 199
 Semenowice 91
 Semeńca, dobra 71
 Sereje 65
 Sidorowski maj. 96
 Sidra, dobra Andrzeja Łukaszewicza Wołowicza 79
 Sidra, dobra Filii Pawłownej Iwanowej Wołowiczowej 88
 Sidra, dobra Ostafiego Wołowicza 89
 Sidra, synagoga 251
 Siemaszkowszczyzna, dobra 147
 Sienna, dobra 50
 Siwkowo (Sowkowo), wś. 184, 311, 316, 317
 Sisaczycy, wś. 269
 Skidel 79, 80, 111
 Skomoroszki, wś. 169, 277, 280, 281
 Słojka, wś. 185, 318
 Słonim 126, 133, 221
 Słuck 324
 Smoleńsk 81, 91, 173, 174
 Sokółka 14, 238
 Soły, folwark, zob. Hnojnica Rabiejowska
 Sołowieje, wś. 274, 275
 Sopoćkinie 251
 Spużski maj. 96
 Staniewicze, dobra 82
 Stanisławowo (Stanisławów) 236, 238, 246, 261, 274
 Stary Dworzec 255
 Stawiski 168
 Struha, dobra 147
 Sucha Bala, dobra 172
 Suchowola 251
 Sukmieniec, wś. 282, 283
 Sumiliński 222
 Supraśl 222
 Suraż 324
 Swawicze, wś. 236, 270
 Szamotuliński zaścianek 237, 266
 Szklów 324
 Szudziałów (Szudziałowo), dobra, wś. 185, 318
 Świsłocz, dobra Kotowiczów 66
 Świsłocz, dobra Micutów 73
 Świsłocz Lewszowszczyzna, dobra. w pow. wołkowyskim 148
 Świsłocz Rakowszczyzna, dobra w pow. grodzieńskim 168, 173, 174
 Świsłocz (Litwinki), wś. 168
 Szczuczyn 199, 200
 Szescinowska włoka zob. Siwkowo wś.
 Sztokholm 18
 Szydłowice (Szydłowiec), dobra 133
 Szymkowce, wś. 67
 T a r u s o w i c z e (Tarusicze, Trusowicze, Łosońna Gruszewszczyzna, Przędziewszczyzna)
 -dobra 169
 -karczma pod Tarusowiczami 284
 -młyn zob. Łosońna rz.
 -obręb i wieś w ek. grodzieńskiej 81, 83, 237, 259, 283, 284, 285, 286, 289, 295, 310, 320
 -włoki 283, 286, 320
 --czynszowe 285
 --dożywotnie 286
 --ekonomiczne 284, 285
 --miejskie 81, 83, 259, 263, 285, 286, 289, 295, 296, 308
 --franciszkanów 263, 286, 296, 308
 --pańszczyźniane 285
 --zaścianek 259, 283, 284, 285, 286
 Tołoczki Parchimowce zob. Parchimowce
 Toruń 7

- Turów 324
 Tużewicze, dobra Kunczewicza 69
 Tużewicze, wś. Wojny 93
 Troki 49, 51, 56, 79, 81, 88, 89, 98, 99,
 100, 147
 Truski, wś. 87
 Trycze (Trycewicze), wś. 274, 276
 Tykocin 92, 161, 200
 Urdomina, dobra 71
 Upita 161, 292, 305
 Usnarz, dobra 150
 Uzłowce (Uzłowiec, Uzłowszczyzna),
 dobra 133, 143
 Wańki, wś. 64
 Warszawa 7, 17, 30, 40, 138, 182, 187,
 299, 305, 309, 327
 Wąsilków 223, 251
 Wąsocz 52
 Wereteja, setnictwo 238
 Wiejsieje, dobra 65, 71
 Wielkie Księstwo Litewskie 25, 34, 43,
 73, 215, 278, 302, 305
 W i e r c i e l i s z k i 60, 236, 238, 267,
 268
 -sianożęci miejskie (grodzieńskie) w bło-
 cie wiercieliskim 259
 Wigry 64, 75, 196, 199, 200
 Wiktory, wś. 64
 Wilno 14, 16, 22, 29, 31, 32, 33, 34, 35,
 43, 49, 53, 72, 81, 82, 89, 92, 120, 121,
 126, 128, 129, 133-135, 137, 145, 161,
 172, 179, 195, 198-200, 215, 217, 242,
 250, 255, 263, 300, 311, 323, 326, 330
 Wilkomierz 71, 305
 Witebsk 324
 Wizna 52, 65, 68, 81, 87
 Wołkusz zob. Łosośna-Wołkusz
 Wołpa 80, 82, 148, 222, 251, 255, 256,
 326
 Wołpa Czerechowicze, dobra 91
 Wołkowysk 37, 73, 133, 169, 255, 326
 Wołyń 73
 Worsobiński maj. 65
 Wojnowce dobra zob. Kuźnica-Wojnowce
 Wojnowce, wś. 75
 Wójtowce, wś. 67
 Wybranowce, wś. 184, 318
 Zabiałły 115
 Zabele 151
 Zabłudów 251
 Zabohoniki, wś. 236
 Zahorany zob. Żerosławka
 Zalesie, dobra 121, 122
 Z a n k o w s k i dworzec i folwark nad
 Łosośną 75
 Zarzeczka zob. Zarzycza
 Z a r z y c a
 -folwark 238, 274
 -obręb i wś. w ek. grodzieńskiej 236, 237,
 241, 243, 266, 272, 289
 -pasznia 239
 -włóki 237, 238
 -wójtostwo 237
 Zarzycza, dobra Mikłaszewicza 77
 Zarzycza, dobra Staniewicza 82
 Zastranka, łąka 119
 Zawadzicze (Zawady), wś. 64
 Zbroszkowszczyzna, dobra 95
 Zdembkowszczyzna, dobra 133
 Zubrzyca służby 79
 Żabice 50
 Żarnówka 78
 Ż m i e w o (Żmijowo), grunty miejskie
 78, 79, 270, 295, 296
 Żmudź 68, 91, 121, 215
 Żerosławka, setnictwo 238
 Żerosławka Mała, (Żorosławka, Żaro-
 sławka, Zahorany) 121, 122
 Żołudek 51
 Żylicze, wś. 236, 270
 Żydowszczyzna, wś. 270, 286, 329

